

4
prie

I

27
~~27~~
~~27~~
Phleg

1724

SRI RAMAKRISHNA
ASHRAM

LIBRARY

Shivalya, Karan Nagar,
SRINAGAR.

Class No. _____

Book No. _____

Accession No. _____

4
piece

1911 MAY 12
1911 MAY 12

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २९

श्रीमत्स्कन्दपुराणान्तर्गता

सूतसंहिता ।

427
34
plid
Shri

श्रीमाधवाचार्यप्रणीततात्पर्यदीपिकाव्याख्यासमेता ।

(६ वाऽऽख्यं खण्डजितयम्)

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० ग० पणशीकरोपाद्धि-
र्वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तप

वी० प्र० इत्युपपदशास्त्रिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतेः

पुण्यालये

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रितत्वा

प्रकाशितम् ।

दितीयेयमङ्कनपृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४५

ख्रिस्ताब्दाः १९२४

SOOTRAMKRISHNA ASHRAMA
LIBRARY, SRINAGAR.

Accession No. 1724
Date 6. 2. 80

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्त्येभ्यः)

मूल्यं सार्वरूपकनयम् (१॥) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्याः सटीकसूतसंहितायाः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्कर-
णार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संग्रह्य कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते

(क.) इति संक्षिप्तम्—मूलं सटीकम्, अन्तिमभागे किञ्चिदपूर्णं, मुंवापुरनिवा-
सिनां वे० शा० रा० रा० 'जयकृष्ण महाराज' इत्येते-
षाम् । पत्राणि २८२ । पङ्क्तयः १३ । पङ्क्तिस्थान्यक्षराणि ५२ । लेखनकालस्तु सार्धशतव-
त्सरात्पुनरुत्पत्तिरनुमीयते ।

(ख.) इति संक्षिप्तम्—मूलं सटीकं किञ्चिदपूर्णं, मुंवापुरनिवासिनां वे० शा०
रा० रा० 'जयकृष्ण महाराज' इत्येतेषाम् । पत्राणि ३९५ ।
पङ्क्तयः १३ । अक्षराणि ३५ । लेखनकालस्तु
सार्धशतवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(ग.) इति संक्षिप्तम्—मूलं सटीकं किञ्चिदपूर्णं, वडलीग्रामनिवासिनां चिद-
म्बरदीक्षितकुलोत्पन्नानां वे० शा० रा० रा० 'मार्तण्डदी-
क्षित' इत्येतेषाम् । पत्राणि ३३२ । पङ्क्तयः १३ ।
अक्षराणि ४७ । लेखनकालस्तु पादोनशतवत्सरमित
इत्यनुमीयते ।

(घ.) इति संक्षिप्तम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, अष्टेग्रामनिवासिनां रा० रा० "गोवि-
न्दराव लिमये" इत्येतेषाम् । पत्राणि ४२८ । पङ्क्तयः
१० । अक्षराणि ६० । लेखनकालः शतवत्सरमितोऽ-
स्तीत्यनुमीयते ।

(ङ.) इति संक्षिप्तम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, मेणवलीग्रामनिवासिनां रा० रा०
'रावसाहेब फटणीस' इत्येतेषाम् । पत्राणि ४७७ ।
पङ्क्तयः १३ । अक्षराणि ४८ । लेखनकालः शतव-
त्सरमित इत्यनुमीयते ।

पुण्यपत्तननिवासिभिः 'राजवाडे' इत्युपाह्वैः, वे० शा० रा० रा० 'कृष्णशास्त्री'
इत्येतेरेकं पुस्तकं प्रदत्तं, तस्यापि मुद्रणकाले शोधनार्थमतीवोपयोगः संवत् १ ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः

श्रीमत्सुन्दरपुराणान्तर्गता

सूतसंहिता ।

श्रीमाधवाचार्यप्रणीततात्पर्यदीपिकाव्याख्यासमेता ।

शिवमाहात्म्यखण्डम् ।

प्रणमामि परं ब्रह्म यतो व्यावृत्तवृत्तयः ।

अविचौरसहं वस्तु विषयी कुर्वते धियः ॥ १ ॥

श्रीमत्काशीविलासख्यक्रियाशक्तीशसेविना ।

श्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवानिष्णातचेतसा ॥ २ ॥

वेदशालुमतिष्ठाना श्रीमन्माधवमन्त्रिणा ।

तात्पर्यदीपिका सूतसंहिताया विधीयते ॥ ३ ॥

क्रियते तत्तत्प्रकरणतात्पर्यप्रथनपूर्वकं विशदम् ।

विषमपदवाक्यविवरणं मन्दधियामनुग्रहाय भक्त्या च ॥ ४ ॥

इह हि भगवान्वादरायणे लोकानुग्रहैकरसिकतया परशिवस्वरूपाधिष्कर-
णप्रधानां संहितामारम्भमाणो महतः पुरुषार्थस्य प्रत्युद्भातुर्यात्तद्विद्वत्तये शिष्टा-
चारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं परशिवस्य प्रणिधानप्रणायमलक्षणं महग्ला-
चरणं स्वयं कृतं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादाबुपनिबध्नाति—पेश्वरमिति श्लोकद्व-
येन । द्विविधं हि पारमेश्वरं रूपम् । निष्कलं सकलं चेति । तत्र निष्कलं
शुद्धम् । सकलं संशुलिङ्गमूर्तिरूपं स्वप्रकाशाखण्डसच्चिदानन्दैकरसमहितीयं
स्वप्रतिपत्तिफलं तत्प्रणिधानं प्रथमार्धेन । निष्कलस्वरूपं बोधानन्दमयं प्रणि-
धेयत्वेनोक्तं शेषागमे—

“ परैक्यप्रापकं ज्ञानं बाध्यं सम्यग्निताय वः ।

चिदानन्दपदं पूर्णं प्रत्यगब्रह्मात्मना स्थितम् ॥

जगन्मूलमकर्तारं बोधानन्दमयं विशुद्धम् ।

निष्कलं स्वप्रकाशं च संशिन्य परमं शिवम् ” इति ॥

तत्रैवं—“वृत्तेः साक्षितया वृत्तिप्रागभावस्य च स्थितः ।

पुष्टत्सायास्तथा शोऽस्मीत्यापातज्ञानवस्तुनः ॥

असत्पालम्बनत्वेन सत्यः सर्वजडस्य तु ।

साधकत्वेन चिद्वपः सदा मेमास्पदत्वतः ॥

भ्रान्तरूपः सर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना ।
सर्वसंगन्धवस्त्वेन संपूर्णः शिवसंज्ञितः ॥
जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्नभः शिवः ।
इति शैवपराशरेण कटस्थः मन्त्रिषेचितः ” ॥

तदुक्तं मृगेन्द्रसंहितायां शिवं भक्त्य—

“ जगज्जन्मस्थितिध्वंसतिरोभावैककारणम् ।
भूतभौतिकभावनानां नियमस्यैतदेव हि ” इति ॥

ऐ॥श्वरं परमं तत्त्वमादिमध्यान्तवर्जितम् ।

आधारं सर्वलोकानामनाधारमविक्रियम् ॥ १ ॥

तत्र ऐश्वरं रूपमपरमचलतनयायुपाधिविशिष्टम् । परमं निरस्तसमस्तो-
पाधिकं स्वप्रतिष्ठमस्य सच्चिदानन्दैकरसमहितीयं तत्तत्त्वम् । प्रैकालिक-
बाधजन्यम् । मिथ्याभूतपरिकल्पितस्वरूपमायातत्कार्यसंस्पृशिविरहात् । ननु

* घ. संज्ञकपुस्तक एव इतः पूर्वमेकादश पद्यानि मङ्गलान्तरणरूपेणोपलभ्यन्ते
तेषां संग्रहश्च यथा—

सौम्यं महेश्वरं साक्षात्सत्यविज्ञानमह्यम् ।

वन्दे संसाररोगस्य भेषजं परमं सुधा ॥ १ ॥

यस्य शक्तिरूपा देवी जगन्माता प्रथमिणी ।

तमहं शंकरं वन्दे महामायाविवर्तये ॥ २ ॥

दशय पित्रेभ्यः श्रीमान्पुत्रः स्वतन्त्रः वीर्यवान् ।

तं नमामि महादेवं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ ३ ॥

परस्य प्रसादलेशस्य लेशलेशालयांशकम् ।

लब्ध्वा मुक्तो भवेजान्तुस्तं वन्दे परमेश्वरम् ॥ ४ ॥

यस्य सिद्धार्थमेनैव ध्यातः सर्वार्थविज्ञानः ।

अभवत्तं महेशानं प्रणमामि धुणानिधिम् ॥ ५ ॥

यस्य मायाभयं सर्वं जगदीक्षितपूर्यकम् ।

तं यन्त्रं शिष्यमीशानं तेजोराशिमुमापतिम् ॥ ६ ॥

यः समस्तस्य लोकस्य चेतनाचेतनस्य च ।
सा पतिः सा पतिव्रताः सांसारिकं सुखं ।
सा पतिव्रताः सा पतिव्रताः सा पतिव्रताः ।

साक्षात् सयान्तरः शत्रुस्त यन्व साम्प्रमास्वरम् ॥ ७ ॥

यः विदुषुर्जनाः क्षान्तिं यद्वान्तश्चक्षणादिना ।
जगत्तन्मन्त्रमस्मात् सन्ती नमस्तु नमस्तु नमस्तु

अथ भक्त्यो विराज्यायः शैशवाज्यायः ।

कान्त्याक्षेपः (!) स्त्रीय ईशपञ्चा

ॐ कः प्रलयो लब्धो लोकपो लोकलोकनः ।

महाभाजो महाधीमान्समस्तान्समर्द्धोदयः ॥

शक्तिमानशक्तिवः शक्तकः शक्तकर्तुः शक्तैश्वरः ।

भगवान्भद्रपापवा भद्रः भद्रमवापहः ॥ ११ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ११ ॥

“यतीनां मन्त्रिणां चैव ज्ञानिनां योगिनां तथा ।

ध्यानपूजानिमित्तं हि तन्मुं गृह्णाति मायया” इति ।

अज्ञुता विक्रमास्त्रिपुरदहनादयो यस्य तम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः पतिरम्बिकापतिरतमिति च । विजयपरिणयनादयः परमेश्वरस्य लीला दर्शिताः । तर्हि माकृतपुरुषवदेव रागद्वेषादिदोषपारतन्त्र्यासंसार्येवासौ तत्राह—ईशानमनीशमिति । संसारिणो हि अनीशितृवात्पुरुषान्तरपरतत्त्वाच्च स्वयमनीशा ईशवन्तश्च । शिवस्तु लीलैव विजयपरिणयनादिव्यापारानाचरन्नापि रागद्वेषादिविरही सर्पजगदीशिता च । न पुरुषान्तरपरतत्त्वं इति । न लौकिकसम इत्यर्थः । ननु लोकवदेव सर्वेऽपि व्यवहाराः शिवस्यापि श्रूयन्ते । अथ एषां लीलारूपतैव कुत इत्यत आह—अनन्तेति । अन्तः परिच्छेदस्तद्रहितयोरानन्दशोधयोरम्बुनिधिः समुद्रश्च तत्कुतपरिच्छेदविरहात् । पारमेश्वरयोरानन्दज्ञानयोर्न लौकिकानन्दज्ञानवदुत्पत्तिविनाशवयम् । वस्तुकुतपरिच्छेदविरहाच्च तयोरसंश्लेषकसत्त्वम् । अतिशयिनो वस्तवन्तरस्याभावेन निरतिशयित्वं चेति कुतो लौकिकव्यवहारसाधारणाशङ्कावकाश इत्यर्थः । यद्यप्येषां निधिरन्तवन्सातिशयश्च तथाऽपि लौकिकानां समुद्रेऽन्तवच्चसातिशयत्वविरहाभिमानाच्चदमिमतदृष्टान्तेनैव परमेश्वरस्याप्यनन्तत्वं निरतिशयत्वं प्रदर्शयितुमम्बुनिधिना रूपकं कृतमिति । ननु लौकिका अपि सर्वात्मकादीश्वरादभिज्ञा एवेति कथं तदीयो ज्ञानानन्दो न तत्सदृशमिति । सत्यम् । तत्सदृशी । अज्ञानेनाऽऽवृत्तवानु तत्सादृश्यं न ते जानन्ति । उक्तं हि—

“अज्ञानेनाऽऽवृत्तो रामः साक्षात्परायणोऽपि च ।

स्वस्वरूपं तु नाज्ञासीत्” इति ॥

अतस्तिरोहितज्ञानत्वालौकिकानां व्यापाराहुःसमया एव न लीलाः । अनावरणपरमानन्दज्ञानत्वेन तु परमेश्वरस्य विजयपरिणयनादिव्यापारा लीला एवेत्यभिप्रायः । अत्र निष्कलशिवस्य तदुपतयाऽवस्थानमेव प्रणामः । सकलस्य तु ध्यानस्तुतिपूजात्मकः । तदुक्तं सुप्रभेदे—

“ध्यानपूजाविहीनं यन्निष्कलं तद्विधायकम् ।

तत्तत्मात्सकलं शम्भुं निष्कलं संपूजयेत्” इति ॥ २ ॥

सत्त्वावसाने मुनयो विशुद्धहृदया भृशम् ।

नैमिषीया महात्मानमागतं रोमहर्षणम् ॥ ३ ॥

इत्थं यङ्गलाचरणी विधाय ऋषिस्तत्संवादात्मना पुराणमारभते—सत्त्वावसान

इत्यादि । ननु व्यासेन सूताय प्रागेवोपदिष्टान्यष्टादश पुराणानि । अधुना तत्पु-
नर्नयः शृण्वन्ति सूतो व्याचष्टे । व्यासस्तु कुरुते भङ्गालाचरणमित्यसंगतमु-
च्यते । व्यासः सूताय पुराणानि प्रागुपदिष्ट्यापि तान्येव संश्रति मुनिसूतसं-
वादात्मना निर्वह्णाति स्वयं क्रियमाणनिवन्धनादौ स्वयमेव भङ्गालाचरतीति
किमनुपपद्यम् । अथ सूताय स्वात्मन उपदेशरूपं परित्यज्य व्यासेन मुनिसूत-
संवादात्मना निवन्धने किं प्रयोजनम् । उच्यते । पुराणप्रतिपाद्यास्तत्त्ववि-
द्यायाः प्रभावातिशयाधिष्करणं प्रयोजनम् । तथाहि इत्यं प्रभावेयं विद्या
यत्सूतः प्राक्कहौकनीयानपि व्यासात्पुराणमुत्सादेनामधिगम्य, अग्रजानामपि
मुनीनां स्वयं तत्त्वोपदेशकर्ता जात इति । तत्र सत्रावसाने विशुद्धहृदयाः
प्रसन्नेन्द्रियमानसा इति पदत्रयेण मुनीनां परविद्योचिताधिकारसंपत्तिनिरूपणम् ।
तथाहि श्रुतिरसूतीतिहासपुराणप्रतिपादितवेदानुबचनयज्ञदानतपोव्रतादिभिः प्र-
क्षीणसकलकलुषरयात् एव शुद्धबुद्धेर्नितजिज्ञासस्य परशिवस्वरूपविद्यायाम-
धिकारः । अत ईदृग्विधविद्याग्रहणाधिकारे कारणशुणगणा उचितत्वादावि-
ष्कर्तव्याः । तत्र सत्रावसान इत्यनेन श्रौतसकलकर्मानुष्ठानं विद्याप्रतिबन्धक-
सकलपापापनयनरूपविशुद्धहृदयत्वे कारणमुच्यते । चतुर्विधा हि सोमयागाः ।
एकाहाहीनसत्रायमात्मकाः । एकैकदिनसाध्या अग्निष्टोमादय एकाहाः । द्विरा-
त्रादय एकादशरात्रावसाना अहीनाः । द्वादशाहस्तु सत्राहीनोभयात्मकः ।
त्रयोदशरात्रादीनि सत्राणि । संवत्सरसाध्यान्वयनानि । अयनेष्वपि च सत्र-
प्रयोगो दृश्यते । गायो वा एतत्सत्रमासत विष्णुजः समाः सत्रमासतेति तथा ।

“ नैमिषे निमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।

सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ” इति ।

तदिह नैमिषीयैः क्रियमाणस्यानेकसंख्यासंवत्सरसाध्यस्यायनत्वेऽपि सत्र-
पदप्रयोगोपपत्तिः । सत्रं च परमो धर्म इत्यपरोषामपि महतां वेदानुबचनानां
दानतपोव्रतादीनामुपलक्षणम् । तेषामपि हि चित्तशुद्धिद्वारा विविदिपाकारण-
त्वमिध्यमाणवेदनकारणत्वं च श्रूयते । “ तमेतं वेदानुबधनेन ब्राह्मणा विवि-
दिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” इति । तथा पशुपतव्रतस्यापि पर-
शिवसाक्षात्कारकारणत्वमर्थश्चिरसि दृश्यते । अग्निस्त्यादिना भ्रम गृहीत्वा
निमृज्याङ्गमानि संस्पृशेत्तस्माद्ब्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाकपिमोक्षयेति । उक्तस्य
सत्रपदोपलक्षितस्य कर्मराशेर्युद्धिशुद्धौ कारणभावमाह-विशुद्धहृदया इति । हृदयं

बुद्धिस्तस्य विबुद्धिर्नाम संचितदुरितापनयनेन तन्निवर्धनस्य दुःखस्य निरा-
सः । नैमिषीया इति । ब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कुण्डी भवति
यत्र तथैमिषं नैमिषमेव नैमिषम् । तथाचोक्तं वायवीये—

“ एतन्मनोमयं चक्रं गया सृष्टं विसृज्यते ।
यत्रास्य शीर्यते नैमिर्नैमिषं तच्छुभावदम् ॥
इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम् ।
प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः ॥
तेऽपि हृष्टतरा शिवाः प्रणम्य जगतां पतिम् ।
प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नैमिर्न्यशीर्यत ॥
तद्वनं तेन चिरकालं नैमिषं मुनिपूजितम् ” इति ॥

नैमिषमेषां निवास इति नैमिषीयाः । तथा प्रसन्नोन्द्रियमानसा इति । मनसः
प्रसादो नाम रजस्तमोभ्यामनभिभवादावरणविक्षेपैश्चिरेण तत्त्वप्रणिधान ऐका-
ग्र्यम् । इन्द्रियाणां प्रसादो नाम प्रसन्नता मैनःश्रान्तिकूल्यपरिहारेण प्रत्युत तदा-
नुकूल्येनैव वर्तनम् । श्रूयते हि—

“ यस्त्वचिज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
तस्येन्द्रियाण्यवस्थानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥
यस्तु चिज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ” इति ॥

पतञ्जलिरप्याह “स्वविषयासंभ्रयोगे चित्तस्वरूपाशुकार इषेन्द्रियाणां मत्या-
हारः ” इति । इत्थमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा विहितैर्ब्रतदानादिभिः संचित-
दुरितनिरासद्वारा रजस्तमोभ्यामनभिभूतहृदयारतत्त्वविज्ञासशो विशाग्रहणा-
धिकारिणो दक्षिताः । विशोपदेशे तु सूतस्येदानीमधिकारितामाह—महात्मा-
नमागतमिति । उभयं हि तत्रापोक्षितम् । अनुग्रहसामर्थ्यमनुग्रहशीलत्वं चेति । तत्र
महात्मानमिति महादेवमसादासादितपरशिवस्य साक्षात्कारनिबन्धनमनुग्रहसा-
मर्थ्यमुक्तम् । आगतमिति विशिष्टाधिकारिलामात्तदुद्धरणार्थमनाहूतस्यापि स्वय-
मेवाभिगमनात्परमकारुणिकत्वादनुग्रहशीलत्वमुक्तम् । यथा जनकं प्रति याज्ञव-
ल्क्यस्येति ॥ ३ ॥

१ व. “नपस्य” । २ क. “पपतिहारेण” । ३ क. प. मनःपतिहारेण । ग. क. मनः प्रति
श्रान्तिकूल्य” । ४ क. ल. प. “मिषसादृष्ट” । ५ क. प. महाप्रमकषादाकादितपरःशिवः” ।

दृष्ट्वा यथाहं संपूज्य प्रसन्नेन्द्रियमानसाः ।

पप्रच्छुः संहितां पुण्यां सूतं पौराणिकं मुदा ॥ ४ ॥

अथ विद्याव्रदणाधिकारसंपन्ना मुनय उपदेशोचितगुरुलाभनिबन्धनया श्रीत्या तं परिपूज्य स्वगिज्ञासामाविष्कृतवन्त इत्याह—पप्रच्छुरिति । उक्तं हि—

“तद्विद्धि प्रणिपातेन परिमश्रेण सेवया ।

उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” इति ॥ ४ ॥

एवं पृष्टो मुनिश्रेष्ठैः सूतः सर्वार्थदायिनम् ।

महदिवं महात्मानं ध्यात्वा व्यासं च भक्तितः ॥ ५ ॥

एवं मुनिभिः पृष्टो मुनीनां पुराणसंहिताश्रवणे मुख्याधिकारसिद्धये परशिवप्रणिधानपुरःसरं शिष्यावलोकनरूपां चाक्षुषीं दीक्षामकार्षादित्याह—एवं पृष्ट इत्यादि । उक्ता हागमेषु चाक्षुषी दीक्षा—

“चक्षुस्मील्य यत्तत्त्वं ध्यात्वौ शिष्यं समीक्षते ।

पशुयन्धविमोक्षाय दीक्षेयं चाक्षुषी मता ” इति ॥

“ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” ॥

इति श्वेताश्वतरश्रुतेः परशिवप्रणिधानवद्गुरुप्रणिधानमपि विधेयमित्याह—व्यासं चेति ॥ ५ ॥

समाहितमना भूत्वा विलोक्य मुनिसत्तमान् ।

वक्तुमारभते सूतः संहितां श्रुतिसंमिताम् ॥ ६ ॥

संहितां श्रुतिसंमिताम् । सकलश्रुत्यर्थसंग्रहात्मिकामित्यर्थः ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

ब्राह्मं पुराणं प्रथमं द्वितीयं पाद्ममुच्यते ।

तृतीयं वैष्णवं प्रोक्तं चतुर्थं शैवमुच्यते ॥ ७ ॥

विवक्षिताया अस्याः संहिताया व्यासब्रुवादागतत्वेन प्रामाण्यं स्थापयितुं नानामुनिप्रैकीकृतसकलोपपुराणमूलभूतानामष्टादशानां पुराणानां वेदशाखाविभागस्य च प्रणयनेन व्यासस्य सर्वज्ञत्वमत एव तस्यै माहेश्वरावतारस्य च प्रतिपादयितुमष्टादश पुराणान्यनुकामति—ब्राह्ममित्यादि । ब्राह्मसंबन्धि ब्राह्मम् । ‘तस्ये-

१ क. ‘यतया’ । २ घ. ‘सं’ लि’ । ३ ग. ‘न्या तर्ज’ । ४ क. ‘समताम्’ । ५ क. ‘मणीत’ । ६ क. ल. घ. ‘सर्वार्थ’ । ७ क. ‘सर्व महे’ ।

दम्' इत्यणि 'नस्तद्विदो' इति विलोपत्य, अकिति प्रकृतिधावेन निरासेऽपि
'ब्राह्मोऽनाती' इति निपातनाद्विलोपः ॥ ७ ॥

ततो भागवतं प्रोक्तं भविष्यारूपं ततः परम् ।

सप्तमं नारदीयं च मार्कण्डेयं तथाऽष्टमम् ॥ ८ ॥

आग्नेयं नवमं पश्चाद्ब्रह्मवैवर्तमेव च ।

ततो लेङ्गं वराहं च ततः स्कान्दमनुत्तमम् ॥ ९ ॥

वामनाख्यं ततः कौर्म मात्स्यं तत्परमुच्यते ।

गरुडाख्यं ततः प्रोक्तं ब्रह्माण्डं तत्परं विदुः ॥ १० ॥

ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षं पुराणं मुनिपुङ्गवाः ।

अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्पवतीसुतः ॥ ११ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षमिति संख्याभिधानं प्रसेपविबुध-
परिहाराय ॥ ११ ॥

कामिकादिप्रभेदानां यथा देवो महेश्वरः ।

अष्टादश पुराणानि श्रुत्वा सत्पवतीसुतात् ॥ १२ ॥

कामिककारणादीनामागमसंहितानां शिष्येनैव प्रणयनात्प्राप्त्याप्ये यथा विश्व-
म् एव नारायणावतारेण व्यासेन प्रणयनात्पुराणेष्वप्यसार्धैविशिष्ट इत्याह—
अष्टादशपुराणानामिति । नानामुनिप्रणीतानामष्टपुराणानामप्येतन्मूलत्वादेतेषां
प्रणेतुर्व्यासस्य सार्वज्ञ्यं किं वक्तव्यमित्याह—अष्टादश पुराणानि श्रुत्वेति॥१२॥

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कीर्तितानि तु ।

आयं सनत्कुमारेण प्रोक्तं वेदविदां वराः ॥ १३ ॥

द्वितीयं नारसिंहाख्यं तृतीयं नान्दमेव च ।

चतुर्थं शिवधर्माख्यं दैर्घ्यातं पञ्चमं विदुः ॥ १४ ॥

षष्ठं तु नारदीयाख्यं काशिलं सप्तमं विदुः ।

अष्टमं भानवं प्रोक्तं ततश्चोशनसेरितम् ॥ १५ ॥

ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु वारुणाख्यं ततः परम् ।

ततः कालीपुराणाख्यं विशिष्टं मुनिपुङ्गवाः ॥ १६ ॥

१ क. 'कर्तुमुच्यते' । २ क. 'विकल्पपरि' । ३ ड. 'ज्येन व' । ४ स. 'वपशिष्ट' । ५ स.
ग. 'वामनं' ।

ततो वासिष्ठैल्लक्षणं शोकं मोहिष्वरं परम् ।

ततः साम्बपुराणारूपं ततः सौरं महाद्भुतम् ॥ १७ ॥

पाराशरं ततः शोकं मारीचारूपं ततः परम् ।

भार्गवारूपं ततः शोकं सर्वधर्मार्थसाधकम् ॥ १८ ॥

उपपुराणान्यष्टादशानुक्रामति—आद्यं सनत्कुमारेण शोक्तमित्यादिना ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

लक्षं तु ग्रन्थसंख्याभिः सर्वविज्ञानसागरम् ।

स्कान्दमथाभिवक्ष्यामि पुराणं श्रुतिसंमितम् ॥ १९ ॥

पङ्क्तिविधं संहिताभेदैः पञ्चाशत्खण्डमण्डितम् ।

आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता ॥ २० ॥

अथेदानीं विवक्षितां सूतसंहितामवतारायितुमनुक्रान्तानां पुराणानां मध्ये
त्रयोदशस्य स्कान्दपुराणस्य संहितापदविभागमाह—स्कान्दमथाभिवक्ष्या-
मीति ॥ १९ ॥ २० ॥

तृतीया शांकरा विमोक्षतुर्या वैष्णवी मता ।

तत्परा संहिता ब्राह्मी सौराऽन्या संहिता मता ॥ २१ ॥

ग्रन्थतः पञ्चपञ्चाशत्सहस्रेणोपलक्षिता ।

आद्या तु संहिता त्रिंश द्वितीया षट्सहस्रिका ॥ २२ ॥

तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत्सहस्रेणोपलक्षिता ।

तुरीया संहिता पञ्चसहस्रेणाभिनिर्मिता ॥ २३ ॥

ततोऽन्या त्रिसहस्रेण ग्रन्थेनैव विनिर्मिता ।

अन्या सहस्रतः सूत्रा ग्रन्थतः पण्डितोचमाः ॥ २४ ॥

सौराऽन्येति । सूरसंघान्धि सौरम् । तदस्यामस्तीति सौरा 'अर्थआदि-
भ्योऽच्' इत्यजन्तं मतवर्ध्यान्ताद्वाच् । सूरस्येयं संहितेति व्युत्पत्तौ 'तस्ये-
यम्' इत्यणन्तान्तीपा भवितव्यमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

द्वितीयां संहितां वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

मुनिभिर्देवगन्धर्वैः पूजितामतिशोभनाम् ॥ २५ ॥

इत्थं विभागमभिधाय विचक्षितां संहितां सूतः प्रतिजानीते—द्वितीयां संहितां वक्ष्ये इति ॥ २५ ॥

चतुर्था खण्डिता साऽपि पवित्रा वेदसंमिता ।

शिवमाहात्म्यखण्डारूपः प्रथमः परिकीर्तितः ॥ २६ ॥

यद्यपि खण्डान्तरेष्वपि शिवमाहात्म्यमुच्यते तथाऽपि प्रथमस्य तत्माधान्यातेन व्यपदेशः ॥ २६ ॥

द्वितीयो ज्ञानयोगाख्यः सर्ववेदान्तसंग्रहः ।

तृतीयो मुक्तिखण्डाख्यश्चतुर्थो यज्ञवैभवः ॥ २७ ॥

द्वितीयो ज्ञानयोगाख्य इति । ज्ञानस्य योगा उपाया यमनियमादयो ज्ञान-योगा आख्यायन्तेऽस्मिन्नित्याख्यः । ' आतथोपसर्गे ' इति कप्तव्यः । ज्ञान-योगानामाख्य इति संबन्धसामान्यपष्ठ्याः समासस्य तु प्रकृते संबन्धविशेषे कर्मत्वे योग्यतावलम्ब्यवस्यति । न च कर्मणि पष्ठ्यैव समासः स किं न स्यादिति वक्तव्यम् । ' कर्मण्यण् ' इत्यनेन परेण बाधापातादिति । यज्ञवैभव-खण्डे तु यज्ञा यज्ञविशेषा वक्ष्यन्ते ते सर्वे ज्ञानात्मका एव यज्ञाः । इह तु तदु-पाया यमनियमादय इत्यसंकरः । यज्ञवैभव इति । यज्ञानां वैभवः प्रभावोऽस्मिन्निति यज्ञवैभवः ॥ २७ ॥

आद्यः सप्तशतं प्रोक्तो ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः ।

द्वितीयो ग्रन्थतः सप्तशतं त्रिंशत्ततोऽधिकम् ॥ २८ ॥

ततोऽधिकं च सप्तैव मुनयः परिकीर्तितः ।

तृतीयः षट्शतं विप्राः सप्तत्रिंशद्विंशतः ॥ २९ ॥

आद्यः सप्तशतमिति । सप्तानां शतानां समाहारः सप्तशतमिति समाहारे द्विगुः । अकारान्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीलिङ्गत्वं ' पाप्मादिभ्यः प्रतिषेधः ' इत्यनेन निषिध्यते । नन्वेकोऽयं खण्डः कथं सप्तशतसमाहारात्मकः । अत उक्तं ग्रन्थत इति । ग्रन्थद्वारा स्थावयवभूतानां ग्रन्थानां सप्तशतसमाहारात्मकत्वाच्चदभेदेन स्वयमापि सप्तशतमित्यर्थः । ततोऽधिकमिति । अधिकं च किंचिदस्तीति

सामान्येनोपक्रम्य कियच्चदिति जिज्ञासायां त्रिशदिति । शक्यमञ्जलिभिः पातुं
घाताः केतकिगन्धिनः । इतिषत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

चतुर्थस्तु मुनिश्रेष्ठाः सहस्राणां चतुष्टयम् ।

उपर्यधोभागभेदाद्द्विधाभूतः स उच्यते ॥ ३० ॥

चतुर्थे इति । चतुर्थस्वर्ण उपरिभागोऽधोभाग इति भेदेन द्विफारः ॥ ३० ॥

आयस्योदशाध्यायो द्वितीयो विंशतिस्तथा ।

तृतीयो नव विभेन्द्राश्चतुर्थस्तु तथैव च ॥ ३१ ॥

मनुतसंहितागतस्वर्णचतुष्टयस्याध्यायविभागमाह—आयस्योदशाध्याय इति ।
आयः स्वर्णोऽध्यायैस्त्रयोदश ग्रन्थतः सप्तशतमितिषत् । ननु त्रयोदशभिरध्या-
यैरिति ' दिक्संख्ये संज्ञायाम् ' इत्युक्तत्वात् । इह च द्विगुसमासनिमित्तानां
संज्ञादीनामभावात् । आयस्योदशाध्याय इति तु पाठः श्रेयान् । तत्र हि
त्रयोदशेति पृथक्पदम् ॥ ३१ ॥

सप्तपष्टिः सप्तस्तानां वेदानामर्थ आरितकाः ।

अरूपभिव स्थितः साक्षात्संहितायां न संशयः ॥ ३२ ॥

तत्र प्रथमे स्वर्णे प्रथमेऽध्याये ग्रन्थावतारः । द्वितीये पातुपतव्रतम् । तृतीये
मन्दीश्वरविष्णुसंवादेनेश्वरप्रतिपादनम् । चतुर्थे ईश्वरपूजाविधानं देवपूजाफलं
च । पञ्चमे शक्तिपूजाविधिः । षष्ठे शिवभक्तपूजा । सप्तमे मुक्तिसाधनम् ।
अष्टमे कालपरिमाणतदनवच्छिन्नस्वरूपकथनम् । नवमे पृथिव्युद्धरणम् । दशमे
ब्रह्मणा सृष्टिकथनम् । एकादशे हिरण्यगर्भाद्विश्लेषसृष्टिः । द्वादशे जातिनि-
र्णयः । त्रयोदशे तीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ द्वितीयस्वर्णे विंशतिरध्यायाः ॥ तत्र
प्रथमेऽध्याये ज्ञानयोगसंप्रदायपरम्परा । द्वितीय आत्मना सृष्टिः । तृतीये
ब्रह्मचर्याश्रमविधिः । चतुर्थे गृहस्थाश्रमविधिः । पञ्चमे वानप्रस्थाश्रमविधिः ।
षष्ठे संन्यासविधिः । सप्तमे मायश्चित्तम् । अष्टमे दानधर्मफलम् । नवमे पापकर्म-
फलम् । दशमे पिण्डोत्पत्तिः । एकादशे नार्हाचक्रम् । द्वादशे नार्हीहृद्भिः
त्रयोदशेऽष्टाङ्गयोगो यमविधिः । चतुर्दशे नियमविधिः । पञ्चदश आसनविधा-
नम् । षोडशे प्राणायामविधिः । सप्तदशे मत्याहारविधानम् । अष्टादशे धारणा-
विधिः । एकोनविंशे ध्यानविधिः । विंशे समाधिः ॥ ॥ तृतीये मुक्तिस्वर्णे
नवाध्यायाः ॥ तत्र प्रथमे मुक्तिमुक्तामुदायमोचकमोचकप्रदचतुर्विधमर्थः ।

द्वितीये मुक्तिभेदकथनम् । तृतीये मुक्त्युपायकथनम् । चतुर्थे मोचककथनम् । पञ्चमे मोचकप्रदकथनम् । षष्ठे ज्ञानोत्पत्तिकथनम् । सप्तमे गुरुपसदनशुभूपणमहिमा । अष्टमे व्याघ्रपुरे देशानामुपदेशः । नवमे ईश्वरनृत्यदर्शनम् ॥ ॥ चतुर्थस्रष्टे सप्तपंष्टिरध्यायाः । तत्र पूर्वभागे सप्तचत्वारिंशत् । तत्र प्रथमेऽध्याये सर्ववेदार्थप्रश्नः । द्वितीये परापरवेदार्थविचारः । तृतीये कर्मयज्ञवैभवम् । चतुर्थे वाचिकयज्ञः । पञ्चमे जलविचारः । षष्ठे गावर्जीमपञ्चः । सप्तमे आत्ममयः । अष्टमे षटशरविचारः । नवमे ध्यानयज्ञः । दशमे ज्ञानयज्ञः । एकादशादिपञ्चस्वध्यायेषु ज्ञानयज्ञविज्ञेयाः । पोटशे ज्ञानोत्पत्तिकारणम् । सप्तदशे वैराग्यविचारः । अष्टादशेऽनित्यवस्तुविचारः । एकोनविंशे नित्यवस्तुविचारः । विंशे विशिष्टधर्मविचारः । एकविंशे मुक्तिसाधनविचारः । द्वाविंशे मार्गप्रामाण्यम् । त्रयोविंशे शंकरप्रसादः । चतुर्विंशपञ्चविंशयोः प्रसादवैभवम् । षड्विंशे शिवभक्तिविचारः । सप्तविंशे परब्रह्मस्वरूपविचारः । अष्टाविंशे शिवलिङ्गस्वरूपकथनम् । एकोनविंशे शिवस्थानविचारः । त्रिंशे भस्मधारणवैभवम् । एकत्रिंशे शिवमीतिकर्तृजीवब्रह्मैक्यज्ञानम् । द्वात्रिंशे भक्त्यभावकारणम् । त्रयस्त्रिंशे परतत्त्वनामविचारः । चतुस्त्रिंशे महादेवप्रसादकारणम् । पञ्चत्रिंशे संपदार्थपरम्पराविचारः । षट्त्रिंशे सद्योमुक्तिकर्त्तृत्वमहिमा । सप्तत्रिंशे मुक्त्युपायविचारः । अष्टात्रिंशे मुक्तिसाधनविचारः । एकोनचत्वारिंशे वेदानामधिरोधः । चत्वारिंशे सर्वसिद्धिकर्तृधर्मविचारः । एकचत्वारिंशे पातकविचारः । द्विचत्वारिंशे प्रायश्चित्तविचारः । त्रिचत्वारिंशे पापशुद्धशुभीयाः । चतुश्चत्वारिंशे द्रैव्यशुद्धिविचारः । पञ्चचत्वारिंशेऽन्यस्वरूपविचारः । षट्चत्वारिंशे मृत्युसूचकम् । सप्तचत्वारिंशेऽन्यसिद्धिपाप्मस्वरूपकथनम् ॥ चतुर्थस्तष्टस्योत्तरभागे विंशतिरध्यायाः ॥ तत्र प्रथमे ब्रह्मगीतिः । द्वितीये वेदार्थविचारः । तृतीये साक्षिशिवस्वरूपकथनम् । चतुर्थे साक्ष्यस्तित्वकथनम् । पञ्चमे आदेशकथनम् । षष्ठे दहरोपासनम् । सप्तमे वस्तुस्वरूपविचारः । अष्टमे तत्त्ववेदनविधिः । नवमे आनन्दस्वरूपकथनम् । दशमे आत्मनो ब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनम् । एकादशे ब्रह्मणः सर्वज्ञरीरस्थितिः । द्वादशे शिवस्याहंप्रत्ययाश्रयत्वम् । त्रयोदशे सूतगीतिः । चतुर्दशे आत्मना सृष्टिः । पञ्चदशे सामान्यसृष्टिः । पोटशे विशिष्टसृष्टिः । सप्तदशे आत्मस्वरूपकथनम् । अष्टादशे सर्वज्ञीस्यार्थसंग्रहः । एकोनविंशे रहस्यविचारः । विंशे सर्ववेदान्तसंग्रहः । इति सामान्येनाध्यायार्थाः

१ म. 'कृति' । २ ल. म. 'रक्षयि' । ३ म. य. पापः । ४ १. ४ प. 'ब्रह्मज्ञान-
पापः । ५ म. क. 'नीति । ६ १. ६ म. ल. 'ब्रह्म' । ७ म. क. 'नीति । ८ १. ८ म.
'शाश्वत' ।

कथिताः ॥ सकलश्रुत्यर्थसंग्रहात्मकत्वादस्यां संहितायामवश्यमादरो विधेयः
इत्याह—समस्तानामिति श्लोकेऽपेण ॥ ३२ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ३३ ॥

नानाविधोपाख्यानप्रतिपादनपर्यवसिते पुराणे कः प्रसङ्गो वेदार्थस्य तत्राऽऽ-
ह—सर्गश्लेषेकेन । ब्रह्मणस्तदस्थलक्षणत्वेन सृष्टिस्थितिमलया एव वेदे प्रधानं
प्रमेयम् । “आत्मेवेदमग्र आसीत्” “स ऐक्षत” इति महासर्गः । “नेह नानाऽ-
स्ति” इति महामलयः । अन्यत्सर्वं स्थित्यवस्थाशिलासः । इत्यमेवं पुराणेऽपि
वंशमन्वन्तरवंशानुचरितानि स्थित्यवस्था एवेति ॥ ३३ ॥

यश्चतुर्बेदविद्विप्रः पुराणं वेत्ति नार्थतः ।

तं दृष्ट्वा भयमामोति वेदो मां प्रतरिष्यति ॥ ३४ ॥

वेदार्थ एव चेत्पुराणे स वेदेनैव सिद्धः किं पुराणेनेति तत्राऽऽह—यश्चतुर्बे-
दविद्विष इति । तत्र स्थितस्याप्यर्थस्य तावतैव दुरधिगमत्वाच्चतुष्वृहणाय पुराण-
मित्यर्थः । अनुपवृद्धे वाधमाह—तं दृष्ट्वेति । विद्वत्स्य दुष्परिहरत्वं दर्शयितुं
वेदे भयारोपः । प्रतरिष्यति विज्ञानविष्यतीति बिभेति । अतस्तं समुपवृद्धे-
दित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

वेदाः प्रमाणं प्रथमं स्वत एव ततः परम् ॥ ३५ ॥

सर्वथा पुराणादिकमपेक्षितं चेत्तेनैव पर्याप्तम् । किं वेदेः । न । वेदानां स्वतः
प्रामाण्याच्चतुर्बृहत्तयैव पुराणादेः स्वरूपलाभादित्याह—वेदाः प्रमाणं प्रथम-
मिति ॥ ३५ ॥

स्मृतयश्च पुराणानि भारतं मुनिपुङ्गवाः ।

अन्यान्यपि मुनिश्रेष्ठाः शास्त्राणि सुबहूनि च ॥ ३६ ॥

अन्यान्यपि । आर्षस्मृतिपुराणमूलानि । तदर्थं संग्रहशास्त्राणीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वं वेदाविरोधेन प्रमाणं नान्यवर्त्तना ।

एक एव द्विजा वेदो वेदार्थश्चैक एव तु ॥ ३७ ॥

वेदाविरोधेन । ‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्’ इति हि जैमिनीयं

सूत्रम् । मूलभूतवेदानुमानेन स्मृत्यादेः प्रामाण्यं तद्विरोधे त्वनुमानमेव नोदे-
तीति मूलाभावादुपेक्षणीयम् । अथवा यावन्मूलोपलम्भं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृ-
त्याद्यर्थो नानुष्ठेय इति सूत्रार्थः । वेदाविरोधेन चेत्प्रामाण्यं तर्हि ऋग्वेदेऽनुदि-
तहोमं निन्दित्वोदितहोमो विधीयते—

“मातः मातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयान्नुहति येऽग्निहोत्रम् ।

दिवाकीर्त्यमादिवाकीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेपाम्” इति ॥

यनुर्वेदे तूदितहोमनिन्दयाऽनुदितहोमो विधीयते—“यथाऽतिथये प्रदु-
ताय शून्यायावसथायाऽऽहार्यं हरन्ति तादृक्तयदुदिते जुहोति” इति । अतः
परस्परविरोधाद्देहयमममाणं स्यादित्यत्राऽऽह—एक एव द्विजा वेद इति ।
सर्वोऽयमेक एव वेदस्तत्कुतः परस्परविरोधः । नचैवं स्ववचनव्याघातः ।
षोडश्विब्रह्माब्रह्मणवचनवद्विकल्पाभिमायत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथाऽपि मुनिशादूर्लाः शास्त्राभेदेन भेदितः ।

अनन्ता वै द्विजा वेदा वेदार्थोऽपि द्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥

कथं तर्हि भेदव्यवहारः—

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायचिस्तरः” इति स्मृतिः ।

“वेदा वा एते अनन्ता वै वेदाः” इति च श्रुतिरित्यत आह—तथाऽपीति ।
एकस्याप्यपरिमितस्य वेदस्य केनचिदप्येकेन पुरुषेणाप्येतुं तदर्थस्य चानुष्ठातु-
मशक्यत्वादेकं वेदमृन्मनुःसामाथर्वभेदेन चतुर्धा विभज्य तत्रैकैकः पुनरितरे-
यादिशास्त्राभेदेन भेदित इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अनन्तो वेदवेद्यस्य शंकरस्य शिवस्य तु ।

मायया न स्वरूपेण द्विजा हा देववैभवम् ॥ ३९ ॥

ननु वेदशास्त्रा एव वेदसंख्याताः कथं तर्हि “एक एव ह्यो न द्वितीया-
य तस्ये” इति तैत्तिरीयकश्रुतिः । “अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि
च । नान्यः कश्चिन्मत्तो न्यतिरिक्तः” इत्यथर्वशिरसि वचनमित्यत आह—
वेदवेद्यस्येति । मायया न स्वरूपेणेति । परमार्थतो द्वितीयो रुद्र इत्युक्तम् ।
अतस्तेनैव लीलया निर्मितस्य मायामयस्य न वास्तवेन तद्वैद्येन विरोध
इत्यर्थः । नन्वेतादृशी लीला कचिदपि लोके न दृष्टव्यरीत्यत आह—द्विजा

हा देववैभवंमिति । “ अहं हेत्यदभुते स्वेदे ” इत्यभिधानम् । अन्यब्राह्मणत्व-
मदभुतस्यालंकारो न दूषणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै महेश्वरः ।

दत्तवानखिलान्वेदानात्मन्येव स्थितानिमान् ॥ ४० ॥

नन्वपौरुषेया वेदाः ‘ वाचा विरूपनित्या ’ ‘ अनादिनिधना नित्या वागु-
स्मृष्टा स्वयंभुवा ’ इति श्रुतिस्मृती इति ते कथं निर्मिताः कथं ता एतावती-
ब्रह्मीभ्यति यस्य कृते निर्मायेरन्नित्यत आह—ब्रह्माणं मुनयः पूर्वमिति । स्वय-
मेव खिलया सकलवेदग्रहणसमर्थं ब्रह्माणं निर्माय स्वात्मनि नित्यमवस्थिता
एव वेदास्तस्मै दत्ता इत्यर्थः । न च नित्यसिद्धवेदसमर्पणे शिवस्योपाध्याय-
तुल्यता । उपाध्यायो हि स्वयमन्यतो लब्ध्वा शिष्यान्ध्यापयति । शिवस्तु
नैवमन्यतोऽधीते स्वात्मनि नित्यमवस्थितानामेव तेषां ब्रह्मद्वारा संप्रदायं प्रवर्त-
यति । “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ” इति
स्थितानामेव वेदानां प्रापणश्रुतेः ॥ ४० ॥

ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता शिवस्य परमात्मनः ।

प्रसादादेव रुद्रस्य स्मृतीः सस्मार सुव्रताः ॥ ४१ ॥

स्मृतिपुराणादीनामपि तर्हि शिवेनैव प्रापणं चेद्वेदसाम्यं न चेदप्रामाण्यं
तत्राऽऽह—ब्रह्मा सर्वजगत्कर्तेति । वेदे हि द्वौ भागौ कर्मभागो ज्ञानभागश्चेति ।
आद्यस्यार्थः स्मृतिरुत्सेन ब्रह्मणा शिवाज्ञयैव व्याख्यातः । द्वितीयस्य तु वि-
ष्णुना व्यासरूपेणादतीत्यं पुराणरुत्सेनेति स्मृतिपुराणानां वेदमूलता न स्वात-
न्त्र्यमित्यर्थः । यद्यपि स्मृतिष्वपि विद्यानिरूपणमस्ति तथाऽपि तत्प्रासङ्गिकं
द्रव्यशुद्धिमसङ्गेन हि कथितम्—

“ क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्दिशुद्धिः परमा मता ” इति ।

चतुर्थाश्रमधर्मसङ्गेन औपनिषदतत्त्वनिरूपणं कृतमिति । पुराणानां तु
विद्याप्राधान्यं प्रासङ्गिकं कर्मनिरूपणम् । पुराणेषु हि जगदुत्पत्तिस्थितिलय-
कारणत्वं शिवस्याभिप्रेत्योत्पत्तिकारणत्वं सर्गेणोक्तम् । लयकारणत्वं च प्रति-
सर्गेण । स्थितिकारणत्वं च वंशमन्वन्तरवैशानुचरितनिरूपणेन तत्प्रसङ्गादा-
श्रमधर्मा आगता इति । अत एव धर्मविषये स्मृतिपुराणविप्रतिपत्तौ स्मृतीनां
प्राप्त्यर्थं तत्र तासां तात्पर्यत इति तत्त्वज्ञानविषये पुराणप्राप्त्यर्थमिति
विशेषः ॥ ४१ ॥

विष्णुर्विश्वजगन्नाथो विश्वेशस्य शिवस्य तु ।

आज्ञया परया युक्तो व्यासो जज्ञे गुरुर्मम ॥ ४२ ॥

व्यासेन पुराणानां प्रणयनं प्रागुक्तं तस्य तु विष्णोरवतारत्वमिदानीयाह—
विष्णुर्विश्वजगन्नाथ इति ॥ ४२ ॥

स पुनर्देवदेवस्य प्रसादादम्बिकापतेः ।

संक्षिप्य सकलान्वेदांश्चतुर्धा कृतवान्दिवाः ॥ ४३ ॥

न केवलं वेदोषवृंहणाय पुराणप्रणयनम् । महतो वेदस्याल्पबुद्धिभिर्दुरव-
गाह्यत्वाच्चच्छास्त्राविभागं कृत्वा संप्रदायप्रवर्तनमपि तेनैव कृतमित्याह—स
पुनर्देवदेवस्येति ॥ ४३ ॥

ऋग्वेदः प्रथमः श्रोक्तो यजुर्वेदस्ततः परः ।

तृतीयः सामवेदास्यश्चतुर्थोऽथर्व उच्यते ॥ ४४ ॥

एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदो भेदितोऽमुना ।

यजुर्वेदो द्विजा एकशतभेदेन भेदितः ॥ ४५ ॥

अथर्ववेदोऽकारान्तोऽप्यस्ति । ‘अथर्वीय ज्वेष्टपुत्राय ग्राह’ इति मयोगा-
त्तेन लोके प्राबुध्यैव श्रोक्तत्वाद्देवोऽप्यथर्वः । श्रोक्तार्थे वाऽपि कृते ‘संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः’ इति वृद्धिप्रकृतिभावयोरभावात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

नवधा भेदितोऽथर्ववेदः साम सहस्रधा ।

व्यस्तवेदतया व्याप्त इति लोके श्रुतो मुनिः ४६ ॥

गीतिविशेषः साम । गीतिषु सामाख्येति हि जैमिनिः । तद्वाश्रयग्रन्थयोगा-
द्देवोऽपि साम । उक्ते वेदविभागे व्यासनामनिर्वचनमेव प्रमाणमाह—व्यस्तवेद-
तयेति । वेदान्विभक्त्याऽऽसप्तमन्ताच्छिष्येभ्यो व्यस्त्यतीति व्यासः । व्याकानुप-
सर्गो पचायच् । व्यस्ता वेदाः शिष्येभ्यः कर्त्ता महर्षिरूपेण निजैनेयायतारान्त-
रेण करणेनेति करणे वा घञ् ॥ ४६ ॥

१ ल. ‘क्योरावातार’ । २ क. ‘पुराणानां प्रण’ । ३ ल. ‘यस्य वेदः’ । ४ क. ‘तोऽप्यर्वा’
वेदः ४ क. ल. व. ‘व्येष्टपुत्राय’ ।

अयं साक्षान्महायोगी व्यासः सर्वज्ञ ईश्वरः ।

महाभारतमाश्वर्यं निर्भये भगवान्मुनिः ॥ ४७ ॥

सर्वज्ञत्वं द्रष्टुं साकल्येन चतुर्विधपुरुषार्थमकाशकल्प महाभारतेत्य तेनै-
व प्रणयनमाह—अयं साक्षान्महायोगीति । उक्तं हि—

“ धर्मं धार्म्यं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यद्येहास्ति न तत्कचित् ” ॥

इदमेव हि महाभारतप्रणयनं स साक्षाद्विष्णोरक्तार इत्यत्र गम्यम् । यदाहुः—

“ कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।

को हान्यः पुण्डरीकसाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ” इति ॥४७॥

तस्य शिष्या महाभागाश्वत्वारो मुनिसत्तमाः ।

अज्ञवन्त मुनिस्तेभ्यः पैलादिभ्योऽददाच्छ्रुतीः ॥ ४८ ॥

तेभ्योऽधीता श्रुतिः सर्वैः साध्वी विप्रः सनातनी ।

तया वर्णाश्रमाचारः प्रवृत्तो वेदविचरः ॥ ४९ ॥

पुराणानां प्रवक्तारं स मुनिर्मां न्ययोजयत् ।

तस्मादेव मुनिश्रेष्ठाः पुराणं प्रवदाम्यहम् ॥ ५० ॥

पैलादिभ्यः पैलवैशम्पायनजैमिनिमुमन्तुभ्यश्चतुरो वेदान्दत्त्वा ते यथा
वत्प्रवर्तने निष्पृक्ता एवं पुराणानि मया दत्त्वाऽहं निष्पृक्त इति तदाज्ञपेदेयं
मया व्याकियत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रद्धया परया युक्ताः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ।

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषीषाः सनातनाः ॥ ५१ ॥

शृणुध्वमिति व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् ॥ ५१ ॥

प्रणम्य सूतमव्यग्रं पूजयामासुरादरात् ।

सोऽपि सर्वजगद्धेतुं शेकरं परमेश्वरम् ॥ ५२ ॥

अम्बिकापतिमोशानमनन्तानन्दविद्वधम् ।

ध्यात्वा तु सुचिरं कालं भक्त्या परवशोऽभवत् ॥ ५३ ॥

प्रणम्येति । पूर्वं दृष्ट्वा यथार्हमिति दर्शननिबन्धना पूता । इह तु अवधार-
म्भनिबन्धने प्रणामपूजे मुनीनाम् । इत्यमेवं पृष्ठो मुनिश्रेष्ठैरित्यत्र सूतेन
शिवस्य प्रणिधानं चाक्षुषदीक्षार्थम् । इह तु प्रणिधानं पुराणारम्भादेति ।
सर्वतन्मद्भक्तुमिति जगतामुपादानरूपेण । शंकरं परमेश्वरमिति निमित्तरूपेण ।
अम्बिकापतिमिति लीलावताररूपेणानन्तानन्दचिद्व्यनमिति निष्कलरूपेण
प्रणिधानमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

नमः सोमाय रुद्राय शंकराय महात्मने ।

ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां ध्यानगम्याय शूलिने ॥ ५४ ॥

भक्तिपारवश्यादेव तन्मुखादप्रयत्नेनेयमुद्भूता स्तुतिः । नमः सोमायेति ।
सोमश्चन्द्रः शिवस्य सशर्षी मूर्तिः । इदं च पृथिव्यादिदुर्त्यन्तरसम्पत्कस्याप्युपल-
क्षणम् । उमया वा सहितः सोमः । रुद्रमनिष्टं संसारं द्रावयतीति रुद्रः । उक्तं
च वायवीयसंहितायाम्—

“रुद्रतुःस्वं दुःस्वहेतुं च विद्रावयति नः प्रभुः ।

रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम्” ॥ इति ।

न केवलमनिष्टनिवृत्ताविष्टप्राप्तावपि स एव कारणमित्याह—शंकरायेति ।
भक्तिव्यतिरिक्तैरुपायसहस्रैरप्यगमन्यत्वकथमाय तस्य निरतिशयं प्रभावमाह—
महात्मन इति । तदुपपादनाय भक्तिविरहे अवलानामपि प्रयत्नारतत्र कुण्ठिता
इत्याह—ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणापिति । उक्तं हि तल्लक्षकारोपनिषदि “ ब्रह्म ह
देवेभ्यो शिविन्ये ” इत्यारभ्य परश्चिदानुब्रूहेणैव प्राप्तश्चिना इन्द्रादयः स्वमा-
हात्म्यनिबन्धनमेव तं विजयं मेनिरे । शिवश्च तेषां विनाशहेतुं मदमपनेतुं दूरे
दिव्येन ज्योतिर्मयेन रूपेणाऽऽविरासीत्किमिदं लोकोत्तरं रूपमिति विमृशन्तोऽपि
ते न नाशसिधुः । तदाह तत्र ध्यजानत किमेतयस्यमिति यैश्च यजनीयं पूजार्ह-
मिति ततस्तज्जिज्ञासया गतयोरश्रिधाव्योः प्रतिहतयोः स्वयं गतायेन्द्राय देवो
दर्शनमपि न प्रादात् । ततो व्यपगतमदाय निरतिशयभाक्तियुक्ताय तत्रैव हेम-
वतीरूपेणावतीर्य व्याहृतांस्तराशिक्षोऽयं भवतां विनाशहेतुं मदमपनेतुमनुग्रहे-
णाऽऽविरासीदिति । तदिदमुक्तं ध्यानगम्यायेति ॥ ५४ ॥

भक्तिगम्याय भक्तानां विदुषामात्मरूपिणे ।

स्वानुभूतिप्रसिद्धाय नमस्ते सर्वसाक्षिणे ॥ ५५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यस्य षष्ठे

ग्रन्थावतारकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भक्तिगम्यायेति भक्तेः कलभूतं ज्ञानयोगमाह—विदुषामात्मरूपिण इति । विदुषो निजस्वरूपज्ञानिनः स्वात्मानमेव प्रापयतीत्यर्थः । इत्थंभूतस्य शिवस्य स्वरूपमाह—स्वानुभूतिप्रसिद्धायेति । स्वयं स्वतश्च एव भासते न प्रकाशान्तरेण । स्वातिरिक्तस्य च सर्वस्य भाने स्वयमेव हेतुर्भवति । “ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ” इति च श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्भकपादाब्जसेवावरायणे-
नोपनिषन्मार्गमवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहितायां
तत्त्वदीपिकायां शिवमाहात्म्यस्य षष्ठे ग्रन्थावतारकथनं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

भैमिषीया ऊचुः—

सर्वं जगदिदं विद्वन्विभक्तं केन हेतुना ।

उत्पन्नं केनचित्स्मादनिर्णयं च ततः पशुः ॥ १ ॥

अथ पाण्डुपुत्रतत्त्वपूर्वकं देवोपदेशादनुभवपर्यन्तं बोधो भवतीति वक्तुं द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रास्ति किञ्चिज्ज्ञातः कारणमिति सामान्यतो जानन्त इदं तदिति विशेषेणाजानन्तो मुनयस्तज्ज्ञासया सूतं प्रवृत्तुः—सर्वं जगदिदं विद्वन्विभक्ति । मश्रोपपत्तये सामान्यतो ज्ञानहेतुमाह—उत्पन्नं केनचित् । अनित्यत्वादेव जगदुत्पत्तिमदुत्पत्तिश्च न विना कारणेन । अतोऽस्ति किञ्चित्कारणमिति सामान्यतो ज्ञातमित्यर्थः । अधुना विशेषेण ज्ञाने कारणमाह—ततः पशुस्ति ॥ १ ॥

अज्ञत्वाज्ञैव हेतुः स्वाज्ञ च प्रकृतिरेव च ।

अतः सर्वजगद्धेतुस्य एव तपोधन ॥ २ ॥

तमस्माकं महाभाग बृहि पुण्यवतां वर ।

अज्ञत्वादिति । जगत उपादानादिज्ञानमन्तरेण तत्कर्तृत्वासिद्धेर्जावत्य परि-
च्छिन्नज्ञानत्वात्मकतेषु जटत्वेन तदभावात् तत्कारणतोपपत्तिरित्यर्थः । मल-
मायाकर्मलक्षणपाशत्रयवद्धा जीवाः पशवः । तत्र मलपाशमात्रवद्धा विज्ञान-
कलाः । ते द्विविधाः । सयाज्ञकलुषा असयाज्ञकलुषाश्च । आया विशेषाः ।
द्वितीयाः सयाज्ञोष्मिहामन्त्रात्मकाः । मलकर्मलक्षणपाशद्वयवद्धाः मलयकलाः ।
तेऽपि मलकर्मणोः परिपाकभावाभावाभ्यां द्विविधाः । येषां तत्परिपाको नास्ति
ते कर्मवशाज्ज्ञानायोगिषु जायन्ते । येषां तु मलकर्मपरिपाकोऽस्ति तेषु केषु-
चिद्विभ्रानुग्रहाद्भुवनपतयो भवन्ति । पाशत्रयवद्धास्तु कलादियोगात्सकलाः ।
तत्राष्टादशाधिकशतसंख्याकाः शिवानुग्रहान्मूर्ध्निभरा भवन्ति । तत्र शतकद्राः
क्षतमण्डलिनोऽष्टौ क्रीपादयोऽष्टौ श्रीकण्ठधीरेभरी चेति । तद्व्यतिरिक्तानां मध्ये
येषां मलत्रयपरिपाकस्तानाचार्यरूपेण शिव एव दीक्षयाऽनुगृह्णाति । अपरिप-
कमलास्तु मलपरिपाकार्थं भोगाय नानायोगिषु विनियुक्ते । एते सर्वेऽपि पशवः
सत्यपि ज्ञानोत्कृष्टतरतमभावे सावेष्ट्याभावात् जगतः कर्तारः । मरुतेस्तु जट-
त्वात्तदूरत एव कर्तृत्वम् । अतोऽन्येनैव केनचित्सर्वज्ञेन जगतः कर्ता भवि-
त्यम् ॥ २ ॥

सुत उवाच—

पुरा विष्णवादयो देवाः सर्वे संभूय कारणम् ॥ ३ ॥

विचार्य जगतो विश्राः संशयाविष्टचेतसः ।

अतीव सुखदं शुद्धं रौद्रं लोकं समागमन् ॥ ४ ॥

कोऽसाविति मुनीनां जिज्ञासा । अप्रोत्तरमथर्वशिरसि स्थितयाऽऽख्यायि-
कयैव सुत आह—पुरा विष्णवादयो देवा इति । अतीव सुखदं शुद्धमिति ।
तथा च श्रुतिः—“देवा इ वै स्वर्गं लोकमगमन्” इति । तदाहुः—

“यज्ञ दुःस्वेन संमिश्रं न च श्रतमनन्तरम् ।

अशिलापोषनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम्” इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तेषां मध्ये महादेवः संसारद्रावको हरः ।

रुद्रः परमकारुण्यः स्वयमाविरभूद्द्विजाः ॥ ५ ॥

अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा देवा विष्णुपुरोगमाः ।

प्रणिपत्य महादेवमपृच्छन्को भवानिति ॥ ६ ॥

परमकारुण्यः करुणैव कारुण्यम् । ‘चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे’ इति प्यञ् । तमाविर्भूतं रुद्रं देवाः को भवानित्यपृच्छन् । तदाह श्रुतिः—“ते देवा रुद्रमपृच्छन्को भवानिति” इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीद्भगवान् रुद्रः पशूनां पतिरीश्वरः ।

सर्वज्ञः सर्वतत्त्वानां तत्त्वभूतः सनातनः ॥ ७ ॥

पशूनां पतिः । उक्तलक्षणानां विविधानां पशूनामनुग्रहेण पालनात्पतिः । उक्तं हि मृगेन्द्रसंहितायाम्—

“अधानादिमलापेतः सर्वकृत्सर्वदक् शिवः ।

पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति” ॥ इति ।

पाशानां स्वव्यापारे सत्यध्याधानात्पशूनां भोगापवर्गप्रदानाच्च तेषामीष्ट इतीश्वरः । यथाऽऽहुरागमिकाः—

“शुक्तिं मुक्तिमणूनां स्वव्यापारे समर्थनाधानम् ।

जडवर्गस्य विधत्ते सर्वानुग्राहकः शंभुः” ॥ इति ।

सर्वतत्त्वानां तत्त्वभूत इति । आप्रलयमवस्थितानि तत्त्वानि प्रलयेऽप्यवस्थानात् सनातनः शिवः सर्वतत्त्वानां तत्त्वभूतः । तदुक्तम्—

“आमल्यं यत्तिष्ठति सर्वेषां भोगदायि भूतानाम् ।

तत्तत्त्वमिति प्रोक्तं न शरीरघटादि तत्त्वमतः” ॥ इति ॥ ७ ॥

अहमेको जगद्धातुरासं प्रथममीश्वरः ।

वर्तामि च भविष्यामि न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चन ॥ ८ ॥

रुद्रत्योत्तरम्—अहमेक इति । जगद्धातुर्ब्रह्मणः सकाशादपि प्रथममहमासं वर्तामि भविष्यामि च । एकैककालकृतपरिच्छेदविरहाभिप्रायं नतु कालत्रयसंबन्धाभिप्रायमहमेक इति न मत्तोऽन्य इति च । स्वातिरिक्तस्य कालस्यापि निरासात् । अत एव चैक इत्यपि द्वित्र्यादिसंख्यासंबन्धनिरासो विवक्षितो

नैकत्वसंबन्धः । यदाह श्रुतिः—“ अहमेकः मथगमासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः ” इति ॥ ८ ॥

मन्मायाशक्तिसंबल्लतं जगत्सर्वं चराचरम् ।

साऽपि मत्तः पृथग्विद्या नास्त्येष परमार्थतः ॥ ९ ॥

कथं तर्हि लोकेत्य चराचरजगद्भोचरोऽनुभव इत्यत आह—मन्मायाशक्ति-
संबल्लमिति । तर्हि तयैव मायया सहितमित्यं चेन्न । तस्या अपि परमार्थतः
सत्त्वाभावादित्याह—साऽर्थाति । अयमभिसंधिः—यदनुविद्वानि हि यान्यव-
भासन्ते तत्र तानि परिकल्पितानि यथाऽयं सर्पोऽयं दण्ड इयं घारेति रज्ज्वा
इदमन्नेनानुविद्धतया भासमानाः सर्पदण्डभारादयस्तत्र परिकल्पिताः । सदनु-
विद्धं चेदं सकलं जगदवभासते सन्पटः सन्पट इति । अतः सन्मात्ररूपे पर-
क्षिपे विश्वं परिकल्पितम् । नच तस्य सन्मात्रस्यानवभासने तदनुवेषेण कल्पि-
तावभाससंभव इति सदैव तस्य प्रकाशोऽभ्युपगन्तव्यः । नच तस्य प्रकाशका-
न्तरं किञ्चिदस्ति । स्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कल्पिततया जडत्वाद् । अतः
स्वप्रकाशतया तदेव चिद्रूपम् । तथा च श्रूयते—“सद्दीदं सर्वं सत्सदिति । चिद्दीदं
सर्वं काशते काशते च ” इति । तस्य च स्वात्मनोऽनतिरेकादात्मनः परममे-
मात्पदत्वेन परमानन्दरूपत्वाद् । श्रुतिभिश्च परानन्दैकरसत्वं प्रतिपादितम् ।
इत्थं सत्त्वदानन्दैकरसः परमात्मा मन्मायेत्यत्र मन्मन्वेदोच्यते । कल्पितस्य
जगतोऽनाद्यनन्तत्वे सर्वदोषलभ्यमज्ञेयत्वात् कादाचित्कत्वम् । कादाचित्कस्य च
कारणापेक्षत्वाच्चदुनुरूपं किञ्चित्कल्पितमुपादानमदशीकर्तव्यम् । सत्योपादानस्य
कार्यस्यापि कल्पितत्वव्याघातात्तस्य च कारणस्याऽऽदिमस्ये तादृकारणान्त-
रकल्पनानवस्थापातादनाद्येव तत्सर्वीकर्तव्यं सेयमुच्यते मायेति । सा च सत्स्वर-
जस्तमोगुणात्मिकाऽपि न सांख्याभियतप्रधानवत्स्वतया किंतीश्वरस्य परतजे-
त्याशयेन शक्तिरित्युक्तम् । शक्तिरिति परतत्त्वतामाहेति विवरणाचार्याः । ते च
गुणाः परस्परप्रतिभवात्मकाः । उक्तं हि गीतासु—

“ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ” ॥ इति ।

तेन सा माया त्रेधा भवति । रजस्तमसोरत्यन्ताभिभवेन विशुद्धसत्त्वा-
त्मिका तावदेका । ईषदुज्जाभ्यां रजस्तमोभ्यां मलिनसत्त्वात्मिका द्वितीया ।

१ क. ल. ग. “भवेत” । २ ल. “नोऽप्यति” ३ क. ल. ग. “त्यग्य” ४ क. “वज्रताका” । ५ ग. “स्याप्यायता” । ६ ड. “तेन सा” ।

तमसोऽस्त्यन्तुद्भवेनात्मन्ताभिभूतयोः सत्त्ववज्रसूतसत्त्वायत्वाकैवल्यतमोमयी
तृतीयेति । तत्र मन्मायेत्यत्र मच्छब्दोपलक्षितं मायातीतं सत्त्वदानन्दैकरसं
परशिवस्वरूपम् । विद्मसत्त्वप्रधाना तु माया मायिनं न वशी करोति । किंतु
तस्य वशे वर्तते । तथाच स्वाधीनमायोपाधिनिष्ठं तदेव परशिवस्वरूपमिदं
मच्छब्देनाभिधीयमानभीम्बरो जगत्कर्ता सर्वज्ञो भोगप्रद इत्यादिशब्दैरुच्यते ।
उक्तं हि व्यासेन—“फलमत उपपत्तेः” इति । मलिनसत्त्वप्रधाना तु मायिनं
वशी करोति । तद्वशीकृतं च भैरवन्थं जीवः संसारी कर्ता भोक्तृत्वादिभिरुच्यते ।
कैवल्यतमोमयी तु स्वाश्रयसत्त्वाय कृत्वा भूतभौतिकजगदात्मैकभोग्यरूपेण
च विवर्तते । तत्र मच्छब्देनाभिहितो यः ईश्वरो भोगप्रदस्तत्परतन्त्रा माया
मन्मायाशक्तिरित्युक्ता तथैव द्वितीयां दशां प्राप्त्योपाधिभूतया विशिष्टा भो-
क्तारो जीवशब्देनोक्ताः । तथैव तृतीयां दशां प्राप्त्योपाधिभूतया विशिष्टं
भोग्यं जडं जगद्वचरमित्युच्यते । इत्थं भोगप्रदभोक्तृभोग्यविभागकल्पिकाया
मायायाः कल्पितत्वान्मायातीतपरशिवव्यतिरेकेण परमार्थतो न भावे इति ।
तदुक्तं श्वेताम्बरोपनिषदे—

“भोक्ता भोग्यं परितारं च यस्या सर्वं प्रोक्तं भिविधं ब्रह्मैतत्” इति ।

यावद्ब्रह्म न जानाति तावत्प्रेरयिता भोगप्रद ईश्वरः । भोक्ता जीवः ।
भोग्यं जगदिति विभागः । ब्रह्म यैत्वा तु स्थितस्यैतच्चिविधं ब्रह्मैव भवति ।
अतो मायाशक्तिसंक्लृप्तमित्यर्थः । आगमिका अप्याहुः—

“शिवो दाता शिवो भोक्ता शिवः सर्वमिदं जगत् ।

शिवो यजति यज्ञैश्च यः शिवः सोऽहमेव हि” ॥ इति ।

मायातीतः शिव एव स्वमायया भोगदाता भोक्ता भोग्यं च भवति । यदा
तु भोक्ता शिवं साक्षात्कुरुते तदा विभागहेतुभूतया मायाया नाशात्स्वयं शिव-
रूपतामेव प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अयमर्थः सर्वोऽत्र मपञ्चेन भविष्यति ॥ ९ ॥

माभवं वेददाकपेम्बो जानात्याचार्यपूर्वकम् ।

यः पशुः स विमुच्येत ज्ञानाद्विदान्तेषाक्यजात् ॥ १० ॥

उक्तमायापरिहारेण शिवस्वरूपप्राप्तानुपायमाह—मायेवमिति । वेदवाक्येभ्य
इति । तत्त्वमसीत्यादिभ्यः । स एव मुख्य उपायः । “तं त्वीपनिषदम्” इति
श्रुतेः । आचार्यपूर्वकमिति । “आचार्यवान्तरूपो वेद” इति श्रुतेः । “यो जाना-

१ दिव्यदीप्तः । २ क. ल. “मभोग्यः” । ३ क. ल. जीवाश्रयशब्दः । ४ क. जगत्प्रा-
प्तः । ५ म. भवति । ६ क. “जगत्प्राप्तः” । ७ क. मायोगीश्वरः । ८ स. मायेव वेदः । ९ प.
“नशाश्रयः” । १० क. ल. य. एव हि मु” ।

ति सोऽज्ञानान्मुच्यते' इति । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति । 'तमेव विदित्वाऽ-
ति मृत्युमेति' । ' तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय '
इति च श्रुतेः ॥ १० ॥

इत्युक्त्वा भगवान् रुद्रः स्वं पूर्णं रूपमाविशत् ।

नापश्यन्त ततो रुद्रं देवा विष्णुपुरोगमाः ॥ ११ ॥

इत्थं गुरुपदेशादेव ज्ञातव्यं स्वरूपमुपदिश्य तत्साक्षात्कारसाधनानां पाशु-
पतव्रतप्रणवपञ्चाक्षरनपादीनां शास्त्रत एव देवैर्ज्ञातुं शक्यत्वेन कर्तव्याभावा-
च्छिवः स्ववतिष्ठोऽभवदित्याह—इत्युक्त्वा भगवान् रुद्र इति ॥ ११ ॥

अर्धशिरसा देवमस्तुवंशोर्ध्वबाहवः ।

अन्यैर्नानाविधैः सूक्तैः श्रीमत्पञ्चाक्षरेण च ॥ १२ ॥

पुनः साक्षाच्छिवज्ञानसिद्ध्यर्थं मुनिपुङ्गवाः ।

अग्निहोत्रसमुत्पन्नं भस्माऽऽदायाऽऽदरेण तु ॥ १३ ॥

निधाय पात्रे शुद्धे तत्पादौ प्रक्षाल्य वारिणा ।

द्विराचम्य मुनिश्रेष्ठाः सप्तवित्राः समाहिताः ॥ १४ ॥

उपदेशपरितुष्टास्तुष्टबुद्धिरित्याह—अर्धशिरसा देवमिति । यो वै रुद्र इत्यादि-
नेत्यर्थः । तदाह श्रुतिः—ततो देवा रुद्रं नापश्यन्ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति ।
ततो देवा ऊर्ध्वबाहवः स्तुवन्ति यो वै रुद्रः स भगवानित्यादि । अलम्बलाभ-
निवन्धनस्य हर्षोत्कर्षस्य लिङ्गमूर्ध्वबाहुत्वम् । अन्यैर्नानाविधैः सूक्तैरिति ।
अतर्कद्वियादिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

ओमापः सर्वमित्येतन्मन्त्रमुच्चार्य भक्तिः ।

ध्यात्वा विष्णुं जलाध्यक्षं गृहीत्वा भस्म वारिणा ॥ १५ ॥

ओमापः सर्वमिति । 'ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्' इत्ये-
तन्मन्त्रमित्यर्थः । सर्वशब्देनार्थद्वारा ज्योतिरादयः शब्दा गृह्यन्ते ॥ १५ ॥

विमृज्य मन्त्रैर्जावालैरग्निरित्यादिसप्तभिः ।

समाहितधियः शुद्धाः शिवं ध्यात्वा शिवामपि ॥ १६ ॥

अग्निरित्यादीति । सप्तभिरिति शब्दपरो निर्देशः । आदिशब्देन जलमिति
स्थलमित्यादयो गृह्यन्ते ॥ १६ ॥

समुद्धृत्य मुनिश्रेष्ठा आपादतलमस्तकम् ।

सितेन भस्मना तेन ब्रह्मभूतेन भावनात् ॥ १७ ॥

ललाटे हृदये कुक्षौ देहद्वये च सुरोत्तमाः ।

त्रिपुण्ड्रधारणं कृत्वा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥ १८ ॥

एवं कृत्वा व्रतं देवा अथर्वशिरसि स्थितम् ।

शान्ता दान्ता विरक्ताश्च त्यक्त्वा कर्माणि सुव्रताः ॥ १९ ॥

ब्रह्मभूतेनेति । ब्रह्मत्वेन भान्यमानतया ब्रह्मीभूतेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

बालाग्रमात्रं विश्वेशं जातवेदस्वरूपिणम् ।

हृत्पद्मकर्णिकामध्ये ध्यात्वा वेदविदां वराः ॥ २० ॥

सर्वज्ञं सर्वकर्तारं समस्ताधारमद्भुतम् ।

प्रणवेनैव मन्त्रेण पूजयामासुरीश्वरम् ॥ २१ ॥

बालाग्रमात्रमिति । अतिसूक्ष्मे दहराकाश उपलभ्यमानत्वादीशस्य बाला-
ग्रमावत्वम् । जातमाविर्भूतं वेदो ज्ञानं तदेव स्वरूपं तद्वन्तम् । यज्ञं चरमसाक्षा-
त्कारवृत्त्यभिव्यक्तैः सकारणं संसारं दहतीति जातवेद इत्यादिस्वारोपः । श्रूयते
हि—‘बालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं देवं जातवेदं वरेण्यम्’ इति ॥ २० ॥ २१ ॥

अथ तेषां प्रसादार्थं पशूनां पतिरीश्वरः ।

उमार्धविग्रहः श्रीमान्तोमार्धकृतरोत्तरः ॥ २२ ॥

नीलकण्ठो निराधारो निर्मलो निरुपप्लवः ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानिरुपास्यः परमेश्वरः ॥ २३ ॥

अथ तेषामिति । प्रसादो नैर्मल्यं संस्काराधिष्ठानिद्विस्तित्तर्यमित्यर्थः । ननु
व्रतादिभ्यः पूर्वमपि देवैः शिवः साक्षात्कृतः सन्नुपदिदेशेऽप्युक्तम् । व्रतादिभिः को
विशेषो जात इति । न । सकलं रूपं तत्र साक्षात्कृतम् । निष्कलं तु शिषेनोपदिष्टं
सच्छब्दतः परोक्षतयैव ज्ञातम् । अधुना तु व्रतादिभिः प्रतिबन्धकद्वारेण प्रत्यक्षा-
यत्यावपरोक्षतया ज्ञानं तदेव निष्कलं तत्त्वं प्रत्यक्षतोऽपश्यन्निति विशेषः ।
नन्वेषां उमार्धविग्रहः सोमार्धकृतरोत्तर इति सकलमेव रूपमुच्यते । न । यः
प्राग्दष्टः सकल उमार्धविग्रहादिरूप इत्यन्यथा स एव निराधारत्वनिर्मलत्वादिना

निष्कलरूपेण साक्षात्सान्निध्यमपरोक्षज्ञानविषयभाचमकरोदिति विधानात् ।
निराधारः । स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात् । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि'
इति श्रुतेः । मायापारतन्त्र्यलक्षणकालुष्यविरहाश्रमैक्यम् । अत एव मायाका
येसंसारोपप्लवविरहाभिरुपप्लवः ॥ २२ ॥ २३ ॥

सान्निध्यमकरोद्बुद्धः साक्षात्संसारनाशकः ।

यं प्रपश्यन्ति वेदान्तैः स्वरूपं सर्वसाक्षिणम् ॥ २४ ॥

तमेव शंकरं साक्षाद्ददशुः सुरसत्तमाः ।

यं न पश्यन्ति दुर्धृताः श्रौतस्मार्तविवर्जिताः ॥ २५ ॥

तमेव शंकरं साक्षाद्ददशुर्देवपुङ्गवाः ।

यत्प्राप्त्यर्थं द्विजैर्वेदा अधीयन्ते समाहितैः ॥ २६ ॥

तमेव रुद्रभीशानं ददशुस्त्रिदशा भृशम् ।

यं यजन्ते मुनिश्रेष्ठाः श्रद्धया ब्राह्मणोत्तमाः ॥ २७ ॥

तमेव परमं देवं ददशुः स्वर्गवासिनः ।

यं प्रपश्यन्ति देवेशं योगिनो दग्धकिल्बिषाः ॥ २८ ॥

तमेव सर्वमानन्दं ददशुर्लोकनायकाः ।

यस्य प्रसादाद्भगवान्विष्णुर्विश्वजगत्पतिः ॥ २९ ॥

तमेव सर्वलोकेशं ददशुः पुरुषाधिकाः ।

यत्प्रसादाद्बुद्धिजा ब्रह्मा स्रष्टा सर्वस्य सुव्रताः ॥ ३० ॥

तदेव साक्षात्क्रियमाणं निष्कलं रूपं सकलाद्विचिष्य विशदीकर्तुमाह—यं
प्रपश्यन्तीत्यादिभिः । वेदान्तैः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिभिः पदार्थ-
पदैरवान्तरवाच्यमतेस्तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिभिर्महावाक्यमतेष्वपदैरभि-
धातृत्वा सगुणं रूपं ज्ञात्वा लक्षणया निष्कलं रूपं पश्यन्तीत्यर्थः । तथाहि—
सत्यज्ञानानन्तानन्दशब्दाः परापरजातित्याचिनस्तद्व्यापारपुत्रायेकामानन्दव्यक्तिं
ब्रह्मत्वेन लक्षयन्ति । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादौ च तदादीनि पदानि सर्वज्ञ-
त्वजगत्कारणत्वादिविशिष्टं त्वमादीनि च संसारादिविशिष्टमभिधाय विरुद्धं विश्ले-
षणांशद्वयं परित्यज्यास्पन्दैकरसं लक्षयन्ति । स्वरूपमिति । त्वं निरस्तसम्-
स्तोपाधिकं रूपमित्यर्थः । सर्वसाक्षिणमिति । यथा साक्षी व्यवहारान-

नुमविष्ट उदासीन एवं संसाराननुमविष्टमुदासीनामित्यर्थः । अत्रापि शंकरामिति सकलं रूपमनूय तस्य तमेव साक्षाददृशुरिति निष्कलरूपतया साक्षादर्शनमुच्यते । यद्वा शं सुखं संसारिणां मुक्तानां च करोतीति शंकरः । तथाहि—शुभकर्मोपरथापितविषयेन्द्रियसंयमयोगजनितान्तःकरणवृत्तौ पर एवाऽऽनन्दः संसारिणां मात्रया व्यज्यते । श्रूयते हि—‘ एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-मुपजीवन्ति ’ इति । सकलसंसारनिवृत्तौ च साकल्येन व्यज्यते । ‘ एषोऽस्य परमानन्दः ’ इति श्रुतेः । तदुक्तं तत्त्वविद्भिः—

“स्वमात्रयाऽऽनन्दयद्वन्न जन्तुन्सर्वात्मभावेन तथा परत्र ।

यच्छंकरानन्दपरं हृदये विभ्रानते शयतयो विशन्ति ” ॥ इति ।

यत्माप्त्यर्थं द्विजैर्वेदा अधीयन्ते । यं यजन्त इति । ‘ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन ’ इति श्रुतेः । रुद्रमीशानमिति शंकरपदवदनुवादत्वमेव । यद्वा रुद्रं दुःखं द्रावयतीति रुद्रः । अपरतन्त्रवादीशानश्रेति निष्कलपरतया व्याख्येयम् । न केवलं विविदिषन्ति विदन्ति चेत्याह—यं मपश्यन्ति देवेशं योगिन इति । यस्य प्रसादादिति । यद्विष्णोर्जगतः परिपालने सामर्थ्यं यद्वृक्षान्तरालस्थो सामर्थ्यं तदुभयं शिवप्रसादादेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तमेष संत्यभीशानं ददृशुः सत्त्वसंयुताः ।

अथ तं तुष्टुर्वेदाः साम्यं सर्वफलप्रदम् ॥ ३१ ॥

संसाररोगदुःखस्य भेषजं गद्गदस्वराः ।

अथ देवो महादेवः साम्बो देवैरभिष्टुतः ॥ ३२ ॥

विलोक्य देवानखिलान्भीतोऽस्मीत्यवधीक्षरः ।

पुनर्देवान्समालोक्य रुद्रो विष्णुपुरोगमान् ॥ ३३ ॥

सत्त्वसंयुता विशुद्धसत्त्वाः । श्रूयते हि—‘ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः’ इति । अथ तं तुष्टुवुरिति । इयमपरोक्षज्ञानलाभनिबन्धना स्तुतिः । अथर्वशिरसा देवमस्तुवन्निति तूष्पदेशतः परोक्षज्ञानलाभनिबन्धना स्तुतिरिति । सर्वफलप्रदमिति । निरतिशयानन्दत्वेन सुखजातस्य समस्तस्याभिवान्तर्भावात् । श्रूयते हि—‘ यो वेद सोऽश्रुते सर्वान्कामान्तरह ’ इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

१ रु. तदेव । २ रु. “योगाजनि” । ३ रु. विद्यमाने । ४ ल. यज्ञेन शयनेन । ५ सं. सर्वेश्वरी । ६ प. परवति ।

ब्राह्म गम्भीरया वाचा भगवान्करुणानिधिः ।

अहमेव परं तत्त्वं मत्तो जातं जगत्सुराः ॥ ३४ ॥

मय्येव संस्थितं नष्टं मत्समो नाधिकः सदा ।

मत्स्वरूपपरिज्ञानादेव संसारनिर्हतिः ॥ ३५ ॥

ननुपदेशेन परोक्षज्ञानं देवानां शिवेन प्रागेव जनितम् । प्रागुक्तपाशुपतव्र-
त्तादिसाधनेनैव तैस्तन्निष्कले रूपमपरोक्षतया ज्ञातम् । किमतः परमहमेव परं
तत्त्वमित्यादिना तेभ्यः शिवेनोपदेष्टव्यम् । अथ तस्य तन्निष्कलरूपस्य साक्षा-
त्कृतस्यापि वत्का स्वरमाहमेव उपदिश्यत इति । न । तस्याप्यहमेवो जगद्धा-
तुरित्यादिना प्रथमत एवोपदिष्टत्वात् । सत्यम् । येयं मम निष्कलरूपता भव-
द्भिः प्रागुपदेशतो ज्ञाता सैवेयमिदानीं भवद्भिः साक्षात्कृतेति देवैर्ज्ञाताया अपि
शिवेन प्रत्यभिज्ञाप्यमानत्वात् । मत्तो जातमिति । ' यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ' इति श्रुतेः ।
मत्समो नाधिकः सदेति । मुक्तौ द्वितीयस्यैवाभावात्संसारे सतोऽपि द्वितीयस्य
शिवात्पशुकुटुरावाश्च कदाचिदपि परः शिवेन समोऽस्ति कुतोऽभ्यधिकस्य कथा ।
श्रूयते हि—' न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ' इति । ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं
यत्प्रागुपदिष्टम् ' यो जानाति स मुच्यते ' इति । तस्यत्यभिज्ञापयति—मत्स्वरूप-
परिज्ञानादिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मम ज्ञानं च वेदान्तश्रवणादेव जायते ।

मुमुक्षोर्व्रतनिष्ठस्य प्रशान्तस्य महात्मनः ॥ ३६ ॥

ज्ञानस्य वेदान्तहेतुफलसमुपदिष्टम् ' ज्ञानं वेदान्तवाक्यजनम् ' इति तत्प्रत्य-
भिज्ञापयति—मम ज्ञानं चेति । तदपि श्रवणमभिहितव्रतादिप्रपितकल्पस्यैव
फलपर्यन्तं भवति नान्यस्येत्याह—मुमुक्षोर्व्रतेति । विविदिषापरिपन्थिपापाप-
मयेन यज्ञादिना । उत्पन्नविविदिषस्य मुमुक्षोर्वेदनपरिपन्थिपापापनयो व्रता-
दिनेति ॥ ३६ ॥

त्यक्तकर्मकलापस्य ध्याननिष्ठस्य शूलिनः ।

यज्ञदानादिभिः क्षीणमहापापार्णवस्य च ॥ ३७ ॥

त्यक्तकर्मति । विशेषकत्वेन कर्मकलापस्य ध्यानविरोधित्वात् । शूलिन
इति कूर्मणि पृष्ठी । शिवगोचरं यद्द्वयानं तन्निष्ठस्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं मां यो विजानाति स सर्वं वेदं नेतरः ।

उक्तं वेदान्तविज्ञानं युष्माकं सुरपुङ्गवाः ॥ ३८ ॥

स सर्वं वेदेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेः । उक्ताधिकारकारणभावे जातमपि ज्ञानमूर्परनिमित्तं वीजमिव निष्कलं भवेदित्याह—नेतर इति । 'येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् । तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु निष्कलमनृतं न माया च' इति श्रुतेः । ब्रह्मेव लोको निष्कलः शिव इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

व्रतं पाशुपतं चीर्णं पैर्द्विजैरादरेण च ।

तेषामेवोपदेष्टव्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ३९ ॥

अत एव व्रतादिभिर्जनितधिकाराणामेवोपदेष्टव्यमित्याह—व्रतं पाशुपतं चीर्णमिति । लोकरञ्जनमात्रप्रयोजनतया दाम्भिकैः कृतमपि व्रतादिकं निष्कलमेवेत्याह—आदरेणेति । इति वेदानुशासनमिति ।

“क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्” इत्यादिश्रुतेः ।

अत्रैकर्षिहोमशिरोव्रतादिकमध्ययनधर्मत्वादायर्वणिकानामेव । अन्येषां तु क्रियावत्त्वादिकमेव विद्याधिकारकारणम् । तदुक्तं न्यासेन ‘स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्निधयः’ इति ॥ ३९ ॥

सूत उवाच—

इत्युक्त्वा भगवान्कद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।

ततो देवा मुनिश्रेष्ठा देवदेवस्य वैभवम् ॥ ४० ॥

विदित्वा तं जगद्धेतुममन्यन्तानसूयवः ।

तस्माद्यूयमपि श्रेष्ठाः सर्वज्ञं परमेश्वरम् ॥ ४१ ॥

जगतः कारणं वृद्ध्वा भजध्वं सर्वकारणम् ।

सोऽपि सर्वजगद्धेतुः सोमः सोमार्धशेखरः ॥ ४२ ॥

प्रसादाभिमुखो भूत्वा ब्रह्मविष्णवादिभिः सह ।

सान्निध्यं वेदविच्छ्रेष्ठाः करिष्यन्त्यखिलेश्वरः ॥ ४३ ॥

अतः सर्वजगद्धेतुरन्य एवेति मुनिभिः प्रश्ने यच्चिर्दिष्टं तदेतदेवेभ्यः शिवे-

नोपदिष्टमिति सूतः प्रत्यभिज्ञापयन्नुपसंहरति—इतीति । तं जगद्धेतुममन्यन्त इति । मुनिश्रेष्ठा इति संबोधनम् । हे मुनिश्रेष्ठा देवा अमन्यन्तेत्यन्वयः । अनसूयव इति । असूया हि चित्तस्य मलम् । मलिनचित्तास्तु न बुध्यन्ते । अत एव चित्तस्य मलनिरासकारिकर्माभ्युक्तानि पतञ्जलिना—‘वैत्रीकरणा मुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तमसादनम् ’ इत्यादीनि । सुस्वितेषु मैत्री भावयतः परकीयमपि सुखं स्वकीयमेवेत्यभिमानाच्चित्तगतमीर्ष्यामलं निवर्तते । दुःस्वितेषु करुणां भावयतः स्वयं दुःखोत्पादनहेतुद्वेषमलं निवर्तते । पुण्यकृत्सु मुदितां भावयतो गुणेषु दोषारोपणरूपमसूयामलं निवर्तते । पापिष्ठेषूपेक्षां भावयतस्तत्संसर्गत्यागात्संसर्गजदोषमलं निवर्तते इति । शिवस्य देवैः सह संवादोपन्यासस्य फलमाह—तस्माद्युयमिति । भजनफलमाह—सोऽपि सर्वजगद्धेतुरिति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रुत्वा महात्मानो नैमिषारण्यवासिनः ।

महादेवस्य माहात्म्यं श्रीमत्पाशुपतस्य च ॥ ४४ ॥

इष्टचित्ता महात्मानं सूतं सर्वार्थसागरम् ।

प्रणम्य पूजयामासुर्भक्त्या विज्ञप्तिसिद्धये ॥ ४५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमा-

हात्म्यखण्डे पाशुपतव्रतं नाम द्विती-

योऽध्यायः ॥ २ ॥

सूतमुनिसंवादमुपन्यस्तं व्यास उपसंहरति—इति श्रुत्वेति । विज्ञप्तीति । श्लोके ‘सनीवन्तर्ध’ इति सनीटागमविकल्पात् ‘यस्य विभाषा’ इति निष्ठा-यामुक्तो यो निषेधः सः ‘कल्पादिभ्यः क्तिञ्चिष्टावज्जवति’ इति निष्ठापञ्जा-वात्किन्त्यपि भवति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीमत्काशीचिलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमडयम्बकपादाञ्जसे-

वापरायणेनोपनिषन्मार्गमवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां

श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे पाशु-

पतव्रतं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तुतीयोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्कः सुरैः सर्वैरसुरैः सिद्धकिन्नरैः ।

मुनिभिर्भक्षगन्धर्वैस्तथाऽन्यैः सर्वजन्तुभिः ॥ १ ॥

विरक्ताः शिवसेवया तत्स्वज्ञानेन मुच्यन्ताम् । ये तु न केवलं मोक्षं भोगान-
प्यपेक्षन्ते तैः को देवः सेव्य इति मुनयः सूतं पृच्छन्ति—भगवन्कः सुरै-
रिति ॥ १ ॥

शुक्त्यर्थं च विमुक्त्यर्थं पूज्यः पुण्यदत्तां वर ।

तमस्माकं महाभाग ब्रूहि सर्वार्थवित्तम ॥ २ ॥

शुक्त्यर्थमिति । प्रथमतो शुक्त्यर्थं क्रमेण मुक्त्यर्थं च । अथवा सर्वेषां मध्ये
कैश्चिद्रुक्त्यर्थमपरैर्मुक्त्यर्थमिति विभागेन सर्वैरुक्त्यर्थमित्यर्थः । जममुक्तिरपि हि
श्रूयते—‘स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं एरिश्वर्यं
पुरुषमीक्षते’ इति ॥ २ ॥

सूत उवाच—

साधु साधु महाप्राज्ञाः पृष्टमेतज्जगद्धितम् ।

वक्ष्ये तं श्रद्धयोपेताः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥ ३ ॥

स्वयमुपरताम्रैः केवलं मोक्षापेक्षैरपि भवद्भिः करुणया भोगार्थिभ्यो हित-
मेतत्पृष्टमित्याह—जगद्धितमिति ॥ ३ ॥

पुरा विष्णुर्जगन्नाथः पुराणः पुरुषोत्तमः ।

मायया मोहितः साक्षाच्छिषस्य परमात्मनः ॥ ४ ॥

पुरुषोत्तम इति । पुरुषेष्टम इति पुरुषोत्तमः । ‘यतश्च निर्धारणम्’ इति विदि-
तया निर्धारणसप्तम्या समासः । पुरुषासावुत्तमश्चेति सामानाधिकरण्ये हि
‘सन्महत्परमोत्तम’ इति प्रथमानिर्देशात्पूर्वनिपात उत्तमपुरुष इति स्यात् ।
पुरुषाणामुत्तम इति निर्धारणपष्ठ्यां तु ‘न निर्धारणे’ इति समासनिषेधः । अतो

यथोक्त एव विग्रहः । विष्णोरुपेतदृशी दशा कैवान्यस्य कथेति विवक्षया
विष्णुदाहरणम् ॥ ४ ॥

अहमेव जगत्कर्ता मध्येवेदं जगत्स्थितम् ।

मत्समश्चाधिकश्चापि नास्ति सर्वत्र सर्वदा ॥ ५ ॥

मम शक्तिविलासोऽयं जगत्सर्वं चराचरम् ।

अहमेव समाराध्यः सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ६ ॥

मोहमूलवचनमाह—अहमेव जगत्कर्तेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

इत्यहंमानसंछन्नः स्वात्मभूतं महेश्वरम् ।

अविज्ञायाम्बिकानाथमनन्तानन्दचिद्घनम् ॥ ७ ॥

अतीवाऽऽज्ञापयामास ब्रह्मादीनखिलान्हरिः ।

अथ देवो महोदेवः सर्वात्मा सर्वभासकः ॥ ८ ॥

मन्त्रहमेव जगत्कर्तेति जीवेश्वरतादात्म्यप्रतिपादकमिदं महावाक्यं तदनुसं-
धानेऽस्य विष्णोः कथं व्यामोह इत्यत आह—इत्यहंमानसंछन्न इति । ना-
न्यार्थपरित्यागेन लक्ष्यस्य चिदानन्दघनस्यानुसंधाने न व्यामोहः । अहं-
कारविशिष्टं त्वात्मानं मन्यमानस्य तस्यासदेव सार्वश्यं ब्रुवतः कथं न व्यामोह
इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तस्य शक्तिं समाहृत्य मोहयामास शंकरः ।

ततस्तत्प्रमुखाः सर्वे ब्रह्माद्याः पशवो भृशम् ॥ ९ ॥

अविमर्शदशायां व्यामोहतोऽपि विष्णोर्विमर्शकाले विवेकः स्यात्तमापि शिवः
संजहार ब्रह्मादिसकललोकव्यामोहजननीपराधनिभिन्नेनेत्याह—तस्य शक्ति-
मिति ॥ ९ ॥

मोहिता मायया शंभोर्विवशाश्च विशेषतः ।

एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्नन्दी शंकरबल्लभः ॥ १० ॥

सर्वविज्ञानरत्नानामाकरः करुणालयः ।

समागत्य हरिब्रह्मप्रमुखानमराधिपान् ॥ ११ ॥

नन्दी देवानप्यनुग्रहीतुं समर्थ इत्याह—सर्वविज्ञानेति । न केवलमनुग्रह-

समर्थः । अनुग्रहपीलोऽपीत्याह—करुणालय इति । उभयत्र कारणमाह—
शंकरवल्लभ इति ॥ १० ॥ ११ ॥

बोधयामास सर्वज्ञः परं भावं शिवस्य तु ।

नन्दिकेश्वर उवाच—

विष्णो विश्वजगन्नाथः शंकरः परमेश्वरः ॥ १२ ॥

सर्वसाक्षी महानन्दः सर्वात्मत्वेन संस्थितः ।

स एव सर्वजन्तूनामात्मा सर्वावभासकः ॥ १३ ॥

परं भावमिति । भावः सत्ता । शिवस्य यः परो भावो निष्कलं रूपं
तद्धि स्वरूपं पारमार्थिकत्वात्सदित्युच्यते । तदेव स्वात्मनि परिकल्पितेषु सम-
स्तवस्तुषु सत्सदित्यनुगमात्सचेत्युच्यते । जलतरङ्गचन्द्रप्रतिबिम्बेष्वनुगतं
चन्द्ररूपं यथा तद्वत् । सा चानुगम्यमानवस्तुपहिताऽपरो भावः । उपाध्य-
गमे त्वनुगतं सन्मार्गं सत्परो भावः । सकलं वा विश्वाधिकं सोऽपि स्वैतर-
समस्तवस्तवतिष्ठादित्वात्परो भावः । दिव्याधिको रश्मो महर्षिरिति हि श्रुतिः ।
तस्य दिव्याधिकत्वे विश्वस्य रसार्थं तस्य च स्वाभित्यमिति स्वस्वामिभाविल-
क्षणं कारणमाह—विश्वजगन्नाथ इति । भोगोपवर्गमदानलक्षणं शंकर इति ।
नियमनसामर्थ्यं परमेश्वर इति । सर्वज्ञत्वं सर्वसाक्षीति । नित्यतृप्ततामाह—
महानन्द इति । स्वात्मन्यध्यस्तस्य सर्वस्य सत्तात्प्रतिप्रदत्वं सर्वात्मत्वेनेति ।
न केवलं भोग्यवर्गस्य अपि तु भोक्तृवर्गस्यापि स एवाऽऽत्मेत्याह—स
एव सर्वजन्तूनामात्मेति । नच तदात्मकस्य तन्नियन्तृत्वाद्यसंभवः । वास्तव्यं हि
तादात्म्यम् । लीलाकल्पितविभागनिबन्धनं तु नियन्तृत्वादिति । अत एव
हि श्रूयते—अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सैदात्मेति । आत्मत्वे सत्ताप्र-
दत्वं कारणमाह—सर्वावभासक इति । स्वसत्तयैव लब्धसत्ताकं करोती-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अस्य प्रसादलेशस्य लवलेशलवेन तु ।

इदं विष्णुपदं लब्धं त्वया नान्येन हेतुना ॥ १४ ॥

अन्पेपामपि सर्वेषां पदमस्य प्रसादतः ।

अनेनेदं जगत्सर्वं विना न भवति स्वयम् ॥ १५ ॥

विष्वाधिकृतं यत्तु शिवस्योत्कर्षाद्भुक्त्वा तदन्यस्यापकर्षमाह—अस्य
प्रसादेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अयं धाता विधाता च सर्वदा सर्वयस्तुनाम् ।

यथा वैश्वानरेणेज्जमयो दहति भाति च ॥ १६ ॥

धाता पोषकः । विधाता निर्माता । अतस्तेन पोष्यत्वं निर्मायमाणत्वं च तद-
न्यस्य ततोऽपकर्षे हेतुरित्यर्थः । यस्तुनामिति 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'
इत्यदीर्घत्वम् । अन्येषामपि ल्योपजीविनः प्रति यत्पोषकत्वादि तच्छिद्यप्रसादल-
ब्धत्वाच्छिवस्यैवेत्यत्र निदर्शनमाह—यथा वैश्वानरेणेति । अयसो यदभृत्वं
मानं च तथा यद्वह्नेरेव तथेत्यर्थः । उत्तरत्र चार्थं दृष्टान्तः । अयसो यथा दाह-
प्रकाशौ बह्नेरेवैव विषयानन्दाः सर्वेऽपि शिवस्यैव स्वरूपभूता इति ॥ १६ ॥

तथाऽनेन भवत्येतज्जगत्सर्वं विभाति च ।

अस्याऽऽनन्दस्य भूतानि लेशमन्यानि सर्वदा ॥ १७ ॥

अस्याऽऽनन्दस्येति । 'एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
यन्ति' इति ध्रुतेः ॥ १७ ॥

लब्ध्वा संतोषमापन्नाम्यतीक्ष्ण ब्रह्मवित्तमाः ।

अस्मैवाऽऽज्ञाललाकृष्टं जगन्नित्यं प्रवर्तते ॥ १८ ॥

अस्मैवाऽऽज्ञेति । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गान्धिः शान्ताभृषिर्वी-विधृते
विष्ठः' इत्यादिध्रुतेः ॥ १८ ॥

अविज्ञापिनमात्मानं भवानत्यन्तमोहितः ।

अहंकाराभिभूतश्च भवता मोहितं जगत् ॥ १९ ॥

अतस्त्वं भ्रान्तिमुत्सृज्य स्वात्मभूतं महेश्वरम् ।

आराधयाऽऽदरेणैव सह देवैरुमापतिम् ॥ २० ॥

सुत उवाच—

इत्युक्त्वा मुनयः श्रीमान्नन्दी शंकरवल्लभः ।

अगमद्वयमारुह्य श्रीमत्कैलासपर्वतम् ॥ २१ ॥

अहंकाराभिभयो विष्णोः प्राक्सूतेनोक्तः । अधुना तु नन्दिनेति न पीनक-
कृतम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

ततो विश्वाधिकं रुद्रं महर्षिं सर्वसाक्षिणम् ।

ब्रह्मविष्णवादयो देवाः पूजयामासुरादरात् ॥ २२ ॥

महर्षिमिति । दर्शनादृषिः । ऋषिर्देवनादिति यास्कः । सत्यं महर्षं सर्वज्ञत्वात् ॥ २२ ॥

तथा लक्ष्म्यादयो देव्यस्तथाऽन्ये सर्वजन्तवः ।

पूजयामासुरीशानं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ २३ ॥

अथैषां पुरतः श्रीमानम्बिकापतिरीश्वरः ।

आविर्बभूव सर्वज्ञः शंकरो वृषवाहनः ॥ २४ ॥

दृष्ट्वा तं ब्रह्मविन्मुख्याः पशूनां पतिमीश्वरम् ।

ब्रह्मविष्णवादयः सर्वे प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ २५ ॥

शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रसन्नेन्द्रियमानसाः ।

अस्तुवन्मुक्तिदं भक्त्या भुक्तिदं भवभेषजम् ॥ २६ ॥

देवा ऊचुः—

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते करुणालय ।

नमस्ते सर्वजन्तूनां भुक्तिमुक्तिफलप्रद ॥ २७ ॥

नमस्ते सर्वलोकानां सृष्टिस्थित्यन्तकारण ।

नमस्ते भवभीतानां भवभीतिविमर्दन ॥ २८ ॥

पुरुषमिति । अन्तर्यामित्येन सर्वेषां हृदयेऽवस्थानात्पुरुषं शरीरेषु श्रोत इति पुरुषः । श्रूयते हि 'स वा अयं पुरुषः सर्वोऽस्य पूर्ण इति शयः' इति । कृष्णपिङ्गलमिति । कण्ठे कृष्णः । ललाटे पिङ्गलः 'इदं कृष्णपिङ्गलम्' इति हि श्रुतिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

नमस्ते वेदवेदाङ्गैरर्चनीय द्विजोत्तमैः ।

नमस्ते शूलहस्ताय नमस्ते वह्निपाणये ॥ २९ ॥

नमस्ते विश्वनाथाय नमस्ते विश्वयोनये ।

नमस्ते नीलकण्ठाय नमस्ते लक्ष्मिदाससे ॥ ३० ॥

वेदवेदान्तरिति । वेदान्तरिः पारमार्थिकेन रूपेण ज्ञापनमर्थेन वेदेः स्तुत्यत्वेन
षेष्टव्यत्वेन वाऽभिधानम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

नमस्ते सोमरूपाय नमस्ते सूर्यरूपिणे ।

नमस्ते वह्निरूपाय नमस्ते जलरूपिणे ॥ ३१ ॥

नमस्ते भूमिरूपाय नमस्ते वायुमूर्तये ।

नमस्ते व्योमरूपाय नमस्ते ह्यात्मरूपिणे ॥ ३२ ॥

नमस्ते सोमरूपायेत्यादिनाऽष्टमूर्तित्वकथनम् । आत्मरूपिण इति । आत्मा
यजमानः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

नमस्ते सत्यरूपाय नमस्तेऽसत्यरूपिणे ।

नमस्ते बोधरूपाय नमस्तेऽबोधरूपिणे ॥ ३३ ॥

नमस्ते सुखरूपाय नमस्तेऽसुखरूपिणे ।

नमस्ते पूर्णरूपाय नमस्तेऽपूर्णरूपिणे ॥ ३४ ॥

नमस्ते सत्यरूपायेत्यादिभाषाभावप्रश्नस्य समस्तस्य शिष्ये परिक्लिप्त-
त्वाच्छिव एव तस्य पारमार्थिकं रूपं रजतादेरिव शुक्त्यादीत्यर्थः । असत्यरू-
पिण इत्याद्यकारमश्लेषो द्वितीयपादेषु सर्वत्र । सुखरूपाय परमानन्दरूपाय ।
पूर्णरूपायानन्ताय ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नमस्ते ब्रह्मरूपाय नमस्तेऽब्रह्मरूपिणे ।

नमस्ते जीवरूपाय नमस्तेऽजीवरूपिणे ॥ ३५ ॥

जीवरूपायाऽऽत्मरूपाय ॥ ३५ ॥

नमस्ते व्यक्तरूपाय नमस्तेऽव्यक्तरूपिणे ।

नमस्ते शब्दरूपाय नमस्तेऽशब्दरूपिणे ॥ ३६ ॥

नमस्ते स्पर्शरूपाय नमस्तेऽस्पर्शरूपिणे ।

नमस्ते रूपरूपाय नमस्तेऽरूपरूपिणे ॥ ३७ ॥

नमस्ते रसरूपाय नमस्तेऽरसरूपिणे ।

नमस्ते गन्धरूपाय नमस्तेऽगन्धरूपिणे ॥ ३८ ॥

नमस्ते देहरूपाय नमस्तेऽदेहरूपिणे ।

नमस्ते प्राणरूपाय नमस्तेऽप्राणरूपिणे ॥ ३९ ॥

नमस्ते श्रोत्ररूपाय नमस्तेऽश्रोत्ररूपिणे ।

नमस्ते त्वक्स्वरूपाय नमस्तेऽत्वक्स्वरूपिणे ॥ ४० ॥

नमस्ते दृष्टिरूपाय नमस्तेऽदृष्टिरूपिणे ।

नमस्ते रसनारूप नमस्तेऽरसनात्मने ॥ ४१ ॥

नमस्ते घ्राणरूपाय नमस्तेऽघ्राणरूपिणे ।

नमस्ते पादरूपाय नमस्तेऽपादरूपिणे ॥ ४२ ॥

नमस्ते पाणिरूपाय नमस्तेऽपाणिरूपिणे ।

नमस्ते वाक्स्वरूपाय नमस्तेऽवाक्स्वरूपिणे ॥ ४३ ॥

नमस्ते लिङ्गरूपाय नमस्तेऽलिङ्गरूपिणे ।

नमस्ते पायुरूपाय नमस्तेऽपायुरूपिणे ॥ ४४ ॥

सत्यज्ञानानन्दात्मानन्तशब्दा अनृतजददुःखानात्मत्वान्तवस्त्वब्युदासद्वारा ब्रह्म लक्षयन्तीति श्रुतं व्यासेन ' आनन्दादयः प्रधानस्य ' इत्यत्र । तत्र देश-
कालवस्तुकृतपरिच्छेदनिरासवाचिनाऽनन्तशब्देन वस्तुकृतस्यापि परिच्छेदस्य
निरासाद्वावाभाववपि वस्तुतः परमात्मनो न पृथगित्यभिप्रायेण बहुधा
भावाभावरूपताभिधानम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नमस्ते चित्तरूपाय नमस्तेऽचित्तरूपिणे ।

नमस्ते मातृरूपाय नमस्तेऽमातृरूपिणे ॥ ४५ ॥

मातृरूपायेत्यादि मितिः प्रमा तस्याः कर्ता माता ॥ ४५ ॥

नमस्ते मानरूपाय नमस्तेऽमानरूपिणे ।

नमस्ते भेयरूपाय नमस्तेऽभेयरूपिणे ॥ ४६ ॥

नमस्ते मितिरूपाय नमस्तेऽमितिरूपिणे ।

नमस्ते सर्वरूपाय नमस्तेऽसर्वरूपिणे ॥ ४७ ॥

कारणं मानम् । विषयो भेयम् । तद्रूपायेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रक्ष रक्ष महादेव क्षमस्व करुणालय ।

भक्तचित्तसमासीन ब्रह्मविष्णुशिवात्मक ॥ ४८ ॥

रक्ष रक्षेति । अहमेव जगत्कर्तृत्यादि यदुक्तं यच्चान्यैस्तथा प्रतिपन्नं तमपराधं क्षमस्व तच्चिवन्धनादनर्थाच्च रक्ष । यतस्त्वं करुणालय इत्यर्थः । “हुदि ह्ययमात्मा” ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति’ इति श्रुतिस्मृतिदर्शनात् । सर्वेषां चित्तेषु यद्यप्यस्ति तथाऽपि भक्तचित्तेषु विशेषत इत्याह—भक्तचित्तेति । ब्रह्मविष्णुशिवात्मकेति । ‘स ब्रह्मा स शिवः स हरिः’ इति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

सूत उवाच—

इति ब्रह्मादयः स्तुत्वा प्रणम्य भुक्ति दण्डवत् ।

भक्तिपारं गता देवा बभूवुः परमेश्वरे ॥ ४९ ॥

भक्तिपारमिति । प्रियातिशयवशाच्चित्तस्य विषयान्तस्स्याद्वृत्तरूप तदेकनिष्ठतां भक्तेः पारम् ॥ ४९ ॥

देवदेवो महादेवः सर्वभूतहिते रतः ।

अनुगृह्यावशान्नेश्वानम्बिकापतिरीश्वरः ॥ ५० ॥

प्रनृत्य परमं भावं स्वकं सम्पदप्रदर्शयन् ।

ब्रह्मविष्णवादिभिः साकं श्रीमद्द्याग्रपुरं गतः ॥ ५१ ॥

अत एव व्यवहारान्तराक्षमत्वाह—अवशानिति । ईश्वरशेषलम्भेन देवान्मुल्याधिकारिणो ज्ञात्वा परतत्त्वविषयं साक्षात्कारं तेषामन्यग्रहीदित्याह—अनुगृह्णेति । ईदृशी हि दशा साक्षात्काराधिकारकारणमुक्ता पतञ्जलिना—विशेषदर्शिन आत्मभावभाषनाविनिवृत्तिरिति । भावो देवादिविषया रतिः । यदाहुः—

‘रतिर्देवादिविषयाऽप्यभिचारितयाऽर्जिता । भावः प्रोक्तः’ इति ।

स चेह विषयस्य शिवस्य परमानन्दरूपत्वाच्चक्षिपयः स्वयमपि परमः । तं स्वात्मनि वर्तमानं परमं भावमभिनयेन विशदं दर्शयितुं देवैः सह नृत्योचितं स्थानं श्रीमद्द्याग्रपुरं गत इत्याह—प्रनृत्य परमं भावमिति । यथा रत्यादिस्थापिभावकार्यस्य वर्णनेनाभिनयेन वा प्रदर्शने स रत्यादिरभिप्रेयः सङ्गशृङ्गारादिरसरूपतामापद्यते । उक्तं हि—

‘व्यक्तः स तैर्विभावयैः स्थायी भावो रसः स्मृतः’ इति ।

एवं परतत्त्वस्वरूपविषयो भावोऽपि तत्कार्येणाभिनयेन विप्रदीपितः प्रक-
र्षेण दृश्यत इति । प्रदर्शयन्निति ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः’ इति हेतौ स्तनूपत्ययः ।
नर्तनं द्रष्टुमिच्छयेति संबन्धः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

तत्र सर्वे सुरा विशाः श्रद्धया द्रष्टुमिच्छया ।

अवर्तन्ताखिलेरास्य नर्तनं भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ५२ ॥

परापरपुरुषार्थैकसाधनत्वेनेच्छा न पुनरीत्सुक्यमात्रेणेत्याह—श्रद्धयेति ।
भुक्तिमुक्तिदमिति । भोगमोक्षसाधनोपदेशाय ह्ययमध्याय आदावेवावता-
रितः ॥ ५२ ॥

भवन्तोऽपि महादेवप्रसादाय मुनीश्वराः ।

पूजयध्वं महाभक्त्या महादेवं घृणानिधिम् ॥ ५३ ॥

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषीयास्तपोधनाः ।

प्रणम्य दण्डवज्जुमौ सूतमात्महितप्रदम् ॥ ५४ ॥

जज्ञिरे देवदेवोऽसौ शंकरस्त्वम्बिकापतिः ।

पूजनीय इति श्रीमान्सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ५५ ॥

तेषां शिष्याः प्रशिष्याश्च तथाऽन्ये सर्वजन्तवः ।

महादेवः सदा सर्वैः पूज्य इत्येव जज्ञिरे ॥ ५६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यसंक्षेपे

नन्दीश्वरविष्णुसंवादेनेश्वरप्रतिपादनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भवन्तोऽपीति । पूजयध्वमिति मध्यमपुरुषाक्षिप्तस्य सुष्मच्छब्दस्यापिना
संबन्धः । भवन्त इति ज्ञवन्तम् । यूयमपि देववज्रक्तिपरवशाः सन्तः पूजयध्व-
मित्यर्थः । पूज्य इत्येव जज्ञिरे इति फलाभिसंबन्धाविरह एवकारार्थः । तादृशी
हि पूना सात्त्विकी । उक्तं हि गीतासु—

‘अफलाफाहसिभिर्मनो विविहृष्टो य इज्यते ।

यदुप्यमेवेति मनः समाधाय सं सात्त्विकः’ इति ।

जज्ञिर इति 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' इत्यात्मनेपदम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्बकपादाब्जसेवापरायणे-
नोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहिताता-
त्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे नन्दीश्वरविष्णुसंवादेने-
श्वरप्रतिपादनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(ईश्वरपूजाविधानम्) चतुर्थोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्देवदेवस्य नीलकण्ठस्य शूलिनः ।

ब्रूहि पूजाविधिं विद्वन्कृपया भुक्तिमुक्तिदम् ॥ १ ॥

पूज्यस्वरूपापरिज्ञाने पूजाया मन्दफलत्वादध्यायद्वयेन मुनयस्तत्स्वरूपं
ज्ञात्वा पूजां जिज्ञासन्ते—भगवन्देवदेवस्येति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजाविधिं विप्राः शृणुध्वं भुक्तिमुक्तिदम् ।

श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म कृत्वा श्रद्धापुरःसरम् ॥ २ ॥

कृतनित्यनैमित्तिकस्यैव पूजाधिकार इत्याह—श्रुतिस्मृतीति । श्रद्धेति ।
उक्तं गीतासु—

“अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह” इति ॥ २ ॥

स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।

समाधीनः सदा मौनी निश्चलोदङ्मुखः सुखी ॥ ३ ॥

स्नात्वेति । स्मार्तकर्मभङ्गात्वेन वारुणं स्नानं कृतवताऽपि शिवपूजाङ्गत्वेन
भस्मस्नानमपि कार्यमित्यर्थः । अथ वा ‘पूजा शौचे’ इत्यतः स्नात्वेति पदं निष्प-
न्नम् । अतः पञ्चसु शुद्धीविधायेत्यर्थः । आह सोमशंभुः—

‘ इत्थमात्माश्रयद्रव्यमक्षलिङ्गविशुद्धिषु ।

कृतास्तु देवदेवस्य पूजनं नान्यथा भवेत् ’ इति ॥

सदेति यावत्पूजाकालमित्यर्थः । निश्चलश्चासाबुदरुद्रस्त्वथ । उदरुद्रसत्त्वं चोक्तं सोमशंभुना—

‘ देवदक्षिणदिग्भागे संनिविष्टः सुखासने ।

उत्तरस्थो विनीतात्मा न्यस्तमञ्चक्ररुद्रः ’ इति ॥

उदरुद्रसत्त्वे कारणमुक्तं ज्ञानरत्नावल्याम्—

‘ न प्राच्यागद्वतः शंभोर्नोत्तरे योपिदाश्रये ।

न प्रतीच्यां यतः पृष्ठे तस्मादक्षं समाश्रयेत् ’ इति ॥

दक्षं देवस्य दक्षिणभागम् । तं चाऽऽश्रित उत्तराभिमुख एव भवति ॥ ३ ॥

विचित्रनासनं तत्र निधाय ब्रह्मचिन्ताः ।

आगस्तेनैव शास्त्रेण प्रोक्तलक्षणलक्षितम् ॥ ४ ॥

विचित्रमिति । स्थिरलिङ्ग आधारश्चरत्वादिशिवासनपर्यन्तेविचित्रव्याप्तिभावेनाविषयश्चिन्तित्यर्थः । चरलिङ्गे तूत्तरूपं स्थिरासनं स्नानार्थं पटुत्वं चलासनं च दत्तमित्यर्थः । आगस्तेनेति नानागोत्रलक्षणम् । लिङ्गलक्षणमुक्तं श्रीकालोत्तरादिषु—

‘ स्थिरलिङ्गे सदा कार्यं सिद्धिकामैः प्रयत्नतः ।

शुक्तिशुक्तिमदं पुंसां चरलिङ्गे शिवार्चनम् ॥

सर्वत्र संस्थितः पूज्यः सर्वाधारेषु सर्वदा ।

तथाऽपि लिङ्गे भगवान्पूजां गृह्णाति भूर्जटेः ॥

अर्धपूर्णा कृता पूजा मन्त्रद्रव्याभिरागुणैः ।

तथाऽपि लिङ्गे संपूर्णा पूजा भवति पञ्चमुख ॥

लीयन्ते यत्र भूतानि निर्गच्छन्ति यतः एनः ।

तेन लिङ्गं परं व्योम निष्कलः परमः शिवः ॥

लिङ्गयते चिन्तयते येन भावेन भगवांश्शिवः ।

योगिभिस्तपिषा लिङ्गं व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकम् ॥

व्यक्तं तत्सकलं श्रेयमव्यक्तं निष्कलं मतम् ।

ज्ञानज्योतिर्मयं लिङ्गं व्यक्ताव्यक्तमिदं स्मृतम् ॥

स्काटिकं त्रिविधं क्षेत्रं सूर्यचन्द्रानलात्मकम् ।

श्वेतं रक्तं च पीतं च कृष्णच्छायं दिनास्त्रिषु ॥

त्रिपञ्चवारं यस्यैव तुलासान्ध्यं न जायते ।

तदा बाणं समालयात् क्षेत्रं पाषाणसंभरम् ॥

नद्यां वा प्रक्षिपेद्भूयो यदा तदुपलक्ष्यते ।

बाणलिङ्गं तदा विद्धि ' इति ॥

तथा तत्रैव मृन्मयादिलिङ्गानामुच्चरोत्तरोत्कर्षाभिधानप्रस्तावे—

‘ संस्थाप्य बाणलिङ्गं तु रत्नात्कोटिगुणं भवेत् ।

रसलिङ्गे ततो बाणात्फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥

को गुणावरसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शांकरि ।

सिद्धो रसलिङ्गे स्युरणिमायाः सुसंस्थिताः ’ इति ॥ ४ ॥

आदाय श्रद्धया विप्राः शिवलिङ्गं समाहितः ।

तत्रैवाऽऽवाह्यं देवेशं प्रणवेन हृदि स्थितम् ॥ ५ ॥

श्रोक्तलक्षणलक्षितं शिवलिङ्गमादाय दीक्षापुरःसरं परिरुद्ध । आवाहयेति ।
आवाहनं लिङ्गेऽभिव्यक्त्यनुसंधानम् । विसर्जनं तु निजरूपेणावस्थानाचिन्त-
नम् । उक्तं हि—

‘ आवाहनमभिव्यक्तिः शक्तिभावो विसर्जनम् ’ इति ।

आवाहनं तदादिसंस्कारद्वयकोपलक्षणम् । यथाऽऽहुरागमविदः—

‘ आवाहनं स्थापनं च सानिध्यं संनिरोधनम् ।

सकलीकारममृतीकरणं चाय पापकम् ॥

तत आचमनं चार्घ्यं पुष्पं च दध संस्क्रियाः ’ इति ।

प्रणवेनेति । तेन हि यत्कृतं तदशेषैर्मन्त्रैः कृतं भवति । श्रूयते हि—‘ यः
प्रणवमधीते स सर्वमधीते ’ इति । तथा ‘ एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा
वागेतत्परममक्षरम् ’ इति ॥ ५ ॥

अर्घ्यं दत्त्वा मुनिश्रेष्ठाः पूर्वोक्तेनैव मन्त्रतः ।

पायमाचमनं चैव पुनः पूर्वोक्तमन्त्रतः ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तेनेति । प्रणवेन । मन्त्रतो मन्त्रेण पञ्चाक्षरेण ॥ ६ ॥

पुनः क्षाप्य महादेवमापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः ।

तथा पुरुषसूक्तेन श्रीमत्पञ्चाक्षरेण च ॥ ७ ॥

पुनराचमनं दत्त्वा प्रतिष्ठाप्याऽऽसने हरम् ।

दत्त्वा वस्त्रं मुनिश्रेष्ठाः प्रणवेन समाहितः ॥ ८ ॥

उपवीतं पुनर्दत्त्वा भूषणानि च सादरम् ।

गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपं चैवाऽऽदरेण च ॥ ९ ॥

श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव प्रणवेन युतेन च ।

हविर्निधेयं देवाय पानीयिनं सहाऽऽदरात् ॥ १० ॥

पुनराचमनं दत्त्वा ताम्बूलं सोपदंशकम् ।

माल्यं दत्त्वाऽनुलेपं च प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ११ ॥

पञ्चाक्षरेण वेति । चकारादन्धैरपि अतरुद्वियादिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥

लौकिकैर्धैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा हृदि विसर्जयेत् ।

प्रणवेन महादेवं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥ १२ ॥

प्रणवेन हृदि विसर्जयेदिति हृदि स्वप्रतिष्ठिततया शिवमनुसंदध्यादित्यर्थः ।
हृदयं तस्य नियतं स्थानम् ।

‘ ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति ’ इति स्मृतेः ।

‘ हृदयं तद्विज्ञानीयादित्यारभ्य ’ ‘ तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यव-
स्थितः ’ ‘ स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराद् ’ इति
श्रुतेश्च । इत्थं संग्रहेण शिवपूजाविधिरुक्तः । एतावताऽप्यसौ पूर्ण एव ।

‘ बह्वर्त्यं वा स्वयच्छोक्तं यस्य यावत्प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति आत्मार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ’ इतिन्यायात् ॥

अपञ्चस्तु पुराणान्तराद्यागमान्तरेभ्यश्चोक्तोऽविरुद्ध उपसर्हर्तव्यः ॥ १२ ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च सुव्रताः ।

एवं दिने दिने देवं पूजयेदम्बिकापतिम् ॥ १३ ॥

वक्तृपूजाविधावाश्रमभेदेन मन्त्रव्यवस्थामाह—ब्रह्मचारीति ॥ १३ ॥

संन्यासी देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् ।

नमोन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥ १४ ॥

पञ्चाक्षरपूजायां स्त्रीवृद्धाणां विशेषमाह—नमोन्तेनेति ॥ १४ ॥

धिरक्तानां च शृद्धाणांभेयं पूजा प्रकीर्तिता ।

अन्येषामपि सर्वेषां नराणां मुनिपुङ्गवाः ॥ १५ ॥

अन्येषामिति । संकरजातीनां देवालयं दृष्ट्वा तस्य देवालयस्य प्रणाम एव पूजा प्रकीर्तिता ॥ १५ ॥

पूजा देवालयं दृष्ट्वा प्रणामस्तस्य कीर्तितः ।

एवं पूजा कृता येन सफलं तस्य जीवितम् ॥ १६ ॥

पुराणान्तरेषु स्त्रीवृद्धादीनां सर्वेषां प्रणवमात्रं परित्यज्यावशिष्टेन पञ्चाक्षरेणैव पूजाऽभिहिता । यथाऽऽह वसिष्ठः—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

सर्वो नमः शिवायेति शिवमन्त्रं समाश्रयेत् ॥

पञ्चाक्षरः सप्रणवो दिनरात्रौ विधीयते ।

विदग्धजनमनो वाऽपि स्त्रीणां निर्वाज एव हि ॥

सर्षपः सत्वरः सौम्यः शिष्यश्चित्रिययेद्द्वयोः ।

नेतरेषामितिशानः स्वयमेवाऽऽह शंकरः ॥

दुष्टेभ्यो वृत्तदीनो वा पतितोऽप्यन्तपजोऽपि वा ।

जपेत्पञ्चाक्षरीं विद्यां जपेन्मैवाऽऽप्नुयाच्छिवम् ” इति ॥

शेषपुराणे शिवोऽप्याह—

“समष्टकं तु पतितो हर्षयेद्यदि पञ्च ।

नारकी स्यान्न संदेहो मम पञ्चाक्षरं विना ॥

मयोक्तमेतद्दि पुरा पवित्रं पञ्चाक्षरं मन्त्रमिदं शिवायै ।

साधारणं पञ्च वेदसारं ममाऽऽज्ञया सर्वमिदं सुरेश्च ” इति ॥

नन्दीश्वरोऽपि—

‘गृणुष्यातिरहस्यं ते यदाभि मुनिपुङ्गव ।

दिताय सर्वलोकानां पतिवानां विशेषतः ॥

समष्टकं सकृदाऽपि पतितः पूजयेद्यदि ।

नारकी स्यान्न संदेहः शेषपञ्चाक्षरं विना ’ इति ॥

इत्यमुक्त्वा पूजा । तत्फलमाह—एवं पूजा कृता येनेति ॥ १६ ॥

पूजया भुक्तिमाप्नोति पूजया मुक्तिमाप्नुयात् ।

पुरा कश्चिन्महापापी पुल्कसः पुरुषाधमः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणानां कुलं हत्वा गवां देवविदां वराः ।

अपहृत्य धनं मार्गे प्राणिहिंसापुरःसरम् ॥ १८ ॥

स्वच्छन्दं निर्धृणो विप्राश्चचार पृथिवीतले ।

तस्य मित्रमभूत्कश्चिद्ब्राह्मणो गणिकपतिः ॥ १९ ॥

तत्राऽऽदरातिशयार्थमाख्यायिकामाह—पुरा कश्चिदित्यादिना । एल्कसल-
क्षणमत्रैव बक्ष्यते—

‘जातः शूद्रेण राजन्यां वैदेहारस्यः स एल्कसः’ इति ।

एल्कसकुतपापमपञ्चवर्णनं तादृगपि दम्भसंभादर्शनमात्रादेव विमुक्त इति
संभादर्शनमभावोत्कर्षापनाय ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

तस्मै दत्तं धनं किञ्चित्पुल्कनेन द्विजोत्तमाः ।

स पुनर्ब्राह्मणस्तुष्टो मतिं तस्मै प्रदत्तवान् ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच—

सुबन्धो मम दुर्बुद्धे त्वया पापानि निर्धृग ।

छानि सर्वश मूढ त्वं हो किं ते फलिष्यति ॥ २१ ॥

इत्येवं बहुधा विप्रः पुल्कसं प्रत्यभाषत ।

सोऽपि विप्रवचः श्रुत्वा बहुशः पण्डितोत्तमाः ॥ २२ ॥

मतिं तस्मै प्रदत्तवानिति । दातुं प्रवृत्तवान् । आदिकर्मणि कथतुः ।
अन्यथा ‘अच उपसर्गात्तः’ इति तत्त्वे प्रवृत्तवानिति स्यात् । आदिकर्मणि तु
‘प्रदत्तं चाऽऽदिकर्मणि’ इति केन कथनोरप्युपलक्षणात्तत्त्वप्रतिषेधे ददादेश
एव भवति । यदि वा ब्राह्मणेन एल्कसं मतिं बुद्धिदानं बहुशः कुतं तदलम् ।
मतिदानस्य प्रारम्भमात्रं ततोऽप्यतिशयितस्यापरिमितस्य कर्तव्यस्य संभवा-
त्कुतस्याऽऽरम्भमात्रत्वमित्यादिकर्माभिप्रायः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

कालेन महता दान्तः पुलकसः पुरुषाधमः ।

जन्मान्तरसहस्रेषु कृतपुण्यवशेन च ॥ २३ ॥

प्रणम्य दण्डवद्विप्रं पप्रच्छ ब्रह्मवित्तमाः ।

पुलकस उवाच—

देव विप्र सुबन्धो मे मया सर्वत्र सर्वदा ॥ २४ ॥

महाघोराणि पापानि कृतानि मम नायक ।

किं करोम्यहमद्यास्मिँल्लोके मूढोऽतिनिर्वृणः ॥ २५ ॥

तद्वदातिभयाविष्टं मानसं मम संततम् ।

ब्राह्मण उवाच—

साधु साधु त्वयाऽयोक्तं तव वक्ष्ये हितं शृणु ॥ २६ ॥

पुण्यक्षेत्रे महातीर्थे पुराणे वसुधातले ।

मुनिभिः सिद्धगन्धर्वैरमरैश्च सुसेविते ॥ २७ ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरे यत्र प्रनृत्यत्यम्बिकापतिः ।

तत्र भक्तिपरो भूत्वा स्नात्वा प्रातः समाहितः ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा दलनभां दूरे प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।

योगिनां भोगिनां नृणां दत्त्वा सर्वस्वमर्जितम् ॥ २९ ॥

स्थानस्थास्य भये जाते रक्षणं कुरु यत्नतः ।

सुत उवाच—

एवं द्विजोत्तमेनोक्तः पुलकसः पुरुषाधमः ॥ ३० ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरं पुण्यं गतः श्रद्धापुरःसरम् ।

ब्राह्मणोऽपि सहानेन श्रद्धया मुनिपुङ्गवाः ॥ ३१ ॥

प्राप्तवानेतदत्यन्तं श्रद्धया स्थानमुत्तमम् ।

पुलकसः श्रद्धया स्नात्वा ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ॥ ३२ ॥

योगित्यश्च तथाऽन्येभ्यो दत्त्वा सर्वस्वमर्जितम् ।

श्रीमद्ब्रह्मसभां नित्यं ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ३३ ॥

दान्त इति । दम इन्द्रियाणां निषिद्धव्यापारोपरमः । विमज्जनितोपदेशेन जात-
निर्वेदे मनस्तुपरते तदधीनव्यापाराणि तस्माद्व्यापारादुपारमश्चित्यर्थः ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दूरे दृष्ट्वा नमस्कृत्वा पञ्चक्रोशाद्वह्निर्दिजाः ।

उवास सुचिरं कालमेवं कृत्वा दिने दिने ॥ ३४ ॥

नमस्कृत्येति । नम इति शब्दपरो निर्देशः । नम इत्येतत्पदमयोगं कृत्वे-
त्यर्थः । नमस्कृत्येति तु पाठेऽर्थपरस्य नमःशब्दस्य गतिसमासे 'नमस्-
सोर्गत्योः' इति सत्यम् । नमस्कृत्येति तु पाठे क्त्वाऽपि च्छन्दसीति ल्यपोऽ-
पवादः क्त्वादेशश्छान्दसः ॥ ३४ ॥

एवं चिरगते काले पुल्कसः पुण्यगौरवात् ।

स्थानसंरक्षणव्याजात्तत्रैव मरणं गतः ॥ ३५ ॥

स पुनर्भरणादूर्ध्वं भुक्त्वा भोगाननेकशः ।

श्रीमद्ब्रह्माग्रपुरेशस्य प्रसादादम्बिकापतेः ॥ ३६ ॥

स्थानसंरक्षणव्याजादिति । व्याजशब्देन निमित्तमात्रं लक्षितम् । संरक्षणा-
द्धेतोरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अवाप परमां मुक्तिमविघ्नेन द्विजोत्तमाः ।

ब्राह्मणोऽपि तथैवास्मिन्स्थाने प्रातः समाहितः ॥ ३७ ॥

स्नानं कृत्वा महादेवमम्बिकापतिमीश्वरम् ।

पूजयामास पूर्वोक्तवक्रेण महेश्वरम् ॥ ३८ ॥

तस्यापि ब्रह्मविच्छ्रेष्ठाः पूजया परमेश्वरः ।

श्रीमद्ब्रह्मसभानाथः प्रददौ मुक्तिमीश्वरः ॥ ३९ ॥

बहवो वेदविच्छ्रेष्ठाः पूर्वोक्तैरेव वर्त्मना ।

शिवलिङ्गार्चनं कृत्वा विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ४० ॥

ब्राह्मणोऽपीति । गणिकापतिरपि ब्राह्मणः सभादर्शनमात्रेण कृतमायचित्
इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रणवेन पूजयामासेत्युक्तम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

केचिद्द्वारागर्भा गत्वाऽऽपूज्य पूर्वोक्तवर्तना ।

महादेवं महात्मानं विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ४१ ॥

केचिच्छीशोमनाथारुरं केचित्केदारमञ्जुतम् ।

केचिच्छ्रीपर्वतं मुखं केचिद्गोपर्वतं नराः ॥ ४२ ॥

केचिद्दक्षिणकैलासं केचिद्ग्रीश्वराभिधम् ।

केचिच्छ्रीहरतीर्थारुरं केचिद्वृद्धाचलाभिधम् ॥ ४३ ॥

केचिद्वलीकमाश्रयं केचिच्छालासमाश्रितम् ।

केचिद्गामेश्वरं पुण्यं केचित्कान्तारमादरात् ॥ ४४ ॥

प्राप्य पूर्वोक्तमार्गेण शिवं पूजयद्विजोचमाः ।

अथाग्नेन संसाराद्विमुक्ता देदचित्माः ॥ ४५ ॥

क्षेत्राणां प्रभावोत्कर्षतरतमभावसंभवेऽप्युक्तब्रूयाद्विधानमाहात्म्याद्विरचितश्र-
यश्रद्धापूर्वकात्सममेव फलमपवर्गलक्षणं प्रतिपत्त्या इत्याह—केचिद्द्वारागर्भी-
मिति । आहुन्येत्पाकारमश्लेषः । शिवं पूज्येत्यसमासेऽपि ल्यवादेशश्छान्दसः
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

केचित्स्वे स्वे गृहे देवं समाराध्य यथाबलम् ।

पूर्वोक्तैर्नैव मार्गेण विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ४६ ॥

यथाबलमिति । बलं सामर्थ्यमनतिक्रम्य विद्यमानसामर्थ्यमवश्रयित्वा ।
अत एव गृहे शिवं समाराध्य विमुक्ताः । भवो जन्म स एव दुःखमयसंसार-
बन्धहेतुत्वाद्बन्धनं जन्माभावे हि दुःखाभापोऽपवर्गो भवति । उक्तं हि गौत-
मेन 'दुःखजन्ममृत्युविदोषमिध्याज्ञानानागुणरोत्तराभावे तदनन्तरापापादपवर्गः'
इति ब्राह्मणनित्यत्वज्ञानादहं मतुन्य इति मिथ्याज्ञानाभावे रागादिदोषाणा-
याद्वर्मापवर्गयोः प्रवृत्त्यभावेन तन्निवृत्त्यनजन्माभावादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरु-
पोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

केचिज्जोगेच्छया देवं पूर्वोक्तैर्नैव वर्तना ।

अद्वयाऽऽपूज्य देवेशं शुक्लवन्तो महासुखम् ॥ ४७ ॥

किमत्र बहुनेकेन श्रूयतां मुनिपुङ्गवाः ।

पूजया सर्वजन्तूनां भोगमोक्षौ च नान्यथा ॥ ४८ ॥

भोगेच्छयेति । भोगापवर्गसाधनं शिवपूजेति वृत्तम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तस्माद्भवंतोऽप्यमुना पूर्वोक्तैव वर्त्मना ।

पूजयध्वं महादेवं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ४९ ॥

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः सूतं सर्वार्थसागरम् ।

प्रणम्य पूजयामासुः शंकरं शशिभूषणम् ॥ ५० ॥

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयः सुहृदो जनाः ।

पूजयामासुरीशानं मुनिभिस्तैः प्रचोदिताः ॥ ५१ ॥

तस्मादिति । भवन्त इति शत्रन्तम् । ययमपि प्रागुक्ता इव सन्तः पूजयध्व-
मित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पूजया सहसं पुण्यं नास्ति लोकत्रयेष्वपि ।

पूजयैव महादेवः शंकरः परमेश्वरः ॥ ५२ ॥

नीलकण्ठो विरूपाक्षः शिवो नित्यं प्रसीदति ।

पूजिते देवदेवेशे पुराणे सर्वकारणे ॥ ५३ ॥

पूजयैवेति । यथाधिकारं प्रागुक्तया मानस्या बाह्यया वा ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

पूजिता देवताः सर्वा इति वेदान्तनिश्चयः ।

भोगं मोक्षं च लभते नात्र कार्या विचारणा ॥ ५४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्ड

ईश्वः पूजाविधानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पूजिता देवताः सर्वा इति वेदान्तनिश्चय इति । उक्तं श्वर्गशिरसि शिवे-
नैव 'मां यो वेद स सर्वान्देवान्वेद' इति ॥ ५४ ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासकियाशक्तिपरमभक्तश्रीमदयम्बकपादाब्ज-

सेवापरायणेनोपनिषन्मार्गश्वर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां

श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्ड ईश्वर-

पूजाविधानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(शक्तिपूजाविधिः) पञ्चमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्सर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानवतां वर ।

ब्रूहि पूजाविधिं शक्तेः परायाः संग्रहेण तु ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजाविधिं शक्तेः पराया आस्तिकोत्तमाः ।

अत्यन्तश्रद्धया सार्धं शृणुध्वं भुक्तिमुक्तिदम् ॥ २ ॥

उक्तभोगापवर्गलक्षणं फलं परमेश्वरः स्वशक्त्यैव दातुं शक्तो नान्यथा ।
तदुक्तम्—

“शक्तो यया स जंभुर्भुक्तौ मुक्तौ च पशुगणस्यास्य ।

सोमेनां चिह्नपामायां सर्वात्मनाऽस्मि नतः” इति ॥

अत उक्तशिवपूजाफलदायात्मन्येव शक्त्यापेक्षितं ह्यन्यः शक्तिपूर्णां पृच्छन्ति—
भगवन्सर्वशास्त्रार्थेति । अस्ति काचित्पराशक्तिर्नाम यत्पूजया शिवपूजा प्रोक्त-
फला भवतीति सामान्यतो ज्ञात्वा शक्तिस्वरूपतद्विभागतत्पूजाविधिं च विशेष-
पतो निज्ञासूनां हुनीनामर्थं प्रश्नः । दाहपाकप्रकाशादिविषयाः शक्तयो बह्वधा-
दायपि सन्ति । इयं तु शिवस्य जगन्निर्माणादिः परेति पराया इति विशेषणम् ।
अत्यन्तश्रद्धयेति । शिवपूजाया ज्ञातत्वात्मासङ्गिकीयं निज्ञासेति मा भूत् ।
तत्साफल्यस्य तदधीनत्वादभातिशयेन श्रुतमित्याशयः । यथा दण्डच-
क्रादयः स्वरूपेण तथा व्यपदिश्यमाना अपि कार्यघटादिप्रतिरोगिनिरूप्येण
रूपेण कारणाणीत्युच्यन्ते । एवं परशिवस्वरूपेण तद्योच्यमानोऽपि कृत्यपञ्च-
कलक्षणश्रवणेन निरूप्यमाणः परा शक्तिरित्युच्यते । उक्तं हि तस्य कृत्य-
पञ्चकम्—

“पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहतितिरोभावाः ।

तद्ब्रह्मब्रह्मकारणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य” इति ॥

परमार्थतस्तु सा च शक्तिः शक्तिमतः शिवादिभिर्भेदेत्यागमेषु बहुधा प्रप-
ञ्चितम्—

‘ पायकस्योष्णतेवेयमुष्णांशोरिव दीपिति ।

चन्द्रस्य चन्द्रिकेयेथं शिवस्य सहजा ध्रुवा’ इत्यादिभिः ॥१॥२॥

पूजा शक्तेः परायास्तु द्विविधा परिकीर्तिता ।

बाह्याभ्यन्तरभेदेन बाह्या तु द्विविधा मता ॥ ३ ॥

तत्पूजाया अधिकारिभेदेन न्यवस्थां दर्शयितुं विभागमाह—पूजा शक्तेरि-
त्यादि ॥ ३ ॥

वैदिकी तान्त्रिकी चेति द्विजेन्द्रास्तान्त्रिकी तु सा ।

तान्त्रिकस्यैव नान्यस्य वैदिकी वैदिकस्य हि ॥ ४ ॥

तन्मूलस्मृतिपराणादिप्रतिपादिता वैदिकी । तदनपेक्षया शिवशोक्ता कामि-
काद्यागमप्रतिपादितमकारा तान्त्रिकी । तत्र तान्त्रिकस्या अधिकारिविशेषमाह—
तान्त्रिकस्यैवेति । तन्त्रोद्धारितकुण्डमण्डपादिपुरःसरदीक्षासंस्कृतस्यैव न तदहि-
तस्येत्यर्थः । वैदिकस्येति । स्वगृहोक्तसंस्कारसंस्कृतस्यैवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्थं समस्तोदेवानां पूजा विप्रा व्यवस्थिता ।

अविज्ञायाम्यथा पूजां कुर्वन्पतति मानवः ॥ ५ ॥

न केवलं शक्तेः । शिवविष्णुधिनायकादीनामपि वैदिकतान्त्रिकविभागेन
पूजादिभेदस्तदधिकारिभेदश्चेत्याह—इत्थं समस्तेति । अधिकारिविभागाभि-
धानमयोजनमाह—अविज्ञायेति । स्वमार्गातिव्रमो हि श्रुत्यैव निन्दितः “ यो
वै स्वां देवतामपि त्यजते स स्वायै देवतायै न्ययते न परां प्राप्नोति पापीया-
न्भवति ” इति । स्वां देवतामिति स्वीचितमार्गोपलक्षणम् ॥ ५ ॥

आसनावाहने चार्घ्यं पायमाचमनं तथा ।

स्नानं वासोत्तरीयं च भूषणानि च सर्वशः ॥ ६ ॥

तत्र बाह्या पूजायाह—आसनावाहने चार्घ्यमित्यादि । इयं हि बाह्योपकर-
णसम्यपेक्षत्वाद्वाह्या । वासोत्तरीयमिति । वास इति वाससोऽन्त्यश्लोपश्चा-
न्दसः ॥ ६ ॥

गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपमजेन तर्पणम् ।

माल्यानुलेपनं चैव नमस्कारं विसर्जनम् ॥ ७ ॥

सर्वं मातृकया कुर्यान्मातृका मन्त्रनायिका ।

मातृकाव्यतिरेकेण मन्त्रा नैव हि सत्तमाः ॥ ८ ॥

उक्तोपचारजातस्य शक्तिपूजोपन्यस्य सर्वं मातृकयेति । तथैव करणे कारणमाह—मन्त्रनायिकेति । तत् एवोद्धृत्य हि सर्वमन्त्रा नीयन्त इत्यर्थः । मातृकाव्यतिरेकेणेति । नहि मातृकायामननुप्रविष्टमक्षरमस्ति न चानक्षरात्मको मन्त्रोऽप्यस्ति । अतो मातृकया कृतं सर्वैरेव मन्त्रैः कृतं स्यादित्यर्थः ॥७॥८॥

मातृका च त्रिधा स्थूला सूक्ष्मा सूक्ष्मतराऽपि च ।

गुरुपदेशतो ज्ञेयो नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥ ९ ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामधिकारिणां स्वाधिकारानुसारेण मातृकारूपपूजाकरणमित्यभिप्रेत्य तस्यास्त्रैरूप्यमाह—मातृका च त्रिधेति । प्रथमोऽधिकारी स्थूला मातृकया पूजयेत् । मध्यमः सूक्ष्मया । उत्तमः सूक्ष्मतरयेति विभागः । स्थूलादिरूपत्रयं चैवमवगन्तव्यम् । नियतकालपरिपाकाणां हि प्राणिकर्मणां मध्ये परिपकाणामुपभोगेन प्रक्षयादितरेषां चापरिपकाणां भोगाभावेन तदर्थायाः सृष्टेरनुपयोगात्पाकृतमलये प्रवृत्तसमस्तप्रपञ्चा माया स्वप्रतिष्ठे निष्कले परिधिषु चिल्लीना मायादृक्प्रतिष्ठकर्मपरिपाकं वर्तते । उक्तं हि—

“ प्रलये व्याप्यते तस्यां चराचरमिदं जगत् ” इति ॥

तथा—“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ॥

वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदन्यक्ते प्रलीयते ।

अन्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते ” इति ॥

अन्यक्तं माया तस्याश्च सम्यक्प्रलयो नाम मुक्ताविव नाऽऽत्यन्तिको नाशः । किंतु सुप्तो सति मायागोचरप्रवृत्तीनामप्यभावात्स्वप्रतिष्ठपरमात्मप्रकाशस्याप्यत्यन्तनिर्विकल्पतया तद्वलाज्जासमानाया अप्यप्रतिभातमायत्वं न पुनरनवभानमेव प्रतिभासमात्रस्वीरस्य हि मिथ्यावस्तुनोऽनवभाने सत्यभाव एव स्यादिति । न चाभाव एवास्तु । उत्तरसर्गानुपपत्तिप्रसङ्गादिति । अवशिष्टैः प्राणिकर्मभिश्च तस्यां मायायां चिल्लीचैव क्रमेण प्राप्तपरिपाकैः स्वकलप्रदानाय परमेश्वरस्य सिद्धसात्मिका मायावृत्तिर्जन्यते । सैषा मायावस्थेक्षणकामतपोविचिकीर्षादिशब्दैरभिधीयते । ‘ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय ’ इति च्छा-

न्दोग्ये । ' स रैक्षत लोकांस्तु सृजे ' इत्येतेरेयके । ' सोऽकाययत बहु स्यां
प्रजायेय ' इति तैत्तिरीयके । ' तपसा चीयते ब्रह्म ' इति शुण्डके ।

“ चिचिर्कीर्तुर्व्यनीभूता कश्चिदभ्येति विन्दुनाम् ” इति प्रपञ्चसारे ।

अपरिपक्वकर्मभेदाद्वर्णभावरतदर्थव्यापारो चिचिर्कीर्पा । परिपक्वकर्माकार-
परिणतमायाविशिष्टं विन्दुस्तदिदमविभागावस्थमन्वक्तुमुच्यते । अत एव
तस्योत्पत्तिः स्मर्यते—

‘ तस्मादन्वक्तुमुत्पत्तं त्रिगुणं द्विजसूक्तम् ’ इति ।

स एव जगदहुराकारोऽध्यात्मं चाऽऽधारादौवभियज्यमानः कुण्डल्यादि-
शब्दैरुच्यते । यद्वाहुः—

“ शक्तिः कुण्डलिनीति विश्वजननव्यापारबद्धोद्गमां
ज्ञात्वेतत्थं न पुनर्विशन्ति जननीमर्भेऽर्भकत्वं नराः ” इति ।

॥ “ कुण्डली सर्वथा ज्ञेया सुषुम्नान्तर्गते च सा ” इति ।

विन्दोः कालक्रमेण चिदक्षिदंशविभागावैविध्यं तत्रैवोक्तम्—

‘ कालेन विद्यमानस्तु स विन्दुर्भवति त्रिधा ॥

स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य वैविध्यमिष्यते ।

स विन्दुनादधीनत्वभेदेन च निगम्यते ’ इति ॥

अक्षिदंशः स्थूलो धीनम् । चिदक्षिन्मिश्रः सूक्ष्मो नादः । स एव पुरुष-
क्षिदंशः परो विन्दुः स एवेश्वरः । तस्य च त्रिधाविभागसमये शब्दब्रह्मापर-
नामधेयस्य रवस्योत्पत्तिरुक्ता—

‘ विन्दोस्तस्माद्विद्यमानाद्रवो व्यक्तात्मको भवेत् ।

स रवः श्रुतिसंपन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते ’ इति ॥

स एव शब्दब्रह्मात्मको रवो जगदुपादानं विन्दुतादात्म्येन सर्वगतोऽपि
प्राणिनां मूलाधारेऽभिव्यज्यत इत्युक्तम्—

‘ स तु सर्वत्र संस्यूतो मूले व्यक्तस्तथा पुनः ।

आविर्भवति देहेषु प्राणिनामर्थविस्तृतः ” इति ॥

देहेष्विति मूलाधारप्रदेशे तस्यानुस्यूतस्य रवरस्य संस्थितपवनबलेनाभि-
व्यक्तिराविर्भावः । तत्र हि पवनस्योत्पत्तिरुक्ता “ देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्य-
ति समीरणः ” इति । ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुरुषस्येच्छया जातेन प्रयत्नेन मूला-
धारस्थः पवनः संस्कृतस्तेन पवनेन सर्वत्र स्थितं शब्दब्रह्म तत्राभिव्यज्यते ।

तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म कारणविन्दात्मकं स्वप्रतिष्ठतया निस्पन्दं सत्परा वागित्युच्यते । तदेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्तं विमर्शरूपेण मनसा युक्तं सामान्यस्पन्दमकाशरूपिणी कार्यविन्दुत्तरवात्मिकाऽधिदैवमीश्वररूपा पश्यन्ती वागित्युच्यते । तदेव शब्द इव तेनैव वायुना हृदयपर्यन्तमाभिव्यज्यमानं निश्चयात्मिकया बुद्ध्या युक्तं विश्वेषस्पन्दरूपनादविन्दुमध्यधिदैवतं हिरण्यगर्भरूपा मध्यमा वागित्युच्यते । तद्देशाऽऽस्पन्दपर्यन्तं तेनैव वायुना कण्ठादिस्थानेष्वभिव्यज्यमानमकारादिरुकारान्तवर्णमालारूपं परश्रोत्रग्रहणयोग्यं बीजात्मकमधिदैवं विराड् रूपं वैखरी वागित्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

‘मूलाधारात्प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः
पश्चात्पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धिमुद्धमध्यमाख्यः ।
यक्वे वैखर्यथ रुद्रदिपोरस्य जन्तोः सुषुम्ना
वदस्तरमाद्भवति पवनः प्रेरितो वर्णसंज्ञः’ इति ॥

तत्र वैखरी स्थूला मातृका सा प्रथमाधिकारिणः पूजोपकरणम् । मध्यमा सूक्ष्मा मातृका मध्यमाधिकारिणः पूजोपकरणम् । कारणकार्यविन्द्वारिदका परापश्यन्तीरूपा सूक्ष्मतरा मातृकोक्तमाधिकारिणः पूजोपकरणम् । मातृकात्रैविध्यं सर्वमज्जोपलक्षणम् । अतश्च सर्वमज्जा उत्तरीत्या स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाः प्रथममध्यमोत्तमाधिकारिविषया इत्यर्थः । बहुवक्तव्यश्चायमर्थः । किञ्चित्तु मक्तोपयोगादाविष्कृतमिति । गुरुपदेशत इति । उपदेशमन्तरेण शास्त्रैर्दुरधिगमत्वात्तथैव च फलानिश्चयत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथाभ्यन्तरपूजायामधिकारो भवेद्यदि ।

त्यक्त्वा बाह्यामिमां पूजामाश्रयेदपरां बुधः ॥ १० ॥

प्रथममभिधानाद्वाहपूजैव मुख्येतरा जघन्येति भ्रमनिरासाय सुलभत्वनिमित्तं बाह्यायाः प्रथममभिधानम् । उत्तमा त्वितरेवेत्याह—अथाभ्यन्तरेति । पूजास्वरूपस्य शास्त्रतः सम्यक्परिज्ञानं चित्तस्थैकाग्रता वाऽधिकारः ॥ १० ॥

पूजा याऽभ्यन्तरा साऽपि द्विविधा परिकीर्तिता ।

साधारा च निराधारा निराधारा महत्तरा ॥ ११ ॥

मनसा परिकल्पितमूर्ताबाधारे सच्चिदानन्दैकरसस्य शिवस्याऽऽवाहनाद्या-

त्पिका या सा साधारेत्याह—साधारेति । आधारकल्पितमन्त्रेण साक्ष्य-
स्यैवानुसंधानं निराधारा । अत एव महत्तरेत्युक्तम् ॥ ११ ॥

साधारा या तु साधारे निराधारा तु संविदि ।

आधारे वर्णसंकलपविग्रहे परमेश्वरीम् ॥ १२ ॥

आराधयेदतिश्रित्या गुरुणोक्तेन वर्त्मना ।

या पूजा संविदि प्रोक्ता सा तु तस्यां मनोलयः ॥ १३ ॥

कल्पिताधारस्वरूपमाह—आधार इति । मूलाधारमुखोद्गतविस्तन्तुनिभम-
भामभाचितमुधियाऽऽधारविस्तृतलिपिजातादितमुखकरचरणादिकायां मुद्राक्षमा-
लामृतकलशप्रस्तकहस्तायां मूर्ती संविद्यावाहनादिभिराराधयेदित्यर्थः । सा तु
तस्यामिति तुल्यदेनाऽऽधारवन्मानसोपचारकल्पनाया अपि विरहलक्षणं वैल-
क्षण्यमाह । किं तर्ह्यस्याः पूजाया रूपमित्यत आह—तस्यां मनोलय इति ।
विषयान्तरग्याहृत्या तदेकविषयचित्तप्रवाहानुवृत्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

संविदेश एव शक्तिर्नेतरा परमार्थतः ।

अतः संविदि तां नित्यं पूजयेत्सुनिसत्तमाः ॥ १४ ॥

कथमस्या निराधारतेति चेत्पूज्यतदधिष्ठानयोरात्यन्तिकाद्रेदविरहादित्याह—
संविदेवेति । शक्तिस्वरूपं तु 'वक्ष्ये पूजाविधिं शक्तेः परायाः' इत्यत्रोक्तम् ।
शक्तिशक्तिभेदेदध्यवहारोऽप्यौषाधिकान्नेव भेदात् चारतवादित्याह—नेतरेति ।
अत एवातः संविदि तां नित्यमित्यापि भेदव्यवहार आधारान्तरविरहनिवन्धन
एवेति । 'स भगवः करिष्यन्मतिष्ठित इति खे महिम्नि' इति चत् ॥ १४ ॥

संविद्रूपातिरेकेण यद्विकृतिप्रतिभासते ।

स हि संसार आख्यातः सर्वेषामात्मनामपि ॥ १५ ॥

उक्ते निराधाराया महत्त्वे संसारसागरोत्तारणहेतुत्वकारणमाह—संविद्रूपा-
तिरेकेणेति । साधारणामिव पूज्यपूजाधिकरणपूजकपूजोपकरणादिप्रपञ्चलक्ष-
णसंसारसमुल्लासविरहात्संसारनाशहेतुत्वेनेथ महत्तरेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अतः संसारनाशाय साक्षिणीमात्मरूपिणीम् ।

आराधयेत्सर्वां शक्तिं प्रपञ्चोल्लासवर्जिताम् ॥ १६ ॥

साक्षिणीमिति । साक्ष्यप्रपञ्चोद्भासविरहेऽपि साक्षित्वं स्वरूपापरोक्षसाक्षिण्यं तदुद्भाससमयभाषि वा तद्विरहदशायामसद्व्युपलक्षणत्वेनोपादीयते ॥ १६ ॥

संविद्वाचकशब्देन संविद्रूपामनाकुलः ।

अर्चयेदादरेणैव शिवामादौ महामतिः ॥ १७ ॥

निरस्तसमस्तोपाधौ निर्विकल्पिकायां संविदि पित्तमवतारयितुमुपायक्रममाह—संविद्वाचकेति । संविद्वाचकशब्दाः प्रणवहृद्रेत्वादिव्याः । प्रणवो ह्यकारोकारमकारैर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षिणीं बिन्दुनादशक्तिशान्तैश्च तुरीयतुरीयातीतशक्तिशान्तात्मिकां संविदं प्रतिपादयन्निष्पञ्चसंविदि पर्यवस्यति । एवं हृद्रेस्वामञ्चोऽपि हकाररेफकारबिन्दुनादशक्तिशान्तलक्षणेः सप्तभिर्भेदः अनयोश्चैते भागा आगमे प्रदर्शिताः—

‘अकारश्चायुकारश्च मकारो बिन्दुरेव च ।

नादः शक्तिश्च शान्तश्च तारमेदाः प्रकीर्तिताः ॥

॥ ११ ॥ हकारो रेफ ईकारो बिन्दुनादौ तथैव च ।

शक्तिशान्तौ च संप्रोक्ताः शक्तेर्भेदास्तु सप्तधा’ इति ॥

संविद्वाचमिति । संविदेव हि हृद्रेस्वामञ्चप्रतिपाद्या दैवतोक्ता ‘बोधस्वरूप-
वाची संवित्तत्रैव देयता गुरुभिः’ इति । प्रणवस्य तु संविद्वाचकता सकलश्रुति-
स्मृतिपुराणेतिहासेन्द्रेणोप्यत एव । अत आदौ प्रथमात्रस्थायां विशेषकविषय-
प्रावृत्तेन चेतसा यथोक्तमन्त्ररूपैः संविद्वाचकशब्देर्निर्विकल्पायां संविद्यवतरे-
दित्यर्थः ॥ १७ ॥

पुनः समस्तमुत्सृज्य स्वपूर्णां परसंविदम् ।

स्वात्मभैवानुसंधाय पुनस्तच्च विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

अत्र योगे निष्णातस्त्यानन्तरकक्षामाह—पुनः समस्तमिति पादप्रयोगेन । आलम्ब्य-
नमात्रपरित्यागेन जामरादिकमपरित्यागेन च परमायामेव संविदि प्रत्ययावृत्ति-
कृत्वेत्यर्थः । तृतीयां कक्षामाह—पुनस्तच्च विसर्जयेदिति । इत्थमनुसंधानेन
सालोक्यतपरसंविदस्वरूपः स्वयं तदात्मा भूत्वा ध्यानध्यानातृध्येयविभागानुसंधान-
मपि परित्यजेदित्यर्थः । द्वितीयकक्षायाम् हि प्रत्यया अप्यनुसंधीयन्ते । इह
तु स्वरूपतः सतोऽपि ताननुसंधाय प्रत्येतव्यमेवानुसंधीयत इत्येतावानेव
विशेषः । प्रत्ययस्वरूपस्याप्यभावे तु सुषुप्तिः समाधेरविशेषापातः ॥ १८ ॥

स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात्स्वात्मभूतां महेश्वरीम् ।

पूजेदादेर्देवैव पूजा सा पुरुषार्थदा ॥ १९ ॥

परित्यज्य कथं तिष्ठेदित्यत आह—स्वानुभूत्येति । मत्प्रयानामप्यमदभासे परानन्दैकरसरसमकाशसंविदात्मना स्वयमपरोक्षतयाऽवभासमानोऽवतिष्ठतीति । इयं हि संविदः परमा पूजा । एषा च सकलसंसारकारणाविद्यानिरासेन यावदारम्भककर्मसंस्कारानुत्थारिताऽजीवन्मुक्तिलक्षणं तद्विद्वत्पौ परब्रह्मलक्षणं च पुरुषार्थं ददातीत्यर्थः ॥ १९ ॥

पूजाविधिर्मया शक्तेः प्रोक्तो वेदैकदर्शितः ।

पूजयध्वं भवन्तोऽपि मुदा तामुक्तवर्त्मना ॥ २० ॥

इति श्रीसुन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

शक्तिपूजाविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वेदैकदर्शित इति । श्वेताश्वतरे ध्यानयोगरसैव परशक्तिसाक्षात्कारहेतुतोक्ता ' ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणेर्निगूढाम् ' इति । एको मुख्यः केवलो वा संदर्शित एकदर्शितः । वेदेनैकेन दर्शित इति विग्रहे ' पूर्वकालैकसर्वजरत्प्राणमवकेवलाः समानाधिकरणेन ' इति मन्त्रानिर्देशादेकशब्दरसैव पूर्वनिपात एकवेददर्शित इति स्यात् । पूजयध्वमितिमध्यमपूरुषेणाऽऽक्षिप्तस्य पुष्पच्छब्दस्यापिनाऽन्वयः । भवन्त इति तु मन्त्रानिर्देशे शत्रन्तम् । दूदमपि तां संविदमुक्तवर्त्मना तदूपाः सन्तोऽलम्बलाभनिवन्धनया मुदोपेताः पूजयध्वमित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमन्नयन्यकपादात्मसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गमवर्तकेन साधवाचार्येण विरचितायां
श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे शक्ति-
पूजाविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(शिवभक्तपूजाविधिः)

षष्ठोऽध्यायः ।

नेमिषीया ऊचुः—

भगवन्निवभक्तस्य कथं पूजा प्रकीर्तिता ।

फलं च कीदृशं प्रोक्तं पूजायामतद्वदाऽऽदरात् ॥ १ ॥

वेदेन मुख्यतया दर्शितस्त्वित्पूजाविधौ ये न समर्थास्तेषामपि सामर्थ्यमा-
हिरनायासेन तत्फलमाहिम्नं यथा शिवभक्तपूजया भवति सा कीदृशीति
मुनयः पृच्छन्ति—भर्गोवाक्षति । आहविधा भक्तिरसम्प्रत्येऽपि शिवभक्तपूजैव
मथमत उक्ता शिवपुराणे—

‘ मन्त्रकजनवात्सल्यं पूजायां चानुमोदनम् ।

स्वयमप्यर्चनं भक्त्या मदर्थं चाङ्गचेष्टितम् ॥

मत्कथाश्रवणे भक्तिः स्वरनेत्राङ्गविक्रिया ।

मन्त्रामकीर्तनं नित्यं यथा मां नोपजीवति ’ इति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजाविधिं विप्राः शिवभक्तस्य सादरम् ।

शृणुध्वं श्रद्धयोपेताः कुरुध्वं यत्नतः सदा ॥ २ ॥

अल्पेन सुकरेणोपायेन परमपुरुषार्थः कथं सिध्येदित्यनाथासात्त्वच्छूयै
करणे वाऽनादरो न विधेय इत्याह—शृणुध्वं श्रद्धयोपेता इति ॥ २ ॥

येन केन प्रकारेण शिवभक्तस्य जायते ।

मनस्तृप्तिस्तथा कुर्यात्पूजा सैव मयोदिता ॥ ३ ॥

संग्रहेण पूजामाह—येन केनेति ॥ ३ ॥

शुद्धतोषं समादाय शिवभक्तस्य सादरम् ।

पादं प्रक्षालयेत्साऽपि पूजा विप्रा गरीयसी ॥ ४ ॥

तेलाभ्यङ्गं तथा पूजां प्रवदन्ति मनीषिणः ।

गात्रमर्दनमप्यस्य शिवभक्तस्य सुवताः ॥ ५ ॥

अन्नपानप्रदानं च प्रोक्ता पूजा गरीयसी ।

अर्थदानं च पूजा स्यादन्नदानमपि द्विजाः ॥ ६ ॥

स्रक्चन्दनादिदानं च वनितादानमेव च ।

भूमिदानं च गोदानं तिलदानमपि द्विजाः ॥ ७ ॥

जलपात्रप्रदानं च गृहदानं तथैव च ।

तालवृन्तप्रदानं च पात्रदानं तथैव च ॥ ८ ॥

छत्रपादुकयोर्दानं शय्यादानं तथैव च ।

शिवभक्तस्य पूजेति प्रवदन्ति विपश्चितः ॥ ९ ॥

प्रपश्यति—शुद्धमित्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पुरा कश्चिद्द्विजा वैश्यः समृद्धोऽभून्महीतले ।

तस्य पुत्राः समुत्पन्नाश्चत्वारो वेदेवित्तमाः ॥ १० ॥

संग्रहविवरणाभ्यामभिहितायां पूजायामाश्वासातिशयजननाय पुराट्टपान्यु-
दाहरति—पुरा कश्चिदित्याद्यभ्यायशेषेण ॥ १० ॥

तेषां ज्येष्ठतमः पुत्रः सत्यवादी महाधनः ।

संभूतानुकम्पी च ब्रह्मचर्यपरायणः ॥ ११ ॥

सत्यदयाब्रह्मचर्यैरेव शिवभक्तिर्लभ्येत्याह—सत्यवादीति ॥ ११ ॥

शिवभक्तः सदा विप्राः प्रसन्नो नियताशनः ।

जन्ममृत्युत्याक्रान्तस्त्वरमाणो विमुक्तये ॥ १२ ॥

श्रीमद्वाराणसीमेत्य ब्रह्मविष्णवादिस्ते विताम् ।

स्वधनं शिवभक्तेभ्यः प्रदत्ता अद्वया सह ॥ १३ ॥

पूजया शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।

द्वितीयो वैश्यपुत्रस्तु धनिकोऽनीव सुव्रताः ॥ १४ ॥

सोमनाथं महास्थानं सर्वकामफलप्रदम् ।

समागत्य सह स्वस्य भार्यया वेदेवित्तमाः ॥ १५ ॥

सर्वस्वं शिवभक्त्यैः प्रदत्त्वा श्रद्धया सह ।
 पूजया शिवभक्तानां तथा मुक्तिमवाप्नुवान् ॥ १६ ॥
 पुत्रस्तृतीयो वैश्यस्य प्रोज्झितारोपबान्धवः ।
 अन्वायेनैव मार्गेण वर्तमानश्चिरं द्विजाः ॥ १७ ॥
 महाधनपतिर्भूत्वा पूर्वपुण्यबलेन सः ।
 श्रीमद्व्याघ्रपुरं पुण्यं समागत्य द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥

तत्प्रसादवतामेव सकलमाशिसाधारणावपि जन्ममृत्यु भयहेतुत्वेन भासेते
 इत्याह—जन्ममृत्युभयेति । श्रूयते हि—विवेकिनं नाचिकेतसं प्राति संतुष्टस्य
 मृत्योर्वचनम्—

‘न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाथन्तं विचमोहेन मूढम् ।
 अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्बन्धमापद्यते मे’ इति ॥ १२ ॥
 १३ ॥ १४ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अन्नपानं तथा वस्त्रं चन्दनं पुष्पमेव च ।
 तावदुलं शिवभक्त्यैः प्रदत्त्वा श्रद्धया सह ॥ १९ ॥
 संवत्सरत्रयं कृत्वा पूजयेत् द्विजोत्तमाः ।
 पूजया शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ॥ २० ॥
 वैश्यपुत्रश्चतुर्थोऽपि ब्राह्मणानविचारतः ।
 हत्वा सर्वधनं तेषां समादाय मुनीश्वराः ॥ २१ ॥
 विटानां च नटानां च गायकानां तथैव च ।
 मूर्खाणामपि दत्त्वा स सदा वेश्यापरोऽभवत् ॥ २२ ॥
 स पुनः सर्वरोगार्तो गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ।
 एवं चिरगते काले पिता तस्य महाधनः ॥ २३ ॥
 पुत्रस्नेहेन संतप्तः सत्वरं द्विजपुङ्गवम् ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं समागत्य मुनीश्वराः ॥ २४ ॥
 प्रणम्य दण्डवद्विप्रं दत्त्वा तस्मै महाधनम् ।
 पुनर्विज्ञापयामास पुत्रवृत्तमरोषतः ॥ २५ ॥

भुत्वा वृत्तं द्वित्रस्तस्य ब्राह्मणैः पण्डितोत्तमैः ।

विचार्य सुचिरं कलं विनिश्चित्वाग्नीद्विजः ॥ २६ ॥

मदयेति । संज्ञापूर्वकस्य दिघेरनिरयत्वाद्वाच्यदभावात् ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच—

श्रीमद्वुद्धाचलं नाम स्थानं सर्वनिषेवितम् ।

सर्वपिद्वयनाशाय शंकरेण विनिर्मितम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मविष्ण्यादिभिर्नित्यं मेवितं सर्वं ।

नराणां दर्शनादेव वत्सराद्भुक्तिमुक्तिम् ॥ २८ ॥

अल्पदानेन सर्वेषां महादानफलप्रदम् ।

ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्त्रियादिनाशनम् ॥ २९ ॥

अगस्त्येन च रक्षार्थं लोकानां पूजितं पुरा ।

मणिमुक्तानदीतीरे सर्वतीर्थसमावृते ॥ ३० ॥

अस्ति तत्सह पुत्रेण समागत्य मम प्रियः ।

नयामस्यां स्वपुत्रेण सह स्नात्वा दिने दिने ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वुद्धाचलेशानं दण्डवत्प्रणिशत्य च ।

कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शतमोत्तरं हरम् ॥ ३२ ॥

प्रसादयित्वा सदैव्यं ब्राह्मणं चान्धमेव च ।

शिवभक्तं समाराध्य स्थानेऽस्मिन्श्रद्धया सह ॥

पूजया शिवभक्तस्य पुत्रमुद्धर यत्नतः ॥ ३३ ॥

चाराणसीसोमनाथव्याघ्रपुरद्व्याचललक्षणानि महत्तमानि तीर्थानि ब्राह्म-
नामपि तल्लाल्लक्ष्यविदेकानामन्ततः शिवभक्तपूजयेव परमपुरुषार्थमाप्तिर्जातेति
पुरावृत्तचतुष्टयोदाहरणतत्पर्यम् । अत एव हि तदभावे तेषामपि न फलव-
त्तेति वक्ष्यति—

“ अदत्त्वा मुष्टिमात्रं यो देशेऽस्मिन्मुनिपुरुषदाः ।

यो भुङ्क्ते तस्य संसाराच्चहि मुक्तिः कदाचन” इति ॥

‘ पूजया शिवभक्तानां योगयोगो च नान्यतः ’ इति ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्तस्तु वैश्योऽपि ब्राह्मणेन समाहितः ।

सह पुत्रेण चार्थेन भार्यया बन्धुबान्धवैः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वृद्धाचलं पुण्यं समागत्य मुनीश्वराः ।

मणिमुक्तानदीतोये महापापविनाशने ॥ ३५ ॥

बन्धुबान्धवैरिति । बन्धूनां संबन्धिनो बान्धवाः । बन्धुभिस्तद्वन्धुभिश्चे-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्नानं कृत्वा महादेवं श्रीं द्रुवाचलेश्वरम् ।

भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्यै नित्यमष्टोत्तरं शतम् ॥ ३६ ॥

मनोरमं मठं कृत्वा दत्त्वा तच्छिवयोगिने ।

नित्यं प्रपूजयामास शिवाक्तातिप्रियः ॥ ३७ ॥

धनेन धान्येन तिलेन तण्डुलेन चैव तिलेन तथोदकेन च ।

दुकूलपुष्पाभरणैरपि द्वित्रा मनोनुकूलेन च पूजनेन ॥ ३८ ॥

अष्टोत्तरं शतम् । वारानिति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एवं संवत्सरेऽतीति पुत्रो नीरोगतां गतः ।

पूजया शिवभक्तानां निवृत्तो बलराक्षसः ॥ ३९ ॥

स पुनः शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा धनमर्जितम् ।

अस्मिन्देरो विमुक्तोऽभूत्पूजया परवाऽनया ॥ ४० ॥

पिता तस्य महाधीमान्देशस्यास्य तपोधनाः ।

ज्ञात्वा माहात्म्यमाहादात्मवैस्वं वेदवित्तमाः ॥ ४१ ॥

प्रदत्त्वा शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।
 तस्य बन्धुजनाश्चैव शिवभक्तस्य पूजया ॥ ४२ ॥
 अनायासेन संसाराद्विमुक्तास्तत्र सुव्रताः ।
 अस्मिन्देशे प्रदत्तं यन्मुष्टिमात्रमपि द्विजाः ॥ ४३ ॥
 तदनन्तं भवत्येव नात्र वार्या विचारणा ।
 भदत्ता मुष्टिमात्रं यो देशेऽस्मिन्मुनिसत्तमाः ॥ ४४ ॥
 यो भुङ्क्ते तस्य संसागत्र हि मुक्तिः कदाचन ।
 अगस्त्यशिष्यो धर्मिष्ठः श्वेताख्यो भगवान्मुनिः ॥ ४५ ॥
 वैश्यपुत्रस्य दैशस्य बन्धूनामपि सुव्रताः ।
 श्रुत्वा मुक्तिमगस्त्येन प्रेरितो मुनिसत्तमाः ॥ ४६ ॥
 प्राप्यैतच्छ्रद्धया स्थानं श्रीमद्वृद्धाचलाभिधम् ।
 मणिमुक्तानदीतोये स्नानं कृत्वा समाहितः ॥ ४७ ॥
 अर्कवारे तथाऽष्टम्यां पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।
 मघर्षे च महादेवं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ॥ ४८ ॥

नीरोगतां गतः । निवृत्तो ब्रह्मराक्षस इति । न केवलं परमफलमपवर्ग
 एवावाप्तरफलमारोग्यादिकमपि शिवभक्तपूजया भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पूजयामास धर्मात्मा मणिमुक्तानदीजलैः ।
 तज्जलं पूजितं तेन श्वेतनैवाभवन्नदी ॥ ४९ ॥
 नाम्ना श्वेतनदीत्युक्ता सर्वपापविनाशिनी ।
 पुनः श्वेतो मुनिः श्रीमाञ्छ्रद्धया परया सह ॥ ५० ॥
 पूजयामास धर्मज्ञः शिवभक्ताननेकधा ।
 देवदेवो महादेवः श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरः ॥ ५१ ॥
 सांनिध्यमकरोत्तस्य भक्तानां पूजया तथा ।
 मुनिश्च देवदेवं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ॥ ५२ ॥

पूजयामास पुष्पेण पत्रेणैवोदकेन च ।

एतस्मिन्नन्तरे विद्याः शिवस्य परमात्मनः ॥ ५३ ॥

प्रसादाच्छिवभक्तानां पूजया परमा तथा ।

अवाप परमां मुक्तिं मुनिः श्वेतो महामतिः ॥ ५४ ॥

बहुनाऽत्र किमुक्तेन बालाणां वेदविचाराः ।

पूजया शिवभक्तानां भोगमेक्षी न चान्यथा ॥ ५५ ॥

इति श्रुत्वा महात्मानो नैमिषारण्यवासिनः ।

सादरं पूजयामासुः शिवभक्ताननेकधा ॥ ५६ ॥

पूजयामासेति । जलं समर्प्य पूजयामास ' ल्यप्छोपे पञ्चमी ' * तेनैव च कारणेन तज्जलं लोके पूजितमभूत् । तेनैव निमित्तेन सा नद्यपि नाम्ना श्वेत-
नदीत्युक्ताऽभवदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
॥ ५५ ॥ ५६ ॥

पूजया शिवभक्तानां प्रसन्नः परमेश्वरः ।

ननर्त पुरतस्तेषां मुनीनामम्बिकापतिः ५७ ॥

मुनयो दवेदेत्स्य शंकरस्य शिवस्य तु ।

दृष्ट्वाऽऽनन्दमहानृत्तमवशा अभवन्मुदा ॥ ५८ ॥

इति श्रीसुन्दरपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

शिवभक्तपूजाविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ननर्तति । अभिनयेनैव परानन्दसाक्षात्कारोपदेशो नृत्ताभिधाय इति भागेव व्याख्यातम् । तेनोपदेशेन जनितसाक्षात्काराणां मुनीनां बाह्यविषयास्फुरणेन तत्परवशतालुक्षितमाह— दृष्ट्वाऽऽनन्दमहानृत्तमिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासक्रियारक्तिपरमभक्तश्रीमद्वयम्भक्तपादाब्जसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्री-
सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे शिवभक्त-
पूजाविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः । (मुक्तिसाधनप्रकारः)

नैमिषीया ऊचुः—

भगवञ्श्रोतुमिच्छामः सर्वतत्त्वविशारद ।

केचित्केवलविज्ञानं प्रशंसन्ति विमुक्तये ॥ १ ॥

शिवेनाभिनयरूपोपदेशेन विशदीकृतपरतत्त्वा जीवनमुक्ताः कृतकृत्या अपि मुनयः सकललोकोपकाराय सुलभं मुक्तिसाधनं जिज्ञासमानाः संशयधीनभूता बुद्धेर्विप्रतिपत्तीरुदाहरन्ति—भगवञ्श्रोतुमिच्छाम इति । केवलविज्ञानमिति वेदान्ततत्त्वविदः ॥ १ ॥

केचित्समुचितं कर्म ज्ञानेन ब्रह्मविचम ।

केचिद्दानं प्रशंसन्ति तथा केचिद्ब्रतं युधाः ॥ २ ॥

समुचितं कर्मेति । तदेकदेशिनः—

‘विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यायां मृत्युं तीर्त्वा विद्यायां मृतमश्नुते’ ॥

‘यथाऽग्ने मधुसंयुक्तं मधु चाग्नेन संयुतम् ।

एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत्’ ॥

इत्याद्याः श्रुतिस्मृतयो मोक्षकर्मसमुच्चया इति मन्यमानाः । केचिदानमिति ‘किं भगवन्तः परमं वदन्ति’ इति प्रस्तुत्य ‘दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मादानं परमं वदन्ति’ इति श्रुतौ अद्विधानाः । केचिद्ब्रतमिति ‘न कंचन वसतौ प्रत्याचलीत तद्ब्रतं तस्माद्यथा कया च विधया बह्वर्गे प्राप्नुयात्’ ‘अर्थं न निन्याचद्ब्रतम्’ इत्यादि पश्यन्तः ॥ २ ॥

केचियज्ञं प्रशंसन्ति तपः केचित्तपोधनाः ।

ब्रह्मचर्याश्रमं केचिद्गार्हस्थ्यं भुवि केचन ॥ ३ ॥

केचियज्ञमिति । ‘यज्ञेन हि देवा दिवं गताः’ इत्यारभ्य ‘तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति’ इति श्रुतिमाद्रियमाणाः । तपः केचिदिति । तप इति ‘तपो नानशनात्परम्’ इत्यारभ्य ‘तस्मात्तपः परमं वदन्ति’ इति श्रुतिमुदाहरन्तः । ब्रह्मचर्याश्रममिति ‘येषां तपो ब्रह्मचर्यम्’ । ‘नैष्ठिको ब्रह्मचारी वा वसेदामरणान्ति-

“ अदत्त्वा मुष्टिमात्रं यो देशेऽस्मिन्मुनिपुरुषाः ।

यो भुङ्क्ते तस्य संसाराच्चहि मुक्तिः कदाचन” इति ॥

‘ पूजया शिवभक्तानां भोगमोक्षो च नान्यतः ’ इति ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्तस्तु दैव्योऽपि ब्राह्मेन समाहितः ।

सह पुत्रेण चार्थेन भार्यया बन्धुबान्धवैः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्रघुञ्चाचलं पुण्यं समागत्य मुनीश्वराः ।

मणिमुक्तानदीतोये महाबाधविनाशने ॥ ३५ ॥

बन्धुबान्धवैरिति । बन्धूनां संबन्धिनो बान्धवाः । बन्धुभिरतद्बन्धुभिर्वि-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ज्ञानं कृत्वा महादेवं श्रीं द्रष्टुं द्वावलेश्वरम् ।

भवत्या प्रदक्षिणीकृतं नित्यमष्टोत्तरं शतम् ॥ ३६ ॥

मनोरमं मठं कृत्वा दत्त्वा तच्छिष्ययोगिने ।

नित्यं प्रपूजयामास शिवाक्तान्तिभिः ॥ ३७ ॥

धनेन धान्येन तिलेन तण्डुलैश्चैव तिलेन तपोदकेन च ।

दुकूलपुष्पाभरणैरपि द्वित्रा मनोनुकूलेन च पूजनेन ॥ ३८ ॥

अष्टोत्तरं शतम् । वारानिति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एवं संवत्सरेऽस्ति पुत्रो नीरोगतां गतः ।

पूजया शिवभक्तानां निवृत्तो बलराक्षसः ॥ ३९ ॥

स पुनः शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा धनमर्जितम् ।

अस्मिन्देगे विमुक्तोऽभूत्पूजया परयाऽनया ॥ ४० ॥

पिता तस्य महाधीमान्देशस्यास्य तपोधनाः ।

ज्ञात्वा माहात्म्यमाहादात्मर्थस्त्वं वेदवित्तमाः ॥ ४१ ॥

प्रदत्त्वा शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।
 तस्य बन्धुजनाश्चैव शिवभक्तस्य पूजया ॥ ४२ ॥
 अनायासेन संसाराद्धिमुक्तास्तत्र सुव्रताः ।
 अस्मिन्देशे प्रदत्तं यन्मुष्टिमात्रमपि द्विजाः ॥ ४३ ॥
 तदनन्तं भवत्येष नात्र वार्या विचारणा ।
 अदत्त्वा मुष्टिमात्रं यो देशेऽस्मिन्मुनिसत्तमाः ॥ ४४ ॥
 यो भुङ्क्ते तस्य संसागलं हि मुक्तिः कदाचन ।
 अगस्त्यशिष्यो धर्मिष्ठः श्वेतारुणो भगवान्मुनिः ॥ ४५ ॥
 वैश्यपुत्रस्य वैश्यस्य बन्धूनामपि सुव्रताः ।
 श्रुत्वा मुक्तिमगस्त्येन प्रेरितो मुनिसत्तमाः ॥ ४६ ॥
 प्राप्यैतच्छ्रद्धया स्नानं श्रीमद्वृद्धाचलाभिधम् ।
 मणिमुक्तानदीतोये स्नानं कृत्वा समाहितः ॥ ४७ ॥
 अर्धवारे तथाऽष्टम्यां पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।
 मधर्मे च महादेवं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ॥ ४८ ॥

नीरोगतां गतः । निवृत्तो ब्रह्मराक्षस इति । न केवलं परमफलमपवर्ग
 एवावान्तरफलमारोग्यादिभ्योऽपि शिवभक्तपूजया भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पूजयामास धर्मात्मा मणिमुक्तानदीजलैः ।
 तज्जलं पूजितं तेन श्वेतनैवाभवन्नदी ॥ ४९ ॥
 नाम्ना श्वेतनदीत्युक्ता सर्वपापविनाशिनी ।
 पुनः श्वेतो मुनिः श्रीमाञ्छ्रद्धया परया सह ॥ ५० ॥
 पूजयामास धर्मज्ञः शिवभक्तानेकधा ।
 देवदेवो महादेवः श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरः ॥ ५१ ॥
 सांनिध्यमकरोत्तस्य भक्तानां पूजया तथा ।
 मुनिश्च देवदेवेशं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ॥ ५२ ॥

पूजयामास पुष्पेण पत्रेणैवोदकेन च ।

एतस्मिन्नन्तरे विप्राः शिवस्य परमात्मनः ॥ ५३ ॥

प्रसादाच्छिवभक्तानां पूजया परमात्मना ।

अवाप परमां मुक्तिं मुनिः श्वेतो महामतिः ॥ ५४ ॥

बहुनाऽत्र किमुक्तेन ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ।

पूजया शिवभक्तानां भोगमेक्षी न चान्यतः ॥ ५५ ॥

इति श्रुत्वा महात्मानो नैमिषारण्यवासिनः ।

सादरं पूजयामासुः शिवभक्ताननेकधा ॥ ५६ ॥

पूजयामासेति । जलं समर्प्य पूजयामास ' ल्यब्लोपे पञ्चमी ' * तेनैव च कारणेन तज्जलं लोके पूजितमभूत् । तेनैव निमित्तेन सा नद्यपि नाम्ना श्वेत-
नदीत्युक्ताऽभवदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
॥ ५५ ॥ ५६ ॥

पूजया शिवभक्तानां प्रसन्नः परमेश्वरः ।

ननर्त पुरास्तेषां मुनीनामम्बिकापतिः ५७ ॥

मुनयो देवदेवस्य शंकरस्य शिवस्य तु ।

दृष्ट्वाऽऽनन्दमहानृत्तमवशा अभवन्मुदा । ५८ ॥

इति श्रीसुन्दरपुराणे श्रीमृतसंहितायां शिवमाहात्म्यसंक्षेपे

शिवभक्तपूजाविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ननर्तेति । अभिनयेनैव परानन्दसाक्षात्कारोपदेशो नृत्ताभिधाय इति मार्गेण व्याख्यातम् । तेनोपदेशेन जनितसाक्षात्काराणां मुनीनां बाह्यविषयात्फुरणेन तत्परवशतानुष्ठानमाह— दृष्ट्वाऽऽनन्दमहानृत्तमिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्बकपादात्मसे-

वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्री-

मृतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यसंक्षेपे शिवभक्त-

पूजाविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः । (मुक्तिसाधनप्रकारः)

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्श्रोतुमिच्छामः सर्वतत्त्वविशारद ।

केचित्केवलविज्ञानं प्रशंसन्ति विमुक्तये ॥ १ ॥

शिवेनाभिनयरूपोपदेशेन विशदीकृतपरतत्त्वा जीवन्मुक्ताः कृतकृत्या अपि मुनयः सकललोकोपकाराय सुलभं मुक्तिसाधनं जिज्ञासमानाः संशयबीजभूता बुद्धेर्विमतिपत्तीरुदाहरन्ति—भगवन्श्रोतुमिच्छाम इति । केवलविज्ञानमिति वेदान्ततत्त्वविदः ॥ १ ॥

केचित्समुचितं कर्म ज्ञानेन ब्रह्मवित्तम ।

केचिद्दानं प्रशंसन्ति तथा केचिद्ब्रतं बुधाः ॥ २ ॥

समुचितं कर्मेति । तदेकदेशिनः—

‘विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यायां मृत्युं तीर्त्वा विद्यायांमृतमश्नुते’ ॥

‘यथाऽर्धं मधुसंयुक्तं मधु चाग्नेन संयुतम् ।

एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत्’ ॥

इत्याद्याः श्रुतिस्मृतयो मोक्षकर्मसमुच्चया इति मन्यमानाः । केचिदानमिति ‘किं भगवन्तः परमं वदन्ति’ इति प्रस्तुत्य ‘दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मादानं परमं वदन्ति’ इति श्रुतौ श्रद्धाधानाः । केचिद्ब्रतमिति ‘न केचन वसन्तौ प्रत्याचक्षीत तद्ब्रतं तस्माद्यथा कया च विधया ब्रह्मैवाप्नुयात्’ ‘अर्धं न निन्याचद्ब्रतम्’ इत्यादि पश्यन्तः ॥ २ ॥

केचियज्ञं प्रशंसन्ति तपः केचित्तपोधनाः ।

ब्रह्मचर्याश्रमं केचिद्ब्राह्मस्थं भुवि केचन ॥ ३ ॥

केचियज्ञमिति । ‘यज्ञेन हि देवा दिवं गताः’ इत्यारभ्य ‘तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति’ इति श्रुतिमाद्रियमाणाः । तपः केचिदिति । तप इति ‘तपो नानशनात्परम्’ इत्यारभ्य ‘तस्मात्तपः परमं वदन्ति’ इति श्रुतिमुदाहरन्तः । ब्रह्मचर्याश्रममिति ‘येषां तपो ब्रह्मचर्यम्’ । ‘नैष्ठिको ब्रह्मचारी वा वसेदामरणान्ति-

कम्' इत्यादिश्रुतिस्मृती परितोषयन्तः । माहस्थ्यमिति 'एकाग्रं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्ग्राहस्थ्यस्य' इति गौतमवचसा वञ्चिताः ॥ ३ ॥

वानप्रस्थाश्रमं केचित्संन्यासं भुवि केचन ।

तीर्थसेवां गरांसन्ति स्वाध्यायं भुवि केचन ॥ ४ ॥

वानप्रस्थाश्रममिति । "तपःश्रद्धेये पुण्यसन्त्यरण्ये ज्ञान्ता विद्वांसो भैक्षचर्या चरन्तः" इति श्रुतिमभ्यसन्तः । संन्यासमिति । न्यास इति ब्रह्मेत्युपक्रम्य 'तानि वा एतान्यवराणि तपा रसि न्यास एवात्यरेचयत्' इति श्रुतितात्पर्य-विदः । तीर्थसेवामिति । 'तीर्थं स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति' इति श्रुति-दर्शिनः । स्वाध्यायमिति । 'अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा तस्मात्स्वाध्या-योऽध्येतव्यो यं यं कर्तुमर्हते तेन तेनास्येष्टं भवति' इति श्रुतिमधीयानाः ॥४॥

केचित्स्थाने महेशस्य विशिष्टे वर्तनं सदा ।

एवमन्यानि लोकेऽस्मिन्प्रशंसन्ति विमुक्तये ॥ ५ ॥

एषां यत्सर्वजन्तूनां कर्तुं शक्यं विमुक्तिदम् ।

तदस्माकं महाभाग वद सूत हिते रत ॥ ६ ॥

केचित्स्थाने इति ।

‘संप्राप्य काशीं शिवराजधानीं

मरुत्तया तदग्रे मणिकर्णिकायाम् ।

हृद्वाऽथ विश्वेश्वरमेकदाऽऽर्ये

त्पृष्ट्वा प्रणामः परमो हि धर्मः' ॥

इत्यादिवचनसहस्राणि व्याहरन्तः । एवमन्यानीति । 'यः एनरेतं त्रिमात्रे-णोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीति' इत्यारभ्य 'परात्परं परिश्रयं पुरुषमीक्षते' इत्यादिश्रुतीर्विश्रुतः प्रणवध्यानादिक्रमेण प्रशंसन्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं मुनयः सर्वे समाधाय मनः सदा ।

पुरा नारायणं व्यासः श्रीविकुण्ठनिवातिनम् ॥ ७ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या पर्यपृच्छदिदं बुधाः ।

सोऽपि नारायणः श्रीमानतीव प्रीतमानसः ॥ ८ ॥

समुत्थाय महालक्ष्म्या ब्रह्मणा च सुरैः सह ।

वेदव्यासेन कैलासमममत्वरमर्पयः ॥ ९ ॥

सूतस्त्वाल्लयाधिक्यैवोत्तरमाह—पुरा नारायणं व्यास इत्यादिना ॥ ७ ॥

८ ॥ ९ ॥

तत्र देव्या समाक्षीनं नीलकण्ठमुमापतिम् ।

तेजसा भासयन्सर्वं चतुर्वर्गफलंप्रदम् ॥ १० ॥

भासयन्निति द्वितीयार्थे प्रथमा । तेजसा सर्वं भासयन्त्यथतुर्वर्गफलंप्रदस्त-
मिति प्रकृत्यर्थविशेषणं वा शोभनं पठतीति क्रियाविशेषणवत् । विष्णुर्वा भास-
यन्नस्तु ॥ १० ॥

ईश्वराणां च सर्वेषामीश्वरं परमेश्वरम् ।

पतिं पतीनां परमं दैवतानां च दैवतम् ॥ ११ ॥

स्मृतिमात्रेण सर्वेषामभीष्टफलदायिनम् ।

सत्यं विज्ञानमानन्दं संपूर्णं सर्वसाक्षिणम् ॥ १२ ॥

प्रणम्य परया भक्त्या पर्यच्छेदं जगद्धितम् ।

महादेशोऽपि सर्वज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ १३ ॥

प्राह सर्वामरेशानो वाचा मधुरया बुधाः ।

ईश्वर उवाच—

साधु साधु महाविष्णो भवता पृष्टमच्युत ॥ १४ ॥

पुरा देवी जगन्माता सर्वभूतहिते रता ।

मामपृच्छदिदं भक्त्या प्रणम्य परमेश्वरी ॥ १५ ॥

यतः सर्वेषामीश्वराणामीश्वरोऽतः परमेश्वरः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तदिदं कृपया वक्ष्ये तव सर्वजगद्धितम् ।

ज्ञानमेव महाविष्णो मोक्षसाधनमुच्यते ॥ १६ ॥

विदितप्रश्नाभिप्रायः शिवः सुलभं सर्वभिषकारं च मुक्तिसाधनं वक्तुं प्रति-

जानीते—तव सर्वज्ञगद्वितमिति । मुलभस्य सुकरस्य सर्वाधिकारस्य च विवक्षिततीर्थजातस्य ज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनतां च वक्तुं साक्षान्मोहसाधनत्वं ज्ञानस्यैवेत्याह—ज्ञानमेव महाविष्णो इति । ‘ तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ’ इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

ज्ञानं वेदशिरोद्भूतमिति मे निश्चिता मतिः ।

अनेकजन्मशुद्धानां श्रौतस्मार्तानुवर्तिनाम् ॥ १७ ॥

तदपि ज्ञानमुपनिषद्वाक्यादेवेत्याह—वेदशिरोद्भूतमिति ‘ तं त्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामि ’ इति । ‘ वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थः ’ इति श्रुतम् । तस्य तु ज्ञानस्य वक्ष्यमाणोपायैराहितैः प्रयत्नातिशयलभ्यतामाह—अनेकजन्मेति । निष्कामकृतानि हि कर्माणि भगवदाराधनद्वारेणैव तत्त्वज्ञानं साधयन्ति । फलं तु तत्त्वज्ञानमन्यद्वा शिवप्रसादादेव भवति । उक्तं हि—फलमत उपपत्तेरिति ॥ १७ ॥

जायते तच्छिवज्ञानं प्रसादादेव मे हरे ।

निवृत्तिधर्मनिष्ठस्तु ब्राह्मणः पट्टजेक्षण ॥ १८ ॥

शिवज्ञानमिति । मदीयनिष्कलतत्त्वज्ञानमित्यर्थः । उक्तज्ञानसाधनेषु तारतम्येनाधिकारिविभागमाह—निवृत्तिधर्मेति । निवृत्तिधर्मः संन्यासपूर्वकं श्रवणमननादिकम् । याज्ञवल्क्यः मन्त्रज्ञान । ‘ द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ’ इति श्रूयते ॥ १८ ॥

उक्तो मुख्यधिकारीति ज्ञानाभ्यासे मया हरे ।

अन्ये च ब्राह्मणा विष्णो राजानश्च तथैव च ॥ १९ ॥

वैश्याश्च तारतम्येन ज्ञानाभ्यासेऽधिकारिणः ।

द्विजस्त्रीणामपि श्रौतज्ञानाभ्यासेऽधिकारिता ॥ २० ॥

अन्ये चेति । अकृतसंन्यासादिकाः । तारतम्येनेति । न्यूनाधिकभावेन तत्तमशब्दाभ्यां तरतमप्रत्ययवाचकाभ्यां तदर्थवतिशयो लक्ष्येते । तत्रापि द्वयोः रतिशयात्तरतमार्थोद्बुद्धनामतिशयस्त्ववयवोऽधिक इति तद्वाच्यतारतम्यम् । द्विजस्त्रीणामिति । ‘ अथ हैनं मार्गा वाचक्रवी पश्यच्छ ’ इत्यादौ मार्गादेर्विद्याव्यवहारदर्शनाद् । अस्तिपदस्य पूर्वार्धेन संबन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥

अस्ति शूद्रस्य शुश्रूषोः पुराणेनैव वेदनम् ।

वदन्ति केचिद्विद्वांसः स्त्रीणां शूद्रसमानताम् ॥ २१ ॥

शूद्रस्य शुश्रूषोरिति । स्वधर्मनिष्ठस्य द्विजशुश्रूषा हि शूद्रस्य मुख्या वृत्तिः ।

‘शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणिग्भवेत्’ इति स्मृतेः ।

पुराणेनैवेति । वेदवाक्यश्रवणस्य निषिद्धत्वात् । ‘अथ द्वास् वेदमुपशृण्व-
तल्लज्जतुभ्यां श्रोत्रमतिपूरणम्’ इति । इदमेवोक्तं व्यासेन ‘श्रवणाध्ययनार्य-
प्रतिषेधात्स्मृतेश्च’ इति । स्त्रीणां शूद्रसमानतामिति । यथाऽऽहुः—

‘स्त्रीशूद्रद्विजघनूनां त्रयी न श्रुतिमोचरा ।

इति भारतमाख्यानं छपया मुनिना कृतम्’ ॥ इति ।

गार्गमिचेत्यादीनामपि श्रुतिवाक्यान् तत्त्वबोधः किंतु पौरुषेयैरेव वाक्यै-
र्जातस्तत्त्वबोध आख्यायिकारूपया श्रुत्या व्यग्रहृत इत्येतादिति हि
ते मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्येषामपि सर्वेषां ज्ञानाभ्यासो विधीयते ।

भाषान्तरेण कालेन तेषां सोऽप्युपकारकः ॥ २२ ॥

येषां तु हीनजातीनां पुराणेऽप्यनधिकारस्तेषामपि स्वदेशभाषया तत्त्ववि-
द्यायामस्त्यधिकार इत्याह—अन्येषामिति । नचैवं सर्वेषां फलसाम्यम् ।
कालसंनिकर्षविप्रकर्षादिकृतवैषम्यसंभवादित्याह—कालेनेति ॥ २२ ॥

येषामस्ति परिज्ञानं विनेह ज्ञानसाधनम् ।

कल्प्यं तत्साधनं तेषां पूर्वजन्मसु सूरितिः ॥ २३ ॥

ननु निवृत्तिधर्मश्रवणादिकं विनैव वामदेवादेर्गर्भस्थस्यैव स्वतो बोधः श्रूय-
ते—‘गर्भे तु सन्न्येषामवेदम्’ इति मस्तुत्य गर्भ एवेतच्छयानो वामदेव
एवमुवाचेति तत्कथं श्रवणादेः साधनतेति तत्रोऽह—येषामस्तीति ॥ २३ ॥

मुख्याधिकारिणां नृणां प्रतिबन्धविवर्जितम् ।

ज्ञानमुत्पद्यतेऽन्येषां प्रतिबन्धं विजायते ॥ २४ ॥

सर्वेषां फलसाम्यभावाय वैषम्यान्तरमाह—मुख्याधिकारिणामिति ॥ २४ ॥

प्रतिबन्धं परिज्ञानं नेह मुक्तिं प्रयच्छति ।

विशुद्धं ब्रह्मविज्ञानं विशुद्धस्थैव सिध्दति ॥ २५ ॥

प्रतिबद्धेन किं क्रियत इति चेत् । अनेकजन्मव्यवधानमित्याह—प्रतिबद्धं परिज्ञानमिति । उक्तं हि व्यासेन—‘ ऐहिकमप्यप्रस्तुतमप्रतिबन्धे तदर्शनात् ’ इति । भगवानप्याह—

‘ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ’ इति ।

इह जन्मनि जन्मान्तरे वा मुक्तिश्चेत्सिध्यति कियान्विशेष इति चेत् । ‘ इह चेदचेदीदृश सत्यमस्ति न चेदिहवेदीन्महतीं विनष्टिः ’ इति तलवकारोपनिषदि महतो वैषम्यस्य दर्शनादिहापि जायमाने वाऽधिकारिभेदेन वैलक्षण्यमाह—विशुद्धमिति । उक्तमुख्याधिकारिणोऽपरोक्षानुभवपर्यन्तं ज्ञानमितरस्य तु स्वाधिकारतारतम्येन परोक्षमपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अतः सर्वमनुप्याणां नहि मुक्तिरयत्नतः ।

यज्ञदानादिकर्माणि न साक्षान्मुक्तिसिद्धये ॥ २६ ॥

अधिकारवैचित्र्यमुपसंहरति—अतः सर्वेति । यानि कैश्चिन्मुक्तिसाधनान्युक्तानि तान्ययत्नतविप्रकृष्टान्येवेत्याह—यज्ञदानादीति । निष्कामकृतान्यपि हि यज्ञादीनि प्रतिबन्धकषाणिरासद्वारा सत्त्वशुद्धिमात्रं जनयन्ति तेन च विषयदोषदर्शनं ततो वैराग्यं तेन च श्रेयसि जिज्ञासा ततः संन्यासपूर्वकान्मनननिदिध्यासनोपाकृताच्छ्रवणात्तत्त्वज्ञानेनापवर्ग इति । अतस्तेषां परमतत्त्वाद्यभिधानमपि परम्परासाधनताभिप्रायमेव । तथाच—‘ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ’ इति यज्ञादीनां विविदिषामाशेषे साधनत्वं न वेदनेऽपि किमुत तत्फले मोक्षे । ‘ विद्यां चाधिषां च यस्तद्वेदोभयसह ’ इत्यत्राप्यविद्याशब्दाभिधेयस्य कर्मणो विद्याया सहोपायोपेयभावेन वेदन एव सहभावः श्रुतो न पुनरनुष्ठाने । अतो ज्ञानकर्मणोः क्रयसमुच्चय एव । यान्यप्यन्यानि ज्ञानकर्मसमुच्चयवचनानि तान्यप्युक्तरीत्या कमसमुच्चयपराज्येव । अतो ज्ञानमेव साधनम् । तच्चाधिकारिवैचित्र्यात्साधनमयत्नवैचित्र्याच्चानेकतारतम्योपेतमिति प्रकरणार्थः ॥ २६ ॥

तस्मादयत्नतो मुक्तिः सर्वेषां येन हेतुना ।

तं वदामि महाविष्णो हिताय जगतां शृणु ॥ २७ ॥

सन्ति लोके विशिष्टानि स्थानानि मम माधव ।

तेषामन्यतमे स्थाने वर्तनं भुक्तिमुक्तिदम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वाराणसी पुण्या पुरी नित्यं मम प्रिया।

यस्यामुत्कममाणस्य प्राणैर्जन्तोः कृपाबलात् ॥ २९ ॥

यदर्थोऽयं प्रपञ्चस्तमिदानीं तीर्थविशेषभावं वर्णयितुमारभते—तस्मादय-
न्तत् इत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

तारकं ब्रह्मविज्ञानं दास्यामि श्रेयसे हरे ।

तस्योभिव महाविष्णो प्राणत्यागो विमुक्तिदः ॥ ३० ॥

प्राणत्याग इति । वक्ष्यमाणतीर्थविशेषेष्वपीति शेषः ॥ ३० ॥

स्यानं दक्षिणकैलाससमारूपं सत्कृतं मया ।

यत्र सर्वाणि तीर्थानि सर्वलोकगतानि तु ॥ ३१ ॥

सुवर्णमुखरीतोषे पवित्रे पापनाशने ।

मासि मासि व्यतीपाते मघर्षे माघमासि च ॥ ३२ ॥

अर्कवारेऽप्यमावास्यां स्नानं कृत्वा महेश्वरम् ।

श्रीकालहस्तिशैलेशं पूजयेन्मां सुरेश्वरम् ॥ ३३ ॥

तानि क्रमेणाऽऽह—स्यानं दक्षिणकैलासेत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

यत्र संवत्सरं भक्त्या यो वा को वा दिने दिने ।

दृष्ट्वा दक्षिणकैलासवासिनं करुणानिधिम् ॥ ३४ ॥

भुङ्क्ते तस्य महाविष्णो ज्ञानं तस्य विमुक्तिदम् ।

जायते मरणे काले तेन मुक्तो भवेन्नरः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरे नित्यं यो वा को वा महेश्वरम् ।

प्रणम्य दण्डवज्जुमी मासद्वादशकं मुदा ॥ ३६ ॥

तस्य सिद्धा परा मुक्तिर्न हि संशयकारणम् ।

श्रीमद्वृद्धाचले भक्त्या दर्शते वात्सरद्वयम् ॥ ३७ ॥

यो वा को वा महादेवं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य परमेश्वरम् ॥ ३८ ॥

तस्य मुक्तिरयत्नेन सिध्यत्येव न संशयः ।
 स्थाने वर्तनमात्रेण विशिष्टे मानवोऽच्युत ॥ ३९ ॥
 अयत्नेन विमुच्येत स्वसंसारमहद्भयात् ।
 तस्याद्विमुक्तिमन्विच्छन्नयत्नेनैव मानवः ॥ ४० ॥
 भजेदन्यतमं स्थानमेतेषां श्रद्धया सह ।

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा हरिर्वल्लभमुखैरमरैरपि ॥ ४१ ॥
 वेदव्यासेन लक्ष्म्या च सह वेदविदां वराः ।
 प्रणम्य परया भक्त्या भवं भक्तप्रिये रतम् ॥ ४२ ॥
 विहाय पद्मसंभूतं पाराशर्यं सुरानपि ।
 श्रीमदक्षिणकैलासं सर्वदेशोत्तमोत्तमम् ॥ ४३ ॥
 पञ्चयोजनविस्तीर्णं दशयोजनमायतम् ।
 वल्लभा च सरस्वत्या वज्रिणा नीलया तथा ॥ ४४ ॥
 कालेन हस्तिना चान्यैर्देवगन्धर्वराक्षसैः ।
 मुनिभिः पूजितं स्थानं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ४५ ॥
 नवाप पद्मया विष्णुः सह सर्वजगत्पतिः ।
 ब्रह्मा वेदविदां मुख्यः श्रीमद्ब्रह्माचलं मुदा ॥ ४६ ॥

यो वाको वेति । प्रागुक्ताधिकारादिवैचित्र्यनिबन्धनोऽपि न विशेषः कश्चि-
 दस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३
 ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

प्राप्तवानाशु भारत्या प्रसन्नः पापनाशनम् ।
 वेदव्यासो मुनिः श्रीमान्विश्वविज्ञानसागरः ॥ ४७ ॥
 प्राप्तवानादरेणैव श्रीमद्वाराणसीं पुरीम् ।
 तथा सर्वे सुरा विवाः प्रसन्ना भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरं भक्त्या प्राप्तवन्तो मुनीश्वराः ।

तथाऽन्ये मुनयो व्याघ्रपुरं पूर्वतपोबलात् ॥ ४९ ॥

अवापुर्यञ्च देवेशः प्रनृत्यत्यम्बिकापतिः ।

अहं व्यासवचः श्रुत्वा श्रद्धया परया सह ॥ ५० ॥

विश्वविज्ञानसागर इति विष्णोरवतारभेदस्य व्यासस्य विशेषणं तदीयादर-
विषयभूताया वाराणस्याः सर्वत उत्कर्षाभिप्रायेण ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रीमदक्षिणकैलासेऽप्युपित्वा वत्सरं बुधाः ।

पुण्डरीकपुरे तद्वच्छ्रीमद्वृद्धाचले तथा ॥ ५१ ॥

वाराणस्यामपि ज्ञानं लब्धवानतिशोभनम् ।

भवन्तोऽपि यथाश्रद्धं वर्तध्वं पण्डितोत्तमाः ॥ ५२ ॥

एषामन्यतमे स्थाने विशिष्टे मुक्तिसिद्धये ।

बहवो वर्तनदिषु विमुक्ता भववन्धनात् ॥ ५३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

मुक्तिसाधनप्रकारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अत एव सूतः स्वयमपि दक्षिणकैलासव्याघ्रपुरवृद्धाचलेषु वत्सरं वत्सर-
मुपित्वा वाराणस्यामेव परमपुरुषार्थं प्राप्तवानस्मीत्याह—श्रीमदक्षिणकैलासेऽ-
पीति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासकियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्व्यासकपादाब्ज-

सेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां

श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे मुक्ति-

साधनप्रकारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(कालपरिमाणतदनवच्छिन्न- अष्टमोऽध्यायः ।
स्वरूपकृतम्) ॥ १४ ॥

नैमिषीया ऊचुः—

कालसंख्या कथं विद्वन्कथिता कालवेदिभिः ।

कः कालेनानवच्छिन्नो वद कारुण्यतोऽनघ ॥ १ ॥

उक्तार्थसेवया जनिततत्त्वज्ञानानां मुक्तानामपि कालपरिच्छेदं संसारिभ्यः
सकाशादविशेषप्रसङ्गाद्विशेषज्ञानाय परिच्छेदकं कालस्वरूपं तदनवच्छिन्नस्व-
रूपं च मुनयो जिज्ञासन्ते—कालसंख्या कथमिति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

कालसंख्या मया वक्तुं न शक्या जन्मकोटिभिः ।

मुनीन्द्रैरपि देवैश्च शिवेनापि महात्मना ॥ २ ॥

तथाऽपि संग्रहेणाहं वक्ष्ये युष्माकमादरात् ।

काष्ठा पञ्चदश प्रोक्ता निमेषाः पण्डितोत्तमाः ॥ ३ ॥

तासां त्रिंशत्कला तासां त्रिंशन्मोहूर्तिकी गतिः ।

मुहूर्तानां द्विजाक्षिरादिवागत्रं तु मानवम् ॥ ४ ॥

सर्गप्रलयप्रवाहस्याऽऽनन्त्यादियत्नि इयन्मास इयद्वर्षेव वा काल इति हि
परिच्छेदरूपा कालसंख्या भवद्भिर्जिज्ञासिता सा नास्त्येव । असती च सा मया
मुनीन्द्रैः शिवेन वा कथं वक्तुं शक्या । नहि नरविपाणस्य परिमाणं केनचिद्भक्तुं
शक्यमित्याह—कालसंख्या मयेति । युगमन्वन्तरकल्पमहाकल्पानां वर्षादि-
संख्या चेत्पृच्छ्यते सा कथ्यत इत्याह । तथाऽर्पीति । अपरिज्ञातपरिमाणं क-
ल्पादिकं ज्ञापयितुं परिज्ञातपरिमाणं निमेषादिकमारभते—काष्ठा पञ्चदशेति ।
दिवारात्रं तु मानवमित्येवमन्तं सावनमानाभिप्रायम् । सौरचान्द्रनाक्षत्रमानेषु
मनुष्याणां रात्रिदिवविभागव्यवहाराभावात् । स हि विभागव्यवहारः सूर्यसावने
मानवानाम् । चान्द्रमाने पितृणाम् । सौरमाने देवानाम् । तथाहि सूर्यदर्शनादर्शनो-
पलक्षितयोर्हि कालभागयोर्दिचारात्रिशब्दा व्युत्पत्तौ । तौ च सूर्योदयमारभ्य
षष्ठियदिकात्मककालमध्ये मनुष्याणां भवतः । चन्द्रद्विद्विषयावच्छिन्नस्तु का-

१ ग. एव का° । ४. एतावान्काल । ४. एव हि का° । २ क. स. प. निमेषमारभते ।
३ क. स. ग. प. पूर्वा का° ।

लक्षान्द्रो मासः । तत्र पितृणां कृष्णाष्टम्यां सूर्योदयः । दक्षोऽर्धमध्यम् । शुक्लाष्टम्यामस्तमयः । पौर्णमास्यां रात्रिमध्यमिति स चान्द्रोऽहोरात्रः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अहोरात्राणि विभेन्द्राः पक्षः पञ्चदशः स्मृतः ।

पक्षद्वयेन मासः स्यान्मार्तिः पद्भिर्द्विजोत्तमाः ॥ ५ ॥

अहोरात्राणि विभेन्द्रा इति तिथ्यभिप्रायम् । तेषु हि शुक्लपक्षपदादिपौर्णमास्यन्तेषु मानवानां शुक्लपक्षव्यवहारः ज्ञेये कृष्णपक्षव्यवहार इति । 'पक्षद्वयेन मासः स्यात्' इति तु चान्द्रमासाभिप्रायम् । स हि यथोक्तपक्षद्वयात्मकः । सावनस्तु मासो यदा कदाचिदारभ्य विश्वसूर्योदयात्मकः । सौरस्तु सूर्यस्यैकराशिभोगमात्रात्मक इति न तौ पक्षद्वयात्मकत्वेन व्यवह्रियेते मासेः पद्भिरित्यारभ्य सौरमानेन ॥ ५ ॥

अयनं द्वेऽयने वर्षं क्रमात्ते दक्षिणोत्तर ।

रात्रिर्दिवौकसां पूर्वं दिवा चैवोत्तरायणम् ॥ ६ ॥

यद्यपि चान्द्रादीनामपि दक्षिणोत्तरायणे विद्येते तथाऽपि न तयोर्मासपदकात्मकत्वम् । नापि तद्द्वयस्य वर्षात्मकत्वम् । क्रमात्ते इति । कर्कटायनमारभ्य मकरायणपर्यन्तं दक्षिणायनम् । तस्मिन्सलु काले क्रान्तमण्डलस्योत्तरमवसानमारभ्य दिने दिने सूर्यो दक्षिणत एति मकरायणपर्यन्तम् । तदारभ्य दिने दिने क्रान्ते दक्षिणावसानमारभ्योत्तरत एति कर्कटायनपर्यन्तमिति तदुत्तरायणम् । पूर्वं दक्षिणायनं देवानां रात्रिः । उत्तरायणं तेषामहरित्यर्थः । ननु मेषादिराशिपदकं निरक्षदेशादुत्तरतश्चरति तत्रस्थं सूर्यं सदा देवाः पश्यन्ति । अतस्तेषां तदहः । तुलादिराशिपदकं निरक्षदेशादक्षिणतश्चरति तत्रस्थं सूर्यमसुरा निरप्यं पश्यन्ति देवा न कदाचिदतो देवानां सा रात्रिः । उक्तं हि सूर्यसिद्धान्ते—

‘सुरासुराणामन्यान्यमहोरात्रं विपर्ययात्’ इति ।

अत उत्तरायणानुप्रविष्टे मकरकुम्भमीनमासत्रये देवानां सूर्यदर्शनाभावात्कथं सकलमुत्तरायणं तेषामहरित्युच्यते । तथा कर्कटकसिंहकन्यामासेषुक्तदक्षिणायनानुप्रविष्टेषु देवाः सदा सूर्यं पश्यन्तीति तेषां कथं रात्रिरुच्यत इति तत्र ब्रूमः । उक्तानुपपत्तिबलादेवात्र श्लोक उत्तरायणशब्देन मकरादिमासपदकं न गृह्यते । किंतु चरगोलभूतं मेषादिमासपदकम् । तद्धि निरक्षदेशादुत्तरतः स्थितमिति तत्र वर्तमानः सूर्यो गतेन प्रत्यागतेन च सदा निरक्षदेशादुत्तरत एतीति तदु-

नारायणमत्र विवक्षितम् । तत्र च सूर्यं सदा देवाः पश्यन्तीति मेषादिमासपदकं देवानामहरिति । एतेन तुलादिमासपदकं देवानां रात्रिरिति व्याख्येयम् । यद्वाऽत्र दिवाशब्देन सूर्यस्योन्नतकालो गृह्यते । रात्रिशब्देन च तस्य नतकालः । मकरादिमासपदकं हि देवान्मति सूर्यस्योन्नतकालत्वादिभिर्युक्तम् । कर्कटादिमासपदकं तु तान्मति नतकालत्वाद्वात्रिरित्युक्तमिति । तदेवं दक्षिणायनोत्तरायणशब्दौ वा सूर्यस्य निरक्षदेशादक्षिणोत्तरगोलगमनाभिप्रायो । रात्रिदिवाशब्दौ वा देवान्मति सूर्यस्य नतोन्नतकालाभिप्रायाविति सर्वं समञ्जसम् ॥ ६ ॥

मनुष्याणां यथा तद्वद्देवानामपि सूरिभिः ।

पक्षमासायनाब्दानां विभागः कथितो द्विजाः ॥ ७ ॥

मनुष्याणां पञ्चदश तिथयः पक्षः । पक्षद्वयं चान्द्रो मासः । सूर्यस्यैकराशिभोगस्तु सौरो मासः । राशिषट्कभोगोऽयनम् । अयनद्वयं संवत्सर इति । यथा मानुषः संवत्सर एवं देवानां स्वमानेनाहोरात्रस्तदनुसारेणैव पक्षमासायनाब्दा अपि द्रष्टव्या इत्याह—मनुष्याणांमिति ॥ ७ ॥

दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैर्वर्षैः प्रोक्तं चतुर्युगम् ।

कृतं तत्र युगं विप्राः सहस्राणां चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

तस्य संध्या च संध्यांशः प्रोक्तश्चाष्टशताऽनघाः ।

त्रिभिर्वर्षसहस्रेस्तु त्रेता दिव्यैः प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥

कृतार्धं द्वापरः प्रोक्तस्तदर्थं कलिरुच्यते ।

क्रमात्संध्या च संध्यांशस्तुरीयांशश्चिह्नितः ॥ १० ॥

त्रेताद्वापरतिप्पाणां युगानां मुनिपुङ्गवाः ।

एवं द्वादशसाहस्रं प्रोक्तं विप्राश्चतुर्युगम् ॥ ११ ॥

दिव्यैर्द्वादशेत्यादि । दिव्याब्दानां सहस्रद्वादशकेन कृतत्रेताद्वापरकलिनामकं युगचतुष्टयं भवति । तत्र द्वादशसहस्रमध्ये चतुःसहस्राण्यष्टौ शतानि चाब्दाः कृतयुगप्रमाणम् । आदाववसाने च शतद्वयं शतद्वयं च संध्या । तत्संनिकृष्टं शतद्वयं शतद्वयं च संध्यांशः । तन्मध्यवर्ति सहस्रचतुष्टयं युगशरीरम् । त्रिमिरित्यादि । कृतप्रमाणं पादोनं त्रेता । कृतार्धं द्वापरः कृतचतुर्थांशः

कलिः । कृतसंध्यांशौ पादोनौ वेतायाः कृतवदभितो द्रष्टव्यौ । अर्धाकृतौ
द्रापरस्य चतुर्थांशः कलिरिति । उक्तं हि सूर्यसिद्धान्ते—

‘दिव्येद्वादशसाहस्रैर्भिन्नैरेकं चतुर्गुणम् ।

युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिंशद्वैकसंगुणः ॥

क्रमात्कृतयुगादीनां षष्ठोऽंशः संध्ययोः स्वकः ।

इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

युगानामेकसप्तत्या मन्वन्तरमिहोच्यते ।

मनवो ब्रह्मणः प्रोक्ता दिवसे च चतुर्दश ॥ १२ ॥

युगानामिति । उक्तचतुर्गुणानाम् ॥ १२ ॥

ब्राह्ममेकमहर्विप्राः कल्प इत्युच्यते बुधैः ।

तावती रात्रिरप्युक्ता ब्रह्मणः पण्डितोत्तमाः ॥ १३ ॥

ब्राह्ममेकमहरिति । कल्पादावेकः संधिः । मन्वन्तरावसाने चैकैक इति
पञ्चदश संधयः कृतयुगममाणाः कृतचतुर्थांशश्च कलिरिति चतुर्गुणितैः पञ्च-
दशभिः षष्टिः कल्पप्रमाणानि भवन्ति । दशभिः कल्पप्रमाणैरेकं चतुर्गुणमिति
षष्ठ्या षट्चतुर्गुणानि भवन्ति । चतुर्दशगुणितया चैकसप्तत्या षट्त्वं सहस्रं
भवति । मिलितं युगसहस्रं ब्राह्ममेकमहः स कल्प उच्यते इत्यर्थः । तदवसाने
च भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयं लीयते । तद्रात्र्यवसाने च लोकत्रयं सृज्यते ।
सा च सृष्टिरनन्तराध्याये वक्ष्यते ॥ १३ ॥

विशतेः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमभिरितम् ।

वर्षाणां यच्छतं तस्य द्विपरार्धमिहोच्यते ॥ १४ ॥

विशतेरिति । तावत्तावद्रात्रियुक्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणोऽन्ते मुनिश्रेष्ठा मायायां लीयते जगत् ।

तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥ १५ ॥

ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।

मूर्तयो विविधाः स्वेष्टकारणेषु लयं ययुः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणोऽन्ते इति । स्थूलभूतकार्यं जगत्स्थूलभूतेषु तानि सूक्ष्मभूतेषु ।

‘जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
 तेनस्यापः प्रलीयन्ते तेनो वायौ प्रलीयते ॥
 वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते । इत्युक्तदशेत्यर्थः ।
 तथा विष्णुचेति । ब्रह्मविष्णुरुद्राणामवतारमूर्तयः स्वकारणेषु मायाया रजः-
 सत्त्वतमोगुणेषु भविशन्ति । स्वयं तु परमेश्वरात्मनैव वर्तन्ते ॥ १५ ॥ १६ ॥
 माया च प्रलये काले परस्मिन्परमेश्वरे ।

सत्यबोधसुखानन्तबलरुद्रादिभञ्जिते ॥ १७ ॥

प्रलये काल इति । प्राकृते प्रतिसंचरे । यस्य ह्यनन्तरभाषी सर्गो दशमैकाद-
 शाध्याययोर्वक्ष्यते—सत्यबोधेति । सत्यज्ञानानन्दैकरसत्वं शिवस्योक्तं द्विती-
 याध्याये मन्मायाशक्तिसंकलभमित्यल ॥ १७ ॥

अभेदेन स्थितिं याति हेतुस्तत्र सुदुर्गमः ।

अन्यथाज्ञानहेतुत्वादियं मायेति कीर्तिता ॥ १८ ॥

आत्मतत्त्वतिरस्कारात्तम इत्युच्यते बुधैः ।

विद्यानाशयत्वतोऽविद्या मोहस्तत्कारणत्वतः ॥ १९ ॥

सद्वैलक्षण्यदृष्ट्येवमसदित्युदिता बुधैः ।

कार्यनिष्पत्तिहेतुत्वात्कारणं प्रोच्यते बुधैः ॥ २० ॥

अभेदेन स्थितिं यातीति । यथा तस्या भेदेन नावभासो यथा च नाऽऽत्य-
 न्तिको नाशस्तथोक्तं पञ्चमाध्याये मातृका च त्रिधेत्यत्र । ननु कार्यमपञ्चतत्का-
 रणभूता मायाऽपि कस्माच्च विलाप्यते किमिति तथाऽवस्थातव्यम् । उत्तरसर्गा-
 र्थमिति चेत् । अथ तस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य किमुत्तरैरपि सर्गैस्तत्राऽऽह—हेतु-
 त्वस्तत्र सुदुर्गम इति । तदुक्तमाचार्यैः—

‘भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमपि चापरे ।

देवस्यैव प्रभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ’ ॥ इति ।

उक्तं हि व्यासेन लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति । विष्णुपुराणेऽपि—

‘क्रीडतो बालकस्येव चेष्टास्तस्य निशामय ’ इति ।

ननु कार्यमपञ्चस्य कारणे लयोऽस्तु कारणं तु मायेवेति । कुतः । असदव्य-
 क्तादिशब्दैः श्रुतिस्मृतिपुराणेषु कारणस्यानेकधाविप्रतिपत्तिदर्शनादित्याशङ्क्य

प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन मायादिशब्दा एकमेवार्थं प्रतिपादयन्तीत्यभिप्रेत्य प्रवृत्ति-
निमित्तभेदमाह—अन्यथाभानित्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कार्यवद्व्यक्तताभावाद्व्यक्तमिति गीयते ।

एषा माहेश्वरी शक्तिर्न स्वतन्त्रा परात्मवत् ॥ २१ ॥

अनया देवदेवस्य शिवस्य परमात्मनः ।

उदितः परमः कालस्तद्वशाः सर्वजन्तवः ॥ २२ ॥

परात्मवदिति । यथा परमात्मा स्वतन्त्रो नैवमेवा स्वतन्त्रा । अत एव हि
शक्तिरित्युक्तम् । परमः काल इति । द्विविधो हि कालः परमोऽपरमश्चेति ।
शिवमायासंबन्धरूपः परम इति । वक्ष्यति ह्युत्तरखण्डे—

‘कालो मायात्मसंबन्धः सर्वसाधारणात्मकः’ । इति ।

स एव कल्पमन्वन्तरसंवत्सरमासाद्यात्मना पदार्थान्परिच्छिन्दन्नपरः काल
इत्युच्यते । तदुक्तम्—

‘भावि भवज्जन्तव्यं कलयति जगदेष कालोऽतः’ । इति ।

तदाह—तद्वशाः सर्वेति । मायावदनादिरप्यसौ तदधीननिरूपणतया तयो-
दित इत्युच्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥

सोऽपि साक्षान्महादेवे कल्पितो मायया सदा ।

सर्वे काले विलीयन्ते न कालो लीयते सदा ॥ २३ ॥

अत एव मायावत्तत्संबन्धरूपः कालोऽपि कल्पित इत्याह—सोऽपीति ।
यथा माया मायादृष्ट्यैव कल्पिता तथा तत्संबन्धोऽपि । यदाहुराचार्याः—

‘अस्याधिष्ठेत्प्रविद्यायामेवाऽऽसित्वा प्रकल्प्यते ।

ब्रह्मदृष्ट्या त्वधिष्ठेयं न कथंचन युज्यते’ ॥ इति ।

ननु मायाशिवसंबन्धात्मनः कालस्य मायात उदितत्वे जगदिव सोऽपि
विनाशीति परिमितत्वात्कथं तत्परिमाणं शिषेनापि ज्ञातुमशक्यमित्युक्तमित्यत
आह—सर्वे काल इति । येन कालः परिच्छेत्तव्यः स सर्वः कालेनैव परिच्छि-
यत इति कालस्य परिच्छेदकाभावादपरिमित इत्युक्तमित्यर्थः । उदित इति
न जन्माभिप्रायेण । किंतु मायावत्सदा सञ्जायादिति । शान्ततः सत्तासंबन्ध-
वाचको शुद्धशब्दः प्रागभावांशं परित्यज्य सत्तासंबन्धांशमात्रं लक्षयति । यथा—

त्पत्तिकस्तु शब्दव्याप्येन संबन्ध इति जेमिनिसूत्रं उत्पत्तिशब्दः । तथाहि तत्र व्याख्यातं श्रावरभाष्य औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूम इति ॥ २३ ॥

कालो माया च तत्कार्यं शिवेनैवाऽऽश्रुतं बुधाः ।

॥ शिवः कालानवच्छिन्नः कालतत्त्वं यथा तथा ॥ २४ ॥

कालस्य कदाचिदपि विलयाभावात्कथं कल्पितत्वमुक्तम् । ज्ञानविलाप्य-
स्थैव कल्पितत्वनिष्पदादित्यत आह—कालो मायेति । मायाकार्यं च माया
च तत्संबन्धरूपः कालश्च त्रितयमपि शिवतत्त्वज्ञानेन विलीयत एव । तद्व्य-
तिरिक्तोपायेन विलीयत इत्यभिप्रायेण तु न कालो लीयते सदेत्युक्तमित्यर्थः ।
कालस्य सर्वपरिच्छेदकत्वे सर्वान्तर्भावच्छिन्नवत्स्यापि तेन परिच्छेदो न शङ्क-
नीय इत्याह—शिवः कालेति । यथा कालः कालेन न परिच्छिद्यते तथा
शिवोऽपीति ॥ २४ ॥

तथाऽपि कालोऽसत्यत्वान्मायया सह लीयते ।

॥ शिवो न विलयं याति द्विजाः सत्यस्वभावतः ॥ २५ ॥

कालशिवयोरुभयोरपि कालानवच्छेदसाम्येऽपि सत्यासत्यत्वकृतं वैलक्षण्य-
मित्याह—तथाऽपीति ॥ २५ ॥

उत्पन्नानां प्रनष्टानामुत्पायानां तथैव च ।

॥ शिवः कालानवच्छिन्नः कारणं त्विति कीर्तितः ॥ २६ ॥

कालसामान्येन शिवस्यानवच्छेद उक्तः । कालविशेषस्तु सुतरामनवच्छेद-
इत्याह—उत्पन्नानामिति । शिवादेव हि जगज्जायते तस्मिन्नेव वर्तते तत्रैव
लीयते । अतो जगतः प्रागपि सत्त्वाच्च वर्तमानभविष्यत्कालाभ्यामवच्छिद्यते ।
स्थितिकालेऽपि सत्त्वाच्च भूतभविष्यद्भ्यां विनाशोत्तरमपि सत्त्वाच्च भूतवर्त-
मानाभ्यामिति ॥ २६ ॥

प्रसादादस्य देवरूपं ब्रह्मविष्णवादिकं पदम् ।

तदधीनं जगत्सर्वमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ २७ ॥

ननु जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं ब्रह्मविष्णुरुद्रान्तत्कथं शिव इत्युच्यत
इत्यत आह—प्रसादादस्येति । शिवायत्तकालावच्छिन्ना ब्रह्मादयोऽपि न स्वत-

आः । कालस्य हि शिवायत्तता श्रूयते— एतस्य वा असंसृष्टस्य प्रशासने गार्भि-
नियेषा मुहूर्ता अर्धमासा मासा इति विधृतास्तिष्ठन्तीति । इति ब्रह्मोऽनुक्तस-
कलकालभागसंग्रहाथः ॥ २७ ॥

असंख्या विलयं याता ब्रह्माणः पण्डितोत्तमाः ।

असंख्या विष्णवो रुद्रा असंख्या वासवादयः ॥ २८ ॥

ब्रह्मादीनां भूतकालपरिच्छेदमाह—असंख्या विलयं याता इति ॥ २८ ॥

एक एव शिवः साक्षात्सृष्टिस्थित्यन्तसिद्धये ।

ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिः कल्पनाभिर्विजृम्भितः ॥ २९ ॥

तत्किंभूते काले ब्रह्मादयः स्वतन्त्राः । न । तदाऽपि तदूपेण शिवस्यैव सर्गा-
दिकर्तृत्वादित्याह—एक एवेति ॥ २९ ॥

रजोगुणेन संछन्नो ब्रह्माऽधिष्ठाय तं गुणम् ।

स्रष्टा भवति सर्वस्य जगतः पण्डितोत्तमाः ॥ ३० ॥

गुणेन तमसा छन्नो विष्णुः सत्त्वगुणं बुधाः ।

अधिष्ठाय भवेत्सर्वजगतः पालकः प्रभुः ॥ ३१ ॥

तथा सत्त्वगुणच्छन्नो रुद्रो विप्रास्तमोगुणम् ।

अधिष्ठाय भवेद्वन्ता जगतः सत्यवादिनः ॥ ३२ ॥

कल्पनावैचित्र्ये गुणवैचित्र्यं कारणमाह—रजोगुणेनेति । ब्रह्मा हि रक्तवर्ण-
स्वाग्रही रजोगुणेन संछन्नः प्रवृत्तिशीलत्वादनन्तरपि तमेवाधितिष्ठति । इन्द्रनी-
लश्यामत्वाद्विष्णुरन्तरतमसा संछन्नो जगतः पालनेन बहिः सत्त्वमधिधिष्ठति ।
चन्द्रकोटिप्रकाशत्वादुद्गोऽन्तः सत्त्वेन संछन्नः सकलसंसारसंहाराद्धित्तमोगु-
णेनेति । गुणवैचित्र्यं ब्रह्मादीनां गुणवयनिबन्धनम् । रक्तकृष्णश्वेतरूपमिति
सूतगीतासु द्वितीयाध्याये वक्ष्यति । सत्यवादिन इति मुनीनां संबोधनम्
॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणो मूर्तयोऽनन्ता जायन्ते गुणभेदतः ।

तथा विष्णोस्तथेशस्य गुणभेदेन सुव्रताः ॥ ३३ ॥

ननु ब्रह्मादीनां भूतकालपरिच्छेदे कथमधुनातनो भविष्यन्वा सर्गादिरित्यत
आह—ब्रह्मणो मूर्तयोऽनन्ता इति ॥ ३३ ॥

काश्चित्सत्त्वगुणोद्रेकाद्विशिष्टा मूर्तयो द्विजाः ।

काश्चित्तमोगुणोद्रेकाद्निहन्त्र्यो वेदवित्तमाः ॥ ३४ ॥

महासर्गाणामानन्त्यात्प्रतिमहासर्ग ब्रह्मादिसृष्टेस्तन्मूर्तीनामानन्त्यम् । न केवलं ब्रह्मादयोऽपरा अप्यनन्ताः शिवस्य मूर्तयो गुणभेदेन विचित्रा इत्याह—
काश्चित्सत्त्वगुणोद्रेकादिति । ‘ये अत्रेषु विविध्यन्ति’ ‘ये पथां पथिरलयः’ इत्या-
दयो हि निग्रहानुग्रहव्यापाराः शिवमूर्तयोऽनन्ताः श्रूयन्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परस्परोपजीव्याः स्युर्हिताय जगतां द्विजाः ।

सर्वमूर्तिष्वयं साक्षाच्छिवः सत्पादिलक्षणः ॥ ३५ ॥

परस्परोपजीव्या इति । संहारकगुणत्वे हि न संगोऽभिवर्धेत । सत्त्वैकगुण-
त्वे च दर्पेण विनश्येयुः । अतः परस्परोपजीवनं जगतो हितम् । इत्थं मूर्तीनां
गुणवैविध्येण शान्तयोरमूढतेति । तेन सर्वत्रानुगतस्य शिवस्य स्वरूपादच्यु-
तिमाह—सर्वमूर्तिष्विति ॥ ३५ ॥

अप्रच्युतात्मभावेन सदा तिष्ठति सुव्रताः ।

तमहंप्रत्ययव्याजासर्वे जानन्ति जन्तवः ॥ ३६ ॥

सर्वत्रानुगमे किमित्यनुपलम्भस्तत्राऽऽह—तमहंप्रत्ययेति । अहंप्रत्ययो हि
सर्वमत्यक्त्वं विपरीकरोति । सर्वान्तरत्वं च शिवस्य स्वरूपम् । श्रूयते हि—
‘अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा’ इति । अतोऽहमिति प्रत्यगात्मनो
ज्ञाने तत्सर्वं जिनस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तथाऽपि शिवरूपेण न विजानन्ति मायया ।

प्रसादादेवैवस्य श्रुत्युत्पन्नात्मविषया ॥

बहूनां जन्मनामन्ते जानन्त्येव शिवं बुधाः ॥ ३७ ॥

तर्हि सर्वे प्राणिनः कृतकृत्या इति किं शास्त्रेराचार्यैर्वेति तत्राऽऽह—तथाऽपी-
ति । निरुपाधिकशिवस्वरूपज्ञानं हि णरुपार्थः । न तत्तेषामस्ति मायया मोहि-
तरयादित्यर्थः । कथं तर्हि मायां जित्वा शिवमवाप्नुयुरिति तत्राऽऽह—प्रसादा-
दिति ॥ ३७ ॥

प्रसादहीनाः पापिष्ठा मोहिता मायया जनाः ।

नैव जानन्ति देवेशं जन्मनारादिपीडिताः ॥ ३८ ॥

केषां चिदात्मविद्याया अनुदयकारणमाह—प्रसादहीना इति ॥ ३८ ॥

यां यां मूर्तिं समाश्रित्य ब्रह्मभावनया जनाः ।

आराधयन्ति ते सर्वे कमाज्जानन्ति शंकरम् ॥ ३९ ॥

तर्हि तत्तदेवताभाजो न माप्नुयुरेव किं शिवं नेत्याह—यां यामिति । शिव-
शुद्ध्या सर्वासु मूर्तिषु कियमाणाऽऽराधना शिवस्यैवेत्यर्थः ।

उक्तं हि गीतासु—

‘यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति’ इत्यादि ॥ ३९ ॥

रुद्रस्य मूर्तिमाराध्य प्रसादात्कमशर्जिताः ।

अयस्तेनैव जानन्ति शिवं सर्वत्र संस्थितम् ॥ ४० ॥

तर्हि सर्वासु मूर्तिष्वेकमेव फलमिति नेत्याह—रुद्रस्येति ॥ ४० ॥

रुद्रमूर्तिषु सर्वासु शिवोऽतीव प्रकाशते ।

अन्यासु तारतम्येन शिवः साक्षात्प्रकाशते ॥ ४१ ॥

तत्र कारणमाह—रुद्रमूर्तिष्विति ॥ ४१ ॥

आदर्शे निर्भले यद्भृशं भाति मुखं द्विजाः ।

तथाऽतीव महादेवो भाति शुद्धासु मूर्तिषु ॥ ४२ ॥

तारतम्येन प्रकाशे कारणमाह—आदर्शे इति ॥ ४२ ॥

कानिचिद्देववाक्यानि ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ।

रुद्रमूर्तिं समाश्रित्य शिवे परमकारणे ॥ ४३ ॥

पर्यवस्यन्ति विधेन्द्रास्तथा वाक्यानि कानिचित् ।

विष्णुमूर्तिं समाश्रित्य ब्रह्ममूर्तिं च कानिचित् ॥ ४४ ॥

आग्नेयीं मूर्तिमाश्रित्य श्रुतिवक्त्यानि कानिचित् ।

सूर्यमूर्तिं तथाऽन्येषां मूर्तिं चाऽऽश्रित्य कानिचित् ॥ ४५ ॥

मानादेवताप्रतिपादकानां तत्तन्मूर्तिद्वारा परशिवे पर्यवसानमाह—कानिचि-
द्देववाक्यानीति । श्रूयते हि—‘सर्वे वेदा यत्पदमात्मनन्ति’ इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

पुराणैर्दशभिर्विधाः प्रोक्तः शंभुस्तथैव च ।

चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥

अग्निरेकेन विष्नेन्द्रास्तथैकेन दिवाकरः ।

एवं मूर्त्यभिधानेन द्वारेणैव मुनीश्वराः ॥ ४७ ॥

प्रतिपाद्यो महादेवः स्थितः सर्वासु मूर्तिषु ।

स एव मोचकः साक्षाच्छिवः सत्पादिलक्षणः ॥ ४८ ॥

तथाऽपि शिवमूर्तिष्वेव भूयसां पुराणानामादर इत्याह—पुराणैरिति । यान्यपि दशान्योऽवशिष्टानि पुराणानि तेषामपि तत्तन्मूर्तयो द्वारमात्रम् । पर्यवसानं तु परशिव एवेत्याह—चतुर्भिरीत्यादि । सर्वेषां पुराणानां साक्षात्परम्परया वा परशिष्ये पर्यवसाने कारणमाह—स एव मोचक इति । मोचको मोक्षप्रदः स एव साक्षान्मोक्षप्रदः । अन्ये तद्वारा ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवैरुपास्यः सर्वदा द्विजाः ।

अतोऽन्यदातं विष्नेन्द्रा अविनाश्योऽयमेव हि ॥ ४९ ॥

ननु शिवः सर्वात्मकः श्रूयते । 'सर्वे वेदा यज्ञैकं भवन्ति' इत्यारभ्य 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' इति श्रुतेः । अतो ब्रह्मादीनामपि तदात्मकत्वे किंनिबन्धनमिदमुपास्योपासकभावलक्षणवैलक्षण्यमित्यत आह—ब्रह्मविष्ण्विति । निरस्तसमस्तोपाधिकं सन्निधानन्देकरसं परशिवस्य स्वरूपं तदेव तत्तदुच्चाद्यचोपाधिविशिष्टं सद्ब्रह्मादय इत्युच्यते । ततोपाधीनामन्तवत्त्वेन तद्विशिष्टरूपाणामप्यन्तवत्त्वम् । शिवस्य तु निरुपाधिकत्वेनानन्तवत्त्वमित्येतद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तम्' इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

अयमात्मविदामात्मा ह्ययमज्ञानिनामपि ।

अस्मादेव समुत्पन्नं स्थितमस्मिन्निजोत्तमाः ॥

अस्मिन्नष्टमिदं सधं जगन्मायामयं बुधाः ॥ ५० ॥

ननु विशिष्टस्यान्तवत्त्वे तदन्तःपातित्वेन विश्लेषणस्यापि तथात्वात्कार्थं सर्वात्मतेति चेत् । विशिष्टाकारस्य कल्पितत्वेऽपि स्वरूपाकारस्य चेतनाचेतनजगदधिष्ठामत्वेनाकल्पितत्वाच्चैवमित्याह—अयमात्मविदामित्यादि ॥ ५० ॥

प्रतिकल्पं मुनिश्रेष्ठा ब्रह्मनारायणादयः ॥ ५१ ॥

अस्मादेव विजायन्ते विलीयन्ते यथा पुरा ।

अयमेको महादेवः साक्षी सर्वान्तरो हरः ॥ ५२ ॥

मन्वनादौ संसारे कदाचिदासीद्ब्रह्मादीनां लभ्यो न वा । आसीद्येत्कथमिदानीं
तदुपलम्भः । न चेदितः परं भविष्यतीति कैव प्रत्याशेत्यत आह—प्रतिकल्पमिति ।

अस्य तु तथाविधत्वमित्याह—अयमेक इति । सर्वान्तरत्वेनाधिष्ठानत्वाच्च
तथात्वमित्यर्थः । ‘ एष त आत्मा सर्वान्तरः ’ इति श्रुतेः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अम्बिकासहितो नित्यं नीलकण्ठस्त्रिलोचनः ।

चन्द्रार्धशेखरः श्रीमाञ्श्रीमद्व्याघ्रपुरे तथा ॥ ५३ ॥

वाराणस्यां तथा सोमनाथे वृद्धाचलाभिधे ।

वेदारण्ये च वर्त्मके श्रीमत्केदारसंज्ञिते ॥ ५४ ॥

श्रीमदक्षिणकैलासे सर्वस्थानोत्तमोत्तमे ।

नित्यं संनिहितो भक्तैरस्त्रिलैरमरेश्वरैः ॥

उपास्यः सर्वदा विशाः सर्वैर्नित्यत्वकाङ्क्षिभिः ॥ ५५ ॥

ननूक्तनिरुपाधिकशिवस्वरूपं बाह्यनसंयोरगोचरतया श्रूयते—

‘ यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ’ इति ।

तत्कथमर्वाचीनैरुपासनीयमित्यत आह—अम्बिकासहित इति । स्वीकृत-
दिव्यावतारस्य तस्य स्थानविशेषेषु सुकरमुपासनमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

कोऽन्यः संसारमग्रानामुपास्यो मोचकः प्रभुः ॥ ५६ ॥

कृते साक्षान्महादेवमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ।

अतः सर्वप्रयत्नेन भवद्भिर्मुनिसत्तमैः ॥ ५७ ॥

कालपाशविनाशाय शंकरः शशिशेखरः ।

उपासनीयः श्रोतव्यो मन्तव्यश्च द्विजोत्तमाः ॥ ५८ ॥

तस्यैवोपासनीयत्वे श्रुतिमर्थत उदाहरति—कोऽन्य इति ।

‘ यदा चमैवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा शिवमविज्ञायं दुःखस्यान्तो भविष्यति ’ इति श्रुतिः ।

अत्राप्येषा धृतिर्भविष्यति । उक्तोपदेशस्य फलमाह—अतः सर्वमयत्नेनेति ।
उपासनीय इति । उपनिषच्छब्दानां शक्तितात्पर्यावधारणन्यायानुसंधानं
श्रवणम् । वस्तुतश्चात्यव्यवस्थापकन्यायानुसंधानं मननम् । श्रवणमननाभ्यामव-
धृतेऽर्थे विजातीयप्रत्ययाध्यवहितसजातीयप्रत्ययसंतानानुवृत्तिर्निदिध्यासनमुपा-
सना । ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ' इति
दि दर्शनमनूय तत्साधनरत्नेन श्रवणादीनि हि श्रूयन्ते ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति सूतवचः श्रुत्वा नैनिषारण्यवासिनः ।

॥ शिवः कालानवच्छिन्न इत्यजानन्त पण्डिताः ॥ ५९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

कालपरिमाणतदनवच्छिन्नस्वरूपकथनं नामा-

ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कः कालेनानवच्छिन्न इति परपृष्टं तस्योत्तरमुक्तमुपसंहरति । शिवः
कालेति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमङ्गयम्बकपादाब्जसै-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गमवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां
श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे काष्ठ-
परिमाणतदनवच्छिन्नस्वरूपकथनं नामाष्टमोऽ-

ध्यायः ॥ ८ ॥

(पृथिव्युद्गरणम्)

नवमोऽध्यायः ॥

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्विष्णुना तोयात्कथं भूमिः समुद्धृता ।

तदस्माकं समाप्तेन वद सर्वार्थवित्तम ॥ १ ॥

ब्राह्मणेकमहः कल्प इत्युक्तप्रज्ञादिनावसाने लीनस्य पृथिव्यादिलोकत्रयस्य
तदीयराज्यवसाने पुनरुत्पत्तिमकारं जिज्ञासमानः मुनयः पृच्छन्ति—भगव-
न्विष्णुनेति । वराहरूपेणाहरादौ हि ब्रह्मा वराहरूपो भूत्वा सलिले यथा
सुषुप्तस्य पुनर्ब्रह्मो भूत्वा लोकत्रयमसृजदिति श्रूयते ' आपो वा इदमग्रे सलि-

लमासीत्तस्मिन्मजापतिर्वीर्युभूत्वाऽचरत्स इमामपश्यतां बराहो भूत्वाऽहरतां
 विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्द साऽप्रचरत्सा पृथिव्यभवत्' इत्यादि । विष्णुपुराणेऽपि-
 'तोयान्तः स महीं ज्ञात्वा जगत्प्रेकार्णवे प्रभुः ।
 अनुधानात्तदुद्धारं कर्तुं कामः प्रजापतिः ॥
 अकरोत्स तन्मन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ।
 गत्स्यन्कूर्मादिकां तद्बाराहं रूपमादिशतः' इति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

आसीदिकार्णवं घोरमधिभागं तमोमयम् ।

शान्तानलादिकं सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥ २ ॥

सूतस्तु पूर्वकल्पावसानमकाराभिधानपुरःसरमुत्तरं वक्तुमारभते—आसीदे-
 केति । तमोमयमिति । चन्द्रादित्यादिज्योतिषामभावात् । अत एव विभागाप-
 रिज्ञानाद्विभागम् ॥ २ ॥

तदैवैकाम्बुधौ नष्टे जगति स्थावरादिके ।

विष्णुः साक्षात्समुद्भूतस्तदा तस्मिन्महोदधौ ॥ ३ ॥

स पुनर्वैदविच्छेष्टाः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषो द्विजा नापयगामिधः ॥ ४ ॥

जगतीति । जगति पृथिव्यादिलोकत्रयात्मके यत्स्थायवरजङ्गमजातं तस्मि-
 न्सर्वस्मिञ्जलप्लुते । अत एव जनलोकनिवासिनोऽस्तुवन्निति वक्ष्यति । विष्णुः
 साक्षादिति । ब्रह्मा ह्यहरवसाने विष्णुरूपी शेषपद्भ्यश्चायी स्थित्वा बराह-
 पेण भुवमुद्भूत्य स्वेनैवाऽऽत्मना पुनर्लोकत्रयमस्मासीत् । अतएव वक्ष्यति—

‘विष्णुश्च रूपं बाराहं त्वयं ब्रह्मा भवद्भरिः’ इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुष्वाप सलिले साक्षाच्छिवं परमकारणम् ।

कतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं साम्बभीश्वरम् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं हृदि ध्यायन्महेश्वरम् ।

इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ६ ॥

कतं सत्यमिति । उमासहायमूर्ध्वरेतसं विनेत्रं महेश्वरमृतसत्याभिधेयसूक्ष्म-
 स्थूलभूतोपलक्षितसमस्तजगदात्मकं पुरुषं परिपूर्णं परं निष्कलं ध्यायन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरमूनवः ।

ता यदस्यायनं तेन प्रोक्तो नारायणः स्वयम् ॥ ७ ॥

स पुनर्देवदेवस्य शिवस्य परमात्मनः ।

आज्ञया सलिले मग्नां महीमुद्धर्तुमिच्छया ॥ ८ ॥

वाराहं रूपमास्थाय महापथतसंनिभम् ।

अट्टहासं द्विजाः कृत्वा प्रविश्य च रसातलम् ॥ ९ ॥

दंष्ट्राभ्यामुज्जहरिनां महीमन्तर्गतां जले ।

तस्य दंष्ट्राग्रविन्यस्तामणुप्रायां महीमिमाम् ॥ १० ॥

दृष्ट्वा विस्मयमापन्ना जनलोकनिवासिनः ।

ते पुनर्वेदविच्छ्रेष्ठाः सिद्धा ब्रह्मर्षयो हरिम् ॥ ११ ॥

अस्तुवञ्श्रद्धया विष्णुं महाबलपराक्रमम् ।

ब्रह्मर्षय ऊचुः—

नमस्ते देवदेवानामादिभूत सनातन ॥ १२ ॥

पुरुषाय पुराणाय नमस्ते परमात्मने ।

जरामरणरोगादिविहीनायामलात्मने ॥ १३ ॥

ब्रह्मणां पतये तुभ्यं जगतां पतये नमः ।

लोकालोकस्वरूपाय लोकानां पतये नमः ॥ १४ ॥

शङ्खचक्रगदापद्मपाणये विष्णवे नमः ।

नमो हिरण्यगर्भाय श्रीपते भूपते नमः ॥ १५ ॥

नरो हिरण्यगर्भस्तत्र उत्पन्नत्वादापो नरमूनवः । यत आहुः—

‘अप एव ससर्जाऽऽदौ तासु वीर्यमवाकृतम्’ इति ।

जनलोकेति । पृथिव्यादिलोकत्रये जलप्लुतेऽपि चतुर्थे महर्लोके निवसतां पञ्चमे जनलोके गतत्वाज्जनलोकनिवासिन इत्युक्तम् । जनलोकं प्रयान्त्येते महर्लोकनिवासिन इत्युक्तम् । लोकालोकेति । सकलभूतात्मकैकवादरूपाय स्वप्रतिष्ठत्रिपादूपाय च ।

‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’

इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

नमः स्वयंभुवे तुभ्यं सूत्रात्मादिस्वरूपिणे ।

विराट्प्रजापतेः साक्षाज्जनकाय नमो नमः ॥ १६ ॥

सूत्रात्मादीति । सूत्रात्मा क्रियाशक्तिमयः प्राणोपाधिकः । आदिशब्दे-
नान्तर्गतायां ज्ञानशक्तिमयानो मनोपाधिको हिरण्यगर्भः । विराट् समष्टि-
रूपः स्थूलजरीरः ॥ १६ ॥

विश्वतैजसरूपाय प्राज्ञरूपाय ते नमः ।

जाग्रत्स्वप्नस्वरूपाय नमः सुप्त्यात्मने नमः ॥ १७ ॥

इत्थं समष्टिरूपवैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वररूपतामुक्त्वा व्याष्टिरूपविश्वतैजसप्राज्ञ-
रूपतां तदवस्थारूपतां चाऽऽह—विश्वतैजसेति । अवस्थात्रयविशिष्टो विश्वा-
दिः ॥ १७ ॥

अवस्थासाक्षिणे तुभ्यमवस्थावर्जिताच्युत ।

तुंरीयाय विशुद्धाय तुर्यातीताय ते नमः ॥ १८ ॥

अवस्थोपलक्षितस्तद्द्रष्टा तत्साक्षी । तदप्यपश्यन्स्वप्नतिष्ठोऽवस्थावर्जितः ।
साक्षिणं विदृणोति—तुरीयायेति । स हि विश्वादित्रयापेक्षया चतुर्थत्वाचुरीयः ।
अवस्थाविवर्जितं विदृणोति—तुर्यातीतायेति ॥ १८ ॥

प्रथमाय समस्तस्य जगतः परमात्मने ।

ॐकारैकस्वरूपाय शिवाय शिवद प्रभो ॥ १९ ॥

सर्वविज्ञानसंपन्न नमो विज्ञानदायिने ।

जगतां योनये तुभ्यं वेधसे विश्वरूपिणे ॥ २० ॥

ॐकारेति । 'एतद्दे सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः' इति हि
श्रूयते । प्रणवमतीकत्वात्तत्पतिपाद्यत्वाद्वा तत्स्वरूपः ॥ १९ ॥ २० ॥

नित्यशुद्धाय बुद्धाय मुक्ताय सुस्वरूपिणे ।

नमो वाचावतीताय नमोऽगम्याय ते नमः ॥ २१ ॥

अप्रमेयाय शान्ताय स्वयंभानाय साक्षिणे ।

नमः पृंते पुराणाय श्रेयःप्राप्त्येकहेतवे ॥ २२ ॥

नमो वाचाभिति । ' यतो वाचो निवर्तन्ते । अमाप्य मनसा सह ' इति
श्रुतेः ॥ २१ ॥ २२ ॥

आकाशादिप्रपञ्चाय नमस्तद्वृष शंकर ।

मायारूपाय मायायाः सचाहेतो जनार्दन ॥ २३ ॥

मायाया इति । यतोऽविद्यानमन्तरेण मायाऽपि न सिध्यति ॥ २३ ॥

नमः प्रद्युम्नरूपाय नमः संकर्षणात्मने ।

नमोऽनिरुद्धरूपाय वासुदेवाय ते नमः ॥ २४ ॥

योगाय योगगम्याय योगानामिष्टसिद्धये ।

नमस्ते मत्स्यरूपाय नमस्ते कूर्मरूपिणे ॥ २५ ॥

नमस्तुभ्यं वराहाय नारसिंहाय ते नमः ।

नमो वामनरूपाय नमो रामत्रयात्मने ॥ २६ ॥

नमः कृष्णाय सर्वज्ञ नमस्ते कल्किरूपिणे ।

कर्मिणां फलरूपाय कर्मरूपाय ते नमः ॥ २७ ॥

कर्मकर्त्रे नमस्तुभ्यं नमस्ते कर्मसाक्षिणे ।

नमो विजयिन्नराय नमो भेदान्तरूपिणे ॥ २८ ॥

गुणत्रयात्मने तुभ्यं नमो निर्गुणरूपिणे ।

अद्भुतायामरेशाय शिवप्रपत्येकहेतवे ॥ २९ ॥

नमो नक्षत्ररूपाय नमस्ते सोमरूपिणे ।

नमः सूर्यात्मने तुभ्यं नमो वज्रधराय ते ॥ ३० ॥

नमस्ते पञ्चनाभाय नमस्ते शार्ङ्गपाणये ।

नमस्तुभ्यं विशालाक्ष नमः श्रीधर नायक ॥ ३१ ॥

नमः संसारतमानां तापनाशैकहेतवे ।

श्रौतस्मार्तैकनिष्ठानामपिरादिव मुक्तिद ॥ ३२ ॥

अनुरोधमपि सर्वेषां संसारैकप्रदायक ।

नमोऽमुरविमर्दाय नमो विसाधरार्चित । ३३ ॥

क्षीरोदशायिने तुभ्यं नमो वैकुण्ठवासिने ।

नमो रागाभिभूतानां वैराग्यप्लवदायिने ॥ ३४ ॥

सूत उवाच—इत्थं ब्रह्मर्षिभिः सिद्धैः सनकाद्यैरभिष्टुतः ।

प्रसादमकरोत्तेषां श्रीवाराहशरीरभृत् ॥ ३५ ॥

ततः पूर्ववदानीय महीं साक्षान्महीपतिः ।

विसृज्य रूपं वाराहं स्वयं ब्रह्माऽभवद्धरिः ॥ ३६ ॥

सा मही संस्थिता विभा जलस्योपरि नौरिव ।

तस्यां ब्रह्मा महादेवप्रसादादेव सुव्रताः ॥ ३७ ॥

पूर्वतर्गोत्थविध्यस्तानखिलानमरप्रभुः ।

यथापूर्वं द्विजाः स्रष्टुं मतिं चक्रे प्रजापतिः ॥ ३८ ॥

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषारण्यवासिनः ।

पूजयामासुरत्यर्थं सूतं सर्वहितप्रदम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यस्रष्टे

पृथिव्युद्धरणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

नमः मधुम्नायेति । सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्सु संनिधानात्तदात्मकत्वेन स्तूयते । स्मर्यते हि—

‘यद्यद्विभूतिमत्सर्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । सत्तदेवाद्यगच्छ त्वं मम तेजोऽशंस-
भवम्’ इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासजिपाशक्तिपरमभक्तश्रीमच्छंकरपादात्मसे-
वापरार्यभोजोपनिषद्मार्गप्रवर्तकेन साधवाचार्येण विरचितायां श्री-
सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यस्रष्टे पृथिव्युद्-
रणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(ब्रह्मसृष्टिकथनम्) । दशमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

कथं ब्रह्माऽसृजद्विद्वज्जगत्सर्वं चराचरम् ।

संग्रहेण तदस्माकं ब्रूहि पुण्यवतां वर ॥ १ ॥

अहरवसाने ध्वस्तस्य लोकत्रयस्य तन्निवासिनां च पृथिव्युद्धरणसमनन्तर-
भाविर्सर्गकर्म मुनयः पृच्छन्ति—कथं ब्रह्मेति । ब्रह्मा प्रजापतिः ॥ १ ॥

सूत उवाच—

सिद्धस्रोतोरिति । अत्रैव सर्गक्रमः । ब्रह्मण अपुरवसाने ग्रस्तसमस्तप्रपञ्चाया

अवुद्धिपूर्वकः सर्गः कल्पादिषु यथा पुरा ॥

शार्दूलतोऽम्बिकाभर्तुराज्ञयैव तमोमयः ॥ २ ॥

सिद्धस्रोतोरिति । अत्रैव सर्गक्रमः । ब्रह्मण अपुरवसाने ग्रस्तसमस्तप्रपञ्चाया
अत्यन्तनिर्विकल्पाया मायाया जडत्वेन स्वप्रतिष्ठं निरस्ततरङ्गसमुद्रकल्पपर-
ब्रह्म यावत्प्राणिकर्मपरिपाकमवतिष्ठते । परिपकेषु तु कर्मसु तस्य परब्रह्मणः
सर्गाभिमुखे प्रथमपरिस्पन्दे ज्ञानेच्छामयस्तविरहादवुद्धिपूर्वके सृष्ट्यप्राणिकर्म-
प्रेरणयैव प्रवर्तिते तद्विषयतया सविकल्पकत्वेन तदावरणमायाया यत्स्फुरणं
सोऽयमवुद्धिपूर्वकस्तमसः सर्गः प्रथमः । यदधिकृत्योच्यते ‘ तस्मादव्यक्तमुत्प-
न्नम् ’ इति । श्रूयते च ‘ नासदासीत् ’ इत्यारभ्य ‘ तम आसीत्तमसा गृह्ण-
न्मये ’ इति । एष च तमःसर्गः पञ्चमे शक्तिपूजाध्यायेऽस्माभिः प्रपञ्चितः ।
ततोऽत्यन्तनिर्विभागायां तस्यां मायायां तमःशब्दाभिधेयायां मोहमहामोहता-
मिहान्यतामिहपरपर्याया अस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाद्वतारो विपर्ययाः प्रसुप्त-
तया वर्तन्ते । यथा तत्स्वलीनानां हि । उक्तं हि पातञ्जले । अविद्यास्मितारा-
गद्वेषाभिनिवेशाः । अविद्याप्रथमुत्तरेषां प्रसुप्ततेनुषिच्छिन्नोदाराणाम् । तथा—

‘ प्रसुप्तास्तस्वलीनानां तनुदग्ध्वास्तु योगिनाम् ।

विच्छिन्नोदाररूपास्तु केशा विषयसङ्गिनाम् ’ इति ॥

तत्रानात्मनि देहादावात्मतत्त्वविपर्ययोऽस्मिता स मोहः । तेन च देहभो-
गोपकरणे सूक्ष्मन्दनादावभिलाषो रागः स महाभोहः । तत्प्राप्तिपरिपन्थिनि

द्वेषः स तामिलः । तदिदमहितामिति ज्ञात्वाऽप्यज्ञवदपरित्यागोऽभिनिवेशः
सोऽन्धतामिलः । यद्वा—

‘ तमोऽबिषेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।

महामोहस्तु विज्ञेयो ग्रान्द्यभोगसुखैषणा ॥

मरणं छन्धतामिसं तामिलं क्रोध उच्यते ।

अविद्या पञ्चपदैषा श्रादुर्भूता महात्मनः ’ ॥ इति ।

तस्मादविभागापक्रमणत्रयादव्यक्तात्तमसः सकाशादन्तर्विभागस्थगुणत्रया-
त्मकस्य महतः सर्गो द्वितीयः । अत्रेदमुच्यते—

‘ अव्यक्तादन्तर्हितत्रिभेदगहनात्मकम् ।

महन्नाम भवेत्तत्त्वं महतोऽङ्कुरितस्तथा ’ ॥

इति । तस्माद्बहिर्विभागगुणत्रयावस्थस्याहमस्तृतीयः सर्गः । अत्रेदमुच्यते—

‘ वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिधैव तामसः ।

त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत ’ इति ॥

तत्र भूतादिनामकाचामसादहंकाराद्वजसोपपृष्ठात्पञ्चतन्मात्राणां सर्गधर्तुर्यः ।
वैकारिकनाम्नः सात्त्विकादहंकाराद्वजसोपपृष्ठादेकादशेन्द्रियगणस्य सर्गः
पञ्चमः । यदाहुः सांख्याः—

‘ सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकुटादहंकारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रं स तामसरतैजसादुभयम् ’ ॥ इति ।

शेषास्तु सात्त्विकादहंकारान्मनसो राजसादिन्द्रियदशकस्य सर्गमाहुरित्ये-
तावान्विशेषः । यदाहुः—

‘ सात्त्विकराजसतामसभेदेन स जायते पुनस्तेषां ।

स च तैजसवैकारिकभूतादिकनामभिः समुच्छसिति ॥

तैजसतत्त्वत्र मनो वैकारिकतो भवन्ति चास्ताणि ।

भूतादेस्तन्मात्राण्येषां सर्गोऽयमेतस्मात् ’ इति ॥

इन्द्रियदशकाधिष्ठातृदेवसर्गः पष्ठः । पष्ठिमे माकृताः सर्गो ईश्वरकर्तृकाः ।
उक्तं भागवते—

‘ आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।

द्वितीयस्तत्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥

भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ।

चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥

वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ।

षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वहुद्विभूतः प्रभोः ॥

पाद्विमे प्राकृताः सर्गो वैकृतानपि ये शृणु ।

इति । यस्तुगत्या प्रथमस्यापि तमःसर्गस्याहुद्विपूर्वकार्य हुद्विपूर्वकसर्गपञ्च-
कानन्तरमुपन्यासादुपन्यासक्रमानुसारेण षष्ठत्वमिति । अयमेवाहुद्विपूर्वकरत-
मःसर्गः । स्वसृष्टौ प्रजापतिनाऽपि प्रथमं सृष्टरततो वृक्षादिर्मुख्यः सर्गस्तत्तरित-
र्यक्लोतः पञ्चादिः । तेत ऊर्ध्वक्लोतो देवादिः । ततोऽर्धक्लोतो मानुषरततो
भूतभेतादिरिति पट्टिक्वाः प्राकृतवैकृतात्मक एकः कौमार इति । तत्र प्रजापतेः
स्वसृष्टौ प्रथमं तमःसर्गमाह—अहुद्विपूर्वक इति । अहुद्विरविद्या सा पुर्या यस्या-
स्मितादिः स तथोक्तः । अथवाऽहुद्विरननुसंधानं तत्पूर्वकोऽत एव ब्रह्मणः
प्रादुर्भूत इत्याह ननु ब्रह्मा तं ससर्गेति । महाकल्पादिषु यथा परमात्मनः
सकाशात्पञ्चपर्याजविद्या प्रादुर्भवत्येवमवान्तरकल्पे स्वसृष्टौ ब्रह्मणोऽपि प्रादुर-
भूत् । अवान्तरकल्पेषु चातीतेष्वनन्तरेषु यथा प्रादुरासीदेवमस्मिन्नपि कल्प
इति ॥ २ ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अविद्या पञ्चपर्येषा प्रादुर्भूता महात्मनः ।

पञ्चधाऽवस्थितः सर्गः प्रवृत्तस्तामसो द्विजाः ॥ ४ ॥

तान्येव पञ्चपर्याप्त्याह—तमो मोह इति । तमआदीनां स्वरूपं प्राणुकम् ।
तदा तु मोहादीनां विपर्ययाणामनुत्पन्नत्वात्मसुखां वृत्तिरुक्ता । इह तु समुदा-
चरद्वृत्तितांऽपीत्येतावान्विशेषः । पञ्चवेति । तामसो यः सर्ग उक्तः स
पञ्चमकार इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अन्तर्बहिश्च वेदज्ञास्त्वप्रकाशस्तथैव च ।

स्तब्धो निःसंज्ञ एवायमवधमुनिर्गुणाः ॥ ५ ॥

अधुना वृक्षादिमुख्यसर्गमाह—अन्तर्बहिरिति । अयमिति स्थावरादिर्मुख्यः
सर्गः । सर्गानुक्रमण्यामस्य क्रमे—

‘चतुर्थो मुख्यसर्गोऽस्य सुरुपस्तु स्थावराभिधः ।

इति वक्ष्यमाणत्वात् । अयमिति प्रकृतत्वपरामर्शे तु स्थावरसर्गस्य

पृथगनभिषातादनुपन्यस्तत्त्येव तदनुक्रमणं स्यादिति । वृक्षतदिहि च्छेदन आदा-
नादिननितदुःखसुखमात्रज्ञानवस्त्वेऽपि तत्प्रतीकारं तदुपायं चाऽऽन्तरं बाह्य-
प्यजानन्प्रकृष्टज्ञानाभावादप्रकाशः । नाभापरिज्ञानाभिःसंज्ञः, व्यापारासमर्थत्वेन
स्त्वब्धोच्यते । अत एवेवं मुख्यसर्गं प्रकृत्य विष्णुपुराणम्—

‘बहिरन्तश्चाप्रकाशः संवृत्तात्मा नगात्मकः ।

मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्तथयम्’ इति ॥ ५ ॥

तं दृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा सिंसुक्षुः सर्वमास्तिकाः ।

असाधक इति ज्ञात्वा पुनः सोऽपरमीश्वरः ॥ ६ ॥

असाधक इति । ऐहिकामुष्मिकहिताहिततदुपायतत्प्रतीकारविरहादप्य-
साधकत्वम् । सर्गान्तरमाह—पुनः सोऽपरमिति ॥ ६ ॥

अमन्यतास्य वेदज्ञा ब्रह्मणो ध्वोयतः पुनः ।

सर्गोऽवर्तत दुःखायस्तिर्यक्स्रोतः प्रजापतेः ॥ ७ ॥

पश्वादिः स तु विज्ञेयस्तिर्यक्स्रोतः समासतः ।

तं चासाधकमित्येवं ज्ञात्वाऽऽमन्यत्परं प्रभुः ॥ ८ ॥

तिर्यग्भूतं स्रोतो गमनमाहारसंचाराद्यर्थमरयेति तिर्यक्स्रोताः । इत्यत्व-
मर्थम् । समासत इति । व्यासतरुतु पुराणान्तरे तज्ज्ञेया अष्टाविंशतिर्दिक्षिताः ।
सर्गान्तरमाह—तं चेति । अमन्यदमन्यत ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुनश्चिन्तयतस्तस्य सान्विकोऽवर्तत द्विजाः ।

ऊर्ध्वस्रोत इति स्थातः सर्गोऽनीव सुखावहः ॥ ९ ॥

देवसर्ग इति स्थातः स तु सत्यपरायणः ।

तमप्यसाधकं मत्वा ब्रह्मा ब्रह्मविदां वैराः ॥ १० ॥

सार्विकत्वाद्देवसर्गस्योर्ध्वस्रोतस्तथम् ‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः’ इति
गीतायु । भोगभूयो हि देवा वर्तन्ते न कर्मभूयो । अतस्तदीयसर्गस्यासाधक-
त्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अमन्यत परं सर्गं राजसं वैदिकीचमाः ।

तस्य चिन्तयतः सृष्टिं प्रादुरासीच्छिवाज्ञया ॥ ११ ॥

चतुर्थो मुख्यसर्गाख्यो मुख्यस्तु स्थावराभिधः ।

तिर्यक्स्रोतस्तु पश्वादिः पञ्चमः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥

षष्ठस्तु देवसर्गाख्यः सप्तमोऽर्वाक्यकीर्तितः ।

अष्टमो मुनिगार्दूलो भूतप्रेतादिसंज्ञितः ॥ १७ ॥

इन्द्रियतदधिष्ठातृदेवतासर्गयोर्वैकारिकत्वेनैकीकरणादिन्द्रियसर्गस्तृतीय इति माकृताख्यः । वैकारिकाख्य इति । इह पुराणेऽङ्कारस्य महतः पृथगुपादानात्तन्मात्रगतज्ञानक्रियाशक्तिजनकत्वमेव वैकारिकशब्दार्थः । अर्थं चार्थोद्भूत एव हिरण्यगर्भं वक्ष्यामीत्यत्र स्पष्टीभवित्वाति । उक्ता मुख्यसर्गादयो वैकृताः पञ्चेत्यष्टौ वैकृतेषु प्रथमस्यापि मुख्यसर्गस्य माकृतांस्तीनपेक्ष्य चतुर्थत्वम् । एवं तैर्यग्योन्त्यादीनां पञ्चमत्वादिकमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

कौमारो नवमः प्रोक्तः प्राष्ठमो वैकृतश्च सः ।

एषामवान्तरो भेदो मया वक्तुं न शक्यते ॥ १८ ॥

कौमारः सप्तकादिश्रे वक्ष्यमाणप्रभावातिशययोगात्प्रजापतिना सृष्टत्वाच्च प्राकृतवैकृतोभयात्मकः । इति सर्गा नव । यद्यपि मुनिभिर्भृगुद्वारणान्तरभाषिप्रजापतिकृतो वैकृत एव सर्गः पृष्ठः सूतेन स्वयमपि सिद्धशोभेक्षण इत्यादिना स एव व्युत्पादितस्तथाऽपि सर्गावुक्तमण्मरतावेन प्राकृतमपि सर्गत्रयमुपन्यस्तमिति तेन सह सर्गा नवेत्युक्तम् । पुराणान्तरेषु मुख्यसर्गः पञ्चविधः । तैर्यग्योन्त्योऽष्टाविंशतिभेदो देवसर्गोऽष्टविध इत्याद्युक्तम् । इह तदनभिधाने कारणमाह—एषामवान्तर इति । न शक्यत इति । भेष्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अल्पतः आदुरयोगस्य द्विजा नाय वदाम्यहम् ।

सनकं च द्विजश्रेष्ठास्तथैव च सनातनम् ॥ १९ ॥

सनन्दनसमाख्यं च तथैव बल्लविचमाः ।

कभुं सनत्कुमारं च सप्तर्षीश्रे प्रजापतिः ॥ २० ॥

बल्लभो मानसाः पुत्रा इमे बल्लसमा द्विजाः ।

महावैराग्यसंपन्ना अमवन्वज्य सुवताः ॥ २१ ॥

१ ग. मुख्यः स्थावराभिधः । २ ल. प. "किमत्र" । ग. "किमत्र" । ड. "किमत्र" । ३ न. मया वक्तुं । ४ ग. तिर्यक् । ५ ग. तिर्यक् ।

अकर्त्रास्मानुसंधानाज्जाता एते प्रजापतेः ।

शिवध्यानैकमनसो न सृष्टी चक्रिरे मतिम् ॥ २२ ॥

अनिच्छाकारणमाह—अल्पत्वादिति । कौमारस्य सर्गस्य विभागमाह—
सनकं चेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सृष्ट्यर्थं भगवान्ब्रह्मा लोकानामम्बिकापतेः ।

मुमोह मायया सयस्तं दृष्ट्वा पुरुषोत्तमः ॥ २३ ॥

सनकादयश्चेत्सृष्टी मतिं न चक्रिरे ब्रह्मा वा किमिति । लेशात्मिकायां माति-
मकरोदित्यत आह—सृष्ट्यर्थमिति । स हि शिवाज्ञया स्वयं सृष्टी निष्पन्न
इति तेनावश्यं सा कर्तव्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

बुबोध पुत्रं ब्रह्माणं द्विजा नारायणः पिता ।

प्रबोधितश्चतुर्वक्त्रो विष्णुना विश्वयोनिना ॥ २४ ॥

महाघोरं तपश्चक्रे ध्यायन्विष्णुं सनातनम् ।

एवं चिरगते काले न किञ्चित्प्रत्यपश्यत ॥ २५ ॥

ततः क्रोधो महानस्य ब्रह्मणोऽजायताऽऽस्तिकाः ।

क्रोधेन तस्य नेत्राभ्यां प्रातन्नश्रुविन्दवः ॥ २६ ॥

एतस्मिन्समये तस्य ब्रह्मणः परमेश्वरः ।

अददात्कृपया बुद्धिं भगवान्करुणानिधिः ॥ २७ ॥

स पुनर्देवदेवस्य प्रसादादम्बिकापतेः ।

तताप परमं घोरं तपो विप्राश्चतुर्मुखः ॥ २८ ॥

बुबोध बोधयामास ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणस्त्वस्य भ्रुवोर्घ्राणस्य मध्यतः ।

अविमुक्ताग्निधादेशात्स्वकीयात्तु विशेषतः ॥ २९ ॥

त्रिमूर्तीनां महेशस्य द्विजा वेदार्थवित्तमाः ।

असंभूतो महादेवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ३० ॥

अर्धनारीश्वरो भूत्वा प्रदुरासीदुगानिधिः ।

तमजं शंकरं साक्षात्तेजोराशिमुमापतिम् ॥ ३१ ॥

सृष्ट्यर्थमिति । सृष्ट्यर्थं तपस्तप्तस्य ब्रह्मणो भुवोर्ग्राणस्य च मध्ये यद-
विमुक्ताभिधानं क्षेत्रं त्रिमूर्तीनां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां पलायिष्यमानत्वेन साधार-
णमपि विशेषतो महेश्वरस्य स्वकीयम् । तत्रासंभूतोऽनादिरपि परमेश्वरः कृप-
याऽर्धनारीश्वरः सन्मादुरासीत् । भुवोर्ग्राणस्य च मध्ये क्षेत्रमविमुक्ताभिध-
मिति हि आवालोपनिषदि श्रूयते—‘अथ हैममात्रिः प्रपच्छ याज्ञवल्क्यं य
एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । सहोवाच याज्ञवल्क्यः
सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति
सोऽविमुक्तः करिष्यन्तिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति का वै
वरणा का च नासीति सर्वाभिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणा भवति स-
र्वाभिन्द्रियकृतान्पाप्माश्रयति तेन नासी भवतीति कर्तव्यं चास्य स्थानं भवती-
ति भुवोर्ग्राणस्य च यः संधिः स एव योर्लोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति’
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नीललोहितसंज्ञितम् ।

दृष्ट्वा नत्वा महाभवेत्ता स्तुत्वा हृष्टः प्रजापतिः ॥ ३२ ॥

उवाच देवदेवेशं सृजेमा विविधाः प्रजाः ।

ब्रह्मणो वचनं देवः श्रुत्वा विश्वजगत्पनुः ॥ ३३ ॥

ससर्ज स्वात्मना तुलपाञ्चिषो रुद्रान्द्विजोत्तमाः ।

तं पुनश्चाऽऽह देवेशं ब्रह्मा विश्वजगत्पनुः ॥ ३४ ॥

नीललोहितमिति । कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

जन्ममृत्युभयाविष्टाः सृज देव प्रजा इति ।

एवं श्रुत्वा महादेवः प्रहस्य करुणानिधिः ॥ ३५ ॥

प्रोवाचाशोभनाः सक्षेपे नाहं ब्रह्मप्रजा इमाः ।

अहं दुःखोदघो मया उद्धरामि प्रजा इमाः ॥ ३६ ॥

जन्ममृत्युभयेति । तथाविधा एव प्रहस्यभिमुखो यतः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सम्यग्ज्ञानप्रदानेन गुरुमूर्तिपरिग्रहः ।

तमेव सृज दुःखायाः प्रजाः सर्वाः प्रजापते ॥ ३७ ॥

गुरुमूर्तिरिति ‘योजयति परं तत्त्वं स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिरयः’ इति श्रुत्वा ॥ ३७ ॥

इत्युक्त्वाऽनोहितः श्रीमान्भगवार्जाललोहितः ।

ततस्तस्य प्रसादेन निवार्य कमलासनः ॥ ३८ ॥

रुद्रानत्यन्तकल्यायून्प्रजामृष्टौ प्रवर्तकान् ।

शब्दादीनि च भूतानि पञ्चीकृत्य द्विजोत्तमाः ॥ ३९ ॥

रुद्राभीललोहितेन सृष्टाभिचार्य शब्दादीनि तन्मात्रापरपर्यायाणि सूक्ष्मभू-
तानि प्रागेव परमात्मना सृष्टानि पञ्चीकृत्य विषदादीनां पञ्चानां भूतानां मध्य
एकैकं पञ्चात्मकं कृत्वा । यथा विषदादिकमेकैकं द्विधा द्विधा विभज्य तत्र
द्विधातो द्वितीयभागं चतुर्धा विभज्य वाय्वादिभूतचतुष्टयप्रथमभागेऽप्येकैकं योज-
येत् । एवं वायोरपि द्वितीयभागं चतुर्धा विभज्य वायुप्रथमभागं परित्यज्य
वायुन्वतिरिक्तभूतचतुष्टयप्रथमभागेषु योजयेत् । एवं तेजस उदकस्य पृथि-
व्याश्च द्वितीयं द्वितीयं भागं चतुर्धा विभज्य स्वस्यप्रथमभागं परित्यज्यावशि-
ष्टभूतचतुष्टयप्रथमभागेषु योजिते सत्येकैकभूतस्यार्थं स्वकीयमर्थं स्वेतरभूतच-
तुष्टयात्मकमित्येकैकस्य पञ्चात्मकत्वेऽपि भागाधिक्यात्पृथिव्यादिविभागव्य-
वहार इति । उक्तं व्यासेन—वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वाद इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तेभ्यः स्थूलाम्बरं वायुं वह्निं चैव जलं महीम् ।

पर्वतांश्च समुद्रांश्च वृक्षादीनपि सुवताः ॥ ४० ॥

तेभ्य इति । तेभ्योऽपञ्चीकृतेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात्पञ्चीकरणेन
निष्पन्नानि स्थूलादीन्पाकाशादीनि भूतानि भौतिकानि पर्वतादीनि च सरस-
त्यर्थः ॥ ४० ॥

कलादियुगपर्यन्तान्कालानन्यानपि प्रभुः ।

सृष्ट्वा येऽविदां मुख्याः साधकानसृजत्प्रभुः ॥ ४१ ॥

कलादीति । कलाकाष्ठामुहूर्तादिकालविभागानां दृढत्वतपनपरित्यन्दोपाधि-
कृतत्वेन पञ्चीकरणोत्तरकालभाषित्वम् । कालस्वरूपमात्रस्य तु मायापरमात्म-
संबन्धमात्रकत्वेन प्रागेव सिद्धेः ॥ ४१ ॥

मरीचिं च स्वनेत्राभ्यां हृदयाद्भृगुमेव च ।

शिरसोऽङ्गिरसं चैव तथोदानाद्द्विजोत्तमाः ॥ ४२ ॥

पुलस्त्यं पुलहं व्यानादपानात्क्रतुभीश्वरः ।

दत्तं प्रोणाचयैवाग्निं श्रोत्राभ्यां मुनिपुंगवाः ॥ ४३ ॥

समानाच्च वसिष्ठारूपं संकल्पाद्धर्मसंज्ञितम् ।

एवमेतानजः श्रीमानसृजत्साधकोत्तमान् ॥ ४४ ॥

तानेव साधकानाह—मरीचिं चेत्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पुनस्तादाज्ञया विभ्रा धर्मः संकल्पसंज्ञितः ।

मानवं कुरमापन्नः साधकैस्तु प्रवर्तितः ॥ ४५ ॥

साधकैर्मरीच्यादिवसिष्ठान्तेर्नवभिः प्रवर्तितो धर्म एव मनुरूपतां प्राप्नोति इत्यादि—
ए—एनरिति ॥ ४५ ॥

ततश्चतुर्मुखः स्वस्य जघनादसुरान्द्विजाः ।

सृष्ट्वा मूर्तिं पुनस्त्यक्त्वा शरीरान्तरमाप्तवान् ॥ ४६ ॥

ततश्चतुर्मुख इति । असुरान्दृष्ट्वा ब्रह्मणा परित्यक्तं तच्छरीरं राज्यात्मकमासीत् । तथाहि तैत्तिरीयके ‘इदं वा अग्रे नैव किंचनाऽऽसीत्’ इति ब्रह्मणोऽहरादौ लोकत्रयसृष्टिं प्रकन्योक्तम् ‘स जघनादसुरानसृजत तेभ्यो मृन्मये पात्रेऽश्वमदुहयाऽस्य सा तनुरासीत्तामपाहत सा तमिस्राऽभवत्’ इति ॥ ४६ ॥

सा तनुर्ब्रह्मणा त्यक्त्वा राजिरूपाऽभवन्नृणां मू ।

पुनर्ब्रह्माऽऽनदेहस्य मुखात्सत्त्वविजृम्भितात् ॥ ४७ ॥

सृष्ट्वा सुरानजस्तच्च शरीरं त्यक्तवान्पुनः ।

तत्पुनर्देवविच्छेष्टा अभून्नृणां दिनं शुक्लम् ॥ ४८ ॥

मुखात्सत्त्वविजृम्भितादिति । ऊर्ध्वस्रोतसो हि सारिवका इत्युक्तम् । श्रूयते हि—स मुखादेवानसृजत तेभ्यो हरिते पात्रे सोममदुहत् । याऽस्य सा तनुरासीत्तामपाहत तदहरभवदिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पुनश्च सत्त्वसंपुक्तं शरीरं भगवानजः ।

आस्थाय ब्रह्मविन्मुख्याः पितृन्सृष्ट्वा विहाय तत् ॥ ४९ ॥

शरीरान्तरमापन्नश्चतुर्वक्त्रः शिवाज्ञया ।

त्यक्त्वा मूर्तिर्द्विजाः सा तु संख्या तेनाभवद्द्विजाः ॥ ५० ॥

एतच्च सत्त्वसंपुक्तमिति । पितृन्देवपितृन् कृत्वा ‘कृतवः सख्यं ये देवाः पितरः’ इति श्रुतेः । मनुष्यापितरस्तु तदा न जाता एव । तान्दृष्ट्वा त्यक्तं शरीरं संख्या जाता । श्रूयते हि—‘राज्यपञ्चाभ्यामेवर्तनसमयं तेभ्यो राज्ञो

पात्रे घृतमदुहत् । याऽस्य सा तनूरासीत्तामपाहत सोऽहोरात्रयोः संधिरभवत् ।
इति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

ब्रह्मणो विग्रहादेव रजसा परिवेष्टितात् ।

जज्ञिरे मनुजाः सर्वे त्यक्तं तद्विग्रहं पुनः ॥ ५१ ॥

ज्योत्स्नारूपेण निष्पन्नं पुनर्देहान्तरं गतः ।

ब्रह्मा तस्य शरीरात्तु रजसा सहिता द्विजाः ॥ ५२ ॥

क्षुत्पिपासाभिभूताश्च राक्षसाः पन्नगास्तथा ।

भूतगन्धर्वरूपाश्च रुमुत्पन्ना वलान्विताः ॥ ५३ ॥

रजसा परिवेष्टितादिति । अर्वाक्स्रोतसो हि राजसा इत्युक्तम् । श्रूयते हि 'स मजननादेव प्रजा असृजत' इत्यारभ्य 'ताभ्यो दास्ये पात्रे पयोऽदुह-
याऽस्य सा तनूरासीत्तामपाहत सा ज्योत्स्नाऽभवत्' इति ।

रजसा सहितादिति । रजसो रागात्मकत्वात्ततो जाता राक्षसादयः क्षुत्पि-
पासादिपरीता जाताः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

पुनर्देहान्तरं गत्वा ततो विश्वजगत्पतिः ।

वयांसि गर्दभानश्चान्मातङ्गान्नासत्तान्मृगान् ॥ ५४ ॥

तत्तत्तद्व्याप्यनुरूपं तं तं देहं स्वीकृत्य शेषं सर्वं सृष्टवानित्याह—पुनर्देहा-
न्तरं गत्वेति ॥ ५४ ॥

ससर्जान्याश्च विश्वात्मा तथैवाद्वात्रमेव च ।

ऋचं चैव त्रिवृत्तोमं तथा चैव रथंतरम् ॥ ५५ ॥

औद्वात्रमुद्वातृकर्म । ऋचं यज्ञम् । भिष्टदादीनि यज्ञाङ्गानि । श्रूयते हि 'इदं
सर्वमसृजत यदिदं किंच ऋचो यजूंषि सामानि रुद्रांसि यज्ञान्मृगां पशून्'
इति ॥ ५५ ॥

अग्निष्टोमादिकं सर्वं सहाङ्गेन प्रजापतिः ।

तथैव सर्वचामानि निर्ममे वेदशब्दतः ॥ ५६ ॥

वेदशब्दतः इति । तथा चोक्तं पुराणे—

'कृषीणां नामधेयानि कर्माणि विविधानि च ।

वेदशब्देभ्य एवाऽऽहौ निर्ममे स महेश्वरः' इति ॥ ५६ ॥

पञ्चीकृतानि भूतानि ब्रह्मणा मुनयः पुरा ।

सर्वेषां कारणत्वेन प्रोक्तानि ब्रह्मदादिभिः ॥ ५७ ॥

यानि पुरा ब्रह्मणा पञ्चीकृतानि भूतानि तान्येवोक्तस्य शब्दार्थपञ्चजा-
तस्य कारणमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

एवं विचित्रं जगदन्तरात्मा पञ्जापतिः स्वप्नसमं स सृष्ट्वा ।

प्रसादतस्तस्य महेश्वरस्य पुनस्तमोरूपमवाप सयः ॥ ५८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

ब्रह्मसृष्टिकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एवं विचित्रमिति । निरतिशयज्ञानवैराग्यसंपन्नो हि पञ्जापतिः । यत्रेदमुच्यते—

‘ज्ञानममतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम्’ इति ॥

सह स्वभावत एव । एवंभूतोऽपि सृज्यमाणिकर्मभिः प्रवर्तितस्य परमेश्वर-
स्याऽऽज्ञया मायामयं जगन्निर्माय मभोराज्ञां निष्पन्नां मन्वमानः स्वाभाविकीं
स्वरूपमतिष्ठां प्रापत् । तत्त्वनिष्ठैव चेयं लौकिकदृष्टीनामविषयत्वात्तमोरूपप्रा-
प्तिरुच्यते । उक्तं गीतासु—

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः’ इति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमत्काशीचिलासकियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्सत्यन्वकपादाञ्जसेवाप-

रायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसं-

हितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे ब्रह्मसृष्टिकथनं

नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

नैमिषीया ऊचुः—

एवं सृष्ट्या पुनर्ब्रह्मा स्थावराणि चराणि च ।

भगवन्भगवानीशः किं चकाराऽऽशु तद्वद ॥ १ ॥

प्रजापतेः स्वप्रतिष्ठत्वेऽवशिष्टसृष्टिः सृष्टपरिपालनं सांप्रतिकसंसारोपलम्भश्च
कथं स्यादिति जिज्ञासमाना हुनयः पृच्छन्ति । एवं सृष्टेति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

संहारहेतुभूतेन तमता परिवेष्टितः ।

विहाय तत्तमोरूपं सृष्टानामभिवृद्धये ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भसंज्ञस्य ब्रह्मणो रूपमाप सः ।

हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि तथाऽन्यदपि सुव्रताः ॥ ३ ॥

संहारहेतुभूतेनेति । जगत्कर्तारि प्रजापती स्वरूपप्रतिष्ठे हि 'जगत्प्रतिष्ठा
देवेषु' इत्युक्तरीत्या सकलं जगदव्यक्ते लीयते । अत उक्तं संहारहेतुभूतं तयः ।
तेन परिवेष्टितस्तदुपाधिकः स सृष्टानामभिवृद्धये तत्तमोरूपं विजही । अयमा-
शयः— अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशलक्षणलेशपञ्चकमूलो हि कर्माशयः
प्राणिभिरिहाशुच च लोके भोक्तव्यः । यदुक्तं पतञ्जलिना—लेशमूलं कर्मा-
शयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय इति । यावच्च कर्मणां मूलभूतं लेशपञ्चकमनुवर्तते
तावत्तस्य कर्माशयस्य त्रिविधः परिपाको भवति नानाविधयोनिषु
जन्मप्राप्तिश्चाऽऽशुच सुखदुःखलक्षणफलोपभोगश्चेति । तदप्युक्तं तेनैव 'सति
मूले तद्विपाको जात्याशुर्भोगाः' इति । तत्र पूर्वोदीरितसृष्ट्या केषांचिज्जन्म-
हेतुकर्मणां चरितार्थत्वेऽप्यवशिष्टानां चाऽऽयुर्हेतूनां च कर्मणां फलप्रदानानुरूप-
पसर्गपर्यन्तानां प्रभोराज्ञामनुसंदधानस्तदर्थं हिरण्यगर्भापरपर्यायस्य ब्रह्मणो
रूपं प्रापदिति । यद्यपि ब्रह्मा हिरण्यगर्भरूप एव तथाऽपि सूतः प्राकृतसर्ग-
शेषं विवक्षुराजिज्ञासिताभिधानेऽनवधेयवचनतापाताचक्षिप्यां जिज्ञासां हुनीना-
मुत्पादयितुं हिरण्यगर्भसंज्ञस्येति विशिनष्टि । अमुनैव विशेषणेन मुनीञ्जात-
जिज्ञासानाकलव्यापृष्टोऽपि सूतः स्वयमेव वक्तुं प्रतिजानीते । हिरण्यगर्भमिति ।
तथाऽन्यदिति । सुव्रत्मानमन्तर्यामिणं प्रयाणापेक्षितमुपाधिप्रथं तदुत्पत्तिप्र-
कारं चेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

पञ्चभूतेषु जातेषु शब्दस्पर्शादिषु द्विजाः ।

विजातास्तेषु सत्त्वेन गुणेन ज्ञानशक्तयः ॥ ४ ॥

तथा समष्टिभूतानां द्विजाः स्वानां रजोगुणात् ।

शब्दस्पर्शादिभूतेषु विजाताः कृतिशक्तयः ॥ ५ ॥

भूतेषु संस्थिता ज्ञानशक्तयः पञ्च संयुताः ।

समष्टिभूतं सर्वेषां मानसं करणं भवेत् ॥ ६ ॥

तद्रतो भगवान्ब्रह्मा त्रिमूर्तिनां द्विजर्पिताः ।

हिरण्यगर्भं इत्पुक्तो मुनिभिः सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ७ ॥

पञ्चभूतेष्विति । अयमर्थः । अवुद्धिपूर्वकं तमोरुपमव्यक्तमुत्पन्नमिति यद-
वादिष्व तदधिष्ठितनिष्कलः परशिव ईश्वरः सगुणं ब्रह्मेति चोच्यते । तत्
उत्पन्नं यन्महत्त्वं प्राकृतसर्गमध्ये प्रथमम् 'सर्गस्तु प्रथमो ज्ञेयः' इति प्रागु-
क्तं तस्य गुणत्रयात्मकत्वात्तत् उत्पन्नानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रापरपर्या-
याणि सूक्ष्मभूतान्यपि गुणत्रयात्मकान्येव । अतस्तेषु सत्त्वगुणनिबन्धना याः
पञ्चज्ञानशक्तयस्ताः मत्प्रेकं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्निह्नाघ्राणलक्षणाणि ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च जनयन्ति । तेष्वेव पञ्चसु सूक्ष्मभूतेषु रजोगुणात्समष्टिभूतानां स्वानां वा-
क्पाणिपादपायूपस्थलक्षणाणां कर्मेन्द्रियाणां कारणभूताः पञ्च क्रियाशक्तयो
जायन्ते । तथेति कथनात्समष्टिभूतानां स्वानामित्येतत्पूर्वभाषि योजनीयम् । तत्र
तु श्रोत्रादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां कारणभूता ज्ञानशक्तय इत्यर्थः । समष्टिभूताना-
मिति व्यष्टिव्यवच्छेदार्थम् । तथाहि । व्यष्टिभूतस्थूलभूतसूक्ष्मकारणोपाधिभि-
रुपहितं तत्त्वं विश्वतैजसप्राज्ञशब्दैरभिधीयते । समष्टिभूतैस्तेरुपहितं तत्त्वं
वैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वरपदैरभिधीयते । तथा सुचरतापनीयोपनिषदि श्रूयते
'विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादस्तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पादः प्राज्ञ
ईश्वरस्तृतीयः पादः' इति । तदिह हिरण्यगर्भस्य विवक्षितत्वात्समष्टिभू-
तानामित्युक्तम् । तत्र समष्टिसूक्ष्मभूतेषु पञ्चसु स्थिता ज्ञानशक्तयो मिलित्वा
मनोबुद्धयपरपर्यायं समष्टिभूतमन्तःकरणं जनयन्ति । पञ्चभूतगतज्ञानशक्त्या-
त्मकस्यापि मनसस्तुन्दोगोपनिषदि यदक्षमयत्वाभिधानम् 'अक्षमयं हि सौम्य
मनः' इति तदक्षमाचुर्पाभिप्रायम् । अक्षनिबन्धनोपपत्त्याभिप्रायं वा । तथाच
तत्रैव पञ्चदशाहानि माऽक्षीरित्यादिनाऽब्रह्महानोपादानाभ्यां भिन्नस्याप्यवरोप-

अथावेवोदाहरन्ति । अमुनैवाभिप्रायेण यन्नबैभवखण्ड उपरिभागे पञ्चमाध्याये
‘अधेनाऽऽप्यायिते भुक्तेनार्थितं तस्य भासते’ ।

इत्याप्यायन एवावस्थासाधारणकारणतां वक्ष्यति । तदुपहितः परमात्मा
हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । स एव च ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यमूर्तित्रयमध्ये ब्रह्मेत्युच्य-
ते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तथैव ब्रह्मविच्छेदाः संयुताः कृतिशक्तयः ।

समष्टिभूतः प्राणानां भवेत्प्राणः शिवाज्ञया ॥ ८ ॥

तथा सूक्ष्मभूतपञ्चके यत्किंवाद्यत्किपञ्चकं तन्मिलितं तत्समष्टिभूतं प्राणापा-
नादिपञ्चवृत्तिकं शरणं जनयति । आपोमयः प्राण इत्यप्यक्षमयवत्प्रादुर्याभिप्रा-
यमुपचयाभिप्रायं वा ॥ ८ ॥

तत्रस्थो भगवान्विष्णुः सूत्रास्मेति प्रकीर्तितः ।

उत्तमत्र स्थितः साक्षाद्विमूर्तीनां महेश्वरः ॥ ९ ॥

अन्तर्यामीति त्रेषु गीयते वेदविज्ञमाः ।

हिरण्यगर्भरूपं यः प्रातः श्रुतिषु निश्चितः ॥ १० ॥

तदुपहितः परमात्मा सूत्रास्मेत्युच्यते । स एव च ब्रह्मादिमूर्तित्रयमध्ये विष्णु-
रिति । उभयप्रेक्षि । क्रियाज्ञानमविभागमन्तरेण भूतशक्तिपञ्चकोत्पन्ने परिहृतमनः-
प्राणविभाग एकस्मिन्नुपाधौ स एव परमात्मान्तर्यामीति । स च ब्रह्मादिमू-
र्तित्रयमध्ये महेश्वर इत्युच्यते । अविभक्तज्ञानक्रियाशक्तिवादिशेषात्कारणोपा-
धिक ईश्वरोऽप्यन्तर्यामीति कथ्यते । ‘एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामिरेष
शोनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्’ इति हि श्रूयते । वेदेषु गीयत
इति । वृक्षदारण्यके पञ्चमाध्याय उद्दालकयज्ञिवल्क्यरुवादे सत्सद्ब्राह्मणे प्रष्टा-
रमुद्दालकं प्रति याज्ञवल्क्येनोक्तम् । ‘यः पृथिव्याः तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो ये
पृथिव्या न वेद अयं पृथिवी स्त्रीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष स आत्माऽ-
न्तर्याम्यमृतः’ इत्यादिभिर्वहुभिः पर्यायेरन्तर्यामी निरूपितः । तथा वायुर्दे-
गीतस्य तत्सूत्रमित्यादिना प्राणः सूत्रात्मा निरूपितः । तथा ‘हिरण्यगर्भः
समुवर्ततामे’ इति हिरण्यगर्भोऽपि श्रुतिषु गीयते । हिरण्यगर्भरूपमिति । ब्रह्मा
हि त्रिमूर्तिमध्यवर्तिना ब्रह्माण्डाभिमानिविराटात्मना च व्यपदिश्यते । तदुभय-
मव्यवच्छेदेन समष्टिसूक्ष्मोपाधिकविवक्षया यः प्राणिरण्यगर्भरूपं मान इत्युदित
इत्युक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

स पुनर्भगवान्ब्रह्मा मायैव स्वकं पुनः ।

द्विधा कृत्वा मुनिश्रेष्ठा अर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ११ ॥

द्विधा कृत्वेति । यदाह मनुः—

‘ द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्धेन नारी तस्यां तु विराजमसृजत्वमुः ’ ॥ इति ।

इत्युच्यन्ते इत्यारभ्य वैकृतसर्गविशेषः । अव्यक्तमहदङ्कारतन्मात्राणि ह्यष्टौ प्रकृतय इत्युच्यन्ते इत्यारभ्य वैकृतसर्गविशेषः । विकारपोषकान्तरवर्तिपञ्चीकृतभूतकार्यो हि ब्रह्माण्डः ॥ ११ ॥

अर्धेन नारी तस्यां तु विराजमसृजत्पुनः ॥

पुनश्च भगवानस्यां स्वराडाख्यं तथैव च ॥ १२ ॥

सम्राडात्माभिधं विप्रं असृजल्लोकनायकः ।

ते पुनस्तेन विभेन्द्वा ब्रह्माण्डेनाऽऽवृताख्यः ॥ १३ ॥

विराजमिति । समष्टिरूपस्थूलभूतपञ्चमयब्रह्माण्डाभिमानिनम् । स्वराडा-
ख्यमिति ब्रह्माण्डान्तरवर्तिसमष्टिलिङ्गवरीराभिमानिनम् । सम्राडात्मेति
तदुभयकारणाख्याकृताभिमानिनम् । तेन सृष्टा हिरण्यगर्भेन ब्रह्माण्डेनाऽऽवृता
इत्युक्तमकारेण ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्राधान्येन विराडात्मा ब्रह्माण्डमभिमन्यते ।

स्वराट् स्वरूपमुभयं सम्राडित्यवचीच्छ्रुतिः ॥ १४ ॥

उक्तमेव प्रकारमाह—प्राधान्येमेति । स्वरूपमिति । स्वरूपं समष्टिलिङ्गस्व-
रूपं समष्टिलिङ्गवरीरं तद्व्यापकसारभूतवृत्तेः स्वरूपमित्युच्यते । यदाह व्यासः—
तद्वापीतेः संसारव्यपदेशादिति । आपीतिरुच्यते मायायास्तत्पर्यन्तमापीतेरिति ।
अवचीच्छ्रुतिरिति । तैत्तिरीयकोषनिषदि ‘ आपो वा इदं सर्वम् ’ इति प्रकृत्य
‘ सम्राडापो विराडापः स्वरुडापः ’ इति द्वितयात्मकत्वेनापां स्तुतिं कुर्वाणा
श्रुतिरुक्तसम्राडादित्यर्थं व्यवहृतवतीत्यर्थः । अन्यत्राप्येते बहुषु प्रदेशेषु श्रुत्या
न्ययद्वियन्ते उपरक्षाभिमन्यते ‘ विराडसि सपत्नहा सम्राडासि भ्रातृव्यहा
स्वराट्स्यभिमानिहेति । ’ तथा ‘ विराट्स्थीतिरधारदत्तसम्राट्स्थीतिरधार-
स्वराट्स्थीतिरधारयत् ’ इति ॥ १४ ॥

विराट् स्वायंभुवं विप्रा अमृजन्मनुमास्तिकाः ।

अमृजयोगिनीं नारीं शतरूपां तपस्विनीम् ॥ १५ ॥

सा पुनर्मनुना तेन गृहीताऽजीव शोभना ।

तस्यां तेन समुत्पन्नः प्रियवृत्तस्तथैव च ॥ १६ ॥

उत्तानपादसंज्ञश्च तथा कन्याद्वयं पुनः ।

उत्तानपादजां कन्यां द्विजा दक्षप्रजापतेः ॥ १७ ॥

आकूर्तिं दत्तवाञ्छुजां मानसस्य प्रजापतेः ।

आकृत्यां मानसस्याभूयज्ञो विप्राश्च दक्षिणा ॥ १८ ॥

वैकृतसूत्रेः प्रस्तुतत्वादिकाररूपब्रह्माण्डाभिमानिना विराजैव कृतं सर्गमाह—
विराट् स्वायंभुवमिति । विराट्ब्रह्मा सोऽपि स्वशरीरं स्त्रीपुंसात्मकं कृत्वा
तद्भागावेव मनुश्चतरूपे कृतवानित्यर्थः । तदुक्तं भागवते—

‘ कस्य रूपमभूद्देवा यत्कायमभिचक्षते ।

ताभ्यां रूपविभागाभ्यां विभुनं समपद्यत ॥

यस्तु तत्र पुमान्सोऽभून्मनुः स्वायंभुवः स्वराट् ।

स्त्री याऽऽस्त्रीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ’ ॥ इति ।

कस्य विराट्ब्रह्मण इत्यर्थः । श्रुतिरप्याह—‘ स द्वितीयमैच्छत्स हितावानास
यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिप्लव्क्तौ स इमेवाऽऽज्यान् द्वेधा पातयन्ततः पतिश्च पत्नी
बाभवताम् ’ इति प्रकम्य ‘ तां समभवन्ततो मनुष्या अजायन्त ’ इत्यादि ।
स्वायंभुवो विराजोऽपत्यं स्वायंभुवो मनुः । तेनैव युक्तम्—

‘ तपस्तप्त्वाऽमृजयं तु स स्वर्बं पुरुषो विराट् ।

तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ’ ॥ इति ।

वृत्तं व्रतं प्रियवृत्तः प्रियव्रतः । उत्तानपादजामिति । उत्तानपादानुजौ जातां
प्रसूतिं कन्यां दक्षप्रजापतये । मानसस्येति । रुचिप्रजापतये । यदाहान्यत्र—

‘ ददौ प्रसूतिं दक्षाय आकूर्तिं रुचये पुरा ।

प्रजापतिः स अग्राह तयोर्वज्रः सदक्षिणः ’ इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यज्ञस्य जज्ञिरे पुत्रा मुनयो द्वादशास्तिकाः ।

दक्षाज्जाताश्चतस्रश्च तथा पुण्यश्च त्रिंशतिः ॥ १९ ॥

धर्मस्य दत्ता दक्षेण श्रद्धायास्तु त्रयोदश ।

तथैव तेन संपन्नाः श्रद्धायाः कन्यका दश ॥ २० ॥

ताभ्यः ख्यात्यादयो विप्रावशिष्टाः षट् च पञ्च च ।

एवं कर्मानुरूपेण प्राणिनामम्बिकापतेः ।

आज्ञया बहवो जाता असंख्याता द्विजर्षभाः ॥ २१ ॥

यज्ञस्येति । दक्षिणायामिति शेषः । दक्षाज्ञाता इति । चतुर्विंशतिकन्याः ।

तत्र श्रद्धायास्तुत्रयोदश धर्मस्य पत्न्यः । यदाह पराशरः—

‘ श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।

बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्रयोदशी ॥

पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः मनुः ’ इति ।

ताभ्यः श्रद्धादिभ्यस्तुत्रयोदशभ्योऽवशिष्टाः ख्यात्यादय एकादश । तास्वष्टौ

दक्षस्यतिरिक्तेभ्यः प्रजापतिभ्योऽष्टभ्यो भवार्थैका पितृभ्य एका बह्वय एका ।

यदाह पराशरः—

‘ ताभ्यः शिष्टा ययीयस्य एकादश सुलोचनाः ।

ख्यातिः सत्यसंभृतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ॥

सन्नतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ।

भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः ।

पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्चपिचरस्तथा ॥

अग्निर्वसिष्टो वह्निश्च पितरश्च यथाक्रमम् ।

ख्यात्याद्या जगूहुः कन्याः ’ इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

स्वभावादेव संभूतं समस्तामिति केचन ।

तन्न सिध्यति विभेन्द्रा देशकालायपेक्षया ॥ २२ ॥

न केनचित्कष्टं स्वाभाविकमेवेतज्जगदिति लोकायतिकास्तेमुपन्यस्य निर-
स्यति । स्वभावादेवेति । काश्मीरेश्वरेण कुलकुमामिति देशापेक्षा । अहम्येव क-
लानां विकासः । रात्रावेयोत्पलानामिति कालापेक्षा । आदिशब्देन पुण्यकृत
एव सुखं पापिन एव दुःखमित्यदृष्टापेक्षा । सर्वमिदमीश्वरेणैवैतीश्वरापेक्षा ।
सर्वमेवेतत्स्वभाव इति चेत् । न । ईश्वरस्य लोकायतपक्षस्य वैदिकमताविरो-
धात् ॥ २२ ॥

कर्मणैव समुत्पन्नं समस्तमिति केचन ।

तच्छ्रुतिस्मृतिवादस्य विरुद्धं मुनिपुंगवाः ॥ २३ ॥

कर्मणैवेति । अनीश्वरादिनः । श्रुतिस्मृतिवादस्य विरुद्धमिति । ननु पुण्यो
ये पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति वाजसनेयोपनिषदि कर्मणैवेति पक्षः
स्वीकृतः । न । ईश्वराधिष्ठितयोरेव तयोः स्वरूपलाभः स्वकार्यकरत्वं चेत्यपि
श्रुतावेवोदीरणात् । श्रूयते हि—एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमोभ्यो
लोकेभ्य उन्निनीपति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमो निनीपतीति ।
व्यासोऽपीश्वरादेव फलमाप्तिमाह—फलमत उपपत्तेरिति । स्मर्यते च—
'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति ॥ २३ ॥

पुरा हिमवतः पार्श्वे मुनिः सत्यवतीसुतः ।

सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव वैशंपायन एव च ॥ २४ ॥

पैलः कपिलसंज्ञश्च तथा विप्राः पतञ्जलिः ।

अक्षपादः कणादश्च तथैवाऽऽङ्गिरसो मुनिः ॥ २५ ॥

मुकुन्दो मोचकश्चैव महाकालो महामतिः ।

कालरूपः कलामाली कामरूपः कपिध्वजः ॥ २६ ॥

वेदज्ञो वेदिज्ञो विद्वान्निर्द्वेषी देणुवाहनः ।

धौत्वजो वकुलो वह्निर्वज्रदण्डः परंतपः ॥ २७ ॥

पापनाशः पवित्रश्च तथाऽन्ये च महर्षयः ।

परस्परं विचार्याथ श्रद्धया परमर्षयः ॥ २८ ॥

संशयाविष्टमनसस्तपश्चेरुर्नहत्तरम् ।

एतस्मिन्नन्तरे रुद्रः प्रसन्नः करुणानिधिः ॥ २९ ॥

स्वयमाविराजतेषां परतः परमेश्वरः ।

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे प्रसन्नेन्द्रियबुद्धयः ॥ ३० ॥

प्रणम्य परया भक्त्या भगवन्तं त्रिलोचनम् ।

कृताञ्जलिपुटः सर्वे पप्रच्छुः परमेश्वरम् ॥ ३१ ॥

देवदेवो महादेवः सर्वज्ञः करुणानिधिः ।

कपर्दी नीलकण्ठश्च कालकालो महेश्वरः ॥ ३२ ॥

उक्तेऽर्थे मुनीनां संशयापनयनाय परमेश्वरवाक्यमुदाहर्तुं संशयानाम्मुनीन-
नुकामति—एरा हिमवत इत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सोमार्थशेखरः सोमः सोमसूर्याग्रिलोचनः ।

उवाच मधुरं वाक्यं मुनीनां संशयापहम् ॥ ३३ ॥

ईश्वर उवाच—

न स्वभावाज्जगज्जन्मस्थितिर्ध्वंसः मुनीश्वराः ।

न मया केवलेनापि न च केवलकर्मणा ॥ ३४ ॥

प्राणिनां कर्मपाकेन मया च मुनिसत्तमाः ।

जगतः संभवो नाशः स्थितिश्च भवति द्विजाः ॥ ३५ ॥

एवं कर्मानुरूपेण जगज्जन्मादि यन्मया ।

एष स्वभावो विप्रेन्द्रा इति वेदार्थनिर्णयः ॥ ३६ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा महादेवः सर्वज्ञः करुणानिधिः ।

अनुगृह्य मुनिश्रेष्ठांस्तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥ ३७ ॥

मुनयश्च पुनर्विप्राः समाभाष्य परस्परम् ।

अतीव प्रीतिमापन्ना अगमन्वेदचित्तमाः ॥ ३८ ॥

भवन्तोऽपि मुनिश्रेष्ठाः प्राजिकर्मानुरूपतः ।

सृष्ट्वा संहरतीशान इति चित्तं जगत्सदा ॥ ३९ ॥

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषीयास्तपोधनाः ।

प्रसन्नहृदयाः शर्वं पूजयामासुरादरात् ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे हि-
रण्यगर्भादिचिरोपमृष्टिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मुनीनां यथोपन्यस्तः संश्रयस्तन्निरासाय परमेश्वरप्रणिधानं च श्वेताश्व-
तरोपनिषदि श्रूयते—

‘कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छया भूतानि योनिः पुरुषः’ इति चिन्त्यम् ।
‘संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माऽप्यनीशः सुखदुःखहेतोः’ ।

‘ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणीर्निगूढाम्’ इति ॥ ३३ ॥
३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासकियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्बकपादाब्ज-
सेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां
श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यसङ्गठने हिर-
ण्यगर्भादिविशेषसूक्तिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्सर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानवतां वर ।

जातिनिर्णयमस्माकं यद वेदैकदर्शितम् ॥ १ ॥

प्राणिनां कर्मपाकेन मया चेत्पुक्तत्वात्कर्मणां च जातिभेदेन व्यवस्थितत्वा-
ज्जातिभेदं जिज्ञासमाना मुनयः पृच्छन्ति—भगवाक्षिति । वेदैकदर्शितमिति ।
स्मृतिपुराणानामपि मूलभूतवेदानुमोपनेनेव धर्मं प्रमाणत्वात् । वेदैकप्रमाणको
धर्म इति नैमिनिरप्याह—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये लोकोपकाराय जातिनिर्णयमादरात् ।

अगस्त्योऽपि पुराऽपृच्छत्प्रणम्य वृषवाहनम् ॥ २ ॥

अगस्त्योऽपीति । स शिवं यदपृच्छत्तस्मै शिवेनोक्तं तदहं वो वक्ष्या-
त्यर्थः ॥ २ ॥

पुरा सर्वे मुनिश्रेष्ठाः प्रलये विलयं गते ।

अन्धकारावृते लोके विष्णोरंगो महाद्युतिः ॥ ३ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषो विष्णुर्नारायणाभिधः ।

क्षीराब्धौ चिन्तयन् रुद्रं सुधाप ब्रह्मवित्तमाः ॥ ४ ॥

कदाचित्पङ्कजं विप्रास्तरुणादित्यसेनिभम् ।

तस्य सुतस्य देवस्य नाभ्यां जातं महचरम् ॥ ५ ॥

हिरण्यगर्भो भगवान्ब्रह्मा विश्वजगत्पतिः ।

आस्थाय परमो मूर्ते तस्मिन्पद्मे समुद्भवौ ॥ ६ ॥

प्रलय इति । नैमित्तिकप्रलयावसरे लोकत्रये विलयं गते सति सुधापेत्य-
न्वयः । प्रलयकाले वा विलयं प्राप्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्य वैश्विदो श्रेष्ठा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

महादेवाज्ञया पूर्ववासनासहितान्मुखात् ॥ ७ ॥

सर्गावसरे ब्रह्मणो मुखाद्ब्राह्मणा जाता इत्यनेनान्वयः । मुखाद्ब्राह्मणा इति
श्रूयते हि ' ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्मण्यः कुतः । ऊरु तदस्य यद्वैश्यः
पद्भ्यां शूद्रो अजायत ' इति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणा ब्राह्मणस्त्रीभिः सह जातास्तपोधनाः ।

तस्य हस्तात्सह स्त्रीभिर्जज्ञिरे पृथिवीभुजः ॥ ८ ॥

ऊरुभ्यां सहिताः स्त्रीभिर्जाता वैश्याः शिवाज्ञया ।

पद्भ्यां शूद्राः सह स्त्रीभिर्जज्ञिरे वेदवित्तमाः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणा इत्यादि जात्यभिप्रायमत उक्तं सह स्त्रीभिरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्वस्त्रीषु स्वस्य वैधेन मार्गेणोत्थः स्वयं भवेत् ।

अवगमसूचमाजातस्त्वनुलोमः प्रकीर्तितः ॥ १० ॥

असंकीर्णस्य जातिचतुष्टयस्य लक्षणमाह—स्वस्त्रीष्विति । ब्राह्मण्यां ब्राह्म-
णस्य रुचियायां क्षत्रियस्येत्यादि । स्मर्यते हि—

‘ सवर्णभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि स्वजातयः ’ इति ।

वैधेनेति । विवाहादिविधेयुक्तेन । अन्यथा जातानां कुण्डगोलकादीनां सरयपि सर्वर्णत्वे शूद्रधर्मत्वं स्मर्यते—

‘शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽप्यध्वस्तजाः स्मृताः’ इति ।

संकीर्णाननुलोमजानाह । अवरोत्स्यति । श्रमियवैश्याशूद्रानु ब्राह्मणस्य । वैश्यशूद्रयोः सन्निपत्य । शूद्राणां वैश्यस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

उत्तमास्ववराज्जातः प्रतिलोम इति स्मृतः ।

वर्णस्त्रीष्वनुलोमेन जतः स्यादान्तरालिकः ॥ ११ ॥

वर्णासु प्रतिलोमेन जातो वात्य इति स्मृतः ।

ब्राह्मण्यां सधवायां यो ब्राह्मणेन द्विजोत्तमाः ।

जातश्चौर्येण कुण्डोऽसौ विधवायां तु गोलकः ॥ १२ ॥

उत्तमास्त्विति । ब्राह्मण्यां श्रमियादित्रयात् । श्रमियायां वैश्यशूद्राभ्याम् । वैश्यायां शूद्रादित्यर्थः । वर्णस्त्रीष्विति । अनुलोमप्रतिलोमजाः स्त्रियो व्यव-
च्छिन्नमिति वर्णास्त्वित्यपि । कुण्डगोलकयोर्लक्षणमाह—ब्राह्मण्यां सधवाया-
मिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

नृपायां ब्राह्मणाज्जातः सर्वग इति कीर्तितः । १३ ॥

चौर्यादस्यामनेनोत्थो नाम्ना नक्षत्रजीवनः ।

पेशायां ब्राह्मणाज्जातो निषादो वेदविच्छिन्नाः ॥ १४ ॥

नृपायामिति । श्रमियायामनुलोमजो विधिना जातश्चेत्सर्वगः । चौर्येण वेद-
क्षयजीवित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अस्यामनेन चौर्येण कुम्भकारोऽभिजायते ।

ऊर्ध्वनापित प्वासी नाम्ना वेदविद्धा वराः ॥ १५ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणेनोत्थो द्विजाः पारशवः स्मृतः ।

चौर्येणास्यां निषादोऽभ्रनाम्ना वेदार्थविच्छिन्नाः ॥ १६ ॥

कुम्भकारस्यैव नामान्तरमूर्ध्वनापित इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

दीप्यन्त्यां ब्राह्मणाज्जातः आपीतारूपो भवेद्द्विजाः ।

आभोगव्यां तु विप्रेण पिङ्गलो नाम जायते ॥ १७ ॥

दीप्यन्त्यामिति । शूद्रायां सन्निपत्याज्जातो दीप्यन्त्य इति वदयति । तज्जातिः

स्त्री दौष्यन्ती । आयोगव्याप्ति । शूद्राद्वैश्यायां जात आयोगवः । तज्जाता
स्व्यायोगवी । एतावत्पर्यन्तं ब्राह्मणाद्वाक्य्यादिषु चौर्यजा अचौर्यजा-
शोकाः ॥ १७ ॥

विप्रयां क्षत्रियाज्जातः सूत इत्युच्यते बुधैः ।

चौर्येणास्यामनेनोत्थो रयकार इति स्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्रियेण ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विविधानाह—विप्रयां क्षत्रियादित्यादिना ॥ १८ ॥

क्षत्रियस्त्रीषु वैश्यास्तु भोजश्चौर्याद्विजायते ।

वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो महिष्योऽम्बष्ठसंज्ञितः ॥ १९ ॥

चौर्येणास्यामनेनोत्थो भवेद्विरसंज्ञितः ।

शूद्रायां क्षत्रियाज्जातो दौष्यन्त्याख्यो भवेद्विजाः ॥ २० ॥

महिष्य इत्यम्बष्ठ इति नामद्वयेनोक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

चौर्येणास्यामनेनोत्थः शूलिको भवति द्विजाः ।

ब्राह्मणदां वैश्यतो जातः क्षत्रा भवति नामतः ॥ २१ ॥

वैश्याद्ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विविधानाह—ब्राह्मण्यां वैश्यतो जात इत्या-
दिना ॥ २१ ॥

अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रः प्रजायते ।

जातो वैश्यान्नृपायां यः शालिको मागधश्च सः ॥ २२ ॥

अस्यामनेन चौर्येण पुलिन्दो जायते बुधाः ।

मणिकारस्तु वैश्यायां चौर्याद्विश्वेन जायते ॥ २३ ॥

शूद्रायां वैश्यतो जात उग्र इत्युच्यते बुधैः ।

अस्यामनेन चौर्येण कटकारः प्रकीर्तितः ॥ २४ ॥

शालिकमागधश्चोऽप्यासी ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शूद्राद्विप्रान्नृपायां तु चण्डालो नाम जायते ।

अस्यामनेन चौर्येण ब्राह्मणसस्तु जायते ॥ २५ ॥

शूद्राद्ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विविधानाह—शूद्राद्विप्रान्नृपायामित्यादिना ॥ २५ ॥

जातः शूद्रेण राजन्यां वैदेहाख्यश्च पुल्कसः ।

अस्यामनेन चौर्येण वेलवाख्यो विजायते ॥ २६ ॥

जातः शूद्रेण वैश्यायां भवेत्पत्तनशालिकः ।

अनेनास्यां भवेच्चक्री चौर्याद्वल्लविदां वराः ॥ २७ ॥

राजन्यां राजन्यायाम् । वैदेहपुल्कसश्चन्द्री पर्यायी ॥ २६ ॥ २७ ॥

चौर्याच्छूद्रेण शूद्रायां जातो माणविको भवेत् ।

अम्बष्टायां समुत्पन्नः सवर्णेन द्विजोत्तमाः ॥ २८ ॥

अपरा अपि नानाविधाः संकरजातीराह—अम्बष्टायामित्यादिना । अम्ब-
ष्टायां भक्षियाद्वैश्यायां जातायां सवर्णेन ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातेन ॥ २८ ॥

आग्नेयनर्तकारख्यः स इति प्रोक्तो महात्मभिः ।

करणायां तु विभेन्द्रा माहिष्यायो विजायते ॥ २९ ॥

स तक्षा रथकारश्च प्रोक्तः शिल्पी च वर्धकी ।

लोहकारश्च कर्मार इति वेदार्थवेदिभिः ॥ ३० ॥

विप्रायामुद्यतो जातस्तक्षवृत्तिः प्रकीर्तितः ।

वैश्यायां तेन निष्पन्नः समुद्रो नाम जायते ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण्यां यो निषादेन जनितः स तु नापितः ।

नृपायां यो निषादेन जातोऽधोनापितः स्मृतः ॥ ३२ ॥

विप्रायां नापिताज्जातो वेणुकः परिकीर्तितः ।

राक्ष्सां यो जनितस्तेन कर्मकारः स उच्यते ॥ ३३ ॥

द्विजोत्तमायां दीप्येन्ताज्जागलब्धः प्रजायते ।

वैश्यायां तु निषादेन मुनिषादोऽभिजायते ॥ ३४ ॥

ब्राह्मण्यां यो मुनिश्रेष्ठा वैदेहेन प्रजायते ।

स नाम्ना रजको ज्ञेयः पण्डितैः पण्डितोत्तमाः ॥ ३५ ॥

द्विजोत्तमायां चण्डालायः पुमाञ्जायते भुवि ।

श्वपचः स तु विज्ञेयः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ३६ ॥

श्वपचादिप्रकन्यायां गुहको जायते सुतः ।

वैश्यायां यस्तु चण्डालाज्जातो दन्तकषेलकः ॥ ३७ ॥

जनितोऽनेन शूद्रायां विषा आश्रमकः स्मृतः ।

प्रतिलोमनिपादायः शूद्रायां स तु भैरवः ॥ ३८ ॥

शूद्रायां मागधाज्जातः कुकुन्दः प्रोच्यते बुधेः ।

नृपायां मागधाज्जातः खनकः परिकीर्तितः ॥ ३९ ॥

खनकाद्राजकन्यायामुद्बन्धो नाम जायते ।

अयोगवेन बाल्लण्यां चर्मकारः प्रजायते ॥ ४० ॥

विप्रव्रात्यात्तु विषायां बन्दिनो नाम जायते ।

क्षत्रव्रात्यान्नृपायां तु खलो मत्तश्च मल्लकः ॥ ४१ ॥

मल्लान्तु पिच्छलस्तेन नटारूढो जायते भुवि ।

नटात्करणसंज्ञस्तु करणात्कर्मसंज्ञितः ॥ ४२ ॥

तेन द्रमिल उत्पन्नो नृपायां वेदविचमाः ।

वैश्यव्रात्यात्तु वैश्यायां सुधन्वा जायते द्विजाः ॥ ४३ ॥

अनेनावार्यसंज्ञस्तु भारुषो भारुषादपि ।

द्विजन्मा जायते तस्मान्मैत्रो मैत्रान्तु सात्वतः ॥ ४४ ॥

करणायामिति । शूद्रायां विषा उत्पन्नस्यायाम् । माहिष्यादिति । अम्बुष्ठापर-
पर्यायात् । उच्यते इति । शूद्रायां वैश्यतो जात उग्र इत्युच्यते तस्मात्तेनेति
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

मैत्राद्वैदेहको जागः स मातङ्गश्च कीर्तितः ।

मातङ्गाज्जायते सूतः सूतादस्युः प्रजायते ॥ ४५ ॥

दस्योर्जातो मुनिश्चेष्टा मालाकारः समालयया ।

प्रतिलोमनिषादेन कैवर्तख्यो विजायते ॥ ४६ ॥

तिलकारिस्त्रिधां जात आधोगेन द्विजोत्तमाः ।

नीलादिवर्णविकेता नाम्ना वेदार्थवित्तमाः ॥ ४७ ॥

कारौ चारुसयख्यायां निषादेन मुनीश्वराः ।

चर्मजीवी समुत्पन्नः सर्वविज्ञानसगराः ॥ ४८ ॥

मातङ्गादिति । वैश्यायामित्यनुवर्तते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

युष्माकं संग्रहेणेव मयोक्तो जातिनिर्णयः ।

यथाऽगस्त्याच्छ्रुतः व सहुरोरनुशासनात् ॥ ४९ ॥

ईदृशानामनुक्तानामनन्तानां भेदानां संभवादाह—संग्रहेणेति ॥ ४९ ॥

स्वजात्युक्तं यथाशक्ति कुरुते कर्म यः पुमान् ।

मुक्तिस्तस्यैव संसारादिति वेदानुशासनम् ॥ ५० ॥

जातिनिर्णयप्रयोजनमाह—स्वजात्युक्तमिति । वेदानुशासनमिति । ‘धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितम्’ इति हि वेदवाक्येऽनुशिष्यते । स्वजात्युक्त एव हि धर्मः ॥ ५० ॥

सर्वेषां जन्मना जातिर्नान्यथा कर्मकोटिभिः ।

पश्वादीनां यथा जातिर्जन्मनैव न चान्यथा ॥ ५१ ॥

जन्मनिबन्धना एता जातयः सन्तु कर्मनिबन्धनास्तु कीदृश्य इत्याशङ्क्य ता न संभवन्त्येवेत्याह—सर्वेषामिति । तत्र दृष्टान्तमाह—पश्वादीनामिति ॥ ५१ ॥

साऽपि स्थूलस्य देहस्य भौतिकस्य न चाऽऽत्मनः ।

तथाऽपि देहेऽहंमानादात्मा विप्रादिसंज्ञितः ॥ ५२ ॥

यदि जन्मनिबन्धनैव जातिस्तर्हि जन्मरहितस्याऽऽत्मनः सा कथं भवेत्तदभावे वा तस्य कथं जातिप्रयुक्तधर्मेषु नियोग इत्यत आह—साऽपि स्थूलस्येति । सूक्ष्मभूतकार्यस्य लिङ्गशरीरस्याप्यात्मवज्जात्यभावाभिप्रायेण स्थूलस्येत्युक्तम् । जातिभेदादितादात्म्याध्यासादजातेरप्यात्मनो विमत्त्वादित्यवहार इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्वस्वरूपापि ज्ञानादिहेऽहंमानं आत्मनः ।

अपरिज्ञानमप्यस्य ब्राह्मणा वेदचित्तमाः ॥ ५३ ॥

आदिमज्ञ भवत्पन्तस्तस्य ज्ञानेन सुव्रताः ।

ज्ञानं वेदान्तविज्ञानमिति सद्गुरुनिर्णयः ॥ ५४ ॥

अध्यासोपादानयज्ञानमाह—स्वस्वरूपेति । अज्ञानस्य तर्हि को हेतुः । अनादित्वे वा तस्याऽऽत्मवदन्तोऽपि न स्यादिति चेन्न । यथा प्रागभावरयानादेर्भावेन निवृत्तिरेवमनादेरज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरित्याह—अपरिज्ञानमिति । लोकायतादिशास्त्रोक्तमज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं वारयितुमाह—ज्ञानमिति । यथार्थदर्शिनो यथादृष्टार्थवादिनश्च व्यासादयस्ते सत्गुरवः । लोकायतादयस्तु विमलम्भकत्वादज्ञत्वाच्च भैवंविधा इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

यस्यापरोक्षविज्ञानमस्ति वेदान्तवाक्यजम् ।

तस्य नास्ति नियोज्यत्वमिति वेदार्थनिर्णयः ॥ ५५ ॥

ज्ञानिनस्तर्हि जात्यभावे कथं तस्य तत्प्रयुक्तौ विधिनिषेधाविति चेन्न रत एव तस्य तावित्याह । यस्यापरोक्षेति । वेदार्थेति । ‘स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कर्नीयानिति’ राजसनेयश्रुतिः । ‘एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कर्नीयान्’ इति काठकश्रुतिः ॥ ५५ ॥

वर्णिनामाश्रमाः प्रोक्ताः सर्वशास्त्रार्थवेदिनिः ।

तेषां वर्णाश्रमस्थानां वेदकिंकरता सदा ॥ ५६ ॥

वर्णधर्मवदाश्रमधर्मोऽपि तत्तज्ज्ञानविरहिणामेवेत्याह—वर्णिनामिति । वेदकिंकरता वेदेन कर्मसु नियोज्यता ॥ ५६ ॥

अस्ति चेद्ब्रह्मविज्ञानं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

वर्णाश्रमसमाचारस्तयोर्नास्त्येव सर्वदा ॥ ५७ ॥

स्त्रीत्वादीनामपि वर्णाश्रमवद्देहधर्मत्वेन देहाध्यासविरहे सति कर्मरवनिर्णयत्वे न तत्कृतः कोऽपि विशेष इत्याह—अस्ति चेदिति ॥ ५७ ॥

अविज्ञायाऽऽत्मसद्भावं स्ववर्णाश्रममास्तिकाः ।

जहाति यः स मुहात्मा पतत्येव न संशयः ॥ ५८ ॥

तस्मात्सर्वयत्नेन श्रद्धया सह सर्वदा ।

कर्तव्यो वर्णान्तेधर्मः श्रौतः स्मार्तश्च मुक्तये ॥ ५९ ॥

संभासो भावश्च सद्भावः पारमार्थिकं रूपमात्मनस्तदसाक्षात्कृत्य कर्मपरित्यागे पातित्यमाह—अविज्ञायेति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इत्याकर्ण्य मुनीश्वराः श्रुतिगतं सूतोपदिष्टं परं

सत्पानन्तसुखनकाशपरमं ब्रह्मात्मविज्ञानदम् ।

श्रुत्वा जातिविनिर्णयं सकललोकाम्भोधिपारं सदा

सत्पास्तेयदयार्जवादिसंहितास्तुष्टा बभूवुर्मुशम् ॥ ६० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

जातिनिर्णयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सत्पानन्तेति । जातिनिर्णयो हि तत्प्रयुक्तकर्मानुष्ठानद्वारा तत्त्वज्ञानहेतुः ॥ ६० ॥

इति श्रीमत्काशीचिलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमङ्गयम्बकपादाब्जसे-

वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां

श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे जाति-

निर्णयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(तीर्थमाहात्म्यकथम्)

त्रयोदशोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवंस्तीर्थमाहात्म्यं सर्वशास्त्रार्थविचम ।

ब्रूहि कारुण्यतोऽस्माकं हिताय प्राणिनां मुदा ॥ १ ॥

तत्त्वज्ञानमन्तरेण कर्मत्यागे पातित्यमुक्तम् । ममादाज्जातस्य तस्य निर्णे-
जने तीर्थसेवा मुकरोषाय इति मन्यमानो मुनयस्तीर्थमाहात्म्यं जिज्ञासन्ते—
भगवंस्तीर्थेति ॥ १ ॥

सुत उवाच—

वदामि तीर्थमाहात्म्यं संग्रहेण मुनीश्वराः ।

शृणुष्व सर्वशास्त्रोक्तं श्रद्धया परया सह ॥ २ ॥

गङ्गाद्वारं महातीर्थं सर्वदेवनिषेवितम् ।

तत्र स्नात्वा रवौ मेघे स्थितेऽश्विन्यां मुनीश्वराः ॥ ३ ॥

यथाशक्ति धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ।

उपोष्य सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो द्विजाः ॥ ४ ॥

सोमतीर्थमिति स्यात्तं सोमनाथस्य संनिधौ ।

समुद्रे पश्चिमे विप्राः स्थितं योजनमायतम् ॥ ५ ॥

विस्तीर्णं योजनं विप्रा विश्वेदेवैर्निषेवितम् ।

पर्वण्यार्द्रादिनेऽष्टम्यां व्यतीपाते तथा द्विजाः ॥ ६ ॥

अर्कवारे चतुर्दश्या स्नात्वा दत्त्वाऽत्र भोजनम् ।

प्रणम्य सोमनाथाख्यं सोमं सोमविभूषणम् ॥ ७ ॥

उपोष्य रजनीमेकां भस्मदिग्धतनूरुहः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शंकरं याति मानवः ॥ ८ ॥

वाराणस्यां महातीर्थं नाम्ना तु मणिकर्णिका ।

तत्र स्नात्वा महाभक्त्या प्रातरेव समाहितः ॥ ९ ॥

दृष्ट्वा विश्वेश्वरं देवं करुणासागरं हरम् ।

यथाशक्त्यन्नपानादि दत्त्वा मुक्तो भवेन्नरः ॥ १० ॥

प्रयागाख्यं महातीर्थं भवरोगस्य भेषजम् ।

भरण्यां कृत्तिकायां तु रोहिण्यां वा विरोपतः ॥ ११ ॥

तत्र स्नात्वा रवौ मेघे वर्तमाने मुनीश्वराः ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा विमुक्तो मानवो भवेत् ॥ १२ ॥

आद्रोयां मार्गशीर्षे वा यज्ञासागरसंगमे ।

स्नात्वा मध्यंदिने दत्त्वा यथाशक्ति धनं मुदा ॥ १३ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।

नर्मदां च महातीर्थं नरकद्वारनाशकम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मविष्णवादिभिर्नित्यं सेवितं शंकरेण च ।

तत्र स्नात्वा यथाशक्ति धनं दत्त्वाऽऽदरेण च ॥ १५ ॥

ब्रह्मलोकमवाप्नोति नरो नात्र विचारणा ।

यमुना च महातीर्थं यमेनापि निषेवितम् ॥ १६ ॥

अद्वयेति । तद्विरहे तीर्थानामपि निष्फलत्वम्—

‘मये तीर्थे द्विजे देवे देवसे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी’ इत्याहुः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

तत्र स्नात्वा नरो भवत्या रवौ वृषभसंस्थिते ।

विशाखे सूर्यवारे वा दत्त्वा विप्राय भोजनम् ॥ १७ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन सह मोदते ।

सरस्वतीनि विरूपाता नदी सर्ववरप्रदा ॥ १८ ॥

यस्यां वागीश्वरी देवी वर्तते सर्वदाऽऽदरात् ।

तस्यामार्गादिने स्नात्वा यत्किञ्चिच्छिवयोगिने ॥ १८ ॥

दत्त्वा पुत्रादिभिः साधुं नरः स्वर्गमवाप्नुयात् ।

गोदावरीति यां लोके सुप्रसिद्धा महानदी ॥ २० ॥

सिंहराशौ स्थिते सूर्ये सिंहयुक्ते बृहस्पतौ ।

तस्यां स्नात्वा यथाशक्ति धनं दत्त्वा तु मानवः ॥ २१ ॥

गङ्गायां द्वादशाब्दस्य नित्यं स्नानफलं लभेत् ।

कृष्णवेणीति या लोके प्रोक्ता विप्रा महानदी ॥ २२ ॥

विशाख इति । विशाखानक्षत्रयुक्ते सूर्यवारे । ' नक्षत्रेण युक्तः कालः ' इत्यण् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादिद्वन्द्वधभावः । सूर्यवारस्य विशेष-
स्योपादानात् ' लुपविशेषे ' इति न लुप् । अत एव युक्तवद्वयक्तिवचने न
भवतः । अथवा सूर्यवारे विशाखे स्यातां चेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सर्वयोगीश्वराराध्या सहादेवोद्धता शुभा ।

इन्द्रनीलगिरिर्यस्यां स्नात्वाऽभूच्छंकरासनम् ॥ २३ ॥

नित्यं यस्यां महादेवः स्नात्वा विष्णवादिभिः सह ।

तस्मिन्गिरिवरे श्रीमान्वर्तते शिवया सह ॥ २४ ॥

स्नात्वा तस्यां नरः पर्वण्युपोष्य ब्रह्मवित्तमाः ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा मुच्यते भवबन्धनात् ॥ २५ ॥

सुवर्णमुखरी नाम नदी संसारनाशिनी ।

समस्तप्राणिनां भुक्तिमुक्तिसिद्धयर्थमास्तिकाः ॥ २६ ॥

केवलं कृपया साक्षाच्छिवेन परमात्मना ।

निर्भिता मघनक्षत्रे माघमासि द्विजोत्तमाः ॥ २७ ॥

यस्यास्तीरे महादेवः शंकरः शशिभूषणः ।

श्रीमदक्षिणकैलासे शिवया परया सह ॥ २८ ॥

वर्तते तां समालोक्य सुवर्णमुखरीं नदीम् ।

यस्यां संभूय तीर्थानि स्वपापघ्वस्तिसिद्धये ॥ २९ ॥

स्नानं कृत्वा महाभवत्या मघर्क्षे माघमासि च ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ ३० ॥

श्रीकालहस्तिशैलेशं शिवं शिवकरं नृणाम् ।

श्रीमदक्षिणकैलासवासिनं वासवार्चितम् ॥ ३१ ॥

प्रणम्य दण्डवद्वक्त्या विमुक्ता ह्यपजरात् ।

स्नात्वा तस्यां नरो भक्त्या मघर्क्षे माघमासि च ॥ ३२ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।

कम्पा नाम नदी पुण्या कमलासननिर्मिता ॥ ३३ ॥

यस्यां द्विजोत्तमाः स्नात्वा शंकरं शशिशेखरम् ।

दृष्ट्वा भक्त्या नरः सद्यो मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ३४ ॥

आदिलिङ्गे महाविष्णुर्यस्यां स्नात्वा महेश्वरम् ।

समाराध्य स्थितस्तत्र देवदेवस्य संनिधौ ॥ ३५ ॥

निरीक्ष्य श्रद्धया विप्रा नदीं तामच्युतो हरिः ।

तस्यां स्नात्वाऽर्कवारे च ब्राह्मणाः श्रद्धया सह ॥ ३६ ॥

सहादिति । सहापर्वतात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

हस्ते वा भगनक्षत्रे तथा पर्वण्यपि द्विजाः ।

विप्रायान्नादिकं दत्त्वा नरः स्वर्गे महीयते ॥ ३७ ॥

कुटिला नाम या लोके प्रसिद्धा महती नदी ।

यस्यास्तीरे मुनिश्रेष्ठा वीरास्पा वेदाविन्तमाः ॥ ३८ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां तु भद्रकाली दृढव्रता ।

अधिकासंज्ञितां रम्यां पुरीमादित्यनिर्मिताम् ॥ ३९ ॥

भगनक्षत्र उत्तरफल्गुन्याम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अप्सरोगणसंकीर्णामाश्रितामसुरैः सुरैः ।

अभ्येत्याशेषदेवानामादिभूतं महेश्वरम् ॥ ४० ॥

प्रतिष्ठाप्य जलेनास्याः स्नाप्य श्रद्धापुरःसरम् ।

प्रार्थयामास धर्मज्ञा देवदेवं घृणानिभिम् ॥ ४१ ॥

यः पुमान्देवदेवास्यां स्नात्वा श्रद्धापुरःसरम् ।

श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा दृष्ट्वा स्तुत्वाऽभिवन्द्य च ॥ ४२ ॥

ददाति विदुषे वस्त्रं धनं धान्यं यथाबलम् ।
तस्य भुक्तिं च मुक्तिं च प्रयच्छाशेषनायक ॥ ४३ ॥

सूत उवाच—

वीरया प्रार्थितो देवो विप्रेन्द्रा ब्रह्मवित्तमाः ।
तथा भवत्विति प्राह शिवो गम्भीरया गिरा ॥ ४४ ॥
तस्यां स्नात्वाऽर्कवारे यः श्रद्धया परया सह ।
ददाति धनमन्यद्वा स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ४५ ॥
मणिमुक्ता नदी दिव्या महादेवेन निर्मिता ।
यस्यां विष्णुश्च रुद्रश्च ब्रह्मा वह्निश्च मारुतः ॥ ४६ ॥
विश्वे देवाश्च वसवः सूर्यो देवः पुरंदरः ।
आदित्ये चापसंयुक्ते श्रद्धयाऽऽर्द्रादिने द्विजाः ॥ ४७ ॥
स्नानं कृत्वा धनं दत्त्वा श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ लोकानां हितकाम्यया ॥ ४८ ॥
प्रार्थयामासुरीशानं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।
दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खा वा पण्डितोऽपि वा ॥ ४९ ॥
ब्राह्मणो वाऽथ शूद्रो वा चाण्डालो वाऽन्य एव वा ।
अस्यामस्मिन्दिने स्नात्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ ५० ॥
यथाशक्ति धनं दत्त्वा धान्यं वा वस्त्रमेव वा ।
श्रीमद्वृद्धाचलेशाय ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ॥ ५१ ॥
उपोष्य प्रातरेवेशं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।
यो नमस्कुरुते तस्य प्रयच्छ परमां गतिम् ॥ ५२ ॥
इत्येवं प्रार्थितः सर्वैः श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरः ।
तथैवास्त्विति संतुष्टः प्राह गम्भीरया गिरा ॥ ५३ ॥
तस्यामार्द्रादिने स्नाति श्रद्धया मानवो द्विजाः ।
तस्य संसारविच्छिन्तिः सिद्धा नात्र विचारणा ॥ ५४ ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरे रम्ये महालक्ष्म्या निषेविते ।

शिवगङ्गेति विख्यातं तटाकं तीर्थमुत्तमम् ॥ ५५ ॥

तस्य दक्षिणतीरे श्रीशंकरः शशिशेखरः ।

प्रनृत्यति परानन्दमनुभूयानुभूय च ॥ ५६ ॥

यस्मिन्ब्रह्मादयो देवा मुनयश्च दिने दिने ।

स्नानं कृत्वा प्रनृत्यन्तं भवानीसहितं शिवम् ॥ ५७ ॥

प्रणमन्ति महाभक्त्या भवरोगनिवृत्तये ।

यस्मिन्साक्षान्महादेवो भवानीसहितो हरः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मविष्णवादिभिः सार्धं मयर्क्षे माघमासि च ।

स्नानं करोति रक्षार्थं प्राणिनाभीश्वरेश्वरः ॥ ५९ ॥

* अप्सरैरप्सरोभिश्च न कादाचित्कत्वं संकीर्णत्वं किंतु नियतवासोऽपि तासामियं पुरीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

तस्मिन्भक्त्या नरः स्नात्वा ददाति धनमादरात् ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माप्तेति द्विजोत्तमाः ॥ ६० ॥

गुह्यतीर्थमिति ख्यातं समुद्रे वेदवित्तमाः ।

श्रीमद्व्याघ्रपुरस्यास्य प्रागुदीच्यां दिशि स्थितम् ॥ ६१ ॥

एकयोजनविस्तीर्णमेकयोजनमायतम् ।

समुद्रतीरमारुह्य ब्रह्मणा विष्णुना तथा ॥ ६२ ॥

रुद्रेणशेषदेवायैर्भुनिभिश्च निषेवितम् ।

पुरा वेदविदां मुख्या वरुणो जलनायकः ॥ ६३ ॥

प्रमादाद्ब्राह्मणं हत्वा तत्पापविनिवृत्तये ।

व्याघ्रपादवचः श्रुत्वा त्वरया परया सह ॥ ६४ ॥

* अहुरैः सुरैरप्सोऽभिषेकपेक्षितमिति गतिमाति ।

गुह्यतीर्थमिदं गत्वा मघर्षे माघमासि च ।
 तत्र स्नात्वा महाभक्त्या वरुणो दग्धकल्मषः ॥ ६५ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे श्रीमालीलकण्ठोऽम्बिकापतिः ।
 प्रसादमकरोत्तस्य वरुणस्य कृपावलात् ॥ ६६ ॥
 वरुणोऽपि महोदिवं वाञ्छितार्थप्रदायिनम् ।
 प्रार्थयामास धर्मात्मा लोकानां हितकाम्यया ॥ ६७ ॥

वरुण उवाच—

भगवन्देव मत्पूजां मघर्षे माघमासि च ।
 कृत्वा यः श्रद्धयैवास्मिंस्तीर्थे स्नात्वा ददाति च ॥ ६८ ॥

स सर्वसमतामेत्येति । समत्वलाभो हि महत्तरं फलम् । तथा च गीतासु—

‘सुहृन्मित्रार्थदासीनमध्यस्थद्वेष्यवन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विजिग्यते’ इति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

तस्य मुक्तिं प्रयच्छाऽऽशु ब्राल्लणस्यान्वजस्य वा ।

सूत उवाच—

देवदेवो महादेवो वाङ्मनोगोचरो हरः ॥ ६९ ॥
 तथैवास्त्विति विप्रेन्द्राः प्राह गम्भीरया गिरा ।
 अत्र पर्वणि यः स्नात्वा ददाति धनमादगात् ॥ ७० ॥
 समस्तपापनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ।
 बहवोऽत्र मुनिश्रेष्ठाः स्नात्वा पर्वणि पर्वणि ॥ ७१ ॥
 विहाय सर्वपापानि विमुक्ता तत्रवन्धनात् ।
 ब्रह्मतीर्थमिति ख्यातं तटाकं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ७२ ॥
 श्रीमद्ब्रह्मपुरारूपस्य मध्यमे सुप्रतिष्ठितम् ।
 रोमशो भगवान्वास्मिंस्तटाके वेदवित्तमाः ॥ ७३ ॥

स्नात्वा नित्यं महाभक्त्या तताप सुमेहचपः ।
 यस्मिन्ब्रह्मा द्विजाः स्नात्वा कल्पादौ परमेश्वरम् ॥ ७४ ॥
 पूजयामास लोकानां सृष्टिस्थित्यर्थमादरात् ।
 तत्र स्नात्वाऽर्कवारे च ग्रहणे चैव पर्वणि ॥ ७५ ॥
 यो ददाति धनं भक्त्या स याति परमेश्वरम् ।
 सूर्यपुष्करिणी नाम तीर्थमत्यन्तशोभनम् ॥ ७६ ॥
 श्रीमद्वल्लपुराणस्य पश्चिमस्यां दिशि स्थितम् ।
 यत्र स्नात्वाऽर्कवारे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ७७ ॥
 विषुवद्वयकालेषु पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।
 पूषा दक्षाध्वरध्वस्तदन्ताल्लङ्घ्या प्रियं गतः ॥ ७८ ॥
 पुरा रायणपुत्रस्तु विजित्य सकलं जगत् ।
 इन्द्रजिद्विजयमारुह्य प्रमत्तः पण्डितोत्तमाः ॥ ७९ ॥
 गच्छन्नत्यन्तवेगेन व्योम्नि लङ्घ्वां प्रति द्विजाः ।
 तीर्थस्यास्य रथस्तीरे दक्षिणे सुस्थितोऽभवत् ॥ ८० ॥
 सोऽपि तत्प्रेक्ष्य विभेन्द्रा विचार्य सुचिरं सुधीः ।
 पूजयामास तत्रैव श्रद्धया परमेश्वरम् ॥ ८१ ॥
 देवदेवो महादेवो राक्षसानां महाधनम् ।
 तत्रैवाऽऽस्ते स्वयं भीत्वा भवानीसहितो हरः ॥ ८२ ॥
 इन्द्रजित्पुनरादातुं न शशाक तमेश्वरम् ।
 स पुनः सुचिरं कालं विचार्य परमेश्वरम् ॥ ८३ ॥
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा समारुह्य रथोत्तमम् ।
 विषर्णो विवशोऽजीव द्विजा लङ्घ्वापुरीं गतः ॥ ८४ ॥
 अस्मिन्पर्वणि यः स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणं मुदा ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ॥ ८५ ॥

यः स्नाति वेदविच्छ्रेष्ठाः कावेर्युदधिसंगमे ।

सर्वाणि तस्य पापानि विनश्यन्ति न संशयः ॥ ८६ ॥

श्वेतारण्ये तथा कुम्भकोणे मध्वार्जुने द्विजाः ।

आम्रतीर्थे हृदि स्थाने तथा मङ्गलवंशके ॥ ८७ ॥

त्रिकोटिहाख्ये कावेरी वरिष्ठा सर्वकामदा ।

एषु स्थानेषु कावेर्यां स्नात्वा पर्वणि यः पुमान् ॥ ८८ ॥

अर्कवारे तथा विप्राः प्रणम्य परमेश्वरम् ।

ददाति धनमन्यद्वा महापापात्प्रमुच्यते ॥ ८९ ॥

पापिष्ठो वा वरिष्ठो वा यः पुमान्मरणं गतः ।

एषु स्थानेषु विप्रेन्द्राः स मुक्तो नात्र संशयः ॥

बह्वो मरणान्मुक्ता एषु स्थानेषु सप्तसु ॥ ९० ॥

क्षीरकुण्डमिति ख्यातं भवरोगस्य भेषजम् ।

सर्वतीर्थोत्तमं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९१ ॥

सर्वकामप्रदं दिव्यं श्रीमद्वल्मीकमध्वगम् ।

उत्तरे फाल्गुने मासि ब्रह्मणा विष्णुना तथा ॥ ९२ ॥

शंकरेण तथा देवैर्मुनिभिः सर्वजन्तुभिः ।

सेवितं सोमसूर्याभ्यां स्वर्गाद्वल्मीकमागतम् ॥ ९३ ॥

वाङ्मनोगोचर इति । वाङ्मनसाज्जोचरः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

यः स्नाति फाल्गुने मासि श्रद्धयैवोत्तरे दिने ।

तस्य सर्वाणि पापानि विनश्यन्ति द्विजोत्तमाः ॥ ९४ ॥

यः स्नात्वाऽत्र वृषतीपाते ददाति धनमादरात् ।

तस्य मुक्तिरयत्नेन सिध्यत्येव न संशयः ॥ ९५ ॥

देवतीर्थमिति ख्यातं क्षीरकुण्डस्य पश्चिमे ।

देवराजः पुरा यत्र स्नात्वा पर्वणि पर्वणि ॥ ९६ ॥

यत्तरान्ते महादेवं बल्मीकावासमादरात् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य ध्रुवि दण्डवत् ॥ ९७ ॥

विमृज्य देवराजत्वं विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।

यत्र स्नात्वोत्तरे मर्त्यः श्रद्धया मांसि फाल्गुने ॥ ९८ ॥

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा बल्मीकावासमीश्वरम् ।

ददाति धनमल्पं वा मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ९९ ॥

अर्कवारे य(त)थाऽऽर्द्रायां कृष्णाष्टम्यां विशेषतः ।

यः स्नाति देवतीर्थेऽस्मिन्स याति परमां गतिम् ॥ १०० ॥

सेतुमध्ये महातीर्थं गन्धमादनपर्वतम् ।

यत्र स्नात्वा महाभक्त्या राघवः सह सीतया ॥ १०१ ॥

लक्ष्मणेन तथैवान्यैः सुग्रीवप्रमुखैर्वरेः ।

मुनिभिर्देवगन्धर्वैर्यक्षदियाधरादिभिः ॥ २ ॥

राक्षसेशवधोत्पन्नां ब्रह्महत्यां विहाय सः ।

प्रतिष्ठाप्य महादेवं श्रीमद्रामेश्वराभिधम् ॥ ३ ॥

विदित्वा तीर्थमाहात्म्यं दत्तबान्धनमुत्तमम् ।

यत्र स्नात्वा व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ४ ॥

उत्तरे दिन इति । विशाखे सूर्यवारे चेतिबद्धाख्येयम् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥
९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

अर्कवारे भृगोर्वारे पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।

विषुवायनकालेषु पञ्चशक्तिमुखे तथा ॥ ५ ॥

अर्धोदयेऽथवा विप्राः सुमुहूर्तेषु चाऽऽस्तिकाः ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा हृद्धा रामेश्वरं शिवम् ॥ ६ ॥

लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा वेदार्थपारगाः ।
 प्रदक्षिणत्रयं भक्त्या यः करोति द्विजोत्तमाः ॥ ७ ॥
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्महद्भिः स विमुच्यते ।
 छतघ्नाश्च विमुच्यन्ते यद्यत्र मरणं गताः ॥ ८ ॥
 स्नात्वाऽत्रैव महाजक्त्या मासमात्रं दिने दिने ।
 दृष्ट्वा रामेश्वरं देत्वा सुवर्णं निष्क्रमदरात् ॥ ९ ॥
 उपोष्य रजनीमेकां मासान्ते पर्वणि द्विजाः ।
 ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णतेयादिपातकैः ॥ १० ॥
 बुद्धिपूर्वकृतैर्मर्त्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
 कृतार्थाः स्नानमात्रेण बहवोऽत्राप्तवन्दिजाः ॥ ११ ॥

सूत उवाच—

एतानि तीर्थानि पुरोदितानि वेदेषु शास्त्रेषु शिवगमेषु ।
 दृष्ट्वा भवानीपतिरम्बिकायाः प्रोवाच कारुण्यबलेन देवः ॥ १२ ॥
 रेवी पुनः प्राह गुहस्प शंकरी गुहो विरिञ्चाय चतुर्मुखस्ततः ।
 गुरोर्ममाशेषजगत्प्रसिद्धये गुरुर्ममापारकृपामहोदधिः ॥ १३ ॥

युष्माकं परमकृपाबलेन विप्रा

अस्माभिः कथितमिदं जगज्जिताय ।

शिष्याणां सततमिदं मुदा भवद्भि-

र्षक्तव्यं परमशिवप्रसादसिद्धयै ॥ १४ ॥

य इदं तीर्थमाहात्म्यं पठते सुमुहूर्तके ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ १५ ॥

य इदं शृणुपाञ्चित्यं सुमुहूर्तेषु वा पुनः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥ १६ ॥

तीर्थेषु श्राद्धकाले वा य इदं श्रावयेन्मुदा ।
 दारिद्र्यं सकलं त्यक्त्वा स महाधनवान्भवेत् ॥ १७ ॥
 यः शृण्वन्देवतापूजां करोतीदं मुदा नरः ।
 तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि प्रसीदति महेश्वरः ॥ १८ ॥
 भगवान्देवकीमनूः सर्वभूतहिने रतः ।
 महादेवप्रसादार्थमिदं पठति नित्यशः ॥ १९ ॥
 तस्मान्मद्भक्तिर्भुनयः श्रद्धया परया सह ।
 पठितव्यमिदं नित्यं प्रसादार्थं त्रिशूलिनः ॥ २० ॥
 एवमुक्त्वा मुनीन्देव्यः सूतः सर्वार्थवित्तमः ।
 अतीव श्रीतिमापन्नः सोमं सोमार्धशेखरम् ॥ २१ ॥
 सर्वज्ञं सर्वकर्तारं संसारामयभेषजम् ।
 सुरासुरमुनीन्दैश्च प्रणताङ्घ्रिसरोरुहम् ॥ २२ ॥
 ध्यात्वा हृत्पङ्कजे भक्त्या प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।
 प्रणम्य दण्डवद्भूमौ महादेवं जगद्गुरुम् ॥ २३ ॥
 वेदव्यासं च संसारसमुद्रतरणप्लवम् ।
 विहाय मुनिशार्दूलान्कैलासमचलं गतः ॥ २४ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे शिवमाहात्म्यखण्डे तीर्थमाहा-
 त्म्यकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

पदशीतिमुत्स इति । मिथुनकन्याधनमीनराशिषु रविसंक्रमे ॥ ५ ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ १२४ ॥

इति श्रीमत्काशीत्रिलासश्रीक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्बकपादाब्जसे-
 नापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्री-
 सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे तीर्थमाहा-
 त्म्यकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तमिदं शिवमाहात्म्यखण्डम् ।

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयं ज्ञानयोगखण्डम् ।

कैलासशिखरे रम्ये नानारत्नसमाकुले ।

नानापुष्पसमाकीर्णे नानामूलफलोदके ॥ १ ॥

नानावल्लीसमाकीर्णे नानामृगसमाकुले ।

नानावृक्षसमाकीर्णे नानायोगिसमावृते ॥ २ ॥

नानासिद्धसमाकीर्णे नानामुनिसमावृते ।

नानादेवसमाकीर्णे नानाचारणसेविते ॥ ३ ॥

नानावैद्यसमाकीर्णे नानागन्धर्वसेविते ।

सुखासीनं सुप्रसन्नं सुनेत्रं सुस्मितं शुचिम् ॥ ४ ॥

स्वतेजसा जगत्सर्वं भासयन्तं भयापहम् ।

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं वेदवेदौङ्गपारगम् ॥ ५ ॥

भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकम् ।

रुद्राक्षमालाभरणं जटामण्डलमण्डितम् ॥ ६ ॥

जितेन्द्रियं जितक्रोधं जीवन्मुक्तं जगद्गुरुम् ।

व्यासप्रसादसंपन्नं व्यासवद्विगतस्पृहम् ॥ ७ ॥

वेदमार्गे सदा निष्ठं वेदमार्गप्रतर्कम् ।

कजुकायशिरोध्रीं नासाग्रन्यस्तलोचनम् ॥ ८ ॥

स्वयं स्वमेव ध्यायन्तं सूतं बुद्धिमतां वरम् ।

विष्णुवृद्धो विशालाक्षो वैसः कुण्डिन आरुणिः ॥ ९ ॥

जाबालो जमदग्निश्च जर्जरो जङ्गमो जयः ।

पङ्कः पाशधरः पारः पारगः पण्डितोत्तमः ॥ १० ॥

१ घ. "माधुसूत" । २ क. "जिनेज" । ३ क. ल. "दान्तपा" । ४ क. घ. "गाने न्य" ।

५ ग. ट. "वत्सकु" ।

महाकायो महावीरो महाबाहुर्महोदरः ।

उदालको महासेन आर्त आमलकप्रियः ॥ ११ ॥

एकपादो द्विपादश्च त्रिपादः पद्मनायकः ।

उग्रवीर्यो महावीर्य उत्तमोऽनुत्तमः पटुः ॥ १२ ॥

पण्डितः करुणः कालः कैवल्यश्च कलाधरः ।

कल्पान्तः कङ्कणः कण्वः कालः कालाग्निरुद्रकः ॥ १३ ॥

श्वेतबाहुर्महाभक्तः श्वेताश्वतरसंज्ञकः ।

एषां शिष्याः प्रशिष्याश्च पाशविच्छेदने रताः ॥ १४ ॥

विचार्यमाणा वेदार्थं विषण्णा विवशा भृशम् ।

समागम्य समाधिस्थं दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥ १५ ॥

ज्ञातव्यं वस्तु मथमखण्डेनोपदिश्य ज्ञानोपायं वक्तुं द्वितीयखण्डमारभते—
कैलासेत्यादिना । कैलासेत्यारभ्य मुनय ऊचुरित्येतदन्तं व्यासवाक्यम् ॥१॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥

स्तोत्रैः स्तुत्वा महात्मानं पप्रच्छुः पण्डितोत्तमाः ।

मुनय ऊचुः—

भवता कथितं सर्वं संक्षेपाद्विस्तरेण च ॥ १६ ॥

इदानीं श्रोतुमिच्छामो ज्ञानयोगं सहेतुकम् ।

साक्षाद्विष्णोर्जगज्जायातृष्णद्विपायनाद्गुरोः ॥ १७ ॥

अवामज्ञानयोगस्त्वं न वेत्ता त्वामृते भुवि ।

तस्मात्कारुण्यतोऽस्माकं संक्षेपाद्वक्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

इति पृष्टो मुनिश्रेष्ठैः सूतः पौराणिकः प्रभुः ।

साक्षात्सर्वेश्वरं साम्बं संसारोमयभेषजम् ॥ १९ ॥

सर्वज्ञं सर्वगं सर्वं सर्वभूतहिते रतम् ।

व्याघ्रचर्माम्बरधरं व्याख्यानेकरतं विभुम् ॥ २० ॥

चतुर्भुजं शरच्चद्रचन्द्रिकाधवलालतिम् ।

गङ्गाधरं विरूपाक्षं चन्द्रमौलिं जटाधरम् ॥ २१ ॥

नीलश्रीवं चिरं स्मृत्वा व्यासमप्यमितौजसम् ।

प्रहृष्टः परया भक्त्या परिपूर्णमनोरथः ॥ २२ ॥

लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा सम्पदसमाहितः ।

वक्तुमारभते सर्वं प्रणिपत्य महेश्वरम् ॥ २३ ॥

संक्षेपविस्तराभ्यामुपदिष्टस्यापि तत्त्वस्यानादिभयपरम्परोपात्तदुरितोपहत-
चित्तैर्दुरधिगमत्वादुरितप्रक्षयद्वारा तेषामपि तदधिगमे क उपाय इति
मुनयो जिज्ञासन्ते । भवता कथितमिति । योग उपायः । सोपायं ज्ञानसाधनं
शुश्रूषामह इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं मुनयः सर्वे भाग्यवन्तः समाहिताः ।

एतदेव पुराऽपृच्छद्विरां नाथो महेश्वरम् ॥ २४ ॥

गिरां नाथो बृहरपतिः । रुक्मल्लोकहितायावदयमष्टम्यमर्थमसौ बृहरपतिः
पृच्छति ॥ २४ ॥

देवोऽपि देवीमालोक्य करुणाविष्टचेतसा ।

प्राह गम्भीरया वाचा गुरवे मुनिपुंगवाः ॥ २५ ॥

आलोकयेति । देव्यालोकनाभिप्रायः ॥ २५ ॥

देव्या अङ्गे समासीनः स्कन्दोऽपि श्रुतवांस्तदा ।

स्कन्दाद्वसिष्ठः संप्राप्तः पूर्वजन्मतपोबलात् ॥ २६ ॥

वसिष्ठाल्लब्धवाञ्छाकिः शक्तेः प्राप्तः पराशरः ।

पराशरान्मुनिश्रेष्ठो भगवान्व्याससंज्ञितः ॥ २७ ॥

तदहं श्रुतवान्ध्यासाज्जन्मान्तरतोबलात् ।

वक्ष्ये वेदविदामय युष्माकं तयथाश्रुतम् ॥ २८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोग-

सूत्रे ज्ञानयोगसंप्रदायपरम्पराकथनं

नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणोपाये समाश्वासजननाय शिवादिब्रह्मपरम्परोपन्यासः ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीसूतसंहिताटीकायां ज्ञानयोगसूत्रे ज्ञानयोगसंप्रदाय-

परम्पराकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ईश्वर उवाच—

अवाच्यमेतद्विज्ञानमतिगुह्यमनुत्तमम् ।

आम्नायान्तैकसंसिद्धमशेषकेशनाशनम् ॥ १ ॥

सोपायज्ञानयोगे श्रद्धावत एवाधिकारो नेतरस्य । उक्तं हि—

“अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्त्वैत्य नो इह” इति ॥

अतस्तत्र ज्ञाने श्रद्धातिशयजननाय स्वरूपतः फलतश्च तस्य निरतिशय-
मुत्कर्षमाह—अवाच्यमित्यादिभिः । अशेषकेशनिर्घर्षणत्वेन नित्यनिरतिशया-
नन्दप्रापकत्वेन चात्यन्तमुत्तमत्वादतिगुह्यमतिरहस्यमिदं ज्ञानं यच्च तज्ज्ञानाधि-
कारिणि न वक्तव्यम् । न विद्यामुखरे वषेदित्यर्थः । तत्र च ज्ञाने त्रिविधा
आधिकारिणः । विबुद्धसत्त्वाः समाहितचेतस उत्तमाः । तेषां वेदान्तश्रवणमा-
त्रमेवोपायस्तदाह—आम्नायान्तैकसंसिद्धमिति । वक्ष्यति च सप्तमाध्याया-
वसाने—

‘सर्वदा सर्वमुत्सृज्य वेदान्तश्रवणं कुरु’ इति ॥ १ ॥

अनन्तानन्दमोक्षाख्यब्रह्मप्राप्त्येकसाधनम् ।

आश्रमैरसितैर्युक्तमष्टाङ्गैरेपि संयुतम् ॥ २ ॥

ये तु विवेकवैराग्यसंपन्ना अपि रजोलेषानुवृत्त्या विशिष्टचेतसो मध्यमा-
धिकारिणः सहस्रैव चेतस एकाग्रत्वं न लभन्ते तेषामष्टाङ्गयोगो ज्ञानसाधनम्।
तेष्व दशमाध्यायमारभ्य खण्डशेषेण वक्ष्यति । ये तु प्रबलतरदुरितप्रतिबद्ध-
चित्ता औत्सुक्यमात्रेण प्रवृत्ता अप्यप्रतिष्ठितनिज्ञासा अधमाधिकारिणस्तेषां
निज्ञासामतिष्ठार्थं वर्णाश्रमधर्माणां कथंचिद्व्यतिक्रमे तन्निमित्तं तेन विशुद्धानां
दानधर्मादिकं चोपायः । 'पित्रेदिपन्ति यज्ञेन'—इत्यादिश्रुतेः । स चायमु-
पायो दशमादर्वाचीनेनात्यापजातेनोपदिश्यत इति सकलोऽयं खण्डो ज्ञानो
पायप्रतिपादकः ॥ २ ॥

वक्ष्ये कारुण्यतः साक्षाच्छृणु वाचस्पतेऽधुना ।

आसीदिदं तमोमात्रमात्माभिजं जगत्पुरा ॥ ३ ॥

ततः सत्यगुणक्षोभान्महत्तत्त्वमजायत ।

एक एव शिवः साक्षात्तिस्रो मूर्तीर्दिधौ पुनः ॥ ४ ॥

रजोगुणं समास्थाय ब्रह्मा स्वात्मसृष्टिकारणम् ।

सत्त्वमास्थाय विष्णुः स्वात्पालनार्थं बृहस्पते ॥ ५ ॥

तमसा कालरुद्रारूपः सर्वसंहारकारणम् ।

असंख्या मूर्तयस्तेषां विजायन्ते पृथक्पृथक् ॥ ६ ॥

उत्तमाधमरूपेण गुणवैषम्यमावृतः ।

शब्दादीनि च भूतानि श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकम् ॥ ७ ॥

बागादिपञ्चकं तद्वत्प्राणापानादिपञ्चकम् ।

मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

अव्यक्तात्कालोपाकेन प्रजायन्ते पृथक्पृथक् ।

सर्वे कालपराधीना न कालः कस्यचिद्वशे ॥ ९ ॥

तत्रैतत्स्मिन् अध्याये वर्णाश्रमधर्मेण सृष्टिं वक्तुं महदादिक्रमेण हिरण्यगर्भो-
त्पत्तिमाह—आसीदिदमित्यादि । एष च सर्गकर्मो मतखण्डेऽष्टमादिव्यायेषु
मपञ्चित इति नेह पुनरुच्यते । तत्र तु सूत्रेण मुनिभ्यः स्ववचनेनैवोक्तः । इह

१ घ. तय । २ क. घ. 'धर्माः क' । ३ क. 'वैराग्यका' । ४ क. 'लक्षणेन य' ।
५ क. 'मेव त' । ६ क. ल. ग. क. 'धर्माणां हिरण्यगर्भेण गु' ।

तु शिवेन बृहस्पतय उपदिष्टप्रकारवर्णनमैवेत्तेतावानेव विशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कालो मायात्मसंबन्धात्सर्वसाधारणात्मकः ।

हिरण्यगर्भो भगवान्प्रादुरासीत्प्रजापतिः ॥ १० ॥

हिरण्यगर्भ इति । यथोक्तसूक्ष्मभूतेन्द्रियकरणोपाधिको हिरण्यगर्भः पञ्ची-
कृतभूतमयशरीरः प्रजापतिरूपेण प्रादुरासीदित्यर्थः ॥ १० ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

तेन ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तन्मध्येऽयं बृहस्पते ॥ ११ ॥

भुवनानि च देवाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

स्थावरं जङ्गमं चैव तथा वर्णाश्रमादि च ॥ १२ ॥

साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा प्रसादात्तस्य निर्भमे ।

प्रसादेन विना देवाः प्रसादेन विना नराः ॥ १३ ॥

प्रसादेन विना लोका न सिध्यन्ति महामुने ।

प्रसादादेषदेवस्य ब्रह्मा ब्रह्मत्वमागतः ॥ १४ ॥

प्रथमः शरीरीति स्थूलभूतमयशरीरसंबन्ध एव । तस्यैव यतः प्रथम इत्यर्थः ।
प्रजापतिपदप्रापकेन तपसा सर्वाणि पापानि पूर्वमोपतीति पुरुषः । श्रूयते हि—
'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औपत्तस्मात्पुरुषः' इति ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥

विष्णुर्विष्णुपदं प्राप्नो रुद्रो रुद्रत्वमागतः ।

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण महेश्वरः ॥ १५ ॥

आराध्यते प्रसादार्थं न दुर्बुधैः कदाचन ।

यस्मिन्प्रसन्ने सर्वेषां पुष्टिर्जायते पुष्कला ॥ १६ ॥

एवं वर्णाश्रमाचाराणामुत्पत्तिमभिधाय तदाचरणोपयोगमाह—वर्णाश्रमा-
चारवतेति ॥ १५ ॥ १६ ॥

अहो तेन विना लोकश्रेष्ठेऽन्यत्र मायया ।

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां यतीनां च विशेषतः ॥ १७ ॥

वानप्रस्थाश्रमस्थानां गृहस्थानां वशो हरः ।

वर्णाश्रमसमाचारात्प्रसन्ने परमेश्वरे ॥ १८ ॥

साक्षाच्चक्षिष्यं ज्ञानमचिरादेव जायते ।

ज्ञानादज्ञानविध्वस्तिर्न कर्माभ्यः कदाचन ॥ १९ ॥

अज्ञाने सति संसारो ज्ञाने स कथमुच्यते ।

तस्माज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यादज्ञानस्य क्षयान्मुने ॥ २० ॥

चतुर्णामाश्रमाणां शिवप्रसादद्वारा ज्ञानोपयोगमाह—ब्रह्मचर्याश्रमेति ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तं मया वेदविदां वर ।

तस्मात्त्वं च महाभाग वर्णाश्रमरतो भव ॥ २१ ॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः प्रणम्य परमेश्वरम् ।

स्तोतुमारभते विप्राः प्रसादार्थं त्रिशूलिनः ॥ २२ ॥

सर्वं संक्षेपत इति । अयमुपायोऽनुष्ठेय इति संक्षेपेणोक्तमित्यर्थः । अनुष्ठा-
नप्रकारस्तु प्रपञ्चेन वक्ष्यते—वर्णाश्रमरत इति । तत्प्रयुक्तधर्मरत इत्यर्थः ।
तत्र वर्णधर्माः—‘ ब्राह्मणो बृहस्पतिसत्त्वेन राजा राजसूयेन यजेत वैश्यो
वैश्यस्तोमेन ’ इत्यादयः । आश्रमधर्माः—‘ आहूतआप्यधीयीत ’ इत्यादि-
ब्रह्मचारिधर्माः । ‘ क्षीमे वसन्तो जायापती अग्निमादधीयाताम् ’ इत्यादयो
शूद्रस्थधर्माः । अरण्यवासादयो वनस्थधर्माः । श्रवणादयो यतिधर्माश्चेति ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥

बृहस्पतिरुवाच—

नमो हराय देवाय भिनेत्राय त्रिशूलिने ।

तापसाय महेशाय तत्त्वज्ञानप्रदायिने ॥ २३ ॥

वर्णाश्रमवर्माणामुत्पत्तिं संप्रहेण स्वरूपं च श्रुतवानपि बृहस्पतिस्तत्प्रपञ्च-
शुश्रूषया देवं तुष्टाव—नमो हराय देवायेत्यादिना ॥ २३ ॥

नमो मौञ्जाय शुभ्राय नमः कारुण्यमूर्तये ।

नमो देवादिदेवाय नमो वेदान्तवेदिने ॥ २४ ॥

नमः पराय रुद्राय सुपाराय नमो नमः ।

विश्वमूर्ते महेशाय विश्वाधाराय ते नमः ॥ २५ ॥

नमो मौञ्जायेति । मुञ्जा अन्नं ' ऊर्ग्यै मुञ्जा ' इति श्रुतेः । तस्य भोग-
मिति तत्संबन्धी भोगमद ईश्वरस्तस्मै । मुञ्जपदेन मुञ्जवान्वा हिमवतः शिर-
रमदेश उपलक्ष्यते । सोऽस्य निवास इति मौञ्जस्तस्मै । ' परो मौञ्जवतीतं
दि ' इति श्रुतेः ॥ २४ ॥ २५ ॥

नमो भक्तवत्सेलच्छेदकारणायामलात्मने ।

कालाय कालकालाय कालातीताय ते नमः ॥ २६ ॥

जितेन्द्रियाय नित्याय जितक्रोधाय ते नमः ।

नमः पापण्डभङ्गाय नमः पापहराय ते ॥ २७ ॥

कालाय भारिकालवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽतस्तदात्मने । काल-
कालाय । तस्मात् कलयते तस्यापि परिच्छेदकाय । कालातीताय स्वयं केन-
चिदप्यपरिच्छिन्नाय ॥ २६ ॥ २७ ॥

नमः पर्वतराजेन्द्रकन्यकापतये नमः ।

योगानन्दाय योगाय योगिनां पतये नमः ॥ २८ ॥

योगानन्दायेति । योगः समाधिः । ' युज समाधौ ' इति धातुः । तत्राभि-
रूप्यमानो य आनन्दस्तद्भाय । योगाय समाधिरूपाय । योगिनां पतय इति
योगसमार्थनिष्ठानां समाधिकलप्रदानेन शालकाय च नम इत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्राणायामपराणां तु प्राणरक्षाय ते नमः ।

मूलाधारे प्रविष्टाय मूलदीपाय ते नमः ॥ २९ ॥

प्राणायामेति । श्वासप्रश्वासयोगमिति विच्छेदः प्राणायामस्तद्भ्यासपराणाम् ।

तेहि यदा कण्ठादिस्थानेषु लकारादिभूतवर्णैः सह प्राणनियममभ्यस्यन्ति तद्वदे
ते कालं वञ्चयन्ति । उक्तं हि—

‘कण्ठे भ्रूवध्ये हृदि नाभौ सर्वाङ्गे रमरेक्रमशः ।

लवरसमीरणपवर्णैर्निलसमा कालवञ्चनेयं स्यात्’ इति ।

अतस्तेषां वञ्चितकालानां या प्राणरक्षा भवति साऽपि त्वत्प्रसादलभ्ये-
त्यर्थः । मूलाधार इति । परा हि शक्तिर्मूलाधारादामरतकहृत्ता तत्र चन्द्रमण्ड-
लसंस्पर्शात्प्रवदमृतधारया सह स्वयमपि एवमूलाधारं प्रविशति । यदाहुः—

“मूलालवालकुहरादुदिता भवानि निर्भिद्य पदसरसिजानि तद्विलेतेव ।

भूयोऽपि तत्र विशसि ध्रुवमण्डलेनू निष्पन्मानतुखदोवमुधास्वरूपे” इति ।

तस्याः शक्तेः शक्तिमाश्रित्योऽप्यभिन्न इति हि निरूपितम् । अतः सोऽपि
मूलाधारं प्रविष्ट इत्यर्थः । मूलदीपाद्येति । सोमसूर्याद्यो हि सर्वे दीपयन्तीति
दीपास्ते हि चित्तकाशेन प्रतिभातमेवार्थं दीपयितुं शक्नुवन्ति नान्यथा
श्रूयते हि—

“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा दिशुस्तो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥” इति ।

अतश्चित्तकाशो मूलदीपस्तदात्मने ॥ २९ ॥

नाभिकेन्द्रे प्रविष्टाय नमो हृद्देशवर्तिने ।

सविदानन्दपूर्णाय नमः साक्षात्परात्मने ॥ ३० ॥

नाभिकेन्द्रे इति । तत्र तयोरापि स्थानयोरभिव्यक्तिहेतुत्वात् ॥ ३० ॥

नमः शिवायाद्भुतविग्रहाय ते नमः शिवाया तुतविक्रमाय ते ।

नमः शिवायाखिलनायकाय ते नमः शिवायामृतेहतवे

नमः ॥ ३१ ॥

सूत उवाच—

य इदं पठते नित्यं स्तोत्रं प्रकृत्या सुसंयतः ।

तस्य मुक्तिः करस्था स्थाच्छंकरप्रियकारणात् ॥ ३२ ॥

विद्यार्थी लभते विद्यां विवाहार्थी गृही भवेत् ।

वैराग्यकामो लभते वैराग्यं भवतारकम् ॥ ३३ ॥

अमृतहेतव इति । अमृतं एण्यफलं स्वर्गादि विद्याफलं चापवर्गः । तदुभय-
हेतवे । तथात्वं च गतखण्डे तृतीयाध्याये वर्णितम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तस्मादिने दिने यूयमिदं स्तोत्रं समाहिताः ।

पठन्तु भवनारायार्थनिदं हि भवनारायणम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्ड आत्मना
सृष्टिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पठन्तिच पुरुषव्यत्ययः ॥ ३४ ॥ *

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहिताटीकायां ज्ञानयोगखण्ड आत्मना
सृष्टिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्मचर्याश्रमं मुने ।

आन्नायैकमुसंसिद्धमादराच्छृणु सुव्रत ॥ १ ॥

विदितवृहस्पत्यभिप्रायः शिवो वर्णाश्रमधर्मान्प्रव्रजयति—तत्र ब्रह्मचर्यपूर्व-
कत्वादाश्रमान्तराणां तद्वर्तमानेव प्रथममाह—अथातः संप्रवक्ष्यामीति । यतो
ब्रह्मचर्यं प्रथम आश्रमोऽतो वृहस्पतेर्जिज्ञासानन्तरं तद्वर्तमानं प्रवक्ष्यामि । आन्ना-
यैकेति । ‘अष्टचर्यं ब्राह्मणमुपनयीत’ इत्यादिश्रुतेः ॥ १ ॥

उपनीतो द्विजो धेदानधीयीत समाहितः ।

दण्डं यज्ञोपधीतं च भस्त्रलां च तथैव च ॥ २ ॥

छण्णाग्निनं च काषायं शुक्रं वा दध्नुमुचमम् ।

धारयेन्मन्त्रतो विद्वान्स्वसृजोक्तेन वर्त्मना ॥ ३ ॥

* उपनीतो द्विज इति । अध्यापनस्य वृद्धचर्यतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्
‘उपनीय तमध्यापयीत’ इतिवाक्ये प्रयोजकव्यापारवाचिभ्यामुपनयनाध्यापन-
धातुभ्यां प्रयोज्यव्यापारलक्षणया ‘उपगच्छेत्सोऽधीयीत’ इति हि व्याच-
क्षते ॥ २ ॥ ३ ॥

* संहितायाश्च सूतस्य स्थावरां तात्पर्यदीपिकाम् ॥ सुविप्रतामनुवृणुतु विद्यातीर्थक्षेत्राः ॥

भिक्षाहारो यथाकामं गुरुश्रुश्रुषणे रतः ।

धारयेद्वैल्वपालाशौ दण्डौ केशान्तिकौ द्विजः ॥ ४ ॥

आश्वत्थं वा ऋजुं सौम्यमन्नं त्वग्विभूषितम् ।

सायंप्रातरुपासीत संध्यां विप्रः समाहितः ॥ ५ ॥

वैल्वपालाशौ विकल्पितौ । केशान्तिकाविति । केशानामान्तिकौ । गुरु-
पण्यः संमितावित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कामं क्रोधं तथा लोभं मोहं चैव विवर्जयेत् ।

अग्निकार्यं द्विजः कुर्यात्सायं प्रातः स्वमुच्यतः ॥ ६ ॥

काममिति मदमात्सर्ययोरप्युपलक्षणम् ॥ ६ ॥

देवानृषीन्पितृन्स्नात्वा तर्पयेद्ब्राह्मणोत्तमः ।

समिद्धाग्निसमुत्थेन विरजानलजेन च ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रसमुत्थेन भस्मना सजलेन च ।

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्भिर्वा सप्तभिः क्रमात् ॥ ८ ॥

विमृज्याङ्गानि सर्वाणि समुद्धृत्य ततः परम् ।

तिर्यक्त्रिपुण्ड्रमुरसा ललाटेन करादितः ॥ ९ ॥

समिद्धाग्निसमुत्थेनेति । समिद्धोऽग्निः शिवाग्निरतदुत्थेन भस्मना । उक्तं
शैवागमेषु—

“शुद्धं गोमयमादाय सघोजातेन भस्मयित् ।

पञ्चगव्यात्मकं पिण्डं कृत्वा वामेन चान्मुभिः ॥

शिवाग्निना दहद्दोरं चालन्या चालयेत्परम् ।

स्मरन्नीशं नवे कुम्भे भस्म मूलेन संचयेत् ॥

ततः किंचित्समुद्धृत्य जप्त्वा शैलेण सप्तधा ।

कमलः शिरसः कार्यं तेनाङ्गनैवमर्पणम् ॥

ततश्च यावता स्नानं तावदुद्धृत्य मज्जयेत् ।

कलाभिर्भस्म गायत्र्या ब्रह्माङ्गैश्च शिवायुना ” ।

* चालयन्तरम् (?) इति कर्तुं शक्येति उच्यते ।

‘अंसो जाताय विद्यते । वाग्देवाय धीमहि । तपो घोरः प्रचोदयात्’
इति भस्मगायत्री । विरजानलमेवेति । “व्योतिरहं विरजा विपासा भूया-
स ९ स्वाहा” इत्येतिमैत्रुतोऽविर्विरजानलस्तदुत्थेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

मीय यां च शुचिर्भूया शिवं ध्यात्वा शिवां तथा ।

मेधातीत्यादिभर्भन्त्रैर्धारयेद्ब्राह्मणः सदा ॥ १० ॥

‘मेधावी भूयासं’ ‘तेजस्वी भूयास्तद्ध’ इत्यादयो मन्त्राः ॥ १० ॥

त्रियादुषं जमदग्नेरिति मन्त्रेण वा द्विजः ।

महोदेवार्चनं कुर्यात्पुष्पाब्जा पञ्चतोऽन्यतः ॥ ११ ॥

मातरं पितरं वृद्धं तथा ज्येष्ठं स्वकं गुरुम् ।

अध्वात्मज्ञानिनं नित्यं श्रद्धयैव भिषादयेत् ॥ १२ ॥

अन्यत इति । अन्यैरक्षतचन्दनादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

असाहं भो नामास्मि सम्प्रत्यर्पणतिपूर्वकम् ।

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ॥ १३ ॥

आकारश्चास्य नाम्नोऽण्ते वाच्यः पूर्याक्षरः प्लुतः ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ॥ १४ ॥

अभिवादाने कृते अभिवादिताद्यैव गुर्वादिभिः ‘आयुष्मान्भव सौम्य देव-
दत्ता ३’ इत्यादिक्रमेण प्रत्यभिवादनं च कार्यमित्याह । आयुष्मान्भवेति ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥

सध्येन सद्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ।

लौकिकं वैदिकं चापि तथाऽऽध्वात्मिकमेव च ॥ १५ ॥

आददीत यतो ज्ञानं तत्पूर्वमभिवादयेत् ।

मातापित्रोश्च वंश्यांश्च गुरुवंश्याङ्गुणाधिकान् ॥ १६ ॥

अनुवर्तेत मनसा वाचा कायेन सादरम् ।

गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेन्नमस्कृत्वा कृतजलिः ॥ १७ ॥

तेनैवाभिहितः पश्चात्तमासीतान्यभागतः ।

सत्यमेव ब्रह्मेत्यमधीतं च न विस्मरेत् ॥ १८ ॥

नित्यं नैमित्तिकं कर्म मोक्षकामनयाऽथवा ।

विध्युक्तमिति बुद्ध्या वा शान्तो भूत्वा समाचरेत् ॥ १९ ॥

अथस्यासमेव दर्शयति । सव्येनेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

भिक्षामाहृत्य विभेभ्यो लाभे वर्णान्तरेष्वपि ।

निषेध गुरवेऽश्रीयाद्ब्रह्मचारी दिने दिने ॥ २० ॥

विभेभ्य इति । तदलाभे वर्णान्तरेषु ॥ २० ॥

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजस्तथा ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ २१ ॥

अभिशास्तेषु सर्वेषु भिक्षां नित्यं विवर्जयेत् ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा ॥ २२ ॥

भवत्पूर्वमित्यादि । भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः ॥ भिक्षां भवति देहीति सन्धियः । भिक्षां देहि भवतीति वैश्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रक्षाल्य चरणी हस्तौ द्विराचम्यान्नभुग्मवेत् ।

प्राणायित्यादिभिर्मन्त्रैर्हुत्वा प्राणाहुतीर्द्विजः ॥ २३ ॥

वेदान्तासैकनिष्ठः स्थानान्यमन्त्ररतो भवेत् ।

एवमभ्यसतस्तस्य वैराग्यं जायते यदि ॥ २४ ॥

प्रव्रजेत्परमे हंसे मोक्षकामनया द्विजः ।

नैष्ठिको वा गृही वाऽपि भवेत्कामी यथारुचि ॥ २५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोग-

खण्डे ब्रह्मचर्याश्रमविधिकथनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्राणायोति । प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहेत्यादयो मन्त्राः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहिताटीकायां ज्ञानयोगखण्डे ब्रह्मचर्याश्र-

मविधिकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि गार्हस्थ्यं संग्रहेण ते ।

अधीत्य वेदान्विविधान्पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥ १ ॥

ब्रह्मचर्यधर्मान्संग्रहेणोक्त्वा गृहस्थधर्मान्वक्तुं प्रतिजानीते—अथाह इति ।
यत्परितब्रह्मचर्यस्यैव विवाहः । यथाऽऽहुः—

‘ वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ॥

अधिप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुददेत् ’ इति ॥

अतस्तदनन्तरं गृहस्थधर्मा वक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

आचार्यानुज्ञया युक्तः स्नात्वा गार्हस्थ्यमाविशेत् ।

अनुकूले कुले गोत्रप्रवरादिविवर्जिते ॥ २ ॥

सूत्रोक्तेनैव मार्गेण वरपेत्कुलजां स्त्रियम् ।

सर्वलक्षणसंपन्नां साध्वीमन्त्र्यां विवर्जयेत् ॥ ३ ॥

ऋक्षसंज्ञां नदीसंज्ञां वृक्षसंज्ञां च वर्जयेत् ।

तथा धर्मं चरेन्नित्यं सहितः संपतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

स्नात्वा समावर्तनं कृत्वा । प्रवरादिविवर्जित इति । ‘ असमानार्थगोत्रजाम् ’
इति स्मृतेः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऋतुकालेऽङ्गनासेवां कुर्यात्प्राज्ञः सगन्धकम् ।

देवाभ्यतिथिभिक्षुपार्थं पथेन्नेवाऽऽत्मकारणात् ॥ ५ ॥

समन्पकमिति । ‘ अगोहमस्मि सा त्वम् ’ इत्यादयो मन्त्राः ॥ ५ ॥

आत्मार्थं यः पथेन्मोहान्नरकार्थं स जीवति ।

धर्मार्थं जीवनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ॥ ६ ॥

ते मुच्यन्ते हि संसाराज्ज्ञान्ते नारकिणः सदा ।

याजनाध्यापनाभ्यां च विशुद्धेभ्यः प्रतिग्रहात् ॥ ७ ॥

आत्मार्थमिति । ‘ नार्थमणं पुष्यति नो सखायं केवलाद्यो भवति केवलादी ’
इति श्रुतेः । ‘ न पथेदन्नमात्मनः ’ इति स्मृतेः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यात्रार्थमर्जयेदयं यागार्थं वा द्विजोत्तमः ।

निर्जने निर्भये देशे विष्णुत्रादि विसर्जयेत् ॥ ८ ॥

प्रक्षालयेद्गुदं शिश्रं पादद्वन्द्वं करद्वयम् ।

मृज्जलाभ्यां यथाशक्ति गन्धलेपनिवृत्तये ॥ ९ ॥

यावन्मात्रं मनःशुद्धिस्तावच्छौचं विधीयते ।

पश्चादाचमनं कुर्यादन्तर्काष्ठं च भक्षयेत् ॥ १० ॥

द्विराचम्य पुनः स्नात्वा लुप्यशेषं समाचरेत् ।

प्राणायामत्रयं कुर्यान्नावित्रं च जपेद्बुधः ॥ ११ ॥

उपस्थानं ततः कुर्यान्मध्याह्नेऽप्येवमाचरेत् ।

ब्रह्मयज्ञं द्विजः कुर्याद्विदपारायणे रतः ॥ १२ ॥

अन्यानि यानि कर्माणि नित्यं तानि समाचरेत् ।

अग्निकार्यं द्विजः कुर्याद्वलिकर्मादिकं तथा ॥ १३ ॥

यागार्थं शरीरयागार्थम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

नित्यश्चाजं तथा दानमशक्तानां च रक्षणम् ।

दयां सर्वेषु भूतेषु कुर्याद्दार्ढ्यमाश्रितः ॥ १४ ॥

यतिसंरक्षणं कुर्यादन्नपानादिभिः सदा ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वाभिनावुभौ ॥ १५ ॥

तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

यतिहस्ते जलं दद्याद्भिक्षं दद्यात्पुनर्जलम् ॥ १६ ॥

तद्भिक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ।

एकवारं गृही नित्यमश्रीपादुत्तमं हि तत् ॥ १७ ॥

द्विवारं वा क्षमोऽश्रीयाद्द्वात्रिंशद्ग्रासमन्वहम् ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणेन न हृष्टो नै विषादवान् ॥ १८ ॥

दयां सर्वेषु भूतेष्विति । यतो गृहरथाश्रमः सर्वेषामुपजीव्यः । भूयते हि

गृहस्थाश्रममुद्दिश्य—“अयमात्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यच्छुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकः । अथ यदनुव्रते तेन कृषीणाम् । अथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजाभिच्छते तेन पितृणाम् । अथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयस्त्रियापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः” इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

होमे जपे च भुक्त्वा च गुरुवृद्धायुपासने ।

तथैवाऽऽचमने यज्ञोपवीती स्यान्न चान्यथा ॥ १९ ॥

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।

उद्धूलनं सक्तकुर्यात्सर्वदेवोक्तवर्त्मना ॥ २० ॥

न चान्यथेति । उपवीतरहितो न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

त्रैयम्बकेण मन्त्रेण सतारेण शिवेन च ।

त्रिपुण्ड्रं धारयेन्नित्यं गृहस्थामश्रमाश्रितः ॥ २१ ॥

तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ।

येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं भस्मना धृतम् ॥ २२ ॥

त्रिपुण्ड्रं धारयेद्भक्त्या मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।

श्रुत्या विधीयते यस्मात्तन्पात्री पतितो भवेत् ॥ २३ ॥

त्रैयम्बकेनेति । सतारेण शिवेन सप्रणवेन पञ्चाक्षरेण ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं रुद्राक्षाणामिति श्रुतिः ।

लिङ्गे समर्चयेन्नित्यं देवदेवं महेश्वरम् ॥ २४ ॥

अग्नीनाथाय विधिवत्कुर्याद्यज्ञाननन्तरम् ।

यज्ञैः सर्वाणि पापानि विनश्यन्ति न संशयः ॥ २५ ॥

प्रक्षीणाशेषपापस्य शुद्धान्तःकरणस्य तु ।

देवदेवपरिज्ञाने वाञ्छा जायेत सुव्रत ॥ २६ ॥

रुद्राक्षाणामिति श्रुतिरिति । स्मृत्यनुमितश्रुतिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

स्वर्गकामो यदि स्वर्गं याति यज्ञाद्द्विजोत्तमः ।

पुत्रमुत्पादयेत्स्वर्षां पितृणामृणशान्तये ॥ २७ ॥

निष्कामस्य निज्ञासाजनका यज्ञादय इत्युक्तम् । सकामस्य स्वर्गादिकं जनय-
न्तीत्याह—स्वर्गकाम इति । यदि स्वर्गकामस्तर्हि यज्ञात्स्वर्गं यातीति 'स्वर्गकामो
यजेत' 'यज्ञेन विविदिपन्ति' इति श्रुतिद्वयादियं व्यवस्था ॥ २७ ॥

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात् भूतेषु सर्वदा ।

एवं समाचरन्विप्रो विरक्तश्चेद्गृहाश्रमात् ॥ २८ ॥

संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदान्ताभ्यासयत्नवान् ।

वेदान्तश्रवणाभावे पतितोऽयं भवेद्ब्रुवन् ॥ २९ ॥

गृहाश्रमात्संन्यसेदिति च । "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृहादग्नी
भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा" इति ॥
२८ ॥ २९ ॥

विरक्तोऽपि मुमुक्षुश्चेच्छंसे वा संन्यसेद्गृही ।

बहूदके वा शक्तश्चेन्न्यसेद्विप्रः कुटीचके ॥ ३० ॥

विरक्तोऽपीति । मुमुक्षुश्चेत्परमहंसो भवेत् । अमुमुक्षुरपि शक्तश्चेद्दसौ बहू-
दको वा भवेत् । अशक्तश्चेत्कुटीचको वा भवेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

अविरक्तो गृही चान्ते वानप्रस्थं समाश्रयेत् ।

अथवा यावदायुष्यं गार्हस्थ्यं सम्यगाचरेत् ॥ ३१ ॥

अविरक्तो गृहीति । अतो गार्हस्थ्यं गृहस्थान्तराश्रममाश्रयेदित्यर्थः । यावदा-
युष्यं वा सम्यग्गार्हस्थ्यमाचरेत् ॥ ३१ ॥

गृहस्थादाश्रमाः सर्वे समुत्पन्नाः सुरक्षिताः ।

तस्माद्गृहस्थ एव स्यादविरक्तो द्विजः सदा ॥ ३२ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे गृहस्थाश्रमविधि-

निरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

गार्हस्थ्यस्य प्राप्त्यस्त्ये हेतुः । गृहस्थादाश्रमा इति । यत आश्रमान्तराणां
सर्वेषां स्वरूपलाभः स्वधर्मपरिपालनं च गृहस्थाश्रमनिवन्धनम् । अतः प्रव्रजत
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे गृहस्थाश्र-

मविधिनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि वानप्रस्थाश्रमं मुने ।

पुत्रे भार्या विनिक्षिप्य गृहीत्वा वा समाहितः ॥ १ ॥

शुक्लपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रसंयुते ।

सुमुहूर्ते वनं गच्छेद्गृहस्थश्चोत्तरायणे ॥ २ ॥

॥ ब्रह्मचर्योदुत्तमं गार्हस्थ्यमभिधाय ततोऽप्युत्तमं वानप्रस्थाश्रमं च वक्तुं मति-
जानीते—अथात इति । यतो गृहस्थादुत्तमो वनस्थः । यदाऽऽहुः—

‘ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥

॥ चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता यो यः पश्चात्स उत्तमः ’ इति ॥

अतो गृहस्थधर्माभिधानानन्तरं वानप्रस्थधर्माभिधानमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

यमादिप्रहितः शुद्धस्तपः कुर्यात्समाहितः ।

शाकमूलफलाशी स्यात्तेनेशं पूजयेद्बुधः ॥ ३ ॥

तेनेशमिति । तपःप्रभृतिकं हि वनस्थस्य स्वधर्मः । स्वधर्मानुष्ठानमेवेश्व-
रस्य पूजा ॥

‘ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ’ इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ग्रामादाहृत्य वाऽश्रीयाद्वासान्षोडश बुद्धिमान् ।

जटाश्च विभृयान्नित्यं नखलोमानि नोत्सृजेत् ॥ ४ ॥

षोडशेति । यत आहुः—

“ अष्टौ व्रता मुनेः प्रोक्ताः षोडशारण्यवासिनः ॥

द्वात्रिंशत् गृहस्थानां यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ” इति ॥ ४ ॥

वेदाभ्यासं सदा कुर्याद्वाग्यतः सुप्तमाहितः ।

अग्निहोत्रं च जुहुयात्पञ्च यज्ञान्समाचरेत् ॥ ५ ॥

धीरवासा भवेत्कुर्यात्स्नानं त्रिषवणं बुधः ।

सर्वभूतानुकम्पी स्यात्पतिग्रहविवर्जितः ॥ ६ ॥

पञ्च यज्ञानिति । श्रूयते हि—‘पञ्च वा एते महायज्ञाः । देवयज्ञः पितृयज्ञो
भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तदेवयज्ञः संति-
ष्ठते । यत्पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यस्तत्पितृयज्ञः संतिष्ठते । यद्धूतेभ्यो वार्ष्णि
हरति तद्धूतयज्ञः संतिष्ठते । यद्वाहणेभ्योऽश्वं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते ।
यत्स्वाध्यायमधीर्यतेकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते’ इति ॥५॥६॥

वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि वनजानि च ।

एकवारं समश्रीयाद्वात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥ ७ ॥

जितेन्द्रियो जितक्रोधो भवेदध्यात्मचिन्तकः ।

भूमौ शयीत सततं सावित्रीं च जपेद्बुधः ॥ ८ ॥

भौमानीति । शशादीनि । वनजानीति । वनं जलम् । जलजानि कच्छ-
पादीनि—

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या गोधाकच्छपशल्लकाः ॥

शशश्च नकुलश्च”

इति गृहस्थस्याभ्यनुज्ञातान्यपि । तथा मधु मांसिकं च वनस्थेन वर्जनीय-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

क्रोधपैशून्यनिद्रादि दूरतः परिवर्जयेत् ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यान्मासि मासि वने स्थितः ॥ ९ ॥

कृच्छ्रं चान्द्रायणमिति । कृच्छ्रलक्षणानि मनुनोक्तानि—

“उग्रहं मातस्त्र्यहं सायं व्यवहमयादयाचितम् ।

उग्रहं परं तु नाश्रीयात्माजापत्यं चरन्दिनः” इति ॥

एकभक्तादिषु ग्राससंख्याऽऽपस्तम्बेन—

‘सायं द्वाविंशतिग्रासाः मातः पञ्चिंशतिः स्मृताः ॥

चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरश्नं स्मृतम्’ इति ॥

तत्प्रमाणमपि तेनैवोक्तम्—

‘कुक्कुटाण्डममाणेन यथा चाऽऽस्यं विशेत्सुखम्’ इति ॥

चान्द्रायणं पञ्चविधम् । पिपीलिकामध्यं यवमध्यमपिचान्द्रायणं शिष्टं
चान्द्रायणं यत्तिचान्द्रायणं चेति । पिपीलिकामध्यमाह वसिष्ठः—

‘मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानयाचतुर्दश ।

ग्रासापचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ॥

तथैव शुक्लपक्षादीं ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ॥
ग्रासोपचयभोनी सन्पक्षशेषं समापयेत्' इति ।

यदाऽऽह यमः—

‘एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।
एतत्पिण्डालिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
वर्धयेत्पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च हासयेत् ।
एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम् ॥
त्रींस्त्रीन्पिण्डान्समश्रीयादियतात्मा दृढव्रतः ।
हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
चतुरः मातरश्रीयाच्चतुरः सायमेव वा ।
पिण्डानेतद्विंशतिं पालानां क्षिप्तुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
पिण्डानष्टौ समश्रीयात्मासं मध्यदिने रथौ ।
यत्पिचान्द्रायणं श्वेतरसर्वकल्मषनाशनम्’ इति ॥ ९ ॥

ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशगः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते कमरौ वर्षयन्तपः ॥ १० ॥

पञ्चतपा इति । पञ्च तपांसि तापकानि दिवच्छतुष्टयेऽग्नय उपर्यादित्यश्वेति
वस्य स पञ्चतपाः । अश्रावकाशग इति । अश्रदर्शनवानश्रावकाशोऽश्रावकाशो
मृदवाश्रयत्वरवादिकस्तत्र गत इत्यर्थः ॥ १० ॥

उपस्पृश्य त्रिपवणं पितृदेवांश्च तर्पयेत् ।

एकपादेन तिष्ठेत वायुभक्षोऽऽश्मध्वमे ॥ ११ ॥

पयः पिबेच्छुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ।

जीर्णपर्णाशनो वा स्यात्कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्तदा ॥ १२ ॥

योगाध्यासपरो भूत्वा ध्यायेत्पशुपतिं शिवम् ।

कृष्णाजिनीं सौत्तरीयः शुक्लज्जोपवीतवान् ॥ १३ ॥

उपस्पृश्य स्नात्वा । उपपूर्वः सृष्टिः स्नाने प्रयुज्यते त्रिपवणमुदकोपस्पृशी
चतुर्थकालपानभक्तः स्यादित्यादौ । वायुभक्षः पचनाहारः । तदशक्तौ पयः-
प्रभृति शक्त्यनुसारेण कुर्यादित्यर्थः । स्मर्यते हि—

‘मूलं पलं पयं आपो वायुराकाश इति । उत्तरमुत्तरं ज्यायः’ इति । अश्र-
दर्शनवानश्रावकाशोऽश्रावकाशो मृदवाश्रयत्वरवादिकस्तत्र गत इत्यर्थः ॥ १० ॥

मध्यम एकत्वाब्दस्य सैवत्तरस्य मध्ये सदा जायुमेव भक्तवशित्वस्यैः ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥

अथवाऽग्नीन्समारोप्य स्वान्मनि ध्यानतत्परः ।

अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्गोक्षपरो भवेत् ॥ १४ ॥

अधुना चतुर्थाश्रममाह । अथवाऽग्नीनित्यादि । स्मर्यते हि—

‘आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदशुदात्’ इति ।

“अनग्निरनिकेतः स्यादक्षर्माऽग्नरणो मुनिः” इत्यापस्तम्बोऽप्याह ॥ १४ ॥

सदोपनिषदस्यासपरो वा स्यात्तमाहितः ।

त्रिपुण्ड्रोद्धूलनं कुर्याद्गृहस्थस्योक्तमन्त्रतः ॥ १५ ॥

गृहस्थस्येति । गृहस्थस्य च उक्तस्यम्बकमन्त्रः सप्रणवः पञ्चाक्षरस्य वेने-
स्पथेः ॥ १५ ॥

यदा वैराग्यमुत्पन्नं तदैव प्रव्रजेद्वनी ।

बहूदके वा हंसे वा मुमुक्षुः परहंसके ॥ १६ ॥

यदेति । एषा च प्रव्रज्या सत्येव वैराग्ये कार्या । बहूदके वेतिवचनात्मा-
कनी कुटीचकपिपया कुटीचकबहूदकादिचातुर्विध्यं च बह्व्यमाणतत्तद्वर्मा-
नुष्ठानसामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थया विकल्प्यते ॥ १६ ॥

सर्वं संग्रहरूपेण सम्यगुक्तं बृहस्पते ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रद्धया विद्धि सुव्रत ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे वानप्रस्थाश्रम-

विधिनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संग्रहरूपेणेति । संन्यासभेदानां षष्ठेश्रमाश्रमप्र वनस्थेनानुष्ठेयतया वनस्थ-
माध्याये कथितम् । संन्यासधर्मप्रपञ्चस्त्यनन्तराध्याये बह्व्यते ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे वानप्रस्था-

श्रमविधिनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि संन्यासं मुनिसत्तम ।

चतुर्विधास्तु विज्ञेया मिश्रयो वृत्तिभेदतः ॥ १ ॥

कुटीचको मुनिश्रेष्ठस्तथैव च बहूदकः ।

हंसः परमहंसश्च तेषां वृत्तिं वदामि ते ॥ २ ॥

वनस्पत्यसङ्गेनोद्दिष्टमेव कुटीचकादिचतुष्टयं तद्वर्माभिधानाय पुनरनुवदति ।
अथात इति । अत उक्तमाश्रयत्रयं धर्मेस्कन्धः सांसारिकफलमित्य एव ।
श्रूयते हि—त्रयो धर्मेस्कन्धा षष्ठोऽध्ययनं दानमिति । प्रथमस्तत्र एव ।
द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी । तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादय-
न्सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति । अतस्ततो विरक्तस्यानन्तरमपुनरावृत्तिरुप-
ब्रह्ममाप्तये ज्ञानस्कन्धः संन्यास उच्यते । श्रूयते हि—“ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति”
इति । ब्रह्मणि संस्था संन्यस्तनिष्ठा यस्य चतुर्थाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थः स
एवामृतत्वमपवर्गं प्राप्नोति । आशंमान्तराणामपि ब्रह्मसंस्थोत्वसंभवं प्रोपय्य
परिहृतं हि मत्त्वविद्धिः—

“लोककान्याश्रमी ब्रह्मनिष्ठमर्हति वा न वा ।

यथावकाशं ब्रह्मेव ज्ञातुमर्हत्यवारणान् ॥

अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठासौ कर्मिणे कथम् ।

कर्मत्यागो क्तो ब्रह्मनिष्ठमर्हति नेतरः” इति ।

विद्वत् ऐतद्वैरेव त्रयो धर्मेस्कन्धा इत्यत्राऽऽश्रमानधिष्ठित्य “सर्व एते पुण्य-
लोका भवन्ति” इति । आश्रयानुष्ठायिनां पुण्यलोकमभिधाय “ब्रह्मसंस्थोऽमृत-
त्वमेति” इति मोक्षसाधनत्वेन ब्रह्मनिष्ठा प्रतिपाद्यते । सेयं ब्रह्मनिष्ठा पुण्यलो-
काभिन् आश्रमिणोऽपि संस्थाप्यते । आश्रमकर्माप्यनुष्ठाय यथावकाशं ब्रह्म-
निष्ठायाः कर्तुं सुकरत्वात् । न हि लोककामी ब्रह्म न जानीष्यादिति निषेधो-
स्ति, तस्मादरितं सर्वस्याऽऽश्रमिणो ब्रह्मनिष्ठमेति भावे श्रुतः—ब्रह्मनिष्ठा नाम
सर्वज्याभारपरित्यागेनानन्यचित्ततया ब्रह्मणि समाप्तिः । नचासौ कर्मजरे संभ-

वति कर्मानुष्ठानत्यागयोः परस्परविरोधात् । तस्मात्कर्मत्यागिन एव ब्रह्मनि-
ष्ठेति । दृष्टिभेदत इति । आचारभेदतः ॥ १ ॥ २ ॥

कुटीचकश्च संन्यस्य स्वे स्वे वेश्मनि नित्यशः ।
शिक्षामादाय शुद्धीत स्वबन्धूनां गृहेऽथवा ॥ ३ ॥
शिखी यज्ञोपवीती स्वाञ्चिदण्डौ सक्रमण्डलुः ।
सपवित्रश्च काषायी गायत्री च जपेत्सदा ॥ ४ ॥
सर्वाङ्गोद्धूलनं कुर्याच्चिपुण्ड्रं च त्रिसंधिषु ।
शिवलिङ्गार्चनं कुर्याच्छ्रद्धयैव दिने दिने ॥ ५ ॥

तत्र कुटीचकस्य दृष्टिमाह—कुटीचकश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

बह्वदकश्च संन्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जितः ।
सतागारं चरद्भक्ष्यमेकान्नं परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

बह्वदकस्य दृष्टिमाह—बह्वदकश्चेति ॥ ६ ॥

गोवालरज्जुसबद्धं त्रिदण्डं शिष्यमज्जतम् ।
पात्रं जलपवित्रं च कौपीनं च क्रमण्डलुम् ॥ ७ ॥
आच्छादनं तथा कन्या पादकां छत्रमज्जतम् ।
पवित्रमजिनं सूर्यां पक्षिणीमक्षसूत्रकम् ॥ ८ ॥

जलपवित्रं जलशोषनवस्त्रम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

योगपट्टं बहिर्वर्द्धं मृत्खनित्रीं लपाणिकाम् ।
सर्वाङ्गोद्धूलनं तद्वच्चिपुण्ड्रं चैव धारयेत् ॥ ९ ॥

मृत्खनित्रीमिति । मृत्खन्यते यथा स्नानाय यथा लपाणिकां लपाणाकार-
बीजमलोहपटितां यष्टिम् ॥ ९ ॥

शिखी यज्ञोपवीती च देवताराधने रतः ।
स्वाध्यायी सर्वदा वाचमुत्सृजेत्स्थानतत्परः ॥ १० ॥

स्वाध्यायीति । स्वाध्याय एकोत्सृज्यमानो वाचमिष्यापस्तम्बः ॥ १० ॥

संध्याकालेषु सावित्री जपन्कर्म समाचरेत् ।
 हंसः कमण्डलुं शिष्यं शिक्षापात्रं तथैव च ॥ ११ ॥
 कन्यां कीपीनमाच्छाद्यमङ्गल्यस्रं बहिःपटम् ।
 एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ॥ १२ ॥
 त्रिपुण्ड्रोद्धूलनं कुर्याच्छिवालङ्गं समर्चयेत् ।
 अष्टश्रावं सकृन्नित्यमश्रीयात्सशिवं भवेत् ॥ १३ ॥
 संध्याकालेषु सावित्रीजपमध्यात्मचिन्तनम् ।
 तीर्थसेवां तथा कृच्छ्रं तथा चान्द्रायणादिकम् ॥ १४ ॥
 ऐसस्य वृत्तिमाह—हंसः कमण्डलुमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 कुर्वन्श्रमैकरात्रेण न्यायेनैव समाचरेत् ।
 परंहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोबालनिर्मितम् ॥ १५ ॥
 शिष्यं जलपवित्रं च पवित्रं च कमण्डलुम् ।
 पक्षिणीमजिनं सूचीं मृत्सनित्रीं कृपाणिकाम् ॥ १६ ॥
 शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यकर्म परित्यजेत् ।
 कीपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्यां शीतनिवारिकाम् ॥ १७ ॥
 योगपटं बहिर्वस्त्रं पादुकां छत्रमद्भुतम् ।
 अक्षमालां च गृहीयाद्वैणवं दण्डमव्रणम् ॥ १८ ॥
 परमहंसस्याऽऽह—परंहंसस्त्रिदण्डमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 अग्निरित्यादिभिर्भन्त्रैः कुर्यादुद्धूलनं मुदा ।
 ओमोमिति च त्रिः श्रोत्र्य परंहंसस्त्रिपुण्ड्रकम् ॥ १९ ॥
 ओमोमिति । अजपासहितेन मण्डलेन त्रिरुक्तेन त्रिपुण्ड्रं कुर्यात् ॥ १९ ॥
 मृत्पात्रं कांस्यपात्रं वा दारुपात्रं च वैणवम् ।
 पाणिपात्रं च गृहीयादाचम्यैव तथोदरम् ॥ २० ॥
 हेयोपात्रेयविभानविशेषाया मध्यमं साधारण्येन संभवत्पात्रजातमुच्यते—

सूत्रात्रमिति । एतच्छालात्रुपात्रस्याप्युपलक्षणम् । 'सूत्रात्रमलात्रुपात्रं दारुपात्रं च' इत्यारुणिश्रुतेः । उद्दिष्टमध्य उपादेयमाह—दारुपात्रमिति । एतच्च कांस्य-
व्यतिरिक्तस्योक्तस्योपलक्षणम् । उपादेयमन्यदपि समुच्चिनोति—तथोदर-
मिति ॥ २० ॥

बहुदकानां हंसानां पाणिपात्रं तथोदरम् ।

कांस्यपात्रं न विध्युक्तं सूत्रात्रमिति हि श्रुतिः ॥ २१ ॥

माधूकरमथैकाग्रं परहंसः समाचरेत् ।

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ॥ २२ ॥

तस्माद्योगानुगुण्येन भुञ्जीत परहंसकः ।

अग्निशस्तं समुत्सृज्य सार्ववर्णिकमाचरेत् ॥ २३ ॥

उत्तरोत्तरलाभे तु पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ।

गुरुशुश्रूषया नित्यमात्मज्ञानं समभ्यसेत् ॥ २४ ॥

एतच्च न केवलं परमहंसानामेवेत्याह—बहुदकानामिति । पात्रान्तरमपि
समुच्चिनोति—पाणिपात्रमिति । यथोदरं तथा पाणिपात्रं चेत्यर्थः । तथा-
चाऽऽरुणिश्रुतिः—'पाणिपात्रमुदरपात्रं च' इति । उपादेयमभिधाय हेयमाह—
कांस्यपात्रं नेति । सूत्रात्रमिति हि श्रुतिरिति यथोदीरितारुणिश्रुतिः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

ज्ञानं शौचमग्निध्यानं सत्यानृतविवर्जनम् ।

कामक्रोधपरित्यागं हर्षरोषविवर्जनम् ॥ २५ ॥

सत्यानृतविवर्जनमिति । असत्यवत्सत्यमपि व्यवहारं श्रव्यं विवर्जयेत् ।
चिरोकाग्रचिरोधित्यर्थः । श्रूयते हि—'तमेवैकं ज्ञानं आत्मनमन्या बाधो
विदुश्चय' इति । स्मर्यते च—

“त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज” ।

इति ॥ २५ ॥

लोभमोहपरित्यागं दम्भदवादिवर्जनम् ।

चातुर्मास्थं च सर्वेषां वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ २६ ॥

चातुर्मास्थमिति । चतुर्वर्णस्य चासं चत्वारो मासाश्चातुर्मास्थम् । तद्विचार्य
द्विगुः । 'चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्ये' इति घ्यञ् ॥ २६ ॥

कुटीचकाश्च हंसाश्च तथैव च बहुदकाः ।

सावित्रीमात्रसंपन्ना भवेयुर्भोक्षकारणात् ॥ २७ ॥

सर्वेषां चतुर्विधानां यतीनां परमहंसप्राप्तिरिच्छस्य प्रधानं जप्यमाह—कुटी-
चका इति । भोक्षं भयोजनमुद्दिश्य सावित्र्यैव तत्त्वमनुसंदधुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रणवायास्त्रयो वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

तस्माद्वर्णवधैवैकं परहंसः सदा जपेत् ॥ २८ ॥

परमहंसस्य प्रणवैकनिष्ठतां विवक्षुः प्रणवस्योत्कृष्टतामाह—प्रणवाया इति ।
ओमिति ब्राह्मणोऽप्रक्षयब्राह्मणं “ ब्रह्मोपाप्रब्रवीतीति ” “ ब्रह्मोपाप्रोति ” इति
श्रुतेः । प्रणवे पर्यवस्थिता इति । प्रणवस्य वेदत्रयसारत्वात्तत्प्रतिनिधित्वम् ।
तथात्वं च श्रूयते छान्दोग्योपनिषदि बहुवचब्राह्मणे च । लोकदेववेदग्न्याहृत्येस-
त्त्रयसारत्वं प्रणवस्य । तैत्तिरीयोपनिषदि च ब्रह्मयज्ञप्रकरणे “ ओमिति प्रपद्यत
एतदे यजुस्त्रयीं विद्यां मति ” इति ॥ २८ ॥

संध्याकालेषु शुद्धात्मा प्रणवेन समाहितः ।

षट्प्राणायामकं कुर्याज्जपेदष्टोत्तरं रातम् ॥ २९ ॥

विविक्तदेशमाश्रित्य सुखासीनः समाहितः ।

यथाशक्ति समाधिस्थो भवेत्तन्व्यासितां वरः ॥ ३० ॥

पठिति । एष्णां प्राणायामानां समाहारः षट्प्राणायामम् । 'प्राणादिभ्यः
प्रतिषेधः' इति न ङीप् । स्वार्थे कर्मत्ययः ॥ २९ ॥ ३० ॥

क्रमाद्वाऽक्रमतो विद्वानुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ।

उत्तमां वृत्तिमपन्नो न नीचां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ ३१ ॥

क्रमादिति । “ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्दृष्टादनी भूत्वा मव्रजेत् ” इति

पार्श्वभुतिः । अक्रमतो वेति । “यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव मन्त्रभेदपरादा ”
इति तत्रैव ॥ ३१ ॥

उत्तमां वृत्तिमाश्रित्य नीचां वृत्तिं समाश्रितः ।

आरूढप्रतिभो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ३२ ॥

प्रव्रजन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ ३३ ॥

रूपं तु द्विविधं श्रोतं चरं वाऽचरमेव च ।

चरं संन्यासिनां रूपमचरं मुन्ययादिकम् ॥ ३४ ॥

यस्याऽऽश्रमे यतिर्नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ।

न तस्य दुर्लभं किञ्चिज्जिषु लोकेषु विद्यते ॥ ३५ ॥

हुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा ।

वेषमात्रेण संन्यासी पूज्यः सर्वेश्वरो यथा ॥ ३६ ॥

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां ब्रह्मा देवः प्रकीर्तितः ।

गृहस्थानां च सर्वे स्युर्पतीनां तु महेश्वरः ॥ ३७ ॥

वानप्रस्थाश्रमस्थानाद्भित्त्यो देवता मता ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु पूज्यः संन्यासिनां हरः ॥ ३८ ॥

मृते न दहनं कार्यं परहंतस्य सर्वदा ।

कर्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥ ३९ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अश्वत्थस्थापनं कार्यं तद्देशेऽश्वत्थगुणां पुजे ।

अश्वत्थे स्थापिते तेन स्थापितो हि महेश्वरः ॥ ४० ॥

दर्शनात्स्पर्शनात्तस्मात् सर्वं नश्यति पातकम् ।

अन्वेषामपि शिक्षुणां खननं पूर्वमाचरेत् ॥ ४१ ॥

पश्चाद्गुही यथाशास्त्रं कुर्याद्वहनमुत्तमम् ।
 अश्वमेधफलं तस्य ज्ञानमात्राद्विशुद्धता ॥ ४२ ॥
 सर्वमुक्तं समासेन तव शिष्यस्य धीमतः ।
 तस्मादेतद्विजानीहि वेदान्तार्थप्रकाशनम् ॥ ४३ ॥
 इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे संन्यासविधि-
 निरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अश्वत्ये स्थापित इति । तेनाश्वर्जुणा । तथाश्वत्यस्य स्थापनमात्रेणा-
 श्विलिङ्गस्थापनेन यत्फलं तद्विभ्यत इत्यर्थः । तस्य प्रकृतस्य तस्मिन्स्था-
 स्थापितस्याश्वत्यस्य महेश्वरस्य वा दर्शनस्पर्शनाभ्यां सर्वपातकनाश इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे संन्यासविधि-
 रूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच-

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं समासतः ।

दोषाणामपनुत्पत्तयः सर्वभूतानुकम्पया ॥ १ ॥

नित्यधर्माभिधानानन्तरं नैमित्तिकधर्माभिधानायाध्यायान्तरमारभ्यते-
 अथात इति । यत उक्तस्य विधिनिषेधात्मकस्य नित्यस्य धर्मस्य प्रमादादिना
 व्यतिक्रमे तन्निमित्तमायधित्तापेक्षाऽतो नित्यानन्तरं तदुच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्महा मयपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

एते वेदविदां श्रेष्ठा महापातकिनः स्मृताः ॥ २ ॥

अपनोदनीयान्मथानदोषाननुक्रामति-ब्रह्महेति । तथाच च्छान्दोग्योपनिषदि
 “स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिब॥ अ गुरोस्त्वल्पमावसन्नब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः
 पञ्चमश्चाऽऽचरंस्तेः” इति ॥ २ ॥

एभिः सह वसेयस्तु संवत्सरमसावधि ।

ब्रह्महा निर्जनेऽऽण्ये कुटीं कृत्वा वसेन्नरः ॥ ३ ॥

द्वादशाब्दानि संतप्तः सर्वदा विजितेन्द्रियः ।

भिक्षामाहृत्य भुञ्जीत स्वदोषं रूपापयन्नुणाम् ॥ ४ ॥

वसेदिति वचनात्सहवासादिनैव संवत्सरात्पातित्यम् । याजनाध्यापनयौ-
नसंवन्धैस्तु सद्यः पातित्यम् । यदाह याज्ञवल्क्यः—

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनाथ तु पानाशनादितः” ॥ इति ॥

वेक्तनिमित्तानामुद्देशक्रमेण प्रायश्चित्तान्याह—ब्रह्महा निर्जन इत्यादि
॥ ३ ॥ भुञ्जीतेति ॥ ४ ॥

शाकमूलफलाशी वा कृत्वा शवशिरोध्वजम् ।

संपूर्णे द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ५ ॥

अकामकृतदोषस्य प्रायश्चित्तमिदं मुने ।

कामतथ्वेन्मुनिश्रेष्ठ प्राणान्तिकमुदीरितम् ॥ ६ ॥

अथवा मुनिशार्दूल पापशुद्ध्यर्थमात्मनः ।

ग्रामादनलमाहृत्य प्रविशेत्परितापतः ॥ ७ ॥

पश्चादनशनो भूत्वा धर्मयुद्धेऽथ वाऽनले ।

अप्सु वा मुनिशार्दूल महाप्रस्थानकेऽपि वा ॥ ८ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सम्पक्प्राणान्परित्यजेत् ।

सुरापानादिदोषोऽपि नश्यत्येतेन सुव्रत ॥ ९ ॥

अग्निवर्णां सुरां तप्तां प्राणविच्छेदनक्षमाम् ।

पीत्वा नष्टशरीरस्तु सुरापानात्प्रमुच्यते ॥ १० ॥

गोमूत्रं वा घृतं तोयं गोशकृदसमेव वा ।

अतितप्तं पिबेत्तेन मृतो मुच्येत दोषतः ॥ ११ ॥

१ प. क. “वसेयुः” । २ ग. “म. यज” । ३ प. क. “मयोभिः” । ४ ल. “नाव्यपा-
नाशनात्” । ५ इ. “१ प. उक्तानां नि” । ६ ग. “नामनुदे” । ७ क. “तापितः” । ८ प.
“त्यजेते” ।

सुवर्णस्तेयकृत्साक्षाद्राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म स्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ १२ ॥

आयसं मुसलं तीक्ष्णं गृहीत्वा स्वयमेव तु ।

हन्वात्सकृत्प्रयोगेण राजा तं पुरुषाधमम् ॥ १३ ॥

अवशिरोध्वजमिति । स्मर्यते हि—

‘शिरःकपाली ध्वजवान्भिक्षाश्री कर्म चोदयन्’ इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मुच्यते स्तेयदोषेण नास्ति राज्ञोऽपि पातकम् ।

अवगूहेत्त्रिषं तप्तमयसा निर्मितां नरः ॥ १४ ॥

स्वयं वा शिश्रवृषणावुत्ताट्याऽऽधाय चाञ्जली ।

दक्षिणां दिशमागच्छेद्यावत्प्राणविमोचनम् ॥ १५ ॥

अवगूहेदिति । आश्लिषेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अनेन विधिना युक्तो मुच्यते गुरुतल्पगः ।

तप्तकृच्छ्रं चरेत्तप्तः संवत्सरमतन्वितः ॥ १६ ॥

महापातकिनां नृणां संसर्गात्स विमुच्यते ।

मातरं मातृसदृशीं भागिनेयीं तथैव च ॥ १७ ॥

तप्तकृच्छ्रमिति । तप्तकृच्छ्रलक्षणमुक्तं यमेन—

‘उग्रहमुष्णं पिबेदम्भस्त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।

उग्रहमुष्णं पिबेत्सर्पिर्वायुभक्षः परं उग्रहम् ॥

तप्तकृच्छ्रं विज्ञानीयाच्छीते शीतमुदाहृतम्’ इति ।

अम्भःप्रभृतीनां परिमाणमुक्तं पराक्षरेण—

‘पदपलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।

पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते’ इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

मातृष्वसारमारुह्य कुर्यात्कृच्छ्रानिष्ठकृच्छ्रकौ ।

चान्द्रायणं च कुर्यात् तत्पापविनिवृत्तये ॥ १८ ॥

कृच्छ्रानिष्ठकृच्छ्रकौचिति । द्विराहृतं कृच्छ्रानिष्ठकृच्छ्रं कुर्यात् । तल्लक्षणमुक्तं व्यासबलकथेन—

‘कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्’ इति ।

एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालस्तस्मिन्नेव काले केवलमुद-
केन वा वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वसारं मुनिशार्दूल गत्वा दुहितरं तु वा ।

कृच्छ्रं सांतपनं कुर्यादोषशुद्धचर्यमात्मनः ॥ १९ ॥

कृच्छ्रं सांतपनमिति । तल्लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सपिः कुशोदकम् ।

एकरात्रं चोपचसेत्कृच्छ्रं सांतपनं भवेत्” इति ॥ १९ ॥

भ्रातृभार्याभिगमने चान्द्रायणचतुष्टयम् ।

चरेत्पापविशुद्धचर्यं संतप्तो ब्राह्मणोत्तमः ॥ २० ॥

पैतृष्वसेषाभिगमने मातुलादुत्थितां स्त्रियम् ।

चान्द्रायणं चरेदेकं कामतोऽकामतोऽपि वा ॥ २१ ॥

अवशिष्टासु सर्वासु द्विजस्त्रीषु महामुने ।

गत्वा कृच्छ्रं चरेत्तप्तमेकं तद्दोषशान्तये ॥ २२ ॥

क्षत्रियाणां च वैश्यानां स्त्रीषु गत्वा द्विजश्चरेत् ।

कृच्छ्रमन्यासु बहुशो गत्वा कृच्छ्रं चरेद्द्विजः ॥ २३ ॥

ब्रह्मचारी स्त्रियं गत्वा कामतो मुनिसत्तम ।

संवत्सरं चरेद्भैक्ष्यं वसित्वा गर्दभाजिनम् ॥ २४ ॥

रवपापकीर्तनं कुर्वन्स्नात्वा विषवणं पुनः ।

तस्मात्पापात्यमुच्येत षण्मासाः कामवर्जितः ॥ २५ ॥

अग्निकार्यपरित्यागे रेतोत्सर्गे समाहितः ।

स्नात्वा प्रणवसंयुक्ता व्याहृतीश्च तथैव च ॥ २६ ॥

सावित्रीं सशिरां मौनी जपेद्युतमादरात् ।

यतीनामिन्द्रियोत्सर्गे स्नात्वा शुद्धः समाहितः ॥ २७ ॥

प्रणवे परमात्मानं जपेदयुतमादरात् ।

द्विजस्रीगमने भिक्षुरवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ २८ ॥

अन्यासु बुद्धिपूर्वं चेतसकच्छं समाचरेत् ।

हत्वा वैश्यं च राजानं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ २९ ॥

क्रमान्मासत्रयं पूर्वं पाष्मासिकमनन्तरम् ।

ब्राह्मणस्तु विमुच्येत शूद्रं हत्वाऽर्धमासतः ॥ ३० ॥

विहिताकरणे तद्वत्प्रतिपिच्छातिसेवने ।

वेदविष्ठावने चैव गुरुद्वेहेऽन्यकर्मणि ॥ ३१ ॥

तप्तकच्छं चरेत्तेन मुच्यते सर्वदोषतः ।

अथ वा सर्वपापानां विशुद्धचर्यं समाहितः ॥ ३२ ॥

कुर्वंश्शुश्रूषणं नित्यं वेदान्तज्ञानभाषिणाम् ।

श्रद्धाविनयसंयुक्तः शान्तिदान्त्यादिसंयुतः ॥ ३३ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

यावज्ज्ञानोदयं तावद्वेदान्तार्थं निरूपयेत् ।

नास्ति ज्ञानात्परं किञ्चित्पापकान्तारदहकम् ॥ ३४ ॥

मासमात्राद्दिनश्यन्ति क्षुद्रपापानि सुव्रत ।

षण्मासश्रवणात्सर्वं नश्यत्येवोपपातकम् ॥ ३५ ॥

महापातकसंघाश्च नित्यं वेदान्तसेवनात् ।

नश्यन्ति वत्सरात्तर्षे सत्यमुक्तं बृहस्पते ॥ ३६ ॥

नास्ति ज्ञानादिति । उक्तं गीतासु—

“यथैषांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा” ॥ इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

यः श्रद्धया युतो नित्यं वेदान्तज्ञानमभ्यसेत् ।

तस्य संसारविच्छिन्निः श्रवणादिति हि श्रुतिः ॥ ३७ ॥

यः श्रद्धयेति । श्रवणाच्छब्दशक्तितात्पर्यावधारणन्यायानुसंधानमुखेन
वेदान्तज्ञानमभ्यसेत् । तस्य संसारविच्छित्तिरित्यस्मिन्नर्थे श्रुतिरस्तीत्यर्थः ।
सा धेयम्—

“वेदान्तपिप्तानुनिमित्ताधीः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे” इति ॥३७॥

एवमभ्यसतस्तस्य यदि विघ्नोऽभिजायते ।

सर्वलोकान्क्रमाद्भुक्त्वा भूमौ विप्रोऽभिजायते ॥ ३८ ॥

एवमभ्यसत इति । अर्जुनं प्रति भगवतोक्तम्—

“प्राप्य शुण्यकृताह्लोकादुपित्वा शान्तिः समा ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते” इति ॥ ३८ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नः शान्तः सत्यपरायणः ।

पुनश्च पूर्वभावेन विद्वांसं पर्युपासते ॥ ३९ ॥

नवेति ।

“पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ब्रह्मणोऽपि सः” इति ।

पर्युपासते । पर्युपास्ते । शपो दुग्भावश्छान्दसः ॥ ३९ ॥

तत्संपर्कात्स्वमात्मानमपरोक्षीकृतो मुनिः ।

स्वमादिव विमुच्येत स्वसंसारमहोदधेः ॥ ४० ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्वमुक्त्यर्थं बृहस्पते ।

सर्वदा सर्वमुत्सृज्य वेदान्तश्रवणं कुरु ॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे प्रायश्चित्तवि-

धिनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अपरोक्षीकृत इति । संपदादित्वाद्भावे किं । आत्मानं प्रति यदपरोक्षीक-
रणं तस्मादित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्रायश्चित्त-
विधिनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्मफलं मुने ।

सर्वेषामेव दानानां वियादानं परं स्मृतम् ॥ १ ॥

वियया प्राणिनां मुक्तिस्तस्मात्तद्दानमुत्तमम् ।

भूमिदानं च मोदानमर्थदानं तथैव च ॥ २ ॥

कन्यादानं च मुख्यं स्वादन्नदानं तथैव च ।

धनधान्यसमृद्धां यो भूमिं दद्याद्द्विजाय सः ॥ ३ ॥

इह लोके सुखी भूत्वा प्रेत्य चाऽऽनन्त्यमश्नुते ।

अरात्निमात्रां वा भूमिं दद्याद्ब्रह्मविदे नरः ॥ ४ ॥

उक्तप्रायश्चित्तैः परिहृतप्रतिबन्धकपापजालस्य पुरुषस्य धैर्यदानिर्धर्मैश्च यानि यानि फलानि प्राप्यन्ते तानि तानि वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति । यतः प्रतिबन्धकपापगमे सत्येव साधनं स्वकार्ये समर्थमतः प्रायश्चित्तानन्तरमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः संसारमतिवर्तते ।

विनीतायोपसन्नाय विप्राय श्रद्धया युतः ॥ ५ ॥

यो दद्याद्द्विदर्की विद्यां न स भूयोऽभिजायते ।

यतये श्रद्धया नित्यमन्नं दद्याद्यथावलम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न पुनर्जायते भुवि ।

मठं वा यतये दद्यान्न स भूयोऽभिजायते ॥ ७ ॥

विनीतायोपसन्नायेति । श्रूयते हि—

“तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्पन्नप्रज्ञान्तथिचाय शैमान्विताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं श्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्माविद्याम्” इति ॥

विप्रायेति । त्रैवर्णिकोपलक्षणम् । विद्याब्रह्माधिकारविभागो हि गतस्त्वष्ट-

सप्तमाध्याये “निवृत्तिधर्मनिष्ठस्तु ब्राह्मणः” इत्यत्रोपवर्णित इति ॥५॥६॥७॥

१ ल. “स्वादानमुत्तमम्” । २ ल. “सः यः” । ३ ग. क. “पश्यन्ता” । ४ क. “दुर्मात्रा”
ताय । ५. कल्पिताय ।

अमावास्यां मुनिश्रेष्ठ ब्राह्मणाद्यानसूषवे ।

अन्नं दद्यान्महादेवं समुद्दिश्य समाहितः ॥ ८ ॥

सोऽक्षयं फलमाप्नोति महादेवसमो भवेत् ।

यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ ९ ॥

आराधयेद्द्विजमुंस्ते महादेवं स मुच्यते ।

त्रयोदश्यां तथा स्नात्वा ब्राह्मणं भोजयेन्मुदा ॥ १० ॥

ब्रह्मलोकमवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुच्यते ।

द्वादश्यां तु द्विजः स्नात्वा विष्णुमुद्दिश्य भक्तितः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणाय विनीताय दद्यादन्नं समाहितः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १२ ॥

तिथिदेवताविशेषेणाश्रदानकैलान्याह—अमावास्यामित्यादिना । अमावा-
स्यायाम् । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पक्षशोरपि ।

वासुदेवं समुद्दिश्य ब्राह्मणान्भोजयेन्नरः ॥ १३ ॥

सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

दशम्याभिन्द्रमुद्दिश्य यो दद्याद्ब्राह्मणे शुचौ ॥ १४ ॥

अन्नं वा तण्डुलं वाऽपि स देवेन्द्रमवाप्नुयात् ।

नवम्यां धर्मराजानमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुचौ ॥ १५ ॥

अन्नं दद्याद्यथाशक्ति धर्मराजः प्रसीदति ।

अष्टम्यां शंकरं पूज्य ब्राह्मणं भोजयेन्नरः ॥ १६ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।

सप्तम्यां चन्द्रमुद्दिश्य ब्राह्मणान्भोजयेद्द्विजः ॥ १७ ॥

चन्द्रलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।

पृष्ठचामादित्यमुद्दिश्य ब्राह्मणानिष भोजयेत् ॥ १८ ॥

सूर्यलोकमवाप्नोति सुखमक्षय्यमश्नुते ।

पञ्चम्यां पार्वतीं विप्रानुद्दिश्यान्नेन भोजयेत् ॥ १९ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ।

चतुर्थ्यां ब्राह्मणाञ्छुद्धाह्णैक्ष्मीमुद्दिश्य भोजयेत् ॥ २० ॥

दारिद्र्यं सकलं त्यक्त्वा महालक्ष्मीमवाप्नुयात् ।

तृतीयायां द्विजः स्नात्वा ब्राह्मणान्भोजयेत्सकलम् ॥ २१ ॥

तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि महादेवो वशो भवेत् ।

द्वितीयायां विशुद्धायां ब्राह्मणान्भोजयेन्नरः ॥ २२ ॥

तस्य वाचि सदा वेदा नृत्यन्ति स्म महामुने ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥

प्रथमायां पवित्रायां परब्रह्मार्पणं द्विजः ।

यो ब्राह्मणमुखे कुर्याच्छुद्धाभक्तिसमान्वितः ॥ २४ ॥

पक्षयोरपीति । यत्तु 'शुक्रमेव सदा गृही' इति तद्गृहस्थोऽपि शुक्लं शुद्धं कामानुपहतामिति हि व्याचक्षते । यदाहुः—

“सकामानां गृहस्थानां काम्यव्रतनिषेधनात्” इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्मत्वेति सनातनम् ।

ब्राह्मणाय मुदा दद्याच्छुक्लां गामुत्तमां नरः ॥ २५ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षाद्ब्रह्म स गच्छति ।

यो दद्यात्कन्यकां शुद्धां ब्राह्मणाय विदूषिताम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ॥ २६ ॥

येन केन प्रकारेण यं यं देवं समर्चयेत् ।

तं तं देवं समाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ २७ ॥

स सर्वसमतामिति ।

“ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यवन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ”

इति गीतासु ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

यं यं कामयते लोकं तं तमुद्दिश्य भक्तिमान् ॥

आत्मज्ञं ह्यर्चयेन्नित्यमात्मज्ञमिति हि श्रुतिः ॥ २८ ॥

आत्मज्ञमिति हि श्रुतिरिति । मुण्डकोपनिषदि—

“ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते योश्च कामान् । तं
लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भक्तिकामः ” इति ॥ २८ ॥

किमिकीटपतङ्गेभ्यः श्रेष्ठाः पश्चादयस्तथा ॥

॥ पश्चादिभ्यो नराः श्रेष्ठा नरेभ्यो ब्राह्मणास्तुथा ॥ २९ ॥

ब्राह्मणेभ्योऽथ विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धिषु कर्तारस्तेभ्यः संन्यासिनो वराः ॥ ३० ॥

तेषां कुटीचकाः श्रेष्ठा बहूदकसमाश्रिताः ।

बहूदकाद्वरो हंसो हंसात्परमहंसकः ॥ ३१ ॥

परहंसादपि श्रेयानात्मविन्नास्त्यतोऽधिकः ।

तस्मादात्मविदः पूज्याः सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ३२ ॥

तस्मादात्मविदः पूज्या इति यदुक्तं तत्र हेतुत्वेनाऽऽत्मविद्यायाः सर्वतः
माश्रयमाह—किमिकीटेत्यादिना ।

मनुरप्याह—

“ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणास्तथा ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥

ब्रह्मविद्भ्यः परं किञ्चिन्न भूतं न भवित्स्याति ” ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्तु ब्रह्माणं पूजयेन्नरः ।

आरोग्यकाम आदित्यं बलकामः समीरणम् ॥ ३३ ॥

कीर्तिकामोऽनलं तद्वन्भेधाकामः सरस्वतीम् ।

ज्ञानकामो महोदेवं सिद्धिकामो विनायकम् ॥ ३४ ॥

भोगकामस्तु शशिनं मोक्षकामस्तु शंकरम् ।

वैराग्यकामो विद्वांसं पुष्टिकामः शर्चापतिम् ॥ ३५ ॥

तिथिभेदेन देवताभेदाः प्रागुक्ताः । कामनाभेदेन तानाह—ब्रह्मवर्चसकाम
इत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

व्रतान्पाचरतः श्रद्धाभक्तिभ्यां संयतः शुचिः ।

क्षीयन्ते पापकर्माणि क्षीयन्तेऽस्येति हि श्रुतिः ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमादिकं कर्म यः कुर्याद्विधिपूर्वकम् ।

स देवत्वमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ३७ ॥

यः श्रद्धया युतो नित्यं शतरुद्रियमभ्यसेत् ।

अग्निदाहात्सुरापानादकृत्पाचरणात्तथा ॥ ३८ ॥

क्षीयन्तेऽस्येति हि श्रुतिरिति । कठबल्लीषु हि श्रूयते—

“ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ”

इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मुच्यते ब्रह्महत्याया इति केवल्यशास्त्रिनः ।

शतशास्त्रागतं साक्षाच्छतरुद्रियैर्मुच्यते ॥ ३९ ॥

केवल्यशास्त्रिन इति । श्रूयते हि केवल्योपनिषदि—“ यः शतरुद्रियमधीते
सोऽग्निपूतो भवति, सुरापानात्पूतो भवति, ब्रह्महर्त्यायाः पूतो भवति, कृत्या-
कृत्यात्पूतो भवति ” इति । साक्षात्प्रत्यक्षभूता याः शतसंख्याका अध्वर्युशास्त्रा-
स्तासु सर्वासु गतमित्यर्थः । शतं खट्वा देवता अस्येत्यर्थे ‘ शतरुद्रादयश्च ’

इति घः । अतं सहस्रमित्यपरिमितपर्यायाः 'सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा
अपिभूम्याम्' इति हि श्रूयते ॥ ३९ ॥

तस्मात्तज्जपमात्रेण सर्वपापात्प्रमुच्यते ।

चमकं च जपेद्दिद्वान्सर्वपापप्रशान्तये ॥ ४० ॥

चमकं चेति । वसोर्धाराम् 'अग्राविष्णू सजोपसे' इत्यादिकम् ॥ ४० ॥

सहस्रशीर्षासूक्तं च शिवसंकल्पमेव च ।

जपेत्पञ्चाक्षरं चैव सतारं तारणक्षमम् ॥ ४१ ॥

त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य शिवलोके महीयते ।

तत्र नानाविधान्भोगान्भुक्त्वा कर्मपरिक्षयात् ॥ ४२ ॥

शिवसंकल्पम् । 'येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्' इत्यादिकम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भूलोके जायते पुण्यं पापं वा कुरुते पुनः ।

यावज्ज्ञानोदयं तावज्जायते त्रियतेऽपि च ॥ ४३ ॥

यावज्ज्ञानोदयमिति । ज्ञानमुदेति यस्मिन्दिने तज्ज्ञानोदयं तयावदापाति
वदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

असुखे सुखमारोप्य विषयेऽज्ञानतो नरः ।

करोति सकलं कर्म तत्फलं चावरोऽश्नुते ॥ ४४ ॥

अहो मायावृतो लोकः स्वात्मानन्दमहोदधिम् ।

विहाय विवशः क्षुद्रे रमते किं वदामि तम् ॥ ४५ ॥

तस्मान्मायामयं भोगमसारमखिलं नरः ।

विहाय विमलं नित्यमात्मानन्दं समाश्रयेत् ॥ ४६ ॥

सर्वसंग्रहरूपेण सखेहं सम्परीरितम् ।

तस्मान्नं सकलं त्यक्त्वा स्वात्मानन्दे कुरु श्रमम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगसप्तष्टे

दानधर्मफलकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अज्ञानत इत्यारोपे हेतुः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगसप्तष्टे दान-
धर्मफलकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अथ नवमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि पापकर्मफलं मुने ।

खरोष्ट्रसूकराजाविगजाश्वमृगपक्षिणाम् ॥ १ ॥

चण्डालकुल्कसत्वं च प्राप्नोति बल्लहा कमात् ।

दस्पृणां विड्भुजां योनिं पक्षिणां च तथैव च ॥ २ ॥

किमिकीटपतङ्गानां सुरापः प्रामुषाद्भुजिजः ।

राक्षसानां पिशाचानां चोरो याति सहस्रशः ॥ ३ ॥

कव्याददंष्ट्रिणां योनिं तुणादीनां तथैव च ।

कूरकर्मरतानां च प्राप्नोति गुरुतल्पगः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणस्य धनं क्षेत्रमपहस्य नराधमः ।

बल्लराक्षसतां याति शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥

स्वर्गापवर्गसाधने विहिते धर्मज्ञाने उपादानायाभिधाय हानाय निषिद्धे कर्माभिधातुं मतिजानीते—अथात इति । यतो हि विहितकारिणामपि निषिद्धापरित्यागे वरकः । अतो विहिताभिधानानन्तरं हानाय निषिद्धमुच्यते इत्यर्थः । बहुतरनरकोपभोगानन्तरं श्लेषेण खरोष्ट्रादिजन्मप्राप्तिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

धान्यचोरो भवेदाखुर्भलं हत्वा पूषो भवेत् ।

कांस्यं हत्वा भवेद्धंसः श्वा रसं नकुलो घृतम् ॥ ६ ॥

पयः काको भवेन्मांसं हत्वा गृध्रो भवेत्तथा ।

चक्रवाकस्तु लवणं वक्रस्तैलापहारतः ॥ ७ ॥

पुष इति । पूषो मण्डकः । पचायच्च ॥ ६ ॥ ७ ॥

कौशेयं तिचिरिः क्षीमं हत्वा दहुरसंज्ञकः ।

पत्रशाकापहारेण वर्हिणः स्युर्नराधमाः ॥ ८ ॥

श्वोऽन्नं हत्वा भवेत्पुष्पं मर्कटः स्यात्तथैव च ।

यानापहरणादुष्टः पशुं हत्वा भवेद्बजः ॥ ९ ॥

दर्दुरो भेकः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शवभक्षणतो राजा वैश्यः पूयाशनो भवेत् ।

श्वेनाशनो भवेच्छूद्रो जलूको रक्तपो भवेत् ॥ १० ॥

शवभक्षणतो राजेति । योहि राजा न्यायेन प्रजाः परिपालयति स ब्राह्म-
णादनन्तरं प्रशस्यते । स्मर्यते हि—

‘ श्रेयान्प्रतिग्रहो राज्ञो माऽन्येषां ब्राह्मणादते ’ इति ।

यस्त्वन्यायकारी क्रूरो राजा स उच्यते शवभक्षणतो राजेति । स हि
सूनिचक्रिध्वजिवेश्याभ्योऽपि निकृष्टः स्मर्यते—

“ मतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥

दृष्टा दशगुणं प्रोक्ताः पूर्वादिते यथाक्रमम् ” इति ।

तथा—

“ दशसूनिसमध्वजी दशचक्रिसमो ध्वजी ॥

दशध्वजिसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ” इति ।

एवं वैश्यशूद्रयोरपि निकृष्टयोरिहाभिधानम् । न्यायवर्ती तु शूद्रः साधुः
स्त्रियः साधुरित्यादिदर्शनं विद्यते । वैश्योऽपि न्यायवर्ती तुलाधारस्तीर्थसे-
विनो जाजलिब्राह्मणादुत्कृष्टः स्मर्यते । तस्य हि जाजलि श्रपेतद्वाच्यम्—

“ जाजले तीर्थमात्रेव मा स्म देशातिथिर्भव ” इति ॥ १० ॥

नैतावताऽलं विभेन्द्र पापकर्मफलोदयम् ।

नरके वर्तनं चास्ति महाघोरैऽतिदारुणे ॥ ११ ॥

हस्तद्वंद्वं दृढं वद्ध्वा ततः शृङ्खलया तथा ।

क्षिप्यते दीप्तवह्नी च ब्रह्महाऽऽचन्द्रतारकम् ॥ १२ ॥

अतितमायसैर्दण्डैः पीड्यते यमकिंकरैः ।

प्राणिहिंसापरो गार्ह कल्पकोटिशतं मुने ॥ १३ ॥

तप्ततैलकटाहेषु बद्धा हस्तौ पदद्वयम् ।

क्षिप्यते यमदूतेन तैलचौरो महामुने ॥ १४ ॥

पापकर्मणः फलमुदेति यस्मिन्वर्तने तदित्यर्थः । अधिकरण एरच् । तद्व-
र्तनमेतावता नालमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तत्रताम्रकटाहेषु क्षिप्य मिथ्याभिशांसिनम् ।

जिह्वामुत्पाटयन्त्याशु बहुशो यमकिंकराः ॥ १५ ॥

मिथ्याभिशांसिनमिति । अविद्यमानं दोषमारोपयन्तम् ॥ १५ ॥

तत्रताम्रजलं तीक्ष्णैः पिबेत्युक्त्वाऽऽपसायुधैः ।

छियते यमदूतैस्तु सुरापानरतो नरः ॥ १६ ॥

छित्त्वा छित्त्वा पुनर्दग्ध्वा पिण्डीकृत्य पुनस्तथा ।

क्षिप्यते पूयपूर्णेऽस्मिन्कटाहे गुरुतल्पगः ॥ १७ ॥

मातरं पितरं ज्येष्ठं गुरुमध्यात्मवेदिनम् ।

महादेवं तथा वेदं विष्णुं ब्राह्मणमेव च ॥ १८ ॥

आदित्यं चन्द्रमग्निं च वायुं निदन्ति ये नराः ।

कल्पकोटिशतं दिव्यं पच्यन्ते नरकालये ॥ १९ ॥

यतिहस्ते जलं चान्नं न दत्तं येनराधमैः ।

इक्षुवत्संश्रपीड्यन्ते मुद्गरैर्मुनिसत्तमाः ॥ २० ॥

पादे चाऽऽस्पृष्टे तथा पार्श्वे नाभौ शिश्रे गुदेऽक्षिणि ।

निस्सग्यन्ते महातमैः शङ्कुभिश्चार्थहारिणः ॥ २१ ॥

अपसा निर्मितां कान्तां सुतमां झञ्जरीकृताम् ।

गाढमालिङ्गयते मर्त्यः परदारपरिग्रहात् ॥ २२ ॥

दुश्चारिण्यः स्त्रियश्चापि सुतमं पुरुषं तथा ।

श्रीतस्मार्तविहीना ये निषिद्धाचरणे रताः ॥ २३ ॥

पच्यन्ते नरके तीव्रे कल्पकोटिशतं सदा ।

ये शिवायतनारामवापीकूपमठादिकम् ॥ २४ ॥

उपद्रवन्ति पापिष्ठा नृपास्तत्र रमन्ति च ।

व्यायामोद्धर्तनाभ्यङ्गस्नानपानान्नभोजनम् ॥ २५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

कीडनं मैथुनं युतमाचरन्ति मदोद्धताः ।

ते च तद्विविधैर्वैरिर्भुयन्त्रादिपीडनैः ॥ २६ ॥

आचरन्ति प्रकृते देवालयदौ ॥ २६ ॥

निरयाग्निषु पच्यन्ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।

वेदमार्गरताचार्यनिन्दां शृण्वन्ति ये नराः ॥ २७ ॥

द्रुतताम्रादिभिस्तेषां कर्णं आपूर्यतेऽनव ॥ २८ ॥

निरया नरका एवाग्रयस्तेषु ॥ २७ ॥ २८ ॥

घोरास्थे नरके केचित्पच्यन्ते पापकर्मतः ।

सुघोरास्थे तथा केचिदतिघोरे च केचन ॥

महाघोराग्निधे केचिदुघोररूपे च केचन ॥ २९ ॥

करालास्थे तथा केचित्तथा केचिद्भयानके ।

कालरात्रौ महापापास्तथा केचिद्भयोत्कटे ॥ ३० ॥

केचिच्चण्डाग्निधे केचिन्महाचण्डाग्निधे सदा ।

चण्डकोलाहले केचित्प्रचण्डायां च केचन ॥ ३१ ॥

तथा पद्माग्निधायां च पद्मावत्यां च केचन ।

तथा केचन भीमायां केचिद्भीषणसंज्ञिते ॥ ३२ ॥

कराले तु तथा केचिद्विकराले च केचन ।

वज्रे त्रिकोणसंज्ञे च पद्मकोणे च केचन ॥ ३३ ॥

सुदीर्घे वर्तुलास्थे च सप्तभौमे च केचन ।

अष्टभौमे च क्षीमे च रौरवे चैव केचन ॥ ३४ ॥

घोरमुघोरादयो नरकविशेषाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥

केचिदन्येषु पापिष्ठाः पच्यन्ते विवशा भृशम् ।

अहो कष्टं महाप्राज्ञ पापकर्मफलोदयम् ॥ ३५ ॥

पापकर्मणां फलमुदेति पत्तिध्वरफलात् तत्पापकर्मफलोदयम् ॥ ३५ ॥

एवं पापफलं ज्ञात्वा मुने ज्ञानरतो भव ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते मुने ॥ ३६ ॥

अहो ज्ञानं परित्यज्य मायया परिमोहिताः ।

नरकेषु हि पच्यन्ते स्वप्नकल्पेषु दुःखिताः ॥ ३७ ॥

इह जन्मनि जन्मान्तरेषु च कृतस्य पापराशेरुपशमोपायस्य दुर्ज्ञानत्वात्मा-
तिस्विकमायश्चित्तकरणासंभवात्सकलपापनिर्हरणस्य सुकरमेकमुपायमाह-एवं
पापेति ॥

“ परोक्षमात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ॥

बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति बह्विधम् ॥

अपरोक्षमात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ॥

संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्करः ” ॥

इति वक्ष्यति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एवं पापफलं भुक्त्वा महादेवप्रसादतः ।

पश्चाद्भूमौ विजायन्ते मानुष्ये कर्मसाम्यतः ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

पापकर्मफलनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मानुष्ये मनुष्यलोके । कर्मसाम्यतः पुण्यपापकर्मणोरुभयोरपि युगपत्प-
रिपाके ।

‘ समान्यां पुण्यपापान्यां मानुष्यं प्राप्नुयान्नरः ’

इत्यग्रे वक्ष्यति ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितासात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे पाप-
कर्मफलनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(अथ दशमोऽध्यायः)

इश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि देहोत्पत्तिं महामुने ।

शृणु वैराग्यसिद्धार्थमात्मशुद्ध्यर्थमेव च ॥ १ ॥

एवमुत्तमाधिकारिणां वेदान्तवाक्यश्रवणमधमाधिकारिणां च कर्मणि ज्ञानसाधनमभिधाय कर्मभिः प्रक्षीणप्रतिबन्धकदुरितानामपि रजसा विक्षिप्तचेतसां सहसा मनस ऐकाग्र्यासंभवात्तदर्थं नादीशुद्धिपरःसरमष्टाङ्गयोगं वक्तुं प्रथमं पिण्डोत्पत्तिमाह—अथात इति । यत् उक्तपापकर्मफलज्ञानवदेहोत्पत्तिज्ञानमपि वैराग्योपयोगि, अतस्तदनन्तरमित्यर्थः । देहोत्पत्तिक्रमकथने हि गर्भकेशवर्णनाद्वैराग्यं जायते । अत एव योगसाधनप्रवृत्तिद्वारा ब्रह्मज्ञानमपि सिध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

पुण्यैर्देवत्वमाप्नोति पापैः स्थावरतामियात् ।

समाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं प्राप्नुयान्नरः ॥ २ ॥

पुण्यैर्देवत्वमिति । 'पुण्येन पुण्यं लोकं जयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्' इति श्रुतेः ॥ २ ॥

तत्राऽऽहुत्या रविर्नित्यं वर्धते मुनिसत्तम ।

सूर्यादृष्टिर्विजायेत बुधरोपधयः क्रमात् ॥ ३ ॥

तत्राऽऽहुत्येति । यदाहुः—

'अग्नी प्रास्ताऽऽहुतिः सभ्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याञ्जगते दृष्टिर्दृष्टेरक्षं ततः प्रजाः' इति ॥ ३ ॥

ओषधीभ्योऽन्नमन्नं च नित्यं भुङ्क्ते च मानवः ।

पञ्चभूतात्मकं भुक्तं किट्टसारात्मना द्विधा ॥ ४ ॥

पुनर्द्विधा भवेत्सारः स्थूलसूक्ष्मविभेदतः ।

किट्टमूत्रपुरीषास्थिमेदस्नाय्वात्मना भवेत् ॥ ५ ॥

पञ्चभूतात्मकं भुक्तमिति । श्रूयते हि—'अन्नमन्नं त्रैधा विधीयते । तस्य

यः स्थविष्ठो धातुस्तत्परीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः ।
 आपः पातातेषा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूलं भवति, यो
 मध्यमस्तद्लोहितं, योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽक्षितं ज्ञेया विधीयते । तस्य यः
 स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति, यो मध्यमः स मज्जा, योऽणिष्ठः स वागिति ।
 अत्र च भुक्तानां स्थूलादीनामन्नादीनां मनआदिकं प्रत्युपचयमात्रहेतुत्वम् ।
 उपादानैर्त्वं तु सूक्ष्मभूतानामेवेति गतस्त्वष्ट एकादशाध्याये 'हिरण्यगर्भं
 वक्ष्यामि' इत्यर्थोक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुरीषमूत्रे विमृजेदनिलः क्रमशो मुने ।

सारथोः स्थूलभागस्य पञ्चतूतांशकैः क्रमात् ॥ ६ ॥

क्रमादिति । समनन्तरवक्ष्यमाणोपकाशदानादिक्रमेणेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वर्धन्ते धातवः सर्वे तेषां मध्ये महामुने ।

आकाशाद्धातवः सर्वे वर्धन्ते वायुना बलम् ॥ ७ ॥

अग्निना वर्धते मज्जा लोहितं वर्धते जलात् ।

भुवा मांसस्य वृद्धिः स्यादित्थं धातुविवर्धनम् ॥ ८ ॥

समेव क्रममाह—आकाशाद्धातव इति । अवकाशदानद्वाराऽऽकाशस्य वृद्धि-
 हेतुता । व्यूहनद्वारा वायोः । पाकद्वाराऽग्नेः । क्लेदनद्वारा जलस्य । घनीभाव-
 द्वारा भुव इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

अवशिष्टो रसांशश्च द्विधा सत्त्वगुणेन च ।

राजसेन गुणेनापि भवेत्सत्त्वं तपोधन ॥ ९ ॥

अवशिष्टः सारथोः सूक्ष्मः । द्विधेति । सत्त्वरजोभेदेन ॥ ९ ॥

तयोः सत्त्वप्रधानस्य भूमिभागान्महामुने ।

प्राणेन्द्रियस्यापानस्य वर्धकश्च सदा भवेत् ॥ १० ॥

उपस्थस्यापि विप्रेन्द्रा जिह्वायाश्च जलांशकः ।

अग्निर्वाक्चक्षुषोश्चर्भहस्तयोरनिलस्तथा ॥ ११ ॥

तत्र सात्त्विकस्य सारस्य पञ्चभूतात्मकस्य यः पृथिव्यंशः स प्राणापानयो-

स्वर्गसूत्र्यासमैदोस्त्रिमज्जाशुक्राणि धातवः ।

इति त्वगादयः शुक्रान्ताः सप्त धातवः कथ्यन्ते । तथाऽऽद्याः षट्कोशत्वे-
नोच्यन्ते । मज्जास्त्रिस्त्रिणायवः शुक्राद्रैस्त्रिस्त्रिणासंशोणितानि । पादौशिकं
नाम देहो भवति । इह त्वग्भरसादेव पच्यमानात्किङ्कसारत्वेना त्वग्रसयोरुत्प-
त्तिरिति किङ्कभृता त्वचमनादस्य रस एव रक्तं भवतीति तदारभ्य मेदसश्च-
रमावस्था स्नायुपदेन पृथग्धात्वात्मना कोशात्मना च स्वीकृत्य कोशगतषट्-
संख्या धातुगतसप्तसंख्या चेति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

ततो मज्जोद्भवस्तस्माद्वलं पश्चात्समुद्भूतम् ।

बलाच्छोणितसंयुक्तात्पञ्चा कालविपाकतः ॥ १६ ॥

बलमिति । शुक्रम् । बलाच्छोणितसंयुक्तादिति । मानुवीजसहितात्पितृवी-
जात् । कालविपाकत इति । स कललादिपरिणामक्रमेण ॥ १६ ॥

ऋतुकाले यदा * शुक्रं निर्दोषं योनिर्गतम् ।

कदाचिन्मारुतेनैव स्त्रीरक्तेनैकतामियात् ॥ १७ ॥

शुक्रशोणितसंयुक्तं कललं बुद्बुदं तथा ।

पिण्डं भवेद्वह्णं तद्वच्छिरः पश्चात्पदद्वयम् ॥ १८ ॥

तथाऽङ्गुल्यः कटी कुक्षिस्तद्वत्पृष्ठास्थिसंघयः ।

चक्षुषी नासिका श्रोत्रे पश्चाज्जीवप्रकाशनम् ॥ १९ ॥

तदार—ऋतुकाल इत्यादिना । निर्दोषमिति । धातुषु निर्यं स्थितानामपि
वातपित्तश्लेष्मणां प्रतिकूलत्वे सत्येष दोषत्वम् । अनुकूलत्वे तु गुणत्वमेव ।
यदुक्तम्—

‘कालेन जन्तुर्भवति दोषास्त्वनुगुणा यदि’ इति ।

मारुतेनेति । तदुक्तमाशये—

‘स्वस्थानतश्च्युताच्छुक्राग्निन्दुमादाय मारुतः ।

गर्भाज्यं भापयति यदा तुल्यं तदा परः ॥

* क. सं. ग. पुस्तकेषु शुक्रसन्स्थाने कवेन शुक्रमिति वर्तते ।

१ य. ‘ऋतुवह्’ । २ इ. ‘तात्’ । पा. १-२ य. म. ‘श्च समावस्था । ४ क. सं. ‘०३
इह भवेगह’ ।

आर्तवात्समं वीजमादायास्याश्च मूलतः ॥ १७ ॥

यदा गर्भाशयं नेप्यत्यथ संमिश्रयेन्मरुत् ॥ १८ ॥

इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णं भवेत्तु कमशो मुने ।

एकाहात्सप्तरात्रेण तथा पञ्चदशेन च ॥ २० ॥

एकद्वित्रिक्रमेणैव मासानां तद्विवर्धते ।

इत्थं परिणतो गर्भः पूर्वकर्मवशान्मुने ॥ २१ ॥

उक्तकललादिपरिणामस्य कालपरिमाणमाह—एकाहात्सप्तरात्रेणेत्यादि । तदुक्तं गर्भोपनिषदि—“एकरात्रोपितं कललं भवति, सप्तरात्रोपितं त्रुदुदं भवति, अर्धमासान्तरेण पिण्डो भवति, मासाभ्यन्तरेण कठिनो भवति, मासद्वयेन शिरः कुरुते, मासत्रयेण पादप्रदेशो भवति, अथ चतुर्थे मासेऽङ्गुलिजठरकटिप्रदेशो भवति, पञ्चमे मासे पृष्ठवंशो भवति, षण्मासे नासौक्ष्मिभ्योष्माणि भवन्ति, सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवति, अष्टमे मासे सर्वसंपूर्णो भवति” ॥ २० ॥ २१ ॥

महदुःखमवामोति रौरवे नरके यथा ।

तां पीडां च विजानाति तदा जातिस्मरो भवेत् ॥ २२ ॥

जातिस्मर इति । कारणकर्मपरिज्ञानेन दुःखाभिष्टुदये तान्येव कर्माणि पूर्वजन्मान्तराण्यपि स्मारयन्तीत्यर्थः । श्रूयते हि तत्रैव—“नवमे मासि सर्वलक्षणसंपूर्णो भवति, पूर्वजातीः स्मरति, कृताकृतं च कर्म भवति, शुभाशुभं च कर्म विन्दति” इति ॥ २२ ॥

नानायोनिस्सहस्राणि पुरा प्राप्तानि वै मया ।

आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः ॥ २३ ॥

अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।

यदि योन्याः प्रमुञ्चामि तं प्रपये महेश्वरम् ॥ २४ ॥

अध्येष्यामि सदा वेदान्साङ्गाञ्शुश्रूषया गुरोः ।

नित्यं नैमित्तिकं कर्म श्रद्धयैव करोम्यहम् ॥ २५ ॥

१ क. ख. ग. घ. “वेत्तकर्म” । २ क. ल. “अप्युपजयति” । घ. “सम्पन्नोत्पत्ति” ।

३ क. “साक्षिणी भो” । ४ ग. क. तथा ।

कृतदारः पुनर्यज्ञान्करोम्यात्मविशुद्धये ।

यज्ञैर्दग्धमलो भूत्वा ज्ञात्वा संसारहेयताम् ॥ २६ ॥

वैराग्यातिशयेनैव मोक्षकामनया पुनः ।

निरस्य सर्वकर्माणि शान्तो भूत्वा निवेन्द्रियः ॥ २७ ॥

विरजानलजं भस्म गृहीत्वा चाग्निहोत्रजम् ।

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्भिराथर्धणैः क्रमात् ॥ २८ ॥

विमृश्याङ्गानि मूर्धादिचरणान्तानि सादरम् ।

समुद्धृत्य सदाऽऽचार्यं प्रणिश्याऽऽत्मविषया ॥ २९ ॥

गर्भोपनिषदर्थं संस्कृति—नानायोगीत्यादि । इत्थं हि श्रूयते—

“नानायोगिसहस्राणि दृष्टाश्चैव ततो मया ।

आहारा विविधा हक्ताः पीताश्च विविधाः रचनाः ॥

जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः ।

अदो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।

एदि योन्त्यां प्रमुञ्चामि सार्वथ्यं योगं समाश्रये ।

अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ।

एदि योन्त्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम्”

इत्यादि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

संसारजागरं घोरं लङ्घयाम्यहमात्मनः ।

इत्थं मार्गतः स्मृत्वा योनियन्त्रप्रपीडितात् ॥ ३० ॥

जायते वायुना याति विस्मृतिं वैष्णवेन च ।

अज्ञाने सति रागाद्या धर्माधर्मौ च तद्वशात् ॥ ३१ ॥

धर्माधर्मवशात्पुंसां शरीरमुपजायते ।

ज्ञानेनैव निवृत्तिः स्यादज्ञानस्य न कर्मणा ॥ ३२ ॥

इत्थं गर्भगत इति । तदाह सौचोपनिषत्—‘योनिद्वारेण संप्राप्ते यस्त्रेणाऽऽ-
पीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रतु वैष्णवेन वायुना संस्पृशति तदा न
स्मरति’ इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यथात्मा मलिनः कर्ता भोक्ता च स्यात्स्यत्तावतः ।

नास्ति तस्य विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ ३३ ॥

यथात्मा मलिन इति । मलिनसत्त्वप्रधानमायोपाधिरत्यमात्मनो मालिन्यं तन्निबन्धनश्च भोग इति प्रागुक्तं तद्यदि स्वाभाविकं स्यात्तदा न मुक्तिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्माऽयं केवलः स्वच्छः शान्तः सूक्ष्मः सनातनः ।

॥ अस्ति सर्वान्तरः साक्षी चिन्मात्रसुखदिग्रहः ॥ ३४ ॥

अयं तर्हि विनिर्मोक्षरतत्राऽऽह—आत्माऽयं केवल इति । अनेन शोधितस्त्वपदार्थो दर्शितः ॥ ३४ ॥

अयं स भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः ।

अस्माद्धि जायते विश्वमत्रैव प्रविलीयते ॥ ३५ ॥

तस्य तत्पदार्थतादात्म्यरूपं महावाक्यार्थमाह—अयं स भगवानिति ॥ ३५ ॥

अयं ब्रह्मा शिवो विष्णुरयमिन्द्रः प्रजापतिः ।

अयं वायुरयं चाग्रियं सर्वाश्च देवताः ॥ ३६ ॥

य एवंभूतमात्मानमन्यथा प्रतिपश्ये ।

किं तेन न कृतं पापं चैरेणाऽऽत्मापहारिणा ॥ ३७ ॥

अयं ब्रह्मेति । श्रूयते हि 'स ब्रह्मा (ह्मा) स शिवः स हरिः स इन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्' इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन्नमूकोऽवधिरो भवेत् ।

नापकामति संसारात्स खलु ब्रह्महा भवेत् ॥ ३८ ॥

ब्राह्मण्यं प्राप्येति । अमूकः शास्त्राण्यध्येतुं शक्तः । अवधिरः श्रोतुं समः । इत्थं ज्ञानसामग्रीसद्भावेऽपि, आलस्यादिना सन्निधानन्दैकरसमात्मानमजानानः पुनः पुनः संसारे पातयति यः स ब्रह्मघातक इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादपमरमीति पुरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संजरेत् ३९ ॥

आविदुषः संसारमाप्त्वाऽऽत्मघातकतामुक्त्वा विदुषस्तद्विरहेतामाह—आत्मानं
चेदिति ॥ ३९ ॥

भियते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्टे ह्यात्मनि सुव्रत ॥ ४० ॥

ज्ञानिनस्तापहेतुशरीरेन्द्रियादिसंघन्यविरहे कारणमाह—भियत इति ॥ ४० ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

ज्ञात्वाऽऽत्मानं परानन्दं न बिभेति कुतश्चन ॥ ४१ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रद्धया गुरुः कृतः ।

उत्सृज्य प्राकृतं भावं शिवोऽहमिति भावयेत् ॥ ४२ ॥

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणानां विशेषतः ।

प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ४३ ॥

कुतश्चेति । विहितकरणादविहितकरणाद्वैत्यर्थः । श्रूयते हि—“एवं ह
वाच न तपति किमहं साधु जाकरवं किमहं पापमकरवम्” इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

सर्ववेदान्तसर्वस्वं मया प्रोक्तं बृहस्पते ।

श्रद्धयेव विजानीहि श्रद्धा सर्वत्र कारणम् ॥ ४४ ॥

श्रद्धयेवेति । श्रद्धा हि समाधिलाभद्वारा पुरुषार्थसाधनमुक्ता पातञ्जले
‘श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिमाध्यात्मिक इतरेषाम्’ इति ॥ ४४ ॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा गिरां नाथः समाहितः ।

स्तोतुमारभते भक्त्या देवदेवं त्रियम्बकम् ॥ ४५ ॥

बृहस्पतिरुवाच—

नमः शिवाय सोमाय सपुत्राय त्रिशूलिने ।

प्रधानपुरुषेशाय सृष्टिस्थित्यन्तहेतवे ॥ ४६ ॥

सर्वज्ञाय वरेण्याय शंकरायाऽऽर्तिहारिणे ।

नमो वेदांतवेद्याय चिन्मात्राय महात्मने ॥ ४७ ॥

देवदेवाय देवाय नमो विश्वेश्वराय च ॥

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ ४८ ॥

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं नभाम्बहम् ॥

विश्वं विश्वाधिकं रुद्रं विश्वमूर्तिं वृषध्वजम् ॥ ४९ ॥

नमामि सत्यविज्ञानं हृदयाकाशमध्यगम् ॥

चन्द्रः सूर्यस्तथेन्द्रश्च वह्निश्च यमसंज्ञितः ॥ ५० ॥

निर्ऋतिर्वरुणो वायुर्धनदो रुद्रसंज्ञितः ॥

स्थूला मूर्तिर्महेशस्य तथा व्यासमिदं जगत् ॥ ५१ ॥

यस्य प्रसादलेखेन देवा देवत्वमागताः ।

तं नमामि महेशानं सर्वज्ञमपराजितम् ॥ ५२ ॥

नमो दिग्वाससे तुभ्यमम्बिकापतये नमः ।

उमायाः पतये तुभ्यभीशानाय नमो नमः ॥ ५३ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

नमो नमो नमस्तुभ्यं पुनर्भूयो नमो नमः ।

ॐकारान्ताय सूक्ष्माय मायातीताय ते नमः ॥ ५४ ॥

नमो नमः कारणकारणाय ते

नमो नमो मङ्गलमङ्गलात्मने ।

नमो नमो वेदविदा मनीषिणा-

मुपासनीयाय नमो नमो नमः ॥ ५५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

पिण्डोत्पत्तिकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

ॐकारान्तायेति । ॐकारस्य ज्ञान्तो नादस्तरश्चरतिपाद्यतया निष्कलः

शिवोऽपि तथोच्यते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे पिण्डोत्पत्ति-

कथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(नाडीचक्रनिरूपणम्) (अधैकादशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि नाडीचक्रमनुत्तमम् ।

श्रद्धया गुरुभक्त्या च विद्धि वाचस्पतेऽधुना ॥ १ ॥

यतः शरीरसंस्थानज्ञानार्थीनां नाडीज्ञानं तदधीनं च तच्छोधनविज्ञानमतः
शरीरोत्पत्तिकथनानन्तरं नाडीचक्राभिधानं प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥

शरीरं तावदेव स्यात्पणवत्पङ्कगुलात्मकम् ।

मनुष्याणां मुनिश्रेष्ठ साङ्गुलीभिरिति श्रुतिः ॥ २ ॥

पणवत्पङ्कगुलेति । अत्राङ्गुलीशब्देन शरीरायामस्य पणवत्तितमांशोऽभि-
धीयते ॥ २ ॥

देहमध्ये शिखिस्थानं तमाम्बूनदप्रभम् ।

त्रिकोणं मनुजानां तु सत्त्वमूकं बृहस्पते ॥ ३ ॥

गुदान्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः ।

देहमध्ये विजानीहि मनुष्याणां ब्रह्मस्पते ॥ ४ ॥

तावदात्मस्थानामप्यष्टचत्वारिंशत्तममधस्तादुपरिष्टाच्च परित्यज्ये मध्ये मूला-
धारस्वगाः—देहमध्ये इति । शिखिस्थानमग्निस्थानम् । तदाहुरागमिकाः—

“पणवत्पङ्कगुलोत्तरोधो देहः स्वाङ्गुलिमानतः ।

पौष्पन्तङ्गुलादूर्ध्वं लिङ्गनाभं द्रव्यङ्गुलादधः ।

मध्यमेकाङ्गुलं यच्च देहमध्यं प्रचक्षते” इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ मूलाधाराज्ज्वाङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलमायामविस्तारं मुनिसत्तम ॥ ५ ॥

कुक्कुटाण्डवशाकारं भूतिं च त्वगाभिधिः ।

तन्मध्यं नाभिरित्युक्तं मुनि देहान्नवेदिभिः ॥ ६ ॥

कन्दस्थानमित्यादि । तदुक्तमन्यत्र—

“नवानुलोर्ध्वतस्तस्मादस्ति कन्दोऽण्डसंनिभः ।

चतुरङ्गुलविस्तार उरसेऽप्येनापि तत्समः ।

स्वगस्थभूषितः कन्दस्तन्मध्यं नाभिरुच्यते” इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुपुम्नेति प्रकीर्तिता ।

तिष्ठन्ति परितस्तस्या नाड्यो मुनिसत्तम ॥ ७ ॥

द्विसप्ततिसहस्राणि तासां मुख्याश्चतुर्दश ।

सुपुम्ना पिङ्गला तद्विड्वा चैव सररयनी ॥ ८ ॥

पूषा च वारुणी चैव हस्तिजिह्वा यशस्विनी ।

अलाघुषा कुहू चैव विश्वोदारा पयस्विनी ॥ ९ ॥

शङ्खिनी चैव गान्धारी इति मुख्याश्चतुर्दश ।

तासां मुख्यतमास्ति स्रस्ति सुष्वेका बरा मुने ॥ १० ॥

पवनस्य सुपुष्पाम्नेशलक्षणं योगमग्रे विवक्षुः सुपुष्पाया नाड्यन्तरेभ्यः
माधान्यमाह—कन्दमध्ये इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ब्रह्मनाडीति सा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ।

पृष्ठमध्ये स्थितेनोस्थना बीणादण्डेन सुव्रत ॥ ११ ॥

ब्रह्मनाडीति । ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारत्वात् । तथोचाऽऽथर्वणोपनिषदि—“शतं
चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धनमभिनिःसृतेका । तयोर्ध्वमायक्रमतत्त्वमेति
विष्वङ्कन्या उत्क्रमणे भवन्ति” इति । अमृतत्वं ह्यत्र ब्रह्मलोकप्राप्तिर्मेता ।

“आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते”

इत्याहुः । उक्तानां नाडीनां संस्थानमभिदि (पि) त्सुः प्रथमं सुपुष्पामाह—
पृष्ठमध्ये इति ॥ ११ ॥

सह मस्तकपर्यन्तं सुपुम्ना सुप्रतिष्ठिता ।

नाभिकन्दादधःस्थानं कुण्डल्या द्व्यङ्गुलं मुने ॥ १२ ॥

पवनो हि मूलाधारादुत्थित इवापिङ्गलाभ्यां परितरुतेति । तदुक्तम्—

“देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुपति समीरणः ।

नाडीभ्यामस्तमभ्येति घ्राणतो द्विपङ्क्तुले” इति ।

तत्र मूलाधारादुत्थितस्य वायोः स्वसंयुक्तावस्थितमभ्यनर्तिसुषुम्नाद्वारपरित्यागेन पार्श्वस्थितयोरिडापिङ्गलयोः संचारे कारणं सुषुम्नाद्वारस्य कुण्डल्या स्वफणाग्नेषापिधानमभिधातुं कुण्डल्याः स्थानं स्वरूपं व्यापारं च क्रमेणाऽऽह—
नाभिकन्दादिति ॥ १२ ॥

अष्टप्रकृतिरूपा सा कुण्डली मुनिसत्तम ।

यथावद्वायुचेष्टां च जलान्नादीनि नित्यशः ॥ १३ ॥

अष्टप्रकृतीति ।

“मूलप्रकृतिराविकृतिर्महदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त”

इत्युक्ता अष्टौ प्रकृतयः । तत्र मूलप्रकृत्यात्मिका कुण्डली तस्याः सुषुम्नावेष्टनानि महदादिसप्तप्रकृतिविकृत्यात्मकानीत्यष्टप्रकृतिरूपता । सा ह्यष्टधा कुण्डलीकृता तिष्ठति । यदाहुः—

“कुण्डली परितस्तस्मादष्टधा कुण्डलीकृता ।

अष्टप्रकृतिरूपा सा सुप्तसर्पसमाकृतिः” इति ।

एवं स्वरूपमुक्त्वा व्यापारमाह—यथावदिति ॥ १३ ॥

परितः कन्दपार्श्वेषु निरुध्यैव सदा स्थिता ।

स्वमुखेन सदाऽऽवेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं मुने ॥ १४ ॥

मूलाधारादुत्थितस्य पवनस्य साक्षात्स्वसंमुखसुषुम्नाद्वारसंचारादियथावद्वायुचेष्टतामिर्यं निरुणद्धि । कोष्ठगतस्य ह्यशितपीतादेर्मूलाधारस्थञ्चलनव्यवधायकत्वेन त्वरया पाकप्रतिबन्धो जलान्नादीनां निरोधः । स्वमुखेनेति । मुखेन सुषुम्नामूलरन्ध्रे पिपायाष्टधाकुण्डलीभावेन स्वग्रीवां परिवेष्ट्य शेषकार्यं वंशास्थिसंयन्त्रमुपरि नीत्वा पुच्छेन ब्रह्मरन्ध्रे पिपदातीत्यर्थः । तदुक्तम्—

“कन्दनाभेरधोरन्ध्रे निधाय स्वफणां ददम् ।

संनिरुध्य मरुन्मार्गं पुच्छेन स्वमुखं तथा ॥

ब्रह्मरन्ध्रं च संवेष्ट्य पृष्ठास्थना सह सुस्थिता” इति ॥ १४ ॥

सुषुम्नाया इडा सव्ये दक्षिणे पिङ्गला स्मृता ।

सरस्वती कुक्ष्यैव सुषुम्नापार्श्वयोः स्थिते ॥ १५ ॥

मान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पूर्वपार्श्वयोः ।

पूषा यशस्विनी चैव पिङ्गलापृष्ठपूर्वयोः ॥ १६ ॥

कुह्याश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरी स्थिता ।

यशस्विन्वाः कुहोर्मध्ये वारुणी सुप्रतिष्ठिता ॥ १७ ॥

पूषायाश्च सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता पयस्विनी ।

मान्धारायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी ॥ १८ ॥

उद्वापनीयद्वारायाः सुषुम्नायाः संस्थानमभिधाय निरोद्धव्याः तयोरिडापि-
ङ्गलयोराह—सुषुम्नाया इति । सरस्वतीत्यादिनाडीस्थानसंनिवेशाभिधानस्य
मयोजनं प्रमादाच्च प्रविष्टस्य पवनस्य प्रवेशमार्गेणैवापकृत्य सुषुम्नायोजन-
मिति । सरस्वतीति । सुषुम्नायाः पुरतः सरस्वती । तदुक्तम्—

“ सुषुम्नापूर्वभागस्था जिह्वान्तस्था सरस्वती ।

पृष्ठतश्च कुहूः ” इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अलम्बुषा स्थिता पायुपर्यन्तं कन्दमध्यतः ।

पूर्वभागे सुषुम्नाया मेढ्रान्तं संस्थिता कुहूः ॥ १९ ॥

अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी वारुणी सर्वगामिनी ।

पिङ्गलासंज्ञिता नाडी याम्यनासान्तमिष्यते ॥ २० ॥

पूर्वभागे सुषुम्नाया इति । पृष्ठत उत्पन्नाऽपि सुषुम्नायाः पूर्वभागं समागत्य
मेढ्रान्तं गतेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

इडा चोत्तरनासान्तं स्थिता वाचस्पते तथा ।

यशस्विनी च याम्यस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २१ ॥

पूषा याम्याक्षिपर्यन्तं पिङ्गलायास्तु पृष्ठतः ।

पयस्विनी तथा याम्यकर्णान्तं प्रोच्यते बुधैः ॥ २२ ॥

सरस्वती तथा चोर्ध्वमा जिह्वायाः स्थिता मुने

हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २३ ॥

शक्तिनी नाम या न ही सध्यकर्णोन्तमुच्यते ।

मान्वारी सध्यनेत्रान्ता प्रोक्ता वेदान्तवेदितिः ॥ २४ ॥

विश्वदराभिषा नाडी तुण्डमध्ये व्यरस्थिता ।

प्राणोऽपानस्तथा व्यानः समानोदान एव च ॥ २५ ॥

याम्यस्य पादेति । याम्यस्य पादस्य योऽङ्गुष्ठस्तत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥

२२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ।

एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ॥ २६ ॥

तेषु प्रागादयः पञ्च मुराः पञ्च च सुव्रत ।

प्राणसंज्ञस्तथाऽपानः पूज्यः प्राणस्तयोर्भुने ॥ २७ ॥

दश वायव इति । तत्राऽऽद्या नव देहस्थितिहेतवः । दशमो धनंजयस्तु लौकिकः । यदाहुः—

“ धनंजयाख्यो देहेऽस्मिन्कुर्याद्बहुविधान्प्रधानम् ।

स तु लौकिकवायुत्वान्मृतं च न विमुञ्चति ” इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

आस्पनासिकयोर्मध्ये नाभिमध्ये तथा हृदि ।

प्राणसंज्ञोऽनिलो नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥ २८ ॥

व्यापिनामपि प्राणानां स्थानविशेषेषु कार्यभेदकरतामभिप्रेत्याऽऽह—आस्प-
नासिकयोरिति ॥ २८ ॥

अपानो वर्तते नित्यं गुदमेढोरुसंधिषु ।

उदरे वृषणे कठ्यां नाभौ जंघे च सुव्रत ॥ २९ ॥

व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कृकठ्याङ्गुष्ठयोरपि ।

प्राणस्थाने गले चैव वर्तते मुनिपुंगव ॥ ३० ॥

उदानः सर्वसंधिस्थो विज्ञेयः पादहस्तयोः ।

समानः सर्वदेहेषु व्याप्य तिष्ठत्यसंशयः ॥ ३१ ॥

ऊरुसंधिर्वृक्षणः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थादिषु संस्थिताः ।

उद्गादिगुणः प्रोक्तो नागाख्यस्य बृहस्पते ॥ ३२ ॥

निमीलनादि कूर्मस्य क्षुत्तं तु छकरस्य च ।

देवदत्तस्य कर्म स्थात्तन्दीकर्म महामुने ॥ ३३ ॥

धनंजयस्य शोकादि कर्म प्रोक्तं बृहस्पते ।

निःश्वासोच्छ्वासकासादि प्राणकर्म बृहस्पते ॥ ३४ ॥

अपानाख्यस्य वायोस्तु विष्णुत्रादिविसर्जनम् ।

समानः सर्वसाभीष्यं करांति मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥

नागादिवायव इति । नागादीनां वातकोशवर्तित्वं प्राणादीनामन्तःकोशवर्तित्वं चोक्तमन्यत्र—

“ एते प्राणादयः पञ्च मध्यकोशेषु संस्थिताः ।

त्वगादिपञ्चकोशस्था नागाद्या वातवायवः ” इति ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उदान उर्ध्वगमनं करोत्येव न संशयः ॥

व्यानो विवादकृत्प्रोक्तो मुने वेदान्तवेभिः ॥ ३६ ॥

विवादकृदिति । विवादः प्राणापानयोः परस्परप्रतिवन्धादुभयाभावः । तदुक्तं छान्दोग्ये—“ यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानोऽथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः, यो व्यानः सो वात्तस्मात्प्राणजनपानन्याचमभिन्याहरति ” इत्यादि ॥ ३६ ॥

सुपुम्नायाः शियो देव इडाया देवता हरिः ।

पिङ्गलाया विरिञ्चिः स्यात्तरस्वत्या विराण्मुने ॥ ३७ ॥

पूषा दिग्देवता प्रोक्ता दारुणी वायुदेवता ।

हस्तिजिह्वाभिधाया तु वरुणो देवता भवेत् ॥ ३८ ॥

यशस्विन्या मुनिश्रेष्ठ भगवान्भास्करो मुने ।

अलम्बुषाभिमान्यात्मा वरुणः परिकीर्तितः ॥ ३९ ॥

कुहोः कुर्देवता प्रोक्ता गान्धारी चन्द्रदेवता ।

शङ्खस्त्रिन्धाश्वन्द्रमास्तद्वत्पयस्विन्याः प्रजापतिः ॥ ४० ॥

उक्तनाडीनामभिष्ठातृदेवता आह—सुषुम्नायाः शिव इत्यादि ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विश्वोदराभिधायास्तु भगवान्पावकः पतिः ।

इडायां चन्द्रमा नित्यं चरत्येव महामुने ॥ ४१ ॥

दिनरात्रिषु विषुवायनग्रहणानि देहे दर्शयितुं तेषां चन्द्रसूर्यायत्तत्वात्तयोरेव तावदेहेऽवस्थानमाह—इडायां चन्द्रमा इति । अत एवेडायां पवनस्योद्गमकालो रात्रिः । प्रवेशकालस्त्वहः । रात्रावहनि च परिपूर्णस्य चन्द्रस्योदयास्तमयानियमात् । पिङ्गलायां तु पवनस्योद्गमो दिनं प्रवेशो रात्रिः । तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

“देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्यति समीरणः ।

नाडीभ्यामस्तमभ्येति घ्राणतो हृत्पटङ्गले ॥

अहोरात्रमिनेन्दुभ्यामूर्ध्वाधोऽष्टाक्षिरिष्यते” इति ॥ ४१ ॥

पिङ्गलायां रविस्तद्वन्मुने वेदविदावर ।

पिङ्गलाया इडायां तु वायोः संक्रमणं तु यत् ॥ ४२ ॥

तदुत्तरायणं प्रोक्तं मुने वेदार्थवेदितिः ।

इडायाः पिङ्गलायां तु प्राणसंक्रमणं मुने ॥ ४३ ॥

पिङ्गलाया इति । मातृमुखस्थितस्य हि पुरुषस्य पिङ्गला दक्षिणदिशि भवति । इडा तूत्तरदिशि । मकरायनसमये च दक्षिणदिगवरिधतः सूर्यः कर्कटायनपर्यन्तं नित्यमुत्तरे गच्छतीति तदुत्तरायणं यथा । एवं पिङ्गलायां स्थितः पवनः सूर्यात्मा यावत्साकल्येनेडां संक्रामति तावदुत्तरायणमित्यर्थः । इत्थं दक्षिणायनमपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

“वामदक्षिणनाडीभ्यां स्यादुद्गदक्षिणायनम्” इति ।

कालोत्तरे च—

“उत्तरं दक्षिणं प्रोक्तं वामदक्षिणसंज्ञितम्” इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

दक्षिणायनमित्युक्तं पिङ्गलायामिति श्रुतिः ।

इडापिङ्गलयोः संधिं यदा प्राणः समागतः ॥ ४४ ॥

इडापिङ्गलयोरिति । अमावास्यायां हि चन्द्राकौ सहैवोदयं सहैवास्तं च प्रतिपद्येते । इडावर्ती च प्राणश्चन्द्रः पिङ्गलावर्ती सूर्यः संधिसमये चोभयत्र प्राणः सम एव वर्तमानः सहैवोदेति सहैव चास्तमेतीति साऽमावास्या ॥४४॥

अमावास्या तदा प्रोक्ता देहे देहभृतां वर ।

मूलाधारं यदा प्राणः प्रविष्टः पण्डितोत्तम ॥ ४५ ॥

मूलाधारमिति । सूर्यो हि प्राणः । तथा च प्रश्नोपनिषदि—“ आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः ” इति । स च प्राणो मूलाधारप्रवेशानन्तरमुदेति । मूर्धप्रवेशानन्तरं प्राणतो द्विषट्कुण्डले चास्तमेति । देवानां चाऽऽद्यविषुवे मेषायने सूर्योदयः । विषुवान्तरे तुलायने चास्तमय इति ॥ ४५ ॥

तदाऽऽयं विषुवं प्रोक्तं तापसैस्तापसोत्तम ।

प्राणसंज्ञो मुनिश्रेष्ठ मूर्धानं प्रविशेयदा ॥ ४६ ॥

प्राणोदयास्तमयसमयौ विषुवद्वयत्वेनोक्ता । अत्रामावास्यात्वेनोक्तो यः संधिसमयः स एव विषुवद्वयत्वेनोक्तः । दिशतिकालोचरे—

“ मध्ये तु विषुवं प्रोक्तं पुटद्वयभिनिःसृतम् ” इति ।

तत्र दक्षिणादामगमनसमये यः संधिः स उत्तरायणमध्यवर्तित्वादायविषुवकालः । इतरस्तु दक्षिणायनमध्यवर्तित्वाद्वितीयविषुवकाल इति ॥ ४६ ॥

तदाऽन्यं विषुवं प्रोक्तं धार्मिकैस्तच्चिन्तकैः ।

निःश्वासोच्छ्वासं सर्वं मासानां संक्रमो भवेत् ॥ ४७ ॥

संक्रमकालमाह—निःश्वासेति । इडाचारिणां निःश्वासोच्छ्वासानां ततः सकाशात् सुषुम्नाप्रवेशकालस्ततश्च पुनः पिङ्गलाप्रवेशकालस्ततः पुनः सुषुम्नाप्रवेशकालः पुनरिडाप्रवेशकाल इति । तेऽविशेषेण संक्रमकाला इत्यर्थः । तदुक्तं कालोचरे—

‘ संक्रान्तिः पुनरस्यैव स्वस्थानानिलयोगतः ’ इति ।

स्वस्थानिलस्य यानीदापिङ्गलासुषुम्नास्थानानि तेषां तद्योगत इत्यर्थः ।

तथा च स्पष्टीकृतं तथैव—

“इडा च पिङ्गला चैव अमा चैव तृतीयका ।

सुषुम्ना मध्यमे गङ्गा इडा वामे प्रकीर्तिता ।

पिङ्गला दक्षिणे गङ्गा एषु संक्रान्तिरिष्यते” इति ।

अमा सुषुम्ना । तत्र हि सूर्याचन्द्रमसोः सहैवोदयारतमयौ भवत इति ॥४७॥

इडायाः कुण्डलीस्थानं यदा प्राणः समागतः ।

सोमग्रहणमित्युक्ते तदा तत्त्वविदां वर ॥ ४८ ॥

इडाया इति । इडासंचारिणः प्राणस्य चन्द्रात्मकत्वात्तस्य सुप्तसर्पाकारकुण्डलीस्थानेऽन्तर्हितत्वात्स सोमग्रहणकाल इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तथा पिङ्गलया प्राणः कुण्डलीस्थानमागतः ।

यदा तदा भवेत्सूर्यग्रहणं मुनिसत्तम ॥ ४९ ॥

तथा पिङ्गलयेति । पिङ्गलाचारिणः प्राणस्य सूर्यात्मकत्वात्पूर्ववदेव तस्यापि ग्रहणम् ॥ ४९ ॥

श्रीपर्वतः शिरस्थाने केदारं तु ललाटके ।

वाराणसी महाप्राज्ञ भ्रुवोर्ग्राणस्य मध्वमे ॥ ५० ॥

योगिनः शरीरस्थानभेदानामेव तत्तत्तीर्थविशेषतामाह—श्रीपर्वत इति ॥ ५० ॥

भ्रुवोर्ग्राणस्य यः संधिरिति जाबालकी श्रुतिः ।

कुरुक्षेत्रं कुचस्थाने प्रयागो हृत्सरोरुहे ।

चिदम्बरं च हृन्मध्व आधारः कमलालयः ॥ ५१ ॥

जाबालकी श्रुतिरिति । “अथ हेनमविः पमच्छ याज्ञवल्क्ये य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहे विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते मतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्मतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये मतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्धारयति तेन वरणा भवति सर्वानिन्द्रियकृतान्पाप्मानाशयति तेन नासी भवतीति कर्तव्यं चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवोर्ग्राणस्य च यः संधिः स एष श्रीलोकस्य परस्य च संधिर्भवति ” इति हि तत्र श्रूयते ॥ ५१ ॥

आत्मस्थं तीर्थमुत्सृज्य बहिस्तीर्थानि यो व्रजेत् ।

करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गति ॥ ५२ ॥

उक्ततीर्थानां बाह्यतीर्थेभ्यो विशेषमाह—आत्मस्थमिति । विमार्गति गन्धेपते ॥ ५२ ॥

भावतीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्वकर्मसु ।

अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते कान्ता भविन दुहिताऽन्यथा ॥ ५३ ॥

ननु बाह्यानि तीर्थानि प्रत्यक्षतो निरीक्ष्यन्त आन्तराणि तु भावनामात्र-
सिद्धानीति कथं तत्तत्तेषामुत्कर्ष इत्यत आह—भावतीर्थमिति । भावः शास्त्र-
प्रतिपादितेषु प्राकृततीर्थेष्वस्ति क्यञ्चिद्विद्विः । सा च संसारोत्तरणकारणतया
तरन्त्यनेनेति तीर्थं तद्विषयीकृतस्वार्थस्य परमार्थत्वात्प्रमाणं च । बाह्यतीर्थ-
स्नानदानादिषु सर्वेष्वपि कर्मसु सत्येव भावे फलसाधनता नान्यथेति तस्य
सर्वत्र प्रमाणतेत्यर्थः । कर्मण एकरूपत्वेऽपि भावभेदस्यैव निषेधानिषेधवैच-
र्यहेतुत्वमुदाहरति—अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते इति ॥ ५३ ॥

तीर्थानि तोषपूर्णानि देवान्काष्ठादिनिर्मितान् ।

योगिनो न प्रपद्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकारिणः ॥ ५४ ॥

बहिस्वीर्थात्परं तीर्थमन्तस्तीर्थं महामुने ।

आत्मतीर्थं परं तीर्थमन्यतीर्थं निरर्थकम् ॥ ५५ ॥

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानेन शुध्यति ।

शतशोऽपि जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि ॥ ५६ ॥

स्वात्मप्रत्ययेति । स्वात्मन्येव शास्त्रोद्दीरिततीर्थादिविश्वासवन्त इत्यर्थः ।

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

विषुवायनकालेषु ग्रहणे चान्तरे सदा ।

वाराणस्यादिके स्थाने स्नात्वा शुद्धो भवेन्नरः ॥ ५७ ॥

अतः प्रागुक्तपुण्यकालेषु प्रागुक्ततीर्थस्नानेषु चित्तस्थापनलक्षणमेव स्नानं
कार्यमित्याह—विषुवेति ॥ ५७ ॥

ज्ञानयोगपराणां तु पादप्रक्षालितं जलम् ।

पापशुद्धयर्थमज्ञानां तत्तीर्थं मुनिसत्तम ॥ ५८ ॥

तीर्थे दाने तपोयज्ञे काष्ठे पापाणके सदा ।

शिवं पश्यति मूढात्मा शिवो देहे प्रतिष्ठितः ॥ ५९ ॥

सर्वत्रावस्थितं शान्तं न प्रपश्यन्ति शंकरम् ।

ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादहो मायाबलं मुने ॥ ६० ॥

आत्मस्थं यः शिवं त्यक्त्वा बहिःस्थं यजते शिवम् ।

हस्तस्थं पिण्डमुत्सृज्य लिहेत्कूर्परमात्मनः ॥ ६१ ॥

उक्तयोगासमर्थानामपि लघुप्रज्ञस्तं चोपायमाह—ज्ञानयोगेति ॥ ५८ ॥
॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

शिवमात्मानि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः ।

अज्ञानां भावनार्थाय प्रतिमाः परिकल्पिताः ॥ ६२ ॥

प्रतिमानामुपयोगमाह—अज्ञानमिति ॥ ६२ ॥

अपूर्वानपरं ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम् ।

प्रज्ञानघनमानन्दं यः पश्यति स पश्यति ॥ ६३ ॥

अपूर्वं कारणरहितमनपरं कार्यरहितं निष्कलमखण्डमद्वयं सच्चिदानन्दैक-
रसमित्यर्थः । स पश्यतीति । तदीयमेव दर्शनं फलवदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं विशुद्धज्ञानदेहिनम् ।

स्वात्मन्यपश्यन्बाह्येषु पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ६४ ॥

अन्तर्योगाभावे केवलबहिर्योगस्य वैफल्यमाह—सर्वभूतेति ॥ ६४ ॥

देवतां महतीमन्यामुपास्ते स्वात्मनो नरः ।

न स वेद परं तत्त्वमथ योऽन्यामिति श्रुतिः ॥ ६५ ॥

महतीं देवतां परशिवान्तिकां स्वात्मनः सकाशादन्यां य उपास्ते भेदेन स
मूढः पशुरित्यर्थः । अथ योऽन्यामिति श्रुतिरिति । राजसनेयके हि श्रूयते—
“अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा
पशुरेवं स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुज्यन्तुरेवमेकैकः पुरुषो
देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानोऽप्रियं भवति किमु बहुषु । तस्मादेषां
तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विष्टुः” इति ॥ ६५ ॥

नाडीपुञ्जं सदासारं नरजावं महामुने ।

समुत्सृज्यऽऽत्मनाऽऽत्मानमहमित्यवधारय ॥ ६६ ॥

भेदेन चैवोपासनीयं तर्हि कथमित्यत आह—नाडीपुञ्जमिति । नर इति भावोऽ-
हमभिमानी यस्मिन् नाडीपुञ्जं तदुपलक्षितं शरीरत्रयमुपाधिभूतमात्मना समु-
त्सृज्य बुद्ध्या विविच्याऽऽत्मानमहमित्यवधारय परमात्मानं मत्पक्षादात्म्येना-
नुसंधेहीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अशरीरं शरीरेषु महान्तं विभ्रुमीश्वरम् ।

आनन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६७ ॥

उक्तेऽर्थे काठकश्रुतिमयैत उदाहरति—अशरीरमिति । श्रुतिपाठस्त्वेवम्—

“अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभ्रुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” इति ।

मत्वा ज्ञात्वा ॥ ६७ ॥

विभेदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानवलाङ्मुने ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ ६८ ॥

तावत्तैव शोकाभावे कारणमाह—विभेदेति । निरतिशयानन्दपरशिवस्वरू-
पस्य हि जीवस्य तथात्वापरिज्ञाननिबन्धनो यो भेदः स एव सांसारिकसफल-
केशहेतुरेकात्म्यज्ञानेन तादृग्ज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मणः सकाशादात्मनो जीवस्य
तन्निबन्धनभेदाभावाभिर्हेतुकः संसारशोक इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सर्वं समासतः प्रोक्तं सादरं मुनिसत्तम ।

तस्मान्मायामयं देहं मुक्त्वा पश्य स्वमात्मकम् ॥ ६९ ॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा गिरां नाथो भक्त्या परवशः पुनः ।

स्तोतुमारभते देवमम्बिकापतिमद्भुतम् ॥ ७० ॥

बृहस्पतिरुवाच—

जय देव परानन्द जय चित्सत्यविग्रह ।

जय संसाररोगघ्न जय पापहर प्रभो ॥ ७१ ॥

जय पूर्ण महर्देव जय देवारिमर्दन ।

जय कल्पाण देवेश जय त्रिपुरमर्दन ॥ ७२ ॥

जयाहंकारशत्रुघ्न जय मायाविषापह ।
 जय वैदान्तसंवेद्य जय वाचामगोचर ॥ ७३ ॥
 जय रागहरश्रेष्ठ जय द्वेषहराग्रज ।
 जय साम्ब सदाचार जय सर्वसमाद्भुत ॥ ७४ ॥
 जय ब्रह्मादिभिः पूज्य जय विष्णो परामृत ।
 जय विद्यामहेशान जय विद्याप्रदानिशाम् ॥ ७५ ॥
 जय सर्वाङ्गसंपूर्ण नागाभरणभूषित ।
 जय ब्रह्मविदां प्राप्य जय भोगापवर्गद ॥ ७६ ॥
 जय कामहर प्राज्ञ जय कारुण्यविग्रह ।
 जय भस्म महादेव जय भस्मावगुण्ठित ॥ ७७ ॥
 जय भस्मरतानां तु पाशभङ्गपरायण ।
 जय हृत्पङ्कजे नित्यं यतिभिः पूज्याविग्रह ॥ ७८ ॥

सूत उवाच—

इति स्तुत्वा महादेवं प्राणिपत्य बृहस्पतिः ।
 कृतार्थः क्लेशनिर्मुक्तो भक्त्या परवशोऽभवत् ॥ ७९ ॥
 य इदं पठते नित्यं संध्ययोरुभयोरपि ।
 भक्तिपारं गतो भूत्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८० ॥
 गङ्गाप्रवाहवत्तस्य वाविवभूतिर्बिजृम्भते ।
 बृहस्पतिसमो बुद्ध्या गुरुभक्त्या मया समः ॥ ८१ ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्यार्थी कन्यकामियात् ।
 ब्रह्मवर्चसकामस्तु तदामोति न संशयः ॥ ८२ ॥
 तस्माद्भवद्भिर्मुनयः संध्ययोरुभयोरपि ।
 जप्यं स्तोत्रमिदं पुण्यं देवदेवस्य भक्तितः ॥ ८३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे
नाडीचक्रनिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥
॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नाडीचक्र-
निरूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(अथ द्वादशोऽध्यायः) (नाडीशुद्धिनिरूपणम्)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि नाडीशुद्धिं समासतः ।

विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ॥ १ ॥

यमायष्टाङ्गसंयुक्तः शान्तः सत्यपरायणः ।

गुरुशुश्रूषणरतः पितृमातृपरायणः ॥ २ ॥

यतो नाडीचक्रज्ञानाधीनं तत्र चित्तमणिधानपूर्वकं नाडीशोधनमतस्तदन-
न्तरं तत्कथनमिति प्रतिजानीते—अथात इति । पापनिवन्धनस्य शोधनस-
मये नाडीस्खलनस्य परिहारायाऽऽह—विध्युक्तेति । चित्तविक्षेपनिवन्धनस्य
परिहारायाऽऽह—कामेति ॥ १ ॥ २ ॥

स्वाश्रमे संस्थितः सम्पद्ज्ञानिभिश्च सुशिक्षितः ।

पर्वताग्रे नदीतीरे चित्तमूले बनेऽथवा ॥ ३ ॥

ज्ञानिभिरिति । शोधनेऽनुभवपर्यन्तं ज्ञानवज्रिः । ऐकाग्रयानुकूलं देशमाह—
पर्वताग्र इत्यादि ॥ ३ ॥

मनोरमे शुची दशे वेदघोषसमन्विते ।

फलमूलैः सुसंपूर्णैर्वारिभिश्च सुसंयुते ॥ ४ ॥

सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ।

त्रिकालस्नानसंयुक्तः श्रद्धावानः समाहितः ॥ ५ ॥

विरजानलेजं भस्म गृहीत्वा वाऽग्निहोत्रजम् ।

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्ज्वालैः सप्तभिर्मुने ॥ ६ ॥

पङ्क्तिर्वाऽऽथर्वणैर्मन्त्रैः समुद्धृत्य ततः परम् ।

तिर्यक्त्रिपुण्ड्रमुरसा शिरसा बाहुमूलतः ॥ ७ ॥

धारयेत्परया भक्त्या देवदेवं प्रणम्य च ।

सरस्वतीं सुसंपूज्य स्कन्दं विघ्नेश्वरं गुरुम् ॥ ८ ॥

चन्द्रमादित्यमनिलं तथैवाग्निं महामुने ।

आरुह्य चाऽऽसनं पश्चात्प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ॥ ९ ॥

पावनत्वाय वेदिकाभिष्टितं देशमाह—वेदयोपेति । नतु योगाभ्याससमये वेदयोपापेक्षा ।

“समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।

मनोनुकुले नतु चक्षुषीडने शुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्” इति

श्वेताश्वतरश्रुतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।

नासाग्रे शशभृद्विम्बं विन्दुमव तुरीयकम् ॥ १० ॥

स्रवन्तममृतं पश्येन्नेवाभ्यां सुसमाहितः ।

दृढया प्राणमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ ११ ॥

समग्रीवेति । तथाच गीतासु—

“समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संश्लिष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

यनः संयम्य मन्त्रितो युक्त आसीत मत्परः” इति ।

नासाग्र इति । नासाग्रे चन्द्रविम्बं तत्र यत्तुरीयकं यकाराद्यतुर्थं यकारं सविन्दुकममृतस्राविणं स्मरन्नेवाभ्यामपि तमेव देशं पश्यन्नित्यर्थः । तदुक्तमागमे—

“नासाग्रे मण्डलं चान्द्रं ज्योत्स्नाजालसमन्वितम् ।

नादविन्दुयुजा मध्ये वकारेण विराजितम् ॥

ध्यायन्मन्त्रपूरयेदायुम्” इति ॥ १० ॥ ११ ॥

ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायञ्ज्वालावलीभयम् ।

विन्दुनादसमायुक्तमग्निबीजं विचिन्तयेत् ॥ १२ ॥

पश्चाद्विरेचयेत्पाणं मन्दं पिङ्गलया बुधः ।

पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य बह्विबीजमनुस्मरन् ॥ १३ ॥

पुनर्विरेचयेद्धीमानिडयैव शनैः शनैः ।

त्रिचतुर्वत्सरं वाऽथ त्रिचतुर्मासमेव वा ॥ १४ ॥

षट्कृत्व आचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसंधिषु ।

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोपलक्षिताम् ॥ १५ ॥

विन्दुनादसमायुक्तमिति । विन्दुरनुस्वारः । नादस्तदनुगतो ध्वनिः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

शरीरलघुता दीर्घवर्द्धेर्जठरवर्तिनः ।

नादाभिध्वक्तिरित्येतच्चिह्नं तन्निश्चिसूचकम् ॥ १६ ॥

नादाभिध्वक्तिरिति । अनाहतनादः स्फुरतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यावदेतानि संपश्येत्तावदेवं समाचरेत् ।

अथचैतत्पारित्यज्य स्वात्मशुद्धिं समाश्रयेत् ॥ १७ ॥

विवेकज्ञानाधिकारवतस्तु तदेव पर्याप्तं नाडीशुद्ध्यादिभिर्न प्रयोजनमित्याह—अथचैतदिति । पूर्वोक्ता विशुद्धिर्नाडीगतपित्तश्लेष्मादिशोषणेन देहशुद्धिमात्रे हेतुः । विवेकज्ञानं तु नाडीपरिहृतं स्थूलं देहं तत्र ज्याप्तं लिङ्गशरीरं तदुभयोपादानं चाधियामात्मनः सकाशात्परिशोध्य विविक्तं सच्चिदानन्दैकर-समात्मतत्त्वं व्यवस्थापयतीति पूर्वस्मादिदं प्रशस्ततरमित्यर्थः ॥ १७ ॥

आत्मा शुद्धः सदा नित्यः सुस्वरूपः स्वयंप्रभः ।

अज्ञानान्मलिनो भाति ज्ञानाच्छुद्धो विभात्ययम् ॥ १८ ॥

१ ड. “बीजं मुनीश्वर । २ क. व. ड. ‘क्षितम् । ३ व. ‘रज्जुवती’ । ४ व. ‘इते एषू’ ।

५ व. ‘मन्त्रपूरयति’ ।

अज्ञानमलपङ्क्तं यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः ।

स एव सर्वदा शुद्धो नाज्ञः कर्मरतो हि सः ॥ १९ ॥

वस्तुभूतश्लेष्मादिमलनिरसनं हि वस्तुभूतेनैव पवनेन भवति । नित्यशुद्ध-
स्वपकाशीचिदानन्देकरस आत्मा स्वविद्यामलेनैव मलिन इति विद्यया तन्नि-
रासे स्वाभाविकी तस्य शुद्धिर्व्यवतिष्ठत इत्याह—आत्मा शुद्ध इति ॥ १८॥१९॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

कर्म कर्तव्यमित्येवं बोधयेत्तान्समाहितः ॥ २० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञान-

योगखण्डे नाडीशुद्धिनिरूपणं नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इहमेव यदि प्रशस्ता किमिति तर्हि भूतपूर्वा शुद्धिः शास्त्रैरुपदिश्यत
इत्यत आह—न बुद्धिभेदमिति । अज्ञो हि कर्मणि सक्तो ज्ञानानधिकृत इति
तस्य कृते साऽपि शुद्धिर्वक्तव्येत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नाडीशुद्धि-
निरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(अथ त्रयोदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाष्टाङ्गानि सुव्रत ।

यमश्च नियमश्चैव तथैवाऽऽसनमेव च ॥ १ ॥

प्राणायामस्तथा विप्र प्रत्याहारस्तथा परः ।

धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमो मुने ॥ २ ॥

यत उक्तनाडीशोधनसापेक्षाणि यमादीन्यष्टौ योगाङ्गान्यतरसद्वन्द्वन्तरं
तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ।

क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥ ३ ॥

उद्देशकमेण यमस्य लक्षणमाह—अहिंसेत्यादि ॥ ३ ॥

वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधन ।

कायेन मनसा वाचा हिंसा हिंसा न चान्यथा ॥ ४ ॥

“न हिंसात्सर्वा भूतानि” इति निषेधः स रागनिबन्धनाया एव हिंसायाः । अतः “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इति विधिनिबन्धना हिंसा न निषिध्यत इत्याह—वेदोक्तेनेति । अग्नीषोमीयस्य हि सोमयागाङ्गत्वात्तद्विंशति हिंसा विधिनिबन्धना । “श्येनेनाभिचरन्पजेत” इत्यत्रापि श्येनयागाङ्गभूतपशुहिंसा विधिनिबन्धनैव न निषिध्यते । या तु तेनाभिचारयोगेण शत्रुवधात्मिका हिंसा सा द्वेषनिबन्धनेवेति विध्यसंस्पर्शान्निषिध्यते । शरीरहिंसाया एव हिंसात्वं न पुनर्वाचिकमानसयोरिति भ्रमनिरासाय तद्वेदानाह—कायेनेति । साऽप्येकैका त्रिविधा । स्वयं कृताऽप्येन कारिता क्रियमाणा केवलमनुमोदिता चेति त्रयविधा । तत्राप्येकैका त्रिविधा । लोभमूला क्रोधमूला ज्ञानमूला चेति सप्तविंशतिधा । साऽप्येकैका त्रिविधा । मृदुमात्रा मध्यमात्राऽधिकमात्रा चेत्येकाशीतिहिंसाभेदा वितर्कनामानस्यक्तव्याः । तत्प्राप्त्यर्थं तेषां निरतिशयदुःखहेतवस्तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाश्चेति प्रतिषेधनम् । एतच्च सत्यवचनादिभित्तकान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं योगशास्त्रे—

“वितर्कवाधने प्रतिपक्षभावनम्” “वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदितालोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तकला इति प्रतिपक्षभावनम्” इति ॥ ४ ॥

आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्य अदाह्य इति या मतिः ।

सा चाहिंसा परा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ५ ॥

कायिकादिहिंसाया वर्जनमुक्त्वाऽऽत्महिंसाया वर्जनमाह—आत्मा सर्वगत इति ।

“अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमच्छेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः” इति ।

उक्तस्याऽऽत्मस्वरूपस्याज्ञानमात्महिंसा । यदाहुः—

“ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

मायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा ” इति ।

अतो ज्ञानेन तन्निरासः परमाऽर्हिसेत्यर्थः ॥ ५ ॥

यत्त्वदुष्टेन्द्रियैर्दृष्टं श्रुतं वेदविदां वर ।

तस्यैवोक्तिर्भवेद्विश्र सत्यता नान्यथा भवेत् ॥ ६ ॥

अर्हिसान्तसत्यमपि परमपरं चेति द्विविधम् । तत्रापरमाह—यत्त्वदुष्टेति ।
अमरदृष्टाभिधानं प्रमाणदृष्टस्यापि रागादिभिरन्यथाभिधानं चासत्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वं सत्यं परं ब्रह्म न चान्यदिति या मतिः ।

तस्यैवोक्तिर्भवेद्विश्र सत्यता नान्यथा भवेत् ॥ ७ ॥

परमं सत्यमाह—सर्वं सत्यमिति । सर्वं वस्तु ब्रह्मस्वरूपेणैवं सत्यं पृथक्त्वे-
नासत्यमिति यज्ज्ञात्वाऽभिधानं तत्सत्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यदीये तृणे रत्ने काञ्चने मौक्तिकेऽपि वा ।

मनसाऽपि निवृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्वुधाः ॥ ८ ॥

अस्तेयमपि द्विविधम् । तत्राऽऽयमाह—अन्यदीय इति । मृदुमध्याधिक-
मात्रा इत्युक्तमेदोपलक्षणत्वेन तृणादिविभागकथनम् ॥ ८ ॥

आत्मनोऽनात्मभावेन ह्यपहारविवर्जनम् ।

यत्तदस्तेयमित्युक्तमात्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ९ ॥

द्वितीयमस्तेयमाह—आत्मन इति । अनात्मा देहेन्द्रियादिस्तद्वृत्तयैवाऽऽ-
त्मनो यत्परिज्ञानं स आत्मापहारः ।

“ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा ” इत्युक्तम् ।

तद्विवर्जनं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तात्मानुसंधानं परममस्तेयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कायेन मनसा वाचा नारीणां परिवर्जनम् ।

ऋतुसेवां विना स्वस्थां ब्रह्मचर्यं तदुच्यते ॥ १० ॥

अपरं ब्रह्मचर्यमाह—कायेनेति । अनुरागश्रुःसराणि नारीणां स्पर्शभाषण-
चिन्तनान्यब्रह्मचर्यम् । उक्तं हि—

“ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैश्वर्यमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यम् ” इति ।

ऋतौ स्वभार्यासेवा तु ब्रह्मचर्यमेव । ऋताचिति विहितकालोपलक्षणम् । श्रूयते हि—“ प्राणं वा एते मस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यते ” इति ॥ १० ॥

ब्रह्मज्ञावे मनश्चारं ब्रह्मचर्यं परं तथा ।

आत्मवत्सर्वभूतेषु कायेन मनसा गिरा ॥ ११ ॥

अनुकम्पा दया सैव प्रोक्ता वेदान्तवेद्भिभिः ।

पुत्रे मित्रे कलत्रे च रिपौ स्वात्मनि संततम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मभाव इति । ब्रह्मात्मैकत्वे मनश्चरणं ब्रह्मचर्यम् । श्रूयते हि—

“ येषां तेषां ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ।

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जित्तमनस्तं न माया च ” इति ।

अत्र परमपरं ब्रह्मचर्यं विवक्षितम् ।

आत्मवदिति । अनुकम्पा रक्षामिहृषी बुद्धिः । यदुक्तमागमे—

“ शोकातिरय रिपोर्वाऽपि मित्रस्यान्यस्य वा पुनः ।

तद्रक्षाभिमुखी बुद्धिर्दयैषा भाषिता बुधैः ” इति ।

पुत्रे मित्र इति । तदुक्तं गीतासु—

“ मुहन्मित्रार्थुदासीनमध्यस्थद्वेषवन्धुषु ॥

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विजिह्व्यते ” इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

ऐक्यरूपं मुने यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया ।

कायेन मनसा वा वा शत्रुभिः परिपीडिते ॥ १३ ॥

कायेनेति । त्रिभिरपि करणैः पीडने चित्तविक्षेपविरहः क्षमा ॥ १३ ॥

चित्तक्षोभनिवृत्तिर्वा क्षमा सा मुनिपुंगव ।

वेदादेव विनिर्मोक्षः संसारस्य न चान्यथा ॥ १४ ॥

वेदादेवेति । वेदविष्ठावकवचनेषु सस्वपि वेदविरुद्धधर्मपरिहारेण वैदिकध-
र्मेषु स्वर्यमपरमा धृतिः ॥ १४ ॥

इति विज्ञाननिष्पत्तिर्धृतिः प्रोक्ता हि वैदिकैः ।

अहमात्मा न मर्त्योऽरमीत्येवमप्रच्युता मतिः ॥ १५ ॥

परमामाह—अहमात्मेति । उक्ता हि धृतिर्देहाद्विष्कात्पविष्येति परमा
धृतिः ॥ १५ ॥

या सा प्रोक्ता धृतिः श्रेष्ठा मुने वैदिकवेदिभिः ।

अल्पमिष्टाशनाभ्यां तु नास्ति योगः कथंचन ॥ १६ ॥

अल्पेति । अल्पाशने तु भानुसंश्लोभः । अधिकेऽजीर्णं निद्रालस्यादि वा ।
अतो मितहारो योगाङ्गमिति । उक्तं च—

“अग्नेन कुक्षेर्दावंशी पानेनैकं मपूरयेत् ।

प्राणसंचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥

गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्ता ”

इत्यादि वैद्यशास्त्रोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

तस्मायोगानुगुण्येन भोजनं भितभोजनम् ।

स्वदेहमलनिर्मोक्षो मृजलाभ्यां महामुने ॥ १७ ॥

स्वदेहेति ।

“शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मृजलाभ्यां भवेद्बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ” ।

इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

यच्चच्छौचं भवेद्बाह्यं मानसं मननं विदुः ।

अहं शुद्ध इति ज्ञानं शौचं वाञ्छन्ति पण्डिताः ॥ १८ ॥

अहं शुद्ध इति ।

“स्थानाद्भोजादुपश्रम्भाग्निं प्पन्दाग्निभनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता श्चशुचिं विदुः ” ।

अतस्तद्विवेक एवाशौचं तद्विवेकज्ञानं शौचमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ।

उन्नयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ॥ १९ ॥

ज्ञानशौचं परित्यज्य बाह्ये यो रमते नरः ।

स मूढः काञ्चनं त्यक्त्वा लोष्टं गृह्णाति सुव्रत ॥ २० ॥

ज्ञानाम्भसैव शुद्धस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

कर्तव्यं नास्ति लोकेऽस्मिन्नस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ २१ ॥

विवेकज्ञानस्यैव शौचत्वे हेतुमाह—अत्यन्तमलिन इति ॥१९॥२०॥२१॥

लोकत्रयेऽपि कर्तव्यं किञ्चिन्नास्त्यात्मवेदिनः ।

इहैव जीवन्मुक्तास्त इह चेदिति हि श्रुतिः ॥ २२ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मुनेऽहिंसादिसाधनैः ।

आत्मानमक्षरं ब्रह्म विद्धि ज्ञानात्तु वेदजात् ॥ २३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे यमवि-

धिनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

किञ्चिदिति । किमपि नास्ति । इहैव जीवन्मुक्तत्वे श्रुतिमुदाहरति—इह चेदिति ।

“इह चेद्वेदेदीदृश सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः”

इति तलवकारोपनिषदीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डेऽष्टाङ्गयोगे
यमविधिनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(अथ चतुर्दशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि नियमान्मुनिसत्तम ।

तपः संतोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ॥ १ ॥

सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ।

एते च नियमाः प्रोक्ता योगविद्धिर्महात्मभिः ॥ २ ॥

यतो यमवशियमा अपि योगाङ्गमतस्तदनन्तरं तान्वक्तुं प्रतिजानीते—
अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

तानहं कमशो वक्ष्ये शृणु श्रद्धापुरःसरम् ।

वेदोक्तेन प्रकारेण लच्छूचान्द्रायणादिभिः ॥ ३ ॥

अपरं तप आह—वेदोक्तेनेति । कुच्छूचान्द्रायणादिस्वरूपं प्रागुक्तम् ॥ ३ ॥

शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः ।

कोऽहं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् ॥ ४ ॥

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः ।

यदृच्छालाभतो नित्यं प्रीतिर्या जायते नृणाम् ॥ ५ ॥

परमं तप आह—कोऽहमिति । उक्तं हि—

“मनसधेन्द्रियाणां च षेकादयं परमं तपः ।

तेज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः परमो मतः” इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

तं संतोषं विदुः प्राज्ञाः परिज्ञानैकतत्पराः ।

ब्रह्मादिलोकपर्यन्ताद्विरक्तस्य परात्मनि ॥ ६ ॥

प्रियं यत्तन्महाप्राज्ञाः संतोषं परमं विदुः ।

श्रौते स्मार्ते च विश्वासो यत्तदास्तिक्यमुच्यते ॥ ७ ॥

न्यायार्जितं धनं चान्नं श्रद्धया वैदिके द्विजे ।

अन्यद्वा यत्नदीयेत तद्दानं प्रोच्यते मया ॥ ८ ॥

अवैदिकाय विप्राय दत्तं यन्मुनिपुङ्गव ।

नोपकाराय तत्तस्य भस्मनीयं द्रुतं हविः ॥ ९ ॥

परमं संतोषमाह—ब्रह्मादीति । श्रूयते हि—

“ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः, स एकः प्रजापतेरानन्दः, श्रोत्रियस्य चाका-
महतस्य” इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं वैश्यक्षत्रियचाडवैः ।

यथाशक्त्यर्चनं भक्त्या यत्तदीश्वरपूजनम् ॥ १० ॥

रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टाऽनुतादेना ।

हिंसाविरहितः काय एतच्चेश्वरपूजनम् ॥ ११ ॥

ब्रह्माणमिति । वैश्यैर्ब्रह्माणं क्षत्रियैर्विष्णुम् । वादवा ब्राह्मणास्तेरीशाने
स्वीकृत्य यदर्चनं तदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं च परानन्दं ध्रुवं परम् ।

प्रत्यगित्यवगत्यन्तं वेदान्तश्रवणं बुधाः ॥ १२ ॥

अत्यगिति । अवगतिरापरोक्ष्यम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्तश्रवणं प्राहुर्हिजानां मुनिसत्तम ।

शूद्राणां च विरक्तानां तथा स्त्रीणां महामुने ॥ १३ ॥

सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ।

वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् ॥ १४ ॥

तस्मिन्भवति या लज्जा ह्रीस्तु सैवेति कीर्तिता ।

वैदिकेषु हि सर्वेषु श्रद्धया सा मतिर्भवेत् ॥ १५ ॥

तथा स्त्रीणामिति । त्रैवर्णिकस्त्रीणां तु श्रौते विकल्प उक्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

गुरुणा चोपदिष्टोऽपि तन्त्रसंबन्धवर्जितः ।

वेदोक्तैर्नैव मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥ १६ ॥

कल्पे सूत्रेऽथ वा वेदे धर्मशास्त्रे पुराणके ।

इतिहासेऽनुवृत्तिर्या स जपः प्रोच्यते मया ॥ १७ ॥

उपदिष्टोऽपीति । न पुनः पुस्तकपाठादिमात्रेण ज्ञात इत्यर्थः । तन्त्रसंबन्धेति ।

फापालं नाकुलं वाममित्यादिवेदविरुद्धागमसंस्पर्शरहित इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ १८ ॥

वेदविरुद्धतर्कसंबन्धव्यागे कारणमाह—या वेदवाह्या इति ॥ १८ ॥

१ प. ड. "विधिः । दि" । २ ग. अये । ३ प. "ते च वृ" । ड. "ते निवृ" । ४ ड.
"नयवन्ध" ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १९ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेदधर्मं सदा जपेत् ।

जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ॥ २० ॥

वेदोक्तधर्मसम्पगनुष्ठानावक्तव्यापि यथाशक्ति तदनुष्ठानमेव न तु विरुद्ध-
तत्कार्यानुष्ठानमित्याह—श्रेयान्स्वधर्म इति ॥ १९ ॥ २० ॥

वाचिकोपांशुरुचैश्च द्विविधः परिकीर्तितः ।

मानसो मननध्यानभेदाद्द्विविध्यमास्थितः ॥ २१ ॥

उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुण उच्यते ।

मानसश्च तथोपांशोः सहस्रगुण उच्यते ॥ २२ ॥

वाचिकोपांशुरिति । संविद्यज्जन्दसः ॥ २१ ॥ २२ ॥

उच्चैर्जपस्तु सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ।

नीचैः श्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्रेष्ठिष्फलो भवेत् ॥ २३ ॥

उच्चैर्जपादुपांशुजपः फलेन सहस्रगुण उक्तः । उच्चैर्जपस्तु कियत्फल इत्यत
आह—उच्चैर्जपस्तु सर्वेषामिति । यो मच्चजपो योयतः फलस्य साधनत्वेन
शास्त्रे कथितः स तावत्फलस्तत्सहस्रगुणस्तन्मद्योपांशुजप इत्यर्थः । उच्चैर्ज-
पोऽपि यथा नीचैर्जपेन श्रूयते तथाऽरण्यादौ विविक्तदेशे कियते चेदुक्त-
फलो भवति । प्रमादात्तैः श्रुतश्रेष्ठस्य यथोक्तमपि फलं नास्तीत्याह—नीचै-
रिति ॥ २३ ॥

कृषिं छन्दोऽधिदैवं च ध्यायमानो जपेन्नरः ।

प्रसन्नगुरुणा पूर्वमुपदिष्टं त्वनुज्ञया ॥ २४ ॥

दशमं नियमव्रतमाह—प्रसन्नेति । प्रतिबन्धकपापनिरासद्वारा चित्तशुद्धये
पुण्योपचयद्वारा फलानुकूल्याय च पूर्वमुज्ञया कियमाणमुपवासादिकं व्रत-
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

धर्मार्थमात्मशुद्धयर्थमुपायग्रहणं व्रतम् ।

अथवाऽऽथर्वणैर्मन्त्रैर्गृहीत्वा भस्म पाण्डुरम् ॥ २५ ॥

व्रतशब्दस्यार्थान्तरमाह—अथवेति ॥ २५ ॥

सर्वाङ्गोद्धूलनं यत्तद्व्रतं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

एतद्वेदशिरोनिष्ठाः प्राहुः पाशुपतं मुने ॥ २६ ॥

एतद्वेदेति । अथर्वशिरसि—“ अशिरित्यादिना भस्म गृहीत्वा निमृज्या-
ङ्गानि संस्पृशेद्व्रतमेतत्पाशुपतम् ” इत्युक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

केचिच्छिरोव्रतं प्राहुः केचिदत्याश्रमं विदुः ।

केचित्तद्व्रतमित्यूचुः केचिच्छांभवमैश्वरम् ॥ २७ ॥

व्रतपदस्य मतभेदेनार्थान्तराण्यमाह—केचिदिति । “ शिरोव्रतं विधिवयैस्तु
शीर्षम् ” इत्याथर्वणिका आहुरित्यर्थः । केचिदिति । “ अत्याश्रमिभ्यः परमं
पवित्रम् ” इति श्वेताश्वतरशास्त्रिनो व्यचहरन्तीत्यर्थः । व्रतं नाम शांभवमित्यन्ये,
ऐश्वरमित्यपरे कथयन्तीत्यर्थः । अथवा यथोक्तपाशुपतव्रतमेव शिरोव्रतस्याश्र-
मशांभवैश्वरश्चादौराथर्वणिकादिभिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अस्य व्रतस्य माहात्म्यमागमान्तेषु संस्थितम् ।

सर्वपापहरं पुण्यं सम्पदज्ञानप्रकाशकम् ॥ २८ ॥

आगमोन्तेष्वपरेष्वपि बहुषु वेदान्तेषु ॥ २८ ॥

यः पशुस्तत्पशुत्वं च व्रतेनानेन न त्यजेत् ।

तं हत्वा न स पापीयानिति वेदान्तानिश्चयः ॥ २९ ॥

यः पशुरिति । सुकरसर्वभोगोपकरणं परमपुरुषार्थसाधनं वैतत्पाशुपतव्रतम् ।
अमुना व्रतेन यः पशुः स्वात्मनः पशुत्वं न जहाति स आत्मघातकत्वादात्त-
सायी । अतः—

“ आततायिवधे दोषो हन्तुर्नास्त्येव कथन ”

इति वेदाविदः स्मरन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सर्वमुक्तं समासेन नियमं मुनिसत्तम ।

अनेन विधिना युक्तो भस्मज्योतिर्भविष्यति ॥ ३० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे नियमविधि-
कथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

मस्मज्योतिरिति । भस्मैवोक्तरीत्या तत्त्वावबोधहेतुत्वाज्योतिर्यस्य स
तथोक्तः ॥ ३० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नियमवि-
धिकथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

आसनानि पृथग्बक्ष्ये शृणु वाचस्पतेऽधुना ।

स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरं सिंहासनं तथा ॥ १ ॥

भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ।

सुखासनसमाख्यं च नवमं मुनिपुंगव ॥ २ ॥

यमनियमानुकरवा क्रमप्राप्तमासनं बृहस्पतिं प्रति वक्तुमीश्वरः प्रतिजानीते—
आसनानीति । तानि नव तावदुच्यन्ति—स्वस्तिकमिति ॥ १ ॥ २ ॥

जानूर्वीरन्तरे विप्र कृत्वा पादतले उभे ।

समग्रीवशिरस्कस्य स्वस्तिकं परिचक्षते ॥ ३ ॥

स्वस्तिकस्य लक्षणमाह—जानूर्वीरिति । दक्षिणजानूरुमध्ये वामपादतले
वामजानूरुमध्ये दक्षिणपादतले च विन्यस्य ऋजुकाय उपविशेदेतत्स्वस्तिका-
सनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

सद्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वं निवेशयेत् ।

दक्षिणेऽपि तथा सद्यं गोमुखं तत्प्रचक्षते ॥ ४ ॥

सद्ये वामे तस्मिन्पृष्ठपार्श्वे दक्षिणगुल्फं दक्षिणे च पृष्ठपार्श्वं सद्यं वामं
विन्यसेदेतद्रौमुखासनम् ॥ ४ ॥

अङ्गुष्ठावपि गृहीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।

ऊर्वोरुपरि विम्रेन्द्र कृत्वा पादतलद्वयम् ।

पद्मासनं भवेदेतत्पापरोगनाशपहम् ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठावपीति । दक्षिणस्योरोरुपरि वामपादतलं विन्यस्य तदीयमङ्गुष्ठं पश्चिमपथा गतेन वामहस्तेन गृहीयात् । एवं वामरथोरोरुपरि न्यस्तस्य दक्षिणपादतलस्याङ्गुष्ठं पश्चिमपथा गतेन दक्षिणहस्तेनेत्येतत्पद्मासनमुक्तफलमित्यर्थः ॥ ५ ॥

दक्षिणोत्तरपादं तु सध्य ऊरुणि विन्यसेत् ।

कण्ठकायः सुखासीनो वीरासनमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

दक्षिणोत्तरपादं नाम पादाग्रं सव्ये वाम ऊरौ विन्यसेत् । एतच्चोपलक्षणम् । सव्यं वामं दक्षिण ऊरावेतद्वीरासनमित्यर्थः । दक्षिणोत्तरपादं तु दक्षिणोरुणि विन्यसेदिति पाठान्तरम् । आगमे चोभयमुक्तम्—ऊर्वोरुपरि कूर्वात पादौ वीरं चेति ॥ ६ ॥

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।

दक्षिणं सध्यगुल्फेन वामं दक्षिणगुल्फतः ॥ ७ ॥

हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीश्च प्रसार्य च ।

नासाग्रं च निरीक्षेत भवेत्सिंहासनं हि तत् ॥ ८ ॥

सीवन्या वामपार्श्वे दक्षिणगुल्फं दक्षिणपार्श्वे च वामगुल्फं प्रसारिताङ्गुलि-
हस्तौ जानुमूर्ध्नीर्विन्यस्य नासाग्रदर्शनं सिंहासनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥ ९ ॥

पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलः ।

भद्रासनं भवेदेतद्विपरोगविनाशनम् ॥ १० ॥

भद्रासनमाह—गुल्फौ चेति । सीवन्या वामपार्श्वे वामगुल्फौ दक्षिणपार्श्वे दक्षिणगुल्फौ यथा भवति तथा पादतले परस्परभिमुखे सीवन्या अधस्तादि-
निवेद्य दक्षिणोरुं दक्षिणपाणिना वामोरुं च वामपाणिना सम्यङ्निष्पीड्या-
वस्थानं भद्रासनमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

निपीड्य सीधर्नी सूक्ष्मां दक्षिणोत्तरगुल्फतः ।

वामं याम्येन गुल्फेन मुक्तासनमिदं भवेत् ॥ ११ ॥

भेदोपरि विनिक्षिप्य सङ्गुल्फं तथोपरि ।

गुल्फान्तरं च संक्षिप्य मुक्तासनमिदं भवेत् ॥ १२ ॥

सीधर्न्या अधस्ताद्गमो गुल्फस्तस्याधस्तादक्षिणः । अथवा मेदस्योपरि
सङ्गो गुल्फस्तस्योपरि दक्षिण इति द्वेधा मुक्तासनमित्याह—निपीड्य सीध-
र्नीमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

कूर्पराग्रौ मुनिश्रेष्ठ निःक्षिपेन्नाभिपार्श्वयोः ।

भूम्यां पाणितलद्वंद्वं निःक्षिप्यैकाग्रमानसः ॥ १३ ॥

समुन्नतशिरःपादौ दण्डवद्व्याम्नि संस्थितः ।

मयूरासनमेतत्स्यात्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १४ ॥

कूर्पराग्राविति । तथा चाऽऽगमे—

“शुचि पाणितले कृत्वा कूर्परी नाभिपार्श्वगौ ।

समुन्नतशिरःपादौ दण्डवद्व्यामसंश्रयम् ॥

कुर्याद्विदमिति प्रोक्तं मयूरं पापनाशनम्” इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ।

तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तस्मात्श्रयेत् ॥ १५ ॥

येन केनेति । तथा च पातञ्जलं सूत्रम्—“स्थिरसुखमासनम्” इति ॥ १५ ॥

आसनं विजितं येन जितं तेन जगन्नयम् ।

आसनं सकलं प्रोक्तं मुने वेदविदां वर ॥ १६ ॥

जगन्नयमिति । आसनजयस्य चित्तैकाग्र्यहेतुत्वात् । शीतोष्णादिद्वंद्वैरनुपपा-
ताच्च । आह पातञ्जलिः—“ततो हृद्भानभिधातः” इति ॥ १६ ॥

अनेन विधिना युक्तः प्राणावामं सदा कुरु ॥ १७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्ड आस-

नविधिनिरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अनेनेति । आसनवतैव हि प्राणायामः कर्तव्य इत्याह—विधिनेति ।
आसमन्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायाम इति ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे, आसनविधि-
निरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(अथ षोडशोऽध्यायः) (प्राणायामविधिनिरूपणम्)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रक्षयामि प्राणायामं यथाविधि ।

प्राणायाम इति श्लोको रेचपूरककुम्भकैः ॥ १ ॥

वर्णत्रयात्मकाः श्लोका रेचपूरककुम्भकाः ।

स एव प्रणवः श्लोकः प्राणायामश्च तन्मयः ॥ २ ॥

यतो जितासनस्यैव प्राणायामो निरुपद्रवः सिध्यति, अतस्तदनन्तरं तत्प्र-
तिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

इदं वायुमाह्वय पूरयित्वादरस्थितम् ।

शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मरेत् ॥ ३ ॥

उक्तं वर्णात्मकत्वं विदुषोति—इदमेति । शनैर्मात्राभिः । तद्वर्णमुक्तम्—

‘कालेन यावता स्वीयो हस्तः स्वजानुमण्डलम् ।

पर्येति मात्रा सा तुल्या स्वयैकवासमात्रया’ इति ।

अकारं ब्रह्मात्मकम् ॥ ३ ॥

पूरितं धारयेत्तश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ।

उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥ ४ ॥

यावद्वा शक्यते तावद्धारयत्प्रसंयुतम् ।

पूरितं रेचयेत्पश्चान्मकारेणानिलं बुधः ॥ ५ ॥

शनैः पिङ्गलया विषं द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।

प्राणायामो भवेदेष ततश्चैवं समायसेत् ॥ ६ ॥

उकारमूर्ति विष्णुमूर्तिम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा ।

मकारमूर्तिमत्रापि स्मरेदेकाग्रमानसः ॥ ७ ॥

धारयेत्पूरितं विद्वान्प्रणवं विंशतिद्वयम् ।

जपेदत्र स्मरेन्मूर्तिमुकारारूपां तु वैष्णवीम् ॥ ८ ॥

अकारं तु स्मरेत्पश्चाद्वेचयेदिडयाऽनिलम् ।

एवमेव पुनः कुर्यादिडयाऽऽपूर्य बुद्धिमान् ॥ ९ ॥

मकारमूर्ति रुद्रम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

एवं समभ्यसेन्नित्यं प्राणायामं यतीश्वरः ।

अथवा प्राणमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ १० ॥

प्रणवेन समायुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ।

गायत्रीं संनपेच्छुद्धः प्राणसंयमने जयम् ॥ ११ ॥

पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्याद्गुहस्थश्च त्रिसंक्षिप्तु ।

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां वनस्थानां महामुने ॥ १२ ॥

प्रणवव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं वा कुम्भके जपित्वेत्याह—अथवेति ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥

प्राणायामो विकल्पेन प्रोक्तो वेदान्तवेदिभिः ।

द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तः प्राणायामो महामुने ॥ १३ ॥

विकल्पेनेति । उक्तविकल्पेनेत्यर्थः । क्षत्रियवैश्ययोरापि वैदिकमन्त्राधिकारा-
द्विप्रवदेव प्रणवगायत्रीभ्यां प्राणायाम इत्याह—द्विजवदिति ॥ १३ ॥

विरक्तानां प्रबुद्धानां वैश्वानां च तथैव च ।

शूद्राणां च तथा स्त्रीणां प्राणसंयमने मुने ॥ १४ ॥

नमोन्तं शिवमन्त्रं वा वैष्णवं वा न चान्यथा ।

नित्यमेवं प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ॥ १५ ॥

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्भुज्यते भासमात्रतः ।

षष्ठमासाभ्यासरतो विप्रा वेदनेच्छामवाप्नुयात् ॥ १६ ॥

श्रद्धाणामिति । वेदानधिकारात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वत्सराद्वत्स विद्वान्स्यात्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ।

योगाभ्यासरतो नित्यं स्वधर्मनिरतश्च यः ॥ १७ ॥

प्राणसंयमनेनैव ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति ।

वाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ १८ ॥

संपूर्णकुम्भश्चायोर्धारणं कुम्भको भवेत् ।

बहिर्विरेचनं वायोरुदरादेचकः स्मृतः ॥ १९ ॥

अस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः ।

कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चोत्तमं तथा ॥ २० ॥

पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसंभवः ।

संभवात्पुत्तमे प्राज्ञः प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ २१ ॥

योगाभ्यासेति । यः स्वधर्मनिरतः सन्योगाभ्यासरतो भवति तस्य प्राणायाम एवोक्तरीत्या ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्राणायामेन चित्तं तु शुद्धं भवति सुव्रत ।

चित्ते शुद्धे मनः साक्षात्प्रत्यग्ज्योतिष्ववस्थितम् ॥ २२ ॥

प्राणश्चित्तेन संयुक्तः परमात्मनि तिष्ठति ।

प्राणायामपरस्यास्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ २३ ॥

प्राणायामेन चित्तमिति । आह पतञ्जलिः—“ततः क्षीयते प्रकाशावरणं धारणात्तु योग्यता मनसः” इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

देहश्चोत्तिष्ठते तेन किञ्चिज्ज्ञानाद्विमुक्तता ।

रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ २४ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ।

मनोजयत्वमाप्नोति पलितादि च नश्यति ॥ २५ ॥

प्राणायामैकनिष्ठस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राणायामं समस्यसेत् ॥ २६ ॥

विनियोगान्प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य सुव्रत ।

संध्योर्ब्राह्मकाले वा मध्याह्ने वाऽथवा सदा ॥ २७ ॥

किञ्चिज्ज्ञानादिति । प्राणायामो हि सत्त्वशुद्धिं जनयति । तया ज्ञानं भवति । श्रूयते हि—“ ज्ञानमसादेन विच्छिद्यसत्त्वस्वस्तस्यु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ” इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

वात्सप्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरेऽनघ ।

नासाग्रे नाभिमध्ये च पादाङ्गुष्ठे च धारयेत् ॥ २८ ॥

नासाग्रं नाभिमध्यं पादाङ्गुष्ठं च चिन्तयतस्तत्र चित्तं धृतं भवति तेन च प्राणो जीयत इत्यर्थः । एतद्योगमकारः सविशेषमन्यत्रोक्तः—

“ इदया वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरे दृढम् ।

वामाङ्गुष्ठ्यङ्गुष्ठके नाभौ नासाग्रे धारयेत्स्थिरम् ॥

पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य दक्षाङ्गुष्ठ्यङ्गुष्ठकेऽनिलम् ।

नाभौ नासाग्रके प्राग्बद्धारयेद्ध्यानसंयुतः ।

पुनश्चाम्बुधवा वायुं पूरितं धारयेत्स्थिरम् ।

अनेनाभ्यासयोगेन प्राणवायुर्जितो भवेत् ’ इति ॥ २८ ॥

सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्द्वर्षशतं नरः ।

नासाग्रधारणाद्वायुर्जितो भवति सुव्रत ॥ २९ ॥

सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ।

शरीरलघुता विप्र पादाङ्गुष्ठनिरोधनात् ॥ ३० ॥

जिह्वया वायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः ।

श्वमदाहविनिर्मुक्तो भवेन्नरिरोगतामियात् ॥ ३१ ॥

धारणप्रवस्य पृथक्फलमाह—नासाग्रेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

जिह्वया वायुमाकृष्य जिह्वामूले निरोधयेत् ।

पिवेदमृतमव्यग्रं सकलं सुखमाप्नुयात् ॥ ३२ ॥

इडया वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ।

यः पिवेदमृतं शुद्धं व्याधिभिर्मुच्यते हि सः ॥ ३३ ॥

इडया वेदतत्त्वज्ञ तथा पिङ्गलयाऽपि च ।

नाभौ निरोधयेत्तेन व्याधिभिर्मुच्यते नरः ॥ ३४ ॥

जिह्वामूले निरोधयेच्चित्तं धारयेत् । तमेवात्यन्तश्चीतलममृतमयं वायुमव्यग्रं
ज्ञैः पिवेत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मासमात्रं त्रिसंध्यायां जिह्वयाऽऽरोष्य मारुतम् ।

अमृतं च पिवेन्नाभौ मन्दं मन्दं निरोधयेत् ॥ ३५ ॥

वातपित्तादिजा दोषा नश्यन्त्येव न संशयः ।

नाडीभ्यां वायुमाकृष्य नेत्रद्वन्द्वे निरोधयेत् ॥ ३६ ॥

नेत्ररोगा विनश्यन्ति तथा श्रोत्रनिरोधनात् ।

तथा वायुं समारोष्य धारयेच्छिरसि स्थिरम् ॥ ३७ ॥

जिह्वयाऽऽरोष्येति । जिह्वाग्रसंस्पर्शं यथा वायुर्भवति तथा काकचञ्चुव-
दोष्ठौ कृत्वा मन्दं मन्दं पवनमौर्ध्वान्नाभौ चित्तं धारयेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

शिरोरोगा विनश्यन्ति सत्पमुक्तं बृहस्पते ।

स्वस्तिकासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥ ३८ ॥

संमुखीकरणयोगमाह—स्वस्तिकासनमित्यादि ॥ ३८ ॥

अपानमूर्ध्वमाकृष्य प्रणवेन शनैः शनैः ।

हस्ताभ्यां बन्धयेत्सम्यक्कर्णादिकरणानि वै ॥ ३९ ॥

ऊर्ध्वमाकृष्याऽऽकुञ्च्य शनैः शनैः । त्वरया हि कृते नाक्यन्तरप्रविष्टः पवनो
व्यथयेत् ॥ ३९ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यामुक्ते श्रोत्रे तर्जनीभ्यां तु चक्षुषी ।

नासापुटावथान्याभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ॥ ४० ॥

आनन्दाविर्भवं यावत्तावन्मूर्धनि धारयेत् ।

प्राणः प्रयात्यनेनैव ब्रह्मरन्ध्रं महामुने ॥ ४१ ॥

वामदक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाभ्यां श्रोत्रे । तर्जनीभ्यां चक्षुषी । मध्यमाभ्यां नासापुटौ च निरुध्य यावदानन्दाविर्भावो भवति तावद्ब्रह्मरन्ध्रे चित्तं धारयतः प्राणः सुषुप्तां प्रविशतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

ब्रह्मरन्ध्रे गते वायौ नादश्चोत्पद्यतेऽनघ ।

शङ्खध्वनिनिजश्चाऽऽदौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ४२ ॥

शिरोमध्यगते वायौ गिरिप्रस्रवणं यथा ।

पश्चाच्चित्तं महाप्राज्ञ साक्षादात्मोन्मुखं भवेत् ॥ ४३ ॥

नादश्चोत्पद्यत इति । तज्जेदा हंसोपनिषदि दशधा कथिताः । चिणीति प्रथमः । चिणिचिणीति द्वितीयः । घण्टानादस्तृतीयः । शङ्खनादश्चतुर्थः । पञ्चमस्तब्धीनादः । षष्ठस्तालनादः । सप्तमो वेषुनादः । अष्टमो भेरीनादः । नवमो मृदङ्गनादः । दशमो मेघनाद इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिस्तया संसारनिहनुतिः ।

दक्षिणोत्तरगुल्फेन सीवर्नी पीडयेच्छिराम् ॥ ४४ ॥

सम्येतरेण गुल्फेन पीडयेद्बुद्धिमाजरः ।

जान्वोरधः स्थितं संधिं स्मृत्वा देवं च व्यम्बकम् ॥ ४५ ॥

विनायकं च संस्मृत्य तथा वागीश्वरीं पुनः ।

लिङ्गनालात्समाकृष्य वायुमव्यग्रतो मुने ॥ ४६ ॥

प्रणवेनाग्नियुक्तेन बिन्दुयुक्तेन बुद्धिमात्र ।

मूलाधारस्य विप्रेन्द्र मध्यमे तु निरोधयेत् ॥ ४७ ॥

निरुद्धवायुना दीप्तो वह्निर्दहति कुण्डलीम् ।

पुनः सुषुप्त्रया वायुर्वह्निना सह गच्छति ॥ ४८ ॥

एवमाभ्यसतस्तस्य जितो वायुर्भवेद्घ्रुवम् ।

वेदः प्रथमः पश्चात्कम्पनं मुनिसत्तम ॥ ४९ ॥

उत्थानं च शरीरस्य चिह्नमेतज्जितेऽनिले ।

एवमात्र्यसतस्तस्य मूलरोगो विनश्यति ॥ ५० ॥

भगंदरं च नष्टं स्यात्तथ्याऽन्ये व्याधयो मुने ।

पातकानि विनश्यन्ति क्षुद्राणि च महान्ति च ॥ ५१ ॥

उत्कर्षप्राणायाममाह—दक्षिणोत्तरेति । वामेन गुल्फेन पीडयित्वा जान्वो-
रधः स्थितं तमेव वामगुल्फसंधिं दक्षिणगुल्फेन पीडयित्वा शिवविनायकवागी-
शान्स्मरतिङ्गिनालं समाकृष्य निरुद्धस्य पवनस्य नाड्यन्तरप्रवेशपरिहारार्थ-
माकुञ्चितोलम्बनवन्धं कृत्वा रेफकिन्दुयुक्तं प्रणवमनुस्मरन्मूलाधारपवनं निरोध-
येत् । मूलाधाराकुञ्जनलक्षणं मूलवन्धं कुर्यादित्यर्थः ।

अयमुत्कर्षप्राणायामयोग आगमे सविशेषो दर्शितः—

“ अथोत्कर्षाभिधानस्य प्राणायामस्य संयमः ।

इडाधः सीवनीं सूक्ष्मां पीडयेद्दामगुल्फतः ॥

तद्गुल्फोपरि निक्षिप्य दक्षगुल्फं समं स्थिरम् ।

जङ्घोरसंधिं निश्छिद्रां षडध्याऽऽसीत् समाहितः ॥

मूलाधारे चतुष्पत्रे रक्तकिञ्जल्कशोभिते ।

मनसा प्रणवं ध्यायन्दक्षगुल्फं विलोकयन् ॥

यावन्मनोलयस्तस्मिस्तावद्वायुं निरोधयेत् ।

अपानोऽनेन योगेन वह्निस्थानं व्रजेत्तदा ॥

आग्नेये मण्डले रक्ते त्रिकोणे देहधारकः ।

वैश्वानरो वसत्यग्निरन्नपानादिपाचकः ॥

अपानमग्निना सार्धं प्राणं तत्रैव निक्षलम् ।

धारयेत्पणवं ध्यायन्पावदग्निर्जितो भवेत् ॥

जातेऽग्निविजये सम्यगूर्ध्वं तद्वह्निमण्डलात् ।

क्रन्दनाभेरधस्ताच्च स्वाधिष्ठाने च षट्दले ॥

प्राणापानी समारोप्य निक्षलं वह्निना सह ।

नाभिं विलोकयन्तदृष्ट्वा मनसा प्रणवं स्मरन् ॥

यावन्मनोलयस्तस्मिस्तावद्वायुं निरोधयेत् ।

ततोऽग्निनाऽध्यावर्तेन प्रबोधं याति कुण्डली ॥

मज्जुजा कुण्डली कन्दनाभिरन्धात्फणं स्वकम् ।

अपाकरोति तेनैतत्सुपुञ्जायूलरन्ध्रकम् ॥

चिद्युतं भवति सिधं तस्मिन्वायुं प्रपूरयेत् ।

शनेः सार्धं सुपुञ्जायामा मूर्ध्निः प्रणवं स्परेत् ॥

धारयेन्माकृतं सार्धं सुपुञ्जारन्ध्रमूर्धनि ।

मरुताऽऽपूरिते देहे सुसर्वाङ्गे सवह्निना ॥

तदात्मा दृश्यते मूर्ध्नि यथाऽऽकाशे प्रभाकरः ” इति ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

नष्टे पापे विशुद्धं स्याच्चित्तदर्पणमुत्तमम् ।

पुनर्ब्रह्मादिलोकेभ्यो वैराग्यं जायते हृदि ॥ ५२ ॥

अनेन योगेन न केवलमारोग्यं किं तु समाधानं ज्ञानमप्यपवर्गफलं भवती-
त्याह—पुनर्ब्रह्मादीति ॥ ५२ ॥

विरक्तस्य तु संसाराज्ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ।

तेन पाशापहानिः स्याज्ज्ञात्वा देवमिति श्रुतिः ॥ ५३ ॥

अहो ज्ञानामृतं मुक्त्वा मायया परिमोहिताः ।

परिधमन्ति संसारे सदाऽसारे नराधमाः ॥ ५४ ॥

ज्ञात्वा देवमिति ।

“ ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहानिः ”
इति श्वेताश्वतरोपनिषदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ज्ञानामृतरसो येन सत्तदास्वादितो भवेत् ।

स सर्वकार्यमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥ ५५ ॥

ज्ञानामृतरसः प्रापस्तेन नाऽऽस्वादितो भवेत् ।

यो वाऽन्यत्रापि रमते तद्विहायैव दुर्मतिः ॥ ५६ ॥

असारसंसारपरिभ्रमणं ज्ञानामृतरसापरिज्ञानादित्युक्तम् । तत्परिज्ञानवत्सु
तद्विरहमाह—ज्ञानामृतेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

ज्ञानस्वरूपमेवाऽऽहुर्जगदेतद्विचक्षणाः ।

अर्थस्वरूपमज्ञानात्प्रत्यक्षमप्यन्धे कुहल्लयः ॥ ५७ ॥

यज्ञैर्देवत्वमाप्नोति तपोभिर्ब्रह्मणः पदम् ।

दानैर्भोगानवाप्नोति ज्ञानाद्ब्रह्माधिगच्छति ॥ ५८ ॥

धराचरजगज्जातस्य परशिवपरिकल्पितत्वेन वस्तुतस्तन्मयतां तत्त्वविदः पश्यन्तीत्याह—ज्ञानस्वरूपमिति । “सद्दीदं सर्वं सत्सदिति । चिद्दीदं सर्वं काशते काशते च” इति तापनीयश्रुतिः । ज्ञानात्पृथगर्थस्य पारमार्थिकत्वाभिमानस्त्वविवेकनिबन्धन इत्याह—अर्थेति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

कर्मणा केचिदिच्छन्ति कैवल्यं मुनिसत्तम ।

ते मूढा मुनिशार्दूलं पृथा ह्येत इति श्रुतिः ॥ ५९ ॥

आत्मैवेदं जगत्सर्वमिति जानन्ति पण्डिताः ।

अज्ञानेनाऽऽवृता मर्त्या न विजानन्ति शंकरम् ॥ ६० ॥

अज्ञानपाशबद्धत्वादमुक्तः पुरुषः स्मृतः ।

ज्ञानात्तस्य निवृत्तिः स्यात्प्रकाशात्तमसो यथा ॥ ६१ ॥

पृथा ह्येत इति ॥

“पृथा ह्येते अहदा यन्नरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरासृत्पुं ते पुनरेवापियन्ति”

इति पुण्डकश्रुतिरपवर्गस्य कर्मसाध्यतां प्रतिक्षिपतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

आत्मस्वरूपविज्ञानादज्ञानस्य परीक्षया ।

क्षीणेऽज्ञाने महाप्राज्ञ रागादीनां परिक्षयः ॥ ६२ ॥

रागाद्यसंज्ञे प्राज्ञ पुण्यपापोपमर्दनम् ।

तयोर्नाशे शरीरेण न पुनः संप्रयुज्यते ॥ ६३ ॥

अशरीरो महानात्मा सुखदुःखैर्न बाध्यते ।

क्लेशमुक्तः प्रसन्नात्मा मुक्त इत्युच्यते बुधैः ॥ ६४ ॥

तस्मादज्ञानमूलानि सर्वदुःखानि देहिनाम् ।

ज्ञानेनैव निवृत्तिः स्यादज्ञानस्य न कर्मभिः ॥ ६५ ॥

नास्ति ज्ञानात्परं किञ्चित्पवित्रं पापनाशनम् ।

तदायासाद्यते नास्ति संसाररुद्धेदकारणम् ॥ ६६ ॥

ज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ तन्निवन्धनरागाद्यभावेन धर्माधर्मप्रवृत्तिविरहे
तदुभयफलभोगनिमित्तस्य शरीरपरिग्रहस्याभावाद्दुःखात्यन्तनिवृत्तिरपवर्गो
भवतीत्याह—आत्मस्वरूपेति । तथा च गौतमसूत्रम्—“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानाद्युत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥
६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

सर्वभूतं समासेन तव स्नेहान्महामुने ।

गोपनीयं त्वयैवैष वेदान्तार्थो महामुने ॥ ६७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे प्राणायाम-
विधिनिरूपणं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

गोपनीयमिति । ज्ञानस्यैव हेतुत्वं कर्मणामहेतुत्वं च यद्यपि सकलवेदान्ता-
र्थस्तथाऽपि मूर्खेषु न प्रकाशनीयम् ।

“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्” ॥

इति गीतासु भगवतोक्तमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति श्रीसूतसंहितासात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्राणायामविधि-
निरूपणं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रत्याहारं महामुने ।

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ॥ १ ॥

यतो जितप्राणस्यैवेन्द्रियनियमनहेतुप्रत्याहारसंभवः, अतस्तदनन्तरं स
उच्यत इत्याह—अथातः इति । लक्षणमाह—इन्द्रियाणामिति । आह पत-
ञ्जलिः—“स्वविषयासंभयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः”
इति ॥ १ ॥

बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ।

यद्यत्पश्यति तत्सर्वं ब्रह्म पश्येत्समाहितः ॥ २ ॥

ज्ञेयप्रपञ्चस्य सर्वस्य ज्ञानादव्यतिरेकानुसंधानमिन्द्रियनियमनादपि प्रशस्तः
प्रत्याहार इत्याह—यद्यदिति ।

“ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्ध्वं च मेष्टुतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ”

इति हि मुण्डकोपनिषत् ॥ २ ॥

प्रत्याहारो भवत्येष ब्रह्मविद्भिः पुरोदितः ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा करोत्यामरणान्तिकम् ॥ ३ ॥

सर्वव्यापारजातस्य ब्रह्मणि समर्पणलक्षणमपरं प्रत्याहारमाह—यदि शुद्ध-
मिति ।

“ यत्करोषि यदश्नासि यच्चुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ”

इति हि गीतासु ॥ ३ ॥

तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्प्रत्याहारोऽयमुच्यते ।

अथवा नित्यकर्माणि ब्रह्माराधनबुद्धितः ॥ ४ ॥

निषिद्धानि वर्जयित्वा नित्यानां काम्यानां च फलानभिसंधानेन भगवदा-
राधनबुद्ध्याऽनुष्ठानलक्षणमपरं प्रत्याहारमाह—अथवा नित्येति ॥ ४ ॥

काम्यानि च तथा कुर्यात्प्रत्याहारः स उच्यते ।

अथवा वायुमाकृत्यै तत्तत्स्थाने निरोधयेत् ॥ ५ ॥

दन्तमूलात्पादाङ्गुष्ठपर्यन्तं प्राणस्यापकर्षणरूपमपरं प्रत्याहारमाह—अथवा
वायुमिति । पूर्वस्थानादपरं स्थानं प्रति वायुमाकृत्यैकैकं स्थाने यावदसि-
ल्लोऽपि प्राण आगत्य स्थिरो भवति तावच्चित्तं धारयेत् । अनन्तरं मवस्थाना-
न्तरं नयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

१ अ. प्रसृष्टं । क. मष्टिष्ठं । २ क. ततः । ३ ग. अ. “स्य स्थानात्स्थाने नि” । क. “स्य
स्थानात्स्थाने नि” । ४ अ. “कस्या” । ५ अ. “तेन स्थाने” ।

दन्तमूलात्तथा कण्ठे कण्ठादुरासि मारुतम् ।

उरोदेशात्समाकृष्य नाभिकन्दे निरोधयेत् ॥ ६ ॥

नाभिकन्दात्समाकृष्य कुण्डल्यां तु निरोधयेत् ।

कुण्डलीदेशतो विद्वान्मूलाधारे निरोधयेत् ॥ ७ ॥

तथाऽपाने कटिद्वन्द्वे तथोरुद्वयमध्यमे ।

तथा जानुद्वये जङ्घे पादाङ्गुष्ठे निरोधयेत् ॥ ८ ॥

तानि धारणास्थानान्यवरोहेणाऽऽह—दन्तमूलादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रत्याहारोऽयमित्युक्तः प्रत्याहारपरैः पुरा ।

एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ९ ॥

प्रत्याहारोऽयमिति । दन्तमूलमारभ्योक्तस्थानक्रमेण प्राणस्य पादाङ्गुष्ठम-
त्याहरणं प्रत्याहारः ॥ ९ ॥

सर्वपापानि नश्यन्ति भवरोगाश्च सुव्रत ।

अथवा तव वक्ष्यामि प्रत्याहारान्तरं मुने ॥ १० ॥

नाडीभ्यां वायुमाकृष्य निश्चलः स्वस्तिकासनः ।

पूरयेदनिलं विद्वानापादतलमस्तकम् ॥ ११ ॥

पश्चात्पादद्वये तद्वन्मूलाधारे तथैव च ।

नाभिकन्दे च हृन्मध्ये कण्ठकूपे च तालुके ॥ १२ ॥

ध्रुवोर्मध्ये ललाटे च तथा मूर्धनि रोधयेत् ।

अकारं च तथोकारं मकारं च तथैव च ॥ १३ ॥

नकारं च मकारं च शिकारं च वकारकम् ।

यकारं च तथोङ्कारं जपेद्बुद्धिमतां वर ॥ १४ ॥

पवनस्य पादद्वयमारभ्याऽऽरोहणं प्रत्याहारान्तरमाह—अथवा तथेति ।
पादद्वयादिस्थाननवके पूर्वपूर्वस्थानजन्यानन्तरमुत्तरोत्तरस्थानक्रमेणाकारादिवर्ण-
नवकेन सह चित्तस्य धारणमित्यर्थः । एष च पवनधारणरूपः प्रत्याहार
आगमे दक्षितः—

“चित्तात्मैक्यधृतस्य प्राणस्य स्थानसंहतिः स्थानात् ।

प्रत्याहारो ज्ञेयश्चेतन्यधृतस्य सम्यगनिलस्य ” इति ।

धारणास्थानानि तु तत्र कानिचिदधिकानि—

“अङ्गुष्ठमुलफजानुद्वितयानि गुदं च सीचनी मेढ्रम् ।

नाभिर्हृदयं ग्रीवा सलम्बिकाग्रं तथैव नासा च ।

धूमध्यललाटाग्रं सुषुम्नादादक्षान्तमित्येवम् ॥

उत्कान्तौ परकायप्रवेशने चाऽऽगतौ पुनः स्वतनौ ।

स्थानानि धारणायाः श्लोकानि मरुत्प्रयोगविधिनिषुणैः ”

इति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रत्याहारोऽयमित्युक्तः पण्डितैः पण्डितोत्तम ।

अथवा मुनिशार्दूल प्रत्याहारं वदामि ते ॥ १५ ॥

विषयादिभ्यः प्रत्याहृत्य बुद्धेरात्मनि धारणरूपं प्रत्याहारान्तरमाह—अथवा
मुनिशार्दूलेति ॥ १५ ॥

देहायात्ममर्तिं विद्वान्समाकृष्य समाहितः ।

आत्मनाऽऽत्मनि निर्विद्वे निर्विकल्पे निरोधयेत् ॥ १६ ॥

प्रत्याहारः समारूपातः साक्षाद्वेदान्तवेदिभिः ।

एवमभ्यसतस्तस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ १७ ॥

आत्मना बुद्ध्या ॥ १६ ॥ १७ ॥

तस्य पुण्यं च पापं च नहि सत्त्वं बृहस्पते ।

अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठः साक्षादेवेश्वरः पुमान् ॥ १८ ॥

तस्य पुण्यं चेति । पापवज्जोगकारणं पुण्यमपि संसारावहतया हेयमेव ।

“तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ” इति मुण्डक-
श्रुतिः ॥ १८ ॥

प्रत्याहारः समारूपातः संक्षेपेण महामुने ।

गोपनीयस्त्वया निर्यं गुह्याद्गुह्यतरो ह्ययम् ॥ १९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे भूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे प्रत्या-
हारविधाननिरूपणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

गुह्यात्पवनप्रत्याहारादपि विमर्शरूपस्य प्रत्याहारस्य विशेषमाह—गोपनीय इति ॥ १९ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्रत्याहारविधान-
निरूपणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

(अष्टाष्टादशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च सुव्रत ।

देहमध्यगते व्योम्नि बाह्याकाशं तु धारयेत् ॥ १ ॥

प्राणे बाह्यानिलं तद्वज्ज्वलने चाग्निमौदरे ।

तोयं तोयांशके भूमिं भूमिभागे महामुने ॥ २ ॥

हैयवरलकाराख्यं मन्त्रमुच्चारयेत्कृमात् ।

धारणैषा मया प्रोक्ता सर्वपापविशोधिनी ॥ ३ ॥

यतः प्रत्याहारेण वशीकृतस्य चित्तस्य धारणास्तु योग्यता, अतस्तदनन्तरं ता उच्यन्ते इति प्रतिजानीते—अथात इति । तत्र शरीरान्तर्वर्तिषु वियदादिषु हैयवरलवणेर्भूतबीजेः सह बाह्यविषयादितादात्म्येन बुद्धिभारयितव्या । एषा च धारणा सह कलेन श्वेताश्वसरोपनिषदि वर्णिता—

“ पृथ्व्यप्तेजोनिलस्त्रे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ”
इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

जान्वन्तः पृथिवीभागो ह्येषां पाश्वन्त उच्यते ।

हृदयान्तस्तथाऽग्न्यंशो भूमध्यन्तोऽनिलांशकः ॥ ४ ॥

आकाशान्तस्तथा प्राज्ञ मूर्धान्तः परिकीर्तितः ।

ब्रह्माणं पृथिवीभागे विष्णुं तोयांशके तथा ॥ ५ ॥

उक्तानां विषयादीनां शरीरे धारणावस्थानविशेषात्सह तत्रैवताभिराह—
जान्वन्त इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अग्न्यंशे च महेशानमीश्वरं चानिलांशके ।

आकाशांशे महाप्राज्ञ धारयेत्तु सदाशिवम् ॥ ६ ॥

महेशानं रुद्रं पञ्चधा चिभक्तेषु पादादिषु शरीरमदेशेषु पृथिव्यादिपञ्चभूता-
त्मकतां तेषु च ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवरूपतां च सदा भावयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथवा तव वक्ष्यामि धारणां मुनिपुंगव ।

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरिम् ॥ ७ ॥

अथवा तवेति । मनःप्रभृत्याध्यात्मिकशरीरभागेषु चन्द्रादीन्याधिदैविकरू-
पाणि तादात्म्येन भावयेत् । क्रान्ते क्रमणेनोपलक्षिते पादे । हरिमिन्द्रम् ॥ ७ ॥

वाच्यमिन्द्रं मित्रमुत्सर्गे तथोपस्थे प्रजापतिम् ।

त्वचि वायुं तथा नेत्रे सूर्यमूर्तिं तथैव च ॥ ८ ॥

उत्सृज्यनेनेत्युत्सर्गोऽपानं तत्र ॥ ८ ॥

जिह्वायां वरुणं घ्राणे भूमिदेवीं तथैव च ।

पुरुषे सर्वशास्तारं बोधानन्दमयं शिवम् ॥ ९ ॥

धारयेद्वबुद्धिमान्नित्यं सर्वपापविशुद्धये ।

एषा च धारणा श्रोक्ता योगशास्त्रार्थवेदिनिः ॥ १० ॥

पुरुषे जीवे । सर्वशास्तारं परमात्मानम् । “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां
सर्वात्मा” इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ १० ॥

ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ।

सर्वकारणमध्यक्तमनिरूप्यमचेतनम् ॥ ११ ॥

साक्षादात्मनि संपूर्णे धारयेत्प्रयतो नरः ।

धारणैषा परा श्रोक्ता धार्मिकैर्वेदपारगैः ॥ १२ ॥

धारणान्तरमाह—ब्रह्मादीति । ब्रह्मादीनामपि चिदंशाः स्वस्वकारणपरम्परया
मायायां लीयन्ते । माया च परमात्मनि । ब्रह्मादयस्तु परमात्मरूपेणैव न्यवति-

मृन्त इति भावयेदित्यर्थः । अव्यक्तमनभिव्यक्तम् । नामरूपानिरूप्यमानिर्वचनीयम् । अचेतनं जडम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसाऽऽत्मनि धारयेत् ।

कंचित्कालं महाप्राज्ञ धारणीषा च पूजिता ॥ १३ ॥

धारणान्तरमाह—इन्द्रियाणीति । मनसैव विषयेभ्य इन्द्रियाणि व्यापृत्य मन आत्मनि धारयेदित्यर्थः । इयं च कठबल्लीषु सविशेषं दर्शिता—

“यच्छेद्वाह्मनसी प्राज्ञस्तयच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तयच्छेच्छान्त आत्मनि” इति ॥ १३ ॥

वेदादेयं सदा देवा वेदादेव सदा नराः ।

वेदादेव सदा लोका वेदादेव महेश्वरः ॥ १४ ॥

वेदादेवेति । देवादयः सर्वे वेदशब्देभ्य एव सृष्टाः । “एते असृष्टमिन्द्रवस्तिरःपवित्रमाश्रयः” इति । अत्र मन्त्र एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत । असृष्टमिति मनुष्यान् । इन्द्र इति पितृन् । तिरःपवित्रमित्यन्याः प्रजा इति श्रुतेः ।

“ऋषीणां नामधेयानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥

वेदशब्देभ्य एवाऽऽद्यी निर्गमे स महेश्वरः”

इति स्मृतानपि ऋषिषदस्य सर्वसृष्ट्योपलक्षणार्थत्वात् । महेश्वरोऽपि वेदादेव ज्ञातव्यः “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वाहुं भवमात्मानं संपराये” इति ॥ १४ ॥

इति चित्तव्यवस्था या धारणा सा प्रकीर्तिता ।

ब्रह्मैवाहं सदा नाहं देशो यक्षोऽथवा नरः ॥ १५ ॥

न देहेन्द्रियबुद्ध्यादिर्न माया नान्यदेवता ।

इति बुद्धिव्यवस्थाऽपि धारणां सोति हि श्रुतिः ॥ १६ ॥

सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तं सर्वशास्त्रविशारद ।

आगमान्तैकसंक्षिप्तमास्थेयं भवता सदा ॥ १७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे धारणाविधिनिरूपणं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ब्रह्मैवाहमिति । “अयमात्मा ब्रह्म” इति श्रुतावात्मनः परमात्मतादात्म्या-
भिधानेनैव तदितरसमस्तवस्तवात्मकत्वावगमादित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातार्क्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे धारणाविधिनिरूपणं

नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

(अथैकोनविंशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ध्यानं संसारनाशनम् ।

आकाशे निर्मलं शुद्धं भासमानं सुशीतलम् ॥ १ ॥

सोममण्डलमापूर्णमचलं दृष्टिगोचरम् ।

ध्यात्वा मध्ये महादेवं परमानन्दविग्रहम् ॥ २ ॥

उमार्धदेहं वरदमुत्पत्तिस्थितिवर्जितम् ।

शुद्धस्फटिकसंकाशं चन्द्रेखावतंसकम् ॥ ३ ॥

त्रिलोचनं चतुर्बाहुं नीलग्रीवं परात्परम् ।

ध्यायेन्नित्यं सदा सोऽहमिति ब्रह्मविदां वर ॥ ४ ॥

यतो धारणाभ्यासेन परित्यक्तचापलस्य मनसो ध्यानयोग्यता, अतस्तद-
नन्तरं तदुच्यते इत्याह—अथात इति । तत्र सगुणनिर्गुणलक्षणविषयभेदेन
द्विविधम् । तत्र सगुणध्यानान्वयाह—आकाश इत्यादि । आकाशे वर्तमानमु-
क्तलक्षणं सकललोकदृष्टिगोचरं चन्द्रमण्डलं प्रथमतो ध्यात्वा तन्मध्ये “विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुत्युक्तं सच्चिदानन्दैकरसं परमेव ब्रह्मोपासहायत्वादि-
यथोक्तलक्षणं स्वीकृतलीलावतारं शिवमात्मत्वेन ध्यायेदित्यर्थः । तथा च बाज-
सनेयके—बालाक्यजातशत्रुसंवादे—“य एयासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मो-
पासे” इति बालाकिनोक्ते नैतच्छिफलशिवस्वरूपं किं तु स्वीकृतलीलावतारं
सकलमिदं रूपमित्यभिप्रायवताऽजातशत्रुणोक्तम्—“मा भैतस्मिन्संवदिष्टा वृद्ध-
न्याण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपासे” इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथवाऽऽकाशमध्यस्थे भाजमाने सुशोभने ।

आदित्यमण्डले पूर्णे लक्षयोजनविस्तृते ॥ ५ ॥

चन्द्रमण्डलवदादित्यमण्डलमप्याकाशे ध्यात्वा तत्र स्वीकृतदिप्यावतारं
परशिवमेवं ध्यायेदित्याह—अथवाऽऽकाशेति ॥ ५ ॥

सर्वलोकविधातारमीश्वरं हेमरूपिणम् ।

हिरण्यं श्मश्रुकेशं हिरण्यमयनखं तथा ॥ ६ ॥

हेमरूपिणमिति । उद्गीथत्रिद्यायामादित्यस्थस्य पुरुषस्य कतिपिदिहोक्ता
हेमरूपत्वादियुष्माः श्रूयन्ते—“य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते ।
हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश औ मणस्वात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्ड-
रीकमेवमक्षिणि” इति ॥ ६ ॥

कप्यास्यासनवद्वज्रं नीलग्रीवं विलोहितम् ।

आगोपालप्रसिद्धं तमम्बिकार्धशरीरिणम् ॥ ७ ॥

कप्यास्यासनवदिति । कपीनां हि केषांचिदास्यमासनं च रक्तवर्णं तथा
रक्तवर्णं मुखमित्यर्थः । आगोपालमिति । श्रूयते हि रुद्राध्याये—

“उत्तैर्न गोषा अदशध्रदशक्षुदहार्यः ।

उत्तैर्न विश्वा भूतानि स दष्टो मृदयाति नः” इति ॥ ७ ॥

सोऽहमित्यनिशं ध्यायेत्संध्याकालेषु वा नरः ।

अथवा वैदिके शुद्धेऽप्यग्निहोत्रादिमध्यगे ॥ ८ ॥

आत्मानं जगदाधारमानन्दानुभवं सदा ।

गङ्गाधरं विरूपाक्षं विश्वरूपं वृषध्वजम् ॥ ९ ॥

चतुर्भुजं समासीनं चन्द्रमौलिं कपर्दिनम् ।

रुद्राक्षमालाभरणमुमायाः पतिमीश्वरम् ॥ १० ॥

गोक्षीरधवलाकारं गुह्याद्गुह्यतरं सदा ।

अत्यद्भुतमनिर्द्वन्द्वमहंबुद्ध्या विचिन्तयेत् ॥ ११ ॥

उक्तलक्षणं परशिवमयी वा स्वीकृतवक्ष्यमाणदिव्यावतारं ध्यायेदित्याह—
अथवा वैदिक इति । परब्रह्म समुणमप्राप्तुपारयत्वेनोक्तं हि बालाकिनैव—“य
एवायममौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे” इति । उक्ताधन्द्रादित्याश्रयः शिवमूर्ति-
त्वेनाऽऽयमेवैवमपि प्रसिद्धाः—

“हमावह्नि यजमानार्कजलवातेन्दुत्थानि च ॥

कीर्तिता मूर्तयो ब्रह्मै ” इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अथवाऽहं हरिः साक्षात्सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ १२ ॥

आदित्यमूर्तिवदिष्टुमूर्तौवपि परशिवस्य वक्ष्यमाणलीलावतारस्य स्वात्म-
त्वादात्म्येन ध्यानमाह—अथवेति । तत्र प्रथमतो विष्णुमूर्तेरपि स्वात्मतादा-
त्म्यानुसंधानमाह—अहं हरिरिति । सहस्रशीर्षा ब्रह्मादिपिपीलिकान्तसर्व-
माणेषु वर्तमानानि सहस्राण्यनन्तानि शीर्षाणि क्षिरांसि यत्येति स तथोक्तः ।
पुरुषः पूर्णः । सहस्राक्षः सहस्राण्यनन्तानि मन्त्रासंबन्धीन्यक्षीणीन्द्रियाणीति
सहस्राक्षः । एवं सहस्रपादिति ॥ १२ ॥

विश्वो नारायणो देवः अक्षरः परमः प्रभुः ।

इति ध्यात्वा पुनस्तस्य हृदयाम्भोजमध्यमे ॥ १३ ॥

विश्वो विश्वत्वेन स्थितः । नारायणः ‘नृनये’ पचायच् । नरो नेता सर्वस्य
स्वामी । तस्यापर्यायानि नाराः सर्वे चेतना अचेतनाश्च । अपत्येऽण् । तेषामयनम-
धिष्ठानत्वेनाऽऽश्रयभूतं जलचन्द्राणां विश्वचन्द्रवत्कलपीतादीनां शुक्तिकौ-
दिवदिति । नारायणः पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । देवो देवतलीलः ।
अक्षरो न क्षरतीति सर्वमभुत् इति वाऽक्षरः । अक्षोः सरप्रत्ययेऽक्षरम् । परमः
सर्वोत्कृष्टः । यद्वाऽक्षरः परमः परमाक्षरः परमव्यापको व्यापकानामपि
व्यापकः । प्रभुः सर्वेषां प्रकर्षण भरणक्षमः । तदात्मकस्य स्वात्मनो हृदयाम्भो-
जमध्ये “पञ्चकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यभोमुखम् ” इतिभ्रुत्तुक्ते ॥ १३ ॥

प्राणायामैर्विकसिते परमेश्वरमन्दिरे ।

अष्टैश्वर्यदलोपेते वियाकेसरसंपुते ॥ १४ ॥

रैचक्रमाणायामेन विकासीकृत्य, ऊर्ध्वमुखीकृतपरमेश्वरमन्दिरे । तत्र हि परमे-

श्वरो ध्यातव्यत्वेन वक्ष्यते । अणिमादीन्यष्टैश्वर्याणि दलानि तैरुपेतं तत्त्व-
विधारूपः केसरैर्युते ॥ १४ ॥

ज्ञाननालमहत्कन्दे प्रणवेन प्रबोधिते ।

विश्वार्चिषं महावह्निं ज्वलन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

शाल्वविषयं ज्ञानं नालं यस्य तस्मिन्महत्तत्त्वमेव कन्दो यस्य तस्मिन्प्रणवेन
प्रबोधिते प्रागुक्तविकासे प्रणवदिवाकरस्य कारणतोच्यते । उक्तहृदयकमल-
मध्यगतमुपुन्नायामन्तर्वक्ष्यमाणवह्निशिखायाः कारणभूतं मूलाधारस्थं वैश्वा-
नरमाह—विश्वार्चिषमिति । विश्वार्चिषं सर्वतःप्रसरज्ज्वालम् । विश्वतोमुखं
विश्वावकाशोदीर्णमुखसामर्थ्यम् ॥ १५ ॥

वैश्वानरं जगद्योनिं शिखातन्विनमीश्वरम् ।

तापयन्तं स्वकं देहमापादतलमस्तकम् ॥ १६ ॥

निर्वातशीपवत्तस्मिन्दीपितं हृद्यवाहनम् ।

नीलतोपदमध्यस्थं विगुह्येखेव भास्वरम् ॥ १७ ॥

जगद्योनिम् । यद्धि जगदुपादानं परमात्मज्योतिस्तत्प्रतीकत्वेन तदात्मक-
मिदं मूलाधारस्थं ज्योतिस्तेन जगद्योनिरित्युच्यते । तत्प्रतीकत्वं च श्रूयते
छान्दोग्ये—“अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते” इत्यारभ्य “इदं वाव
तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिः” इति । शिखां तनोतीति शिखातन्विनम् ।
औष्ण्यको विनिमत्ययः । तापयन्तमिति । श्रूयते च तैत्तिरीयोपनिषदि—
“संतापयति स्वं देहमापादतलमस्तकम्” इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

नीवारशुकवद्भूषं पीताभासं विचिन्तयेत् ।

तस्य वैद्वेः शिखायां तु मध्ये परमकारणम् ॥ १८ ॥

परमात्मानमानन्दं परमाकाशमीश्वरम् ।

श्रुतं सत्यं परं ब्रह्म साम्भं संसारभेषजम् ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं महेश्वरम् ।

नीलग्रीवं स्वमात्मानं पश्यन्तं पापनाशनम् ॥ २० ॥

तस्य बह्वेति । श्रूयते च—“तस्याः शिखाया मध्ये तु परमात्मा व्यवस्थि-
तः” इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशानैर्ध्येयं ध्येयविवर्जितम् ।

सोऽहमित्यादरेणैव ध्यायेयोगी महेश्वरम् ॥ २१ ॥

स्वयं ब्रह्मादिभिर्ध्येयं स्वात्मना ध्यातव्येनान्येन वर्जितम् ॥ २१ ॥

अयं मुक्तेर्भह्मागम्य आगमान्तैकसंस्थितः ।

अथवाऽहं मुनिश्रेष्ठ ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २२ ॥

इति स्मृत्वा स्वहृन्मध्ये शिवं परमकारणम् ।

साक्षाद्विद्वान्तसंवेद्यं साम्बं संसारभेषजम् ॥ २३ ॥

ध्यानस्य योऽहेतुत्वे श्रुतिः प्रमाणमित्याह—आगमान्तेति । “ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्” इति श्रूयते । विष्णुमूर्तिरिव स्वयं ब्रह्ममूर्तिर्भूत्वा स्वहृदये शिवं ध्यायेदित्याह—अथवाऽहमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

अहंबुद्ध्या विमुक्त्यर्थं ध्यायेद्दिशानमव्ययम् ।

अथवा सत्यमीशानं ज्ञानमानन्दमव्ययम् ॥ २४ ॥

अनन्तममलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ।

तथाऽस्थूलमनाकाशमसंपृश्यमचक्षुषम् ॥ २५ ॥

सर्वाधारत्वजगत्कारणत्वादिविशिष्टवाचकस्य स इति पदस्य बुद्ध्यादिविशिष्टप्रत्ययकचैतन्यवाचकत्वाहंपदस्य च सामानाधिकरण्ये सत्यस्वण्डेकरसे लक्ष्ये यत्र वाक्यार्थे पर्यवसानमतः सोऽहमिति महावाक्येनानुसंदध्यादिति । निष्कलविषयं ध्यानमाह—अथवा सत्यमिति ॥ २४ ॥ २५ ॥

न रसं न च गन्धारुवमप्रमेयमनूपमम् ।

सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तं मूर्तमव्ययम् ॥ २६ ॥

तत्राहंपदवाच्यस्य बुद्ध्यादिविशिष्टप्रत्ययकचैतन्यस्य सकललोकप्रत्यक्षत्वेऽपि स इत्येतत्पदवाच्यस्य परोक्षत्वेनाप्रसिद्धत्वात्सर्वाधारमित्यादिना पदजातेन तन्निर्देशः । ततः प्राक्तनेन च सत्यमित्यादिना लक्ष्यस्यास्वण्डेकरसमदर्शनं सोऽहमिति च लक्षणार्थीजस्य सामानाधिकरण्यानिर्देश इति विभागः । तत्राह—

यमस्थूलमनाकाशमित्यादयो द्वैतादिनिषेधमुखेन लक्ष्ये पर्यवस्यन्ति । सत्या-
दयस्तु स्वार्थापिणप्रणादयेति विशेषः । तदुक्तमाचार्यैः—

“तत्रानन्तोऽन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम् ।

स्वार्थापिणप्रणादया तु परिशिष्टे विशेषणम्” इति ।

वानसनेयश्रुतिरप्येतद्व्यावृत्तिमुखेनैवैतदेव लक्ष्यं निर्दिशति “एतद्वै तदक्षरं
गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्त्रेहमच्छायमत-
मोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रम्” इत्यादि । मकृत्याऽ-
मूर्तमपि मायया मूर्तम् ॥ २६ ॥

अदृश्यं दृश्यमन्तर्स्थं बहिष्ठं सर्वतोमुखम् ।

सर्वतःपाणिपादं च सर्वकारणकारणम् ॥ २७ ॥

सर्वज्ञानादिसंपुक्तमहमित्येव चिन्तयेत् ।

अयं पन्था मुनिश्रेष्ठ साक्षात्संसारनाशने ॥ २८ ॥

एवमदृश्यं दृश्यमन्यथं तत्त्वावबोधपर्यन्तमनिष्ठोपाधिकम् । अन्तस्थ-
मिति ।

“अन्तर्विद्वां तत्सर्वं ध्याप्य नारायणः स्थितः” इति हि श्रुतिः ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥

अथवा सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म सुव्रत ।

अहमस्मीत्यभिध्यायेद्विद्येयातीतं विमुक्तये ॥ २९ ॥

उक्ते वाच्यार्थपूर्वकलक्ष्यानुसंधानेक्षणे सति वाच्यानुसंधानमपि त्यक्त्वा
लक्ष्य एवाधौऽनुसंधेय इत्याह—अथवा सच्चिदिति । सच्चिदानन्दादयः शब्दा
ब्रह्मणयाऽऽवष्टेकरसमेव स्वरूपं समर्थयन्ति ॥ २९ ॥

इदंतथा न वेदेयमभिध्यायेन्मनागपि ।

ब्रह्मणः साक्षिरूपत्वाच्चेदं यदिति हि श्रुतिः ॥ ३० ॥

एवं ध्यानपरः साक्षाच्छिव एव न चान्यथा ।

अनेन सदृशो लोके न हि वेदविदां वर ॥ ३१ ॥

प्रक्षीणशेषपापस्य ज्ञाने ध्याने भवेन्मतिः ।

पापोपहंतबुद्धीनां तद्वार्ताऽपि सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥

प्रेत्यक्तादात्म्येनैवानुसंधाननियमे कारणमाह—इदंतयेति । नेदं यदिति हि श्रुतिरिति ।

“यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥”

इति तलवकारोपनिषत्परावर्त्येन ब्रह्मणोऽनुसंधानं प्रत्याचष्ट इत्यर्थः ॥३०॥
॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अथवा विष्णुमध्यक्तमाधारं देवनायकम् ।

शङ्खचक्रधरं देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥ ३३ ॥

किरीटकेयूरधरं पीताम्बरधरं हरिम् ।

श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ ३४ ॥

पद्मपुष्पदलामोष्ठं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ।

शुद्धस्फटिकसंकाशमहमित्येव चिन्तयेत् ॥ ३५ ॥

एतच्च दुर्लभं श्रोतुं योगशास्त्रविशारदैः ।

अथवा देवेदेवेशं ब्रह्माणं परमेश्वरम् ॥ ३६ ॥

अक्षमालाधरं देवं कमण्डलुकराभुजम् ।

वरदाभयहस्तं च वाग्देव्या सहितं सदा ॥ ३७ ॥

कुन्देन्दुसदृशाकारमहमित्येव चिन्तयेत् ।

अथवाऽग्निं तथाऽऽदित्यं चन्द्रं वा देवतान्तरम् ॥ ३८ ॥

सकलनिष्कलात्मकस्य शिवस्य तादात्म्यानुध्यानानुष्ठाना विष्ण्वर्दीना-
मपि सकलध्यानान्याह—अथवा विष्णुमित्यादि । निष्कलं तु विशेषाभावाच्च-
देव भविष्यतीति न पृथगुक्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वेदोक्तेनैव मार्गेण सदाऽहमिति चिन्तयेत् ।

एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ३९ ॥

कमाद्वैदान्तविज्ञानं विजायेत न संशयः ।

ज्ञानादज्ञानविच्छिन्निः सैव तस्य विमुक्तता ॥ ४० ॥

सर्वमुक्तं समासेन मया वेदान्तसंग्रहम् ।

मत्प्रसादाद्विजानीहि मा शङ्किष्ठाः कदाचन ॥ ४१ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

ध्यानविधिनिरूपणं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अत्र सगुणध्यानानि चित्तैकाग्र्यद्वारा पापक्षयद्वारा वा निष्कलसाक्षात्कारे
कारणम् । निष्कलं ध्यानं त्वव्यवधानेनेत्याह—एवमभ्यासेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥
॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे ध्यानविधिनिरूपणं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

(अथ विंशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम् ।

समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीर्विक्रयतामतिः ॥ १ ॥

यतः साधनभूतध्यानस्वरूपज्ञानार्येणा तत्फलसंविदः समाधिपर्यायीया
उत्पत्तिः । अतस्तदनन्तरं तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति । महा-
पाक्यलक्ष्यस्वरूपसाक्षात्कार एव समाधिरिह विवक्षित इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदि जीवः पराङ्मिः कार्यतामेति सुव्रत ।

अचित्त्यं च प्रसज्येत घटवत्पण्डितोत्तम ॥ २ ॥

विनाशित्वं भयं च स्याद्द्वितीयाद्या इति श्रुतिः ।

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ॥ ३ ॥

ध्यानफलभूर्नेतृस्वविमर्शस्वरूपफलमाह—यदि जीव इति । “कस्मोद्ध-
भेत्त्यद्वितीययद्वै भयं भवति” इति बाजसनेयश्रुतिरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

एकः स भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ।

तस्मादद्वैतमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ॥ ४ ॥

यथाऽऽकाशो घटाकाशो महाकाश इतीरितः ॥

तथा भ्रान्तैर्द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना ॥ ५ ॥

स भिद्यत इति । माययाऽज्ञानेन जनिता या भ्रान्तिर्विपरीतज्ञानं तथा भेदो गृह्यते । प्रमेयभेदग्रहणस्य “ नेह नानाऽस्ति ” इति श्रुतिबाधितत्वेन भ्रान्तित्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च ॥

न मांनोऽहं न बुद्धिश्च नैव चित्तमहंकृतिः ॥ ६ ॥

आविद्ययाऽऽत्मतादात्म्येनाध्यस्तैस्य देहेन्द्रियमनःप्राणादेर्विमर्शजनितेन विवेकज्ञानेन निरासमभिनेयेन दर्शयति—नाहं देह इति ॥ ६ ॥

नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निर्न चानिलः ॥

न चाऽऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः ॥ ७ ॥

नाहं गन्धो न रूपं च न मायाऽहं न संसृतिः ॥

सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलः ॥ ८ ॥

यथा भूतकार्यस्य देहादेर्विवेक एवं तत्कारणस्य पृथिव्यादिभूतजातस्य चेत्याह—नाहं पृथ्वीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ सा समाधिरिहोच्यते ॥

अथवा पञ्चभूतेभ्यो जातमण्डं महामुने ॥ ९ ॥

भूतमात्रतया दग्ध्वा विवेकेनैव वह्निना ॥

पुनः स्थूलादिभूतानि सूक्ष्मभूतात्मना तथा ॥ १० ॥

सकारणाद्भूतभौतिकप्रपञ्चादात्मानं बुद्धयैव विविक्ते तस्मिन्समाधिरुक्तः । अधुना सं प्रपञ्चं बुद्धयैव प्रविलाप्य परिशिष्टे तस्मिन्निद्वितीये समाधिमाह—अथवा पञ्चेति । “ तदनन्त्यत्वरूपभक्षणशब्दादिभ्यः ” इति न्यायेन भौतिकं प्रपञ्चार्णं पञ्चीकृतभूतात्मना तानि च भूतान्यपञ्चीकृतभूतात्मना ॥ ९ ॥ १० ॥

विलाप्यैवं विवेकेन ततस्तान्यपि बुद्धिमान् ॥

मायामात्रतया दग्ध्वा मायां च प्रत्यगात्मना ॥ ११ ॥

सर्वमुक्तं समासेन मया वेदान्तसंग्रहम् ।

मत्प्रसादाद्विजानीहि मा शङ्किताः कदाचन ॥ ४१ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

ध्यानविधिनिरूपणं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अत्र सगुणध्यानानि चित्तैकाग्र्यद्वारा पापक्षयद्वारा वा निष्कलसाक्षात्कारे
कारणम् । निष्कलं ध्यानं त्वत्प्रवधानेनेत्याह—एवमभ्यासेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥
॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे ध्यानविधिनिरूपणं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

(अथ विंशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम् ।

समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीर्वैक्यतामतिः ॥ १ ॥

यतः साधनभूतध्यानस्वरूपज्ञानार्थेणा तत्फलसंविदः समाधिपर्यायीया
उत्पत्तिः । अतस्तदनन्तरं तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति । महा-
पात्र्यलक्ष्यस्वरूपसाक्षात्कार एव समाधिरिह विवक्षित इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदि जीवः पराङ्मिन्नः कार्यतामेति सुव्रत ।

अचित्तत्वं च प्रसज्येत घटवत्पण्डितोत्तम ॥ २ ॥

विनाशित्वं भयं च स्याद्द्वितीयाद्वा इति श्रुतिः ।

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ॥ ३ ॥

ध्यानफलभूतैतस्वविमर्शस्वरूपफलमाह—यदि जीव इति । “कस्मोद्धय-
भेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति” इति बाजसनेयश्रुतिरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

एकः स भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ।

तस्मादद्वैतमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ॥ ४ ॥

यथाऽऽकाशो घटाकाशो महाकाश इतीरितः ॥

तथा भ्रान्तैर्द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना ॥ ५ ॥

स भिद्यत इति । माययाऽज्ञानेन जनिता या भ्रान्तिर्विपरीतज्ञानं तथा भेदो गृह्यते । प्रमेयभेदग्रहणस्य “नेह नानाऽस्ति” इति श्रुतिवाधितत्वेन भ्रान्तित्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च ॥

न मानोऽहं न बुद्धिश्च नैव चित्तमहंकृतिः ॥ ६ ॥

आधिपत्याऽऽत्मतादात्म्येनाप्यस्तैस्य देहेन्द्रियमनःप्राणादेर्विमर्शजनिनेन विवेकज्ञानेन निरासमभिर्नयेन दर्शयति—नाहं देह इति ॥ ६ ॥

नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निर्न चानिलः ॥

न चाऽऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः ॥ ७ ॥

नाहं गन्धो न रूपं च न मायाऽहं न संवृतिः ॥

सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलः ॥ ८ ॥

यथा भूतकार्यस्य देहादेर्विवेके एवं तत्कारणस्य पृथिव्यादिभूतजातस्य चेत्याह—नाहं पृथ्वीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ सा समाधिरिहोच्यते ॥

अथवा पञ्चभूतेभ्यो जातमण्डं महामुने ॥ ९ ॥

भूतमात्रतया दग्ध्वा विवेकेनैव वह्निना ॥

पुनः स्थूलादिभूतानि सूक्ष्मभूतात्मना तथा ॥ १० ॥

सकारणाद्भूतभौतिकप्रपञ्चादात्मानं बुद्धयैव विविके तस्मिन्समाधिरुक्तः । अधुना तं प्रपञ्चं बुद्धयैव प्रविलाप्य परिशिष्टे तस्मिन्निदृतीये समाधिमाह—अथवा पञ्चेति । “तदनन्यत्वमारम्भणवृत्तादिभ्यः” इति न्यायेन भौतिकं ब्रह्माण्डं पृथ्वीकृतभूतात्मना तानि च भूतान्यपञ्चीकृतभूतात्मना ॥ ९ ॥ १० ॥

विलाप्यैवं विवेकेन ततस्तान्यपि बुद्धिमान् ॥

मायामात्रतया दग्ध्वा मायां च प्रत्यगात्मना ॥ ११ ॥

सोऽहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यत्कदाचन ॥

इति विद्यात्स्वमात्मानं स समाधिः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥

तान्यपीति । “ पर्यायेणानुक्रमोऽत उपपद्यते च ” इति न्यायेन पृथिव्या-
दिक्रमेण मायायां तामप्यात्मनि बुद्धयैव प्रविलाप्य परिशिष्टेऽद्वितीये केवलमा-
त्मनि स्वात्मतादात्म्येनानुसंधानं समाधिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथवा योगिनां श्रेष्ठ प्रणवात्मानमीश्वरम् ॥

वर्णत्रयात्मना विद्यादकारादिक्रमेण तु ॥ १३ ॥

वाच्यैवाचकमपञ्चस्य ब्रह्मणि परिकल्पितत्वात्प्रणववाच्यस्थूलसूक्ष्मप्रप-
ञ्चस्य सकारणस्योपसंहारद्वारा निष्कलब्रह्मणि समाधिमभिधाय वाचकप्रणवा-
वयवानामकारोकारमकारार्थमाधारूपाणां सकारणानां प्रविलापनं ब्रह्मणि
समाधिमिदानीमाह—अथवा योगिनामिति ।

“ प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतम् ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्रुते तदनन्तरम् ” इति श्रुतम् ॥ १३ ॥

ऋग्वेदोऽयमकारारूप उकारो यजुर्रुच्यते ॥

मकारः सामवेदारूपो नादस्त्वथर्वणी श्रुतिः ॥ १४ ॥

अकारोकारमकारानादानां वेदचतुष्टयात्मकत्वमाह—ऋग्वेद इति ॥ १४ ॥

अकारो भगवान्ब्रह्मा तथोकारो हरिः स्वप्नम् ।

मकारो भगवान्ब्रह्मस्तथा नादस्तु कारणम् ॥ १५ ॥

तेषामेव ब्रह्मविष्णुशिवतत्कारणात्मकतामाह—अकार इति ॥ १५ ॥

अग्रयश्च तथा लोका अवस्थावसथास्त्रयः ।

उदात्तादिस्वराः कालाश्चेते वर्णत्रयात्मकाः ॥ १६ ॥

तेषामेव गार्हपत्यदक्षिणाहवनीयसंबर्तकाग्निरूपात्मकतामाह—अग्रय इति ।
लोका इति तु पृथिव्यन्तरिक्षयुसौमलोकात्मकतां दर्शयति । अवस्था इति ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयात्मकतामाह । आवसथा इति । नाभिहृदयकण्ठमूर्धात्म-
कतामाह । त्रय इति संबर्तकादीनां चतुर्थीनामप्युपलक्षणम् । उदात्तादीति,

१ म. घ. 'ति । विपर्ययेण तु का । छ. 'ति । निरपेक्षानुक्रमो 'नेव' । २ ड.
‘स्वका वि’ । ३ क. ल. घ. ‘स्वय’ । ४ घ. ‘लग्नमात्रा’ । ५ ड. ‘ह्येव च । म’ ।
६ क. ‘रूपक’ । ७ क. ‘तुर्वात्म’ ।

उदात्तानुदात्तस्वरितैकश्रुत्यात्मकतामाह । काला इति भूतभविष्यद्वर्तमानसा-
धारणकालतामाह । वर्णत्रयेति नादस्याप्युपलक्षणम् । ऋग्वेदाद्यात्मकता
चाकारादीनां श्रूयते—“ तस्य ह वै ऋणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स
ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः । द्वितीयाऽन्तरिक्षं स उकारः
स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णु रुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः । तृतीया यौः स मकारः स
सामभिः सामवेदो रुद्र आदित्या जगत्याहवनीयो याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्ध-
मात्रा सा सोमलोक ओंकारः साऽऽथर्वणेर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो
विराटेककषिः ” इति । तथा—“ जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तु-
रीयमक्षरम् ” इति च । तथाऽन्यत्र—नाभिर्हृदयं कण्ठो मूर्धा चेति ॥ १६ ॥

इति ज्ञात्वा पुनः सर्वमक्षरत्रयमात्रतः ।

विलाप्याकारमद्वंद्वमुकारारूपे विलापयेत् ॥ १७ ॥

उकारं च मकारारूपे महानादे मकारकम् ।

तथा मायात्मना नादं मायां जीवात्मरूपतः ॥ १८ ॥

जीवमीश्वरभावेन विधात्तोऽद्वमिति ध्रुवम् ।

एषा बुद्धिश्च विद्बुद्धिः समाधिरिति कीर्तिता ॥ १९ ॥

यथा फेनतरङ्गादि समुद्रादुत्थितं पुनः ।

समुद्रे लीयते तद्वज्जगन्मरुपेव लीयते ॥ २० ॥

उक्तरूपोपेतमकारं तथाविध उकारे तं च तथाविधे मकारे तं नादे तं
मायायां तां च तदुपाधिके जीवे तं च परमात्मनैकीकृत्य तद्रूपेणावतिष्ठत
इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

तस्मान्मततः पृथङ्नास्ति जगन्माया च सर्वदा ।

इति बुद्धिः समाधिः स्यात्समाधिरिति हि श्रुतिः ॥ २१ ॥

इति हि श्रुतिरिति । “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” इति हि श्रूयते ॥ २१ ॥

यस्यैवं परमात्माऽयं प्रत्यग्भूतः प्रकाशितः ।

स याति परमं भावं स्वकं साक्षात्परामृतम् ॥ २२ ॥

उक्तसमाधिनिष्ठस्य फलमाह—यस्यैवमिति । परमं भावमित्येतद्गतस्वणदनु-
तीयाध्याये निरूपितम् ॥ २२ ॥

यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रयं सदा ।

योगिनोऽव्यवधानेन तदा संपद्यते स्वयम् ॥ २३ ॥

यदा सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येवाभिपश्यति ।

सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २४ ॥

यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति ।

एकीभूतः परेणासी तदा भवति केवलः ॥ २५ ॥

योगिन इति । व्यवधायकस्याज्ञानस्य निरासात्स्वयं ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः ।
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

तदाऽसावमूर्ताभूतः क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ २६ ॥

यदा सर्वे इति । तज्ज्ञानेनाज्ञाननिरासात्कार्पायनिष्ठौ “ योऽकामो नि-
ष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समवैनीयन्ते ”
“ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्नोति ” इतिश्रुत्युक्तं ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २७ ॥

यदा भूतेति । भूतानां पृथिव्यादीनां यः पृथग्भावो भेदः स सर्व एकस्मि-
न्नेव ब्रह्मणि प्रलयदशायां तादात्म्येन स्थित्वा पुनः सृष्टौ तत एव विस्तारं
प्रतिपद्यत इति यः पश्यति स ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः । श्रुतिपुराणयोरयं समानः
पाठः ॥ २७ ॥

यदा पश्यति चाऽऽत्मानं केवलं परमार्थतः ।

मायामात्रं जगत्कृष्णं तदा भवति निर्बुतः ॥ २८ ॥

यदा जन्मजरादुःखद्वयाधीनामेकभेषजम् ।

केवलं ब्रह्मविज्ञानं जायतेऽसी तदा शिवः ॥ २९ ॥

तस्माद्विज्ञानतो मुक्तिर्नान्यथा कर्मकोटिभिः ।

कर्मसाध्यस्य नित्यत्वं न सिध्यति कदाचन ॥ ३० ॥

ज्ञानं वेदान्तविज्ञानमज्ञानमितरन्मुने ।

अहो ज्ञानस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ ३१ ॥

अत्यल्पोऽपि यथा वह्निः समुहज्जाशयेत्तमः ।

ज्ञानाभ्यासस्तथाऽल्पोऽपि महत्पापं विनाशयेत् ॥ ३२ ॥

निर्वृतस्तृप्तो मुक्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यथा वह्निर्महादीप्तः शुष्कमाद्रं च निर्दहेत् ।

तथा शुभाशुभं कर्म ज्ञानाग्निर्दहति क्षणात् ॥ ३३ ॥

पद्मपत्रं यथा तोयैः स्वस्थैरपि न लिप्यते ।

तथा शब्दादिभिर्ज्ञानी विषयेर्न हि लिप्यते ॥ ३४ ॥

मन्त्रौषधिवलैर्यद्विज्जीर्यते भक्षितं विषम् ।

तद्वत्सर्वाणि पापानि जीर्यन्ते ज्ञानिनः क्षणात् ॥ ३५ ॥

पश्यन् शृण्वन्स्पृशन्निघ्नन् श्रम्यन् च तन्स्वपञ्चसन् ।

प्रलपन् विस्मजन् गृह्णन् भ्रमिषन् भिमिषन् अपि ॥ ३६ ॥

अकर्ताऽहमज्ञोऽहमसङ्गः परमेश्वरः ।

सदा मत्संनिधानेन चेष्टते सर्वमिन्द्रियम् ॥ ३७ ॥

इति विज्ञानसंपन्नः सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ३८ ॥

ये द्विषन्ति महात्मानं ज्ञानवन्तं नराधमाः ।

पच्यन्ते रौरेवे कल्पमेकान्ते नरके सदा ॥ ३९ ॥

शुष्कमाद्रं चेति । परस्परविरोधिनाः शुभाशुभयोरैकरूपेण ज्ञानेन दाहे
निदर्शनम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खः पण्डित एव वा ।

ज्ञानाभ्यासपरः पूज्यः किं पुनर्ज्ञानवाञ्छरः ॥ ४० ॥

ज्ञानाभ्यासपर इति । ज्ञानसाधनयोगाङ्गन्यमाद्यभ्यासवानपि पूज्यः किं पुनर्ज्ञानीत्यर्थः ॥ ४० ॥

निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्धरं समदर्शिनम् ।

अनुब्रजाम्पहं नित्यं पूयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः ॥ ४१ ॥

यथा राजा जनैः सर्वैः पूज्यते मुनिसत्तम ।

तथा ज्ञानी सदा देवैर्मुनिभिः पूज्य एव हि ॥ ४२ ॥

यस्य गेहं समुद्दिश्य ज्ञानी गच्छति सुव्रत ।

तस्य क्रीडन्ति पितरो यास्यामः परमां गतिम् ॥ ४३ ॥

यस्यानुभववर्षन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रवर्तते ।

तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ ४४ ॥

कुलं पवित्रं जननी छतार्था

विश्वंभरा पुण्यवती च तेन ।

अपारसच्चित्सुखसागरे सदा

बिलीयते यस्य मनःप्रचारः ॥ ४५ ॥

निरपेक्षमिति । विवेकविज्ञानातिरिक्तस्य निष्कलत्वावधारणाद्विवेकविज्ञानस्य प्राप्तत्वात्कंचिदप्यपेक्षारहितमित्यर्थः । समदर्शिनमिति । तथाच भगवतोक्तम्—

“ सुहृन्मित्रार्युदासीनऽभ्यस्त्यद्रेष्ययन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ” इति ।

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

महात्मनो ज्ञानवतः प्रदर्शनात्सुरेश्वरत्वं ज्ञादिति प्रयाति ।

विहाय संसारमहोदधौ नरा रमन्ति ते पापवलादहो मुने ॥ ४६ ॥

महानिधिं प्राप्य विहाय तं वृथा

विचेष्टते मोहयलेन बालकः ।

यथा तथा ज्ञानिनमीश्वरेश्वरं

विहाय मोहेन चरन्ति मानवाः ॥ ४७ ॥

अहो महान्तं परमार्थदर्शिनं

विहाय मायापरिमोहिता नराः ।

हिताय लोके विचरन्ति ते मुने

विषं पिबन्त्येव महामृतं विना ॥ ४८ ॥

बहुनोक्तेन किं सर्वं संग्रहेणोपपादितम् ॥

श्रद्धया गुरुभक्त्या त्वं विद्धि वेदान्तसंग्रहम् ॥ ४९ ॥

महात्मन इति । श्रूयते हि मुण्डकोपनिषदि—

“यं यं लोकं मनसा संचिभाति विबुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।

तं तं लोकं जयते तांश्च कामास्तस्मादात्मज्ञं तत्त्वयेद्भूतिकामः” इति ।

इत्थं सकलश्रेयोमूलस्य तस्य परित्यागेनान्यत्र प्रवृत्तिः संचितदुरितैकहेतु-
केत्याह—विहायेति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते न संशयः ॥ ५० ॥

गुरुभक्तेस्तत्र कारणत्वे श्वेताश्वतरश्रुतिमुदाहरति—यस्य देव इति ॥ ५० ॥

सूत उवाच—

इत्येवमुक्त्वा भगवांस्तूष्णीमासौ महेश्वरः ।

वक्तव्याभावमालोक्य मुनयः करुणानिधिः ॥ ५१ ॥

बृहस्पतिश्च मुनयो वेदान्तश्रवणात्पुनः ।

आनन्दाक्लिप्तसर्वाङ्ग आत्मानन्दवशोऽभवत् ॥ ५२ ॥

भवन्तोऽपि महाप्राज्ञा मत्तःप्राप्तात्मवेदनाः ।

अभवन्कृतकृत्याश्च मा शङ्कुध्वं कदाचन ॥ ५३ ॥

स्थापयध्वमिमं मार्गं प्रयत्नेनापि हे द्विजाः ।

स्थापिते वैदिके मार्गे सकलं सुस्थिरं भवेत् ॥ ५४ ॥

सूतो मुनीन्संबोध्याऽऽह—इत्येवमुक्त्वेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

यो हि स्थापयितुं शक्नो न कुर्यान्मोहतो नरः ।

तस्य हन्ता न पापीयानिति वेदान्तनिर्णयः ५५ ॥

यः स्थापयितुमुद्युक्तः श्रद्धयैवाक्षमोऽपि सः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षाज्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ ५६ ॥

यः स्ववियाभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तकम् ।

छलजात्यादिभिर्जीवात्स महापातकी भवेत् ॥ ५७ ॥

य इमं ज्ञानयोगाख्यं खण्डं श्रद्धापुरःसरम् ।

पठते सुमुहूर्तेषु न स भूयोऽभिजायते ॥ ५८ ॥

ज्ञानार्थी ज्ञानमाप्नोति सुखार्थी सुखमाप्नुयात् ।

वेदकामी लभेद्देदं विजयार्थी जयं लभेत् ॥ ५९ ॥

राज्यकामो लभेद्राज्यं क्षमाकामः क्षमी भवेत् ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु पाठितव्यो मनीषिभिः ॥ ६० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

समाधिर्नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृतकृत्यस्य किं स्थापनप्रवृत्त्याऽपीत्यत आह—यो हि स्थापयितुमिति ।
स्वयं कृतकृत्येनापि परमकारुणिकेन शत्रोरपि भवदत्तमप्यनिष्टं न सोढव्यं
किमुत सकललोकस्य प्राप्तं विद्यासंप्रदायोच्छेदलक्षणं महत्तरमनिष्टमित्यर्थः ॥
॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

संहितायाश्च सूतस्य व्याख्यां तात्पर्यदीपिकाम् ।

सुस्थिरामनुष्ठेयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासश्रीक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमडयम्बकपादाब्जसे-
वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन श्रीमाधवाचार्येण विरचितायां
श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे समा-
धिरूपेण नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

समाप्तमिदं ज्ञानयोगखण्डम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ तृतीयं मुक्तिखण्डम् ॥

सौम्यं महेश्वरं साक्षात्सत्यविज्ञानमद्वयम् ॥

वन्दे संसाररोगस्य भेषजं परमं मुदा ॥ १ ॥

यस्य शक्तिरुमा देवी जगन्माता त्रयीमयी ।

तमहं शंकरं वन्दे महामायानिवृत्तये ॥ २ ॥

येस्य विघ्नेश्वरः श्रीमान्पुत्रः स्कन्दश्च धीर्यवान् ।

तं नमामि महादेवं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ ३ ॥

येस्य प्रसादलेशस्य लेशलेशलवांशकम् ।

लब्ध्वा मुक्तो भवेज्जन्तुस्तं वन्दे परमेश्वरम् ॥ ४ ॥

यस्य लिङ्गार्चनेनैव व्यासः सर्वार्थवित्तमः ।

अभवत्तं महेशानं प्रणमामि घृणानिधिम् ॥ ५ ॥

यस्य मायामयं सर्वं जगदीक्षणपूर्वकम् ।

तं वन्दे शिवमीशानं तेजोराशिमुमापतिम् ॥ ६ ॥

यः समस्तस्य लोकस्य चेतनाचेतनस्य च ।

सौक्ष्मी सर्वान्तरः शंभुस्तं वन्दे साम्बमीश्वरम् ॥ ७ ॥

यं विशिष्टा जनाः शान्ता वेदान्तश्रवणादिना ।

जानन्त्यात्मतया वन्दे तमहं सत्यचित्सुखम् ॥ ८ ॥

एवं ज्ञानोपायमभिधाय ज्ञानफलभूताया मुक्तेः परमप्रयोजनत्वात्तस्याः
सोपकरणाया अभिधानारम्भे सपरिवारशिवमणिधानमणालक्षणं मङ्गलाचरणं
कृतमुपनिबध्नाति व्यासः श्लोकाष्टकेन सौम्यमित्यादिना । सकलकल्याण-
शुणैर्गणनिधेरपि भगवतो मुक्तिप्रदानावसरे तदुपाधिकगुणविशिष्टतयैव मणि-
धानमुचितम् “ तं यथा यथोपासते तथैव भवति ” इति श्रुतेरिति सौम्यत्व-
सत्यज्ञानत्वसंसारवैद्यत्वगुणानामुपन्यासः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥

१ य. तस्य । २ य. तस्य । ३ य. साक्षात्सत्यविज्ञानमद्वयम् । ४ य. कृपया तं । ५ क. ल.
“गति” । ६ य. क. मुक्तिरिति । ७ य. “ति साम्ब” । ८. “ति भगवत्सत्य” ।

हरभक्तो हिरण्यक्षः शैवपूजापरायणः ।

अम्बिकाचरणस्नेह ईश्वराङ्घ्रिपरायणः ॥ ९ ॥

मुक्तेः परमप्रयोजनत्वेन तत्रोऽऽदरातिशयजननाय जिज्ञासूनां हरभक्तादीनां मुनीनां भूयसामुपन्यासः । हरभक्त इत्यादिमहर्षय इत्यन्तेन ॥ ९ ॥

कृान्तः क्लेशहरः क्लीब ईशपूजापरायणः ।

अङ्कारबल्लभो लुब्धो लोलुपो लोललोचनः ॥ १० ॥

महाप्राज्ञो महाधीमान्महाबाहुर्महोदरः ।

शक्तिमाञ्शक्तिदैः शङ्कुः शङ्कुकर्णः शनैश्वरः ॥ ११ ॥

भगवान्भग्नपापश्च भवो भवभयापहः ।

भैरवदर्पो भवप्रीतो भागज्ञो भङ्गुराशुभः ॥ १२ ॥

अश्रिवर्णो जपावर्णो बन्धूककुसुमच्छविः ।

विरक्तो विरजो विद्वान्वेदपारायणे रतः ॥ १३ ॥

समचित्तः समग्रीवः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

शाकाशी कलमूलाशी शत्रुमित्रविवर्जितः ॥ १४ ॥

कालरूपः कलामाली कालतत्त्वविशारदः ।

अणिमाण्डो मुनिश्रेष्ठः सोमनाथः मिथः सुधीः ॥ १५ ॥

वेदविद्वेदविन्मुखो विद्वत्पादपरायणः ।

विशालहृदयो विश्वो विश्ववान्विश्वदण्डधृत् ॥ १६ ॥

पवित्रः परमः पङ्गुः पङ्कजारुणलोचनः ।

लम्बकर्णो महातेजा लम्बपिङ्गजटाधरः ॥ १७ ॥

ग्राह्यायणसुतो ग्रीष्मो ग्राहभङ्गपरायणः ।

लोकाक्षितनयोद्भूतो लोकयात्रापरायणः ॥ १८ ॥

१ प. "माति" । २ प. "तयारम्भ ग" । ३ ग. "वः संज्ञः सङ्कुकर्णः शनैश्वरः" । ४ प. "दैः शङ्कुः सङ्कु" । ५ क. ख. ग. प. भवदर्पो । ५ प. अदिना । ६ ग. क. "ज्मो गह" । ७ क. लोमाक्षि । ८. लोमाक्षे ।

जैगीषव्यस्य पुत्रस्य शतःस्नायी जितेन्द्रियः ।
 कत्सपुत्रो मुनिश्चेष्टो वंशकाण्डप्रभो मुनिः ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वरेता उमाभक्तो रुद्रभक्तश्च वैल्कली ।
 आश्वलायनसूनुश्च ब्रह्मविद्यारतो मुनिः ॥ २० ॥
 मुकुन्दो सोचको मुख्यो मुसली मूलकारणः ।
 सर्वज्ञः सर्वविस्तर्यः सर्वप्राणिहिते रतः ॥ २१ ॥
 अत्युग्रोऽतिप्रसन्नश्च प्रमाणज्ञानवर्धकः ।
 आरुण्येशो महावीर आरुण्युपनिषत्वरः ॥ २२ ॥
 आत्मविद्यारतः श्रीमाञ्जुश्वेताश्वतरपुत्रकः ।
 श्वेताश्वतरशाखायाः श्रद्धयैव प्रवर्तकः ॥ २३ ॥
 शतरुद्रसमारूपश्च शतरुद्रियभक्तिमान् ।
 पञ्चप्रस्थानहेतुज्ञः श्रीमत्पञ्चाक्षरप्रियः ॥ २४ ॥
 शिवसंकल्पभक्तश्च शिवभूक्तप्रवर्तकः ।
 लिङ्गसूक्तप्रियः साक्षात्कैवल्योपनिषत्प्रियः ॥ २५ ॥
 जावालाध्ययनध्वस्तपापपञ्जरसुन्दरः ।
 पुराणः पुण्यकर्मा च पुरुषार्थप्रवर्तकः ॥ २६ ॥
 मैत्रायणश्रुतिस्नेही महामित्रायणो मुनिः ।
 बाष्कलाध्ययनप्रीतः शाकलाध्ययने रतः ॥ २७ ॥
 सर्वशास्त्रारतः श्रीमान्संगमादिमहर्षयः ।
 द्विःसप्ततिसहस्राणि सह द्वादशसंख्यया ॥ २८ ॥
 सर्वे शमदमोपेताः शिवभक्तिपरायणाः ।
 अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रिर्भस्मोद्धूलितविग्रहाः ॥ २९ ॥
 रुद्राक्षमालाभरणास्त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकाः ।
 लिङ्गार्चनपरा नित्यं शंभोरमिततेजसाः ॥ ३० ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

१ प. चलकी । २ ग. आरुण्यो । ३. आरुण्यो या । ४ ग. आरुण्य । ५. अ. आरुण्य ।
 ६ प. "रतिः भी" । ७ प. क. "रुहीव" । ८ क. "सूयप" ।

सचावसाने संभूय मेरुपार्श्वे विचक्षणाः ।
 परस्परं समालोच्य श्रद्धया सुचिरं बुधाः ॥ ३१ ॥
 मुक्तिं मुक्तेरुपायं च मोचकं मोचकप्रदम् ।
 तपश्चेरुर्महाधीराः शंकरं प्रति सादरम् ॥ ३२ ॥
 प्रसादादेव रुद्रस्य शिवस्य परमात्मनः ।
 व्यासशिष्यो महाधीमान्मृतः पौराणिकोत्तमः ॥ ३३ ॥
 आविर्बभूव सर्वज्ञस्तेषां मध्ये महात्मनाम् ।
 मुनयश्च महात्मानमागतं रोमहर्षगम् ॥ ३४ ॥
 दृष्ट्वात्यायातिसंभ्रान्ताः संतुष्टा गद्गदस्वराः ।
 प्रणम्य बहुशो भक्त्या दण्डवत्पृथिवीतले ॥ ३५ ॥
 पादप्रक्षालनायैश्च श्रद्धयाऽऽराध्य संत्वरम् ।
 समाश्वास्य चिरं कालं प्रसन्नं करुणानिधिम् ॥ ३६ ॥

परस्परमनुज्ञाप्य मुक्त्यादिकं सत्रमालोच्योविश्य तं जिज्ञासवः शंकरं प्रति
 तपश्चेरुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सर्वज्ञं सर्वजन्तूनां निश्चितार्थप्रदायिनम् ।
 पप्रच्छुः परमां मुक्तिं मुक्त्युपायं च मोचकम् ॥ ३७ ॥
 मोचकप्रदमन्यच्च विनयेन सह द्विजाः ।
 श्रुत्वा मुनीनां तद्वाक्यं लोकानां हितमुत्तमम् ॥ ३८ ॥
 मृतः पौराणिकः श्रीमान्ध्यात्वा साम्बं त्रियम्बकम् ।
 वेदव्यासं च वेदार्थपरिज्ञानवतां वरम् ॥ ३९ ॥
 प्रणम्य दण्डवज्जूमौ भक्त्या परवशः पुनः ।
 वक्तुमारभते सर्वं सर्वभूतहिते रतः ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे

मुक्तिमुक्त्युपायमोचकमोचकप्रदचतुर्विधप्रश्न-

निरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मुक्तिः सायुज्यादि । तदुपायो ज्ञानम् । मोचकः शिवः । तत्प्रदस्तज्ज्ञापक
आचार्यः । अन्यचेति च षष्ठाध्यायादिषु वक्ष्यमाणज्ञानोत्पत्तिकारणादि
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मुक्ति-

मुक्त्युपायमोचकमोचकप्रदचतुर्विधप्रश्ननिरूपणं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयोऽध्यायः)

सूत उवाच—

शृणुध्वं वेदविन्मुख्याः श्रद्धया सह सुव्रताः ।

पुरा नारायणः श्रीमान्सर्वभूतहिते रतः ॥ १ ॥

किरीटकेयूरधरो रत्नकुण्डलमण्डितः ।

पीतवासा विशालाक्षः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २ ॥

कुन्देन्दुसदृशाकारः सर्वाभरणभूषितः ।

उपास्यमानो मुनिभिर्देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३ ॥

पर्यनुयुक्तः सूतो मुनिभ्यो वक्तुमारभमाणो वक्तव्यस्य मुक्त्यादिचतुष्टय-
स्यात्यन्तदुर्लभत्वेन तत्र तेषां श्रद्धातिशयजननाय स्वगर्वपरिहाराय यथावदु-
पसन्नाय जिज्ञासमानाय विष्णवे शिवेनोक्तैरेव वचनैस्तत्तुष्टयं प्रतिपादयितुमाह—
शृणुध्वमित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीमदुत्तरकैलासं पर्वतं पर्वतोत्तमम् ।

स्मरणादेव सर्वस्य पापस्य तु विनाशकम् ॥ ४ ॥

अनेकजन्मसंसिद्धैः श्रौतस्मार्तपरायणैः ।

शिवभक्तैर्महाप्रज्ञैरेव प्राप्य महत्तरम् ॥ ५ ॥

अवैदिकैश्च पापिष्ठैर्बेदनिन्दापरैरपि ।

देवतादूषकैरन्यैरप्राप्यमतिशोभनम् ॥ ६ ॥

अनेककोटिभिः कल्पैर्मया मद्गुरुणाऽथ वा ।

ब्रह्मनारायणाभ्यां वा न शक्यं वर्णितुं बुधैः ॥ ७ ॥

प्राप्य साक्षान्महाविष्णुः सर्वलोकेश्वरो हस्तिः ।

तताप परमं घोरं तपः संवत्सरत्रयम् ॥ ८ ॥

ततः प्रसन्नो भगवान्भवो भक्तहिते रतः ।

सर्वलोकजगत्सृष्टिस्थितिनाशस्य कारणम् ॥ ९ ॥

उत्तरकेलासमिति । शेषविशेषकृतेन तपसा क्षपितकल्मषाणामेव यथोक्तवि-
षय उपदेशः क्रियमाणः फलपर्यन्तो भवति नान्यथेति विवक्षया तदुपन्यासः
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सर्वज्ञः सर्वविद्भाक्षी सर्वस्य जगतः सदा ।

परमार्थपरानन्दः परज्ञानधनाद्वयः ॥ १० ॥

शिवः शंभुर्महादेवो रुद्रो ब्रह्म महेश्वरः ।

स्थाणुः पशुपतिर्विष्णुरीश ईशान ईश्वरः ॥ ११ ॥

परमार्थ इति विषयानन्दवन्नाभिमानमात्रसिद्धः परमानन्दः । परज्ञानधन-
इत्यप्यर्थोक्तसत्त्वम् ॥ १० ॥ ११ ॥

परमात्मा परः पारः पुरुषः परमेश्वरः ।

पुराणः परमः पूर्णस्तत्त्वं काष्ठा परा गतिः ॥ १२ ॥

काष्ठेति । “ पुरुषाश्च परं किञ्चित्स काष्ठा सा परा गतिः ” इति काठक-
श्रुतिः ॥ १२ ॥ ॥

पतिर्देवो हरो हर्ता भर्ता स्रष्टा पुरातनः ।

महाग्रीवो महाधारः अचा विश्वाधिकः प्रभुः ॥ १३ ॥

महाधार इति । महाननवाच्छिन्न आधारो विस्तारो यस्य स महाधारः
स्वात्मनि परिकल्पितस्य मायातत्कार्यजातस्यै रञ्जुरिव सर्पादेराश्रयः । अचेति ।
“यस्य ब्रह्म च क्षर्त्तं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद
यत्र सः” इति काठकश्रुतिः ॥ १३ ॥

महर्षिर्भूतपालोऽग्निराकाशो हरिरव्ययः ।

प्राणो ज्योतिः पुमान्भीमः अन्तर्यामी सनातनः ॥ १४ ॥

भूतपाल इति । “एष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय”
इति काण्वश्रुतिः । अग्निरिति । “तेजो रसो निरवर्तताग्निः” इति हि श्रूयते ।
आकाश इति । “आकाशो धेवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणः” इति च्छान्दो-
ग्यम् । प्राण इति । “प्राणोऽग्निं प्रज्ञात्मा तं मामाद्युरमृतमुपास्व” इति
कौषीतकिश्रुतिः । ज्योतिरिति । “तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृ-
तम्” इति माध्यन्दिनश्रुतिः । अन्तर्यामीति । “एपोऽन्तर्याम्येष योनिः
सर्वस्य” इति माण्डूक्योपनिषत् ॥ १४ ॥

अक्षरो दहरः साक्षादपरोक्षः स्वयंप्रभुः ।

असङ्ग आत्मा निद्वंद्वः प्रत्यगात्मादिसंज्ञितः ॥ १५ ॥

अक्षर इति । “एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिषदन्ति” इति वाजसनेय-
श्रुतिः । दहर इति । “दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” इति च्छान्दोग्योपनिषत् ॥ १५ ॥

उमासहायो भगवान्नीलकण्ठस्त्रिलोचनः ।

ब्रह्मणा विष्णुना चैव रुद्रेणापि सदा हृदि ॥ १६ ॥

उपास्यमानः सर्वात्मा सर्ववस्तुविवर्जितः ।

कृपया केवलं विष्णुं विश्वमूर्तिवृषध्वजः ॥ १७ ॥

अनुगृह्याववीद्विप्रा देवो मधुरया गिरा ।

किमर्थं तमवान्विष्णो महाघोरं तपश्चिरम् ॥ १८ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

१ प. “तां स्रष्टा पुरातनु” । २ ग. महापतिः । ३ क. “स्य मायार” । ४ ग. प. “निव” ।

५ प. “रात्मोऽका” ।

अत्यन्तं प्रीतवानस्मि तव तद्वद मेऽनघ ।

इत्युक्तः शंकरेणासौ विष्णुर्विश्वजगन्मयः ॥ १९ ॥

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा दण्डवत्पृथिवीतले ।

प्रणम्य बहुशः श्रीमान्भक्त्या परवशो हरिः ॥ २० ॥

साम्बं शैवं परानन्दसमुद्रं पुरुषोत्तमः ।

नेत्राभ्यामागलं पीत्वा कंचित्कालं द्विजर्षभाः ॥ २१ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रमत्तः शंकरादन्यं न किञ्चिद्वेद सुव्रताः ।

ततः प्रबुद्धो भगवान्प्रसन्नः कमलेक्षणः ॥ २२ ॥

प्रमत्तः प्रकर्षेण हृष्टः । ततः प्रबुद्ध इति । हर्षपारवश्यं मुक्त्वा प्रकृति-
स्थः ॥ २२ ॥

अपृच्छदेवमीशानं कृपामूर्तिं जगत्पतिम् ।

विष्णुरुवाच—

भगवन्भूतभन्वज्ज भवानीसख शंकर ॥ २३ ॥

मुक्तिं मुक्तेरुपायं च मोचकं मोचकप्रदम् ।

तथैवान्यच्च मे ब्रूहि श्रद्धधानस्य शंकर ॥ २४ ॥

भेद्यपरमकाष्ठामसौ विष्णुः पृच्छति—भगवन्निति ॥ २३ ॥ २४ ॥

सूत उवाच—

एवं पृष्टो महादेवो विष्णुना विश्वयोनिना ।

विलोक्य देवीमाह्लादादम्बिकामखिलेश्वरीम् ॥ २५ ॥

प्रहस्य किञ्चिद्भगवान्भवानीसहितो हरः ।

ग्राह सर्वामरेशानो विष्णवे मुनिसत्तमाः ॥ २६ ॥

ईश्वर उवाच—

भद्रं भद्रं महाविष्णो त्वया पृष्ठं जगद्धितम् ।

वदामि संग्रहेणाहं तच्छृणु श्रद्धया सह ॥ २७ ॥

विलोकयेति । देव्यालोकनाभिप्रायः—आह्लादात् । ‘ह्लादी मुखे च’ ।
आह्लादत इत्याह्लादः । पचायच् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

बहुधा श्रूयते मुक्तिर्वेदान्तेषु विचक्षण ।

एका सालोक्यरूपोक्ता द्वितीया कमलक्षणा ॥ २८ ॥

बहुधा श्रूयत इति । सालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्यस्वरूपावस्थालक्षणाः
पञ्च मुक्तयः । वेदान्तेष्विति ।

“तपःश्रेष्ठे ये क्षुब्धसन्त्ययरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्या चरन्तः ।

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यन्नामृतः स पुरुषो शक्ययात्मा”

इति मुण्डकश्रुतिः । तत्र हि सूर्यद्वारेणेति सूर्योपलक्षितेनाचिरादिमार्गेण
गत्वा यत्र सत्यलोके स पुरुषो ब्रह्मा वर्तते तत्र यान्तीति । सामीप्यमेतद्ध्व-
रेतसां स्वाश्रमेषु यथोक्तधर्मानुष्ठानवताम् । सालोक्यसारूप्यसायुज्यरूपास्तु
तिसृषु मुक्तिषु “एतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतामा-
प्नोति” इति तैत्तिरीयकश्रुतिः । अत्र हि प्रतिमादिषु विष्ण्वादिदेवतानामिव
तत्समानलोकत्वं सालोक्यम् । अन्तरेणैव प्रतीकं स्वात्मनः पृथक्त्वेनेत्येवि-
शेषविशिष्टतया देवताया उपासकस्य सार्ष्टितो समानरूपः सारूप्यम् । सगुणं
देवतारूपमहंग्रहेणोपासनीयस्योपास्यदेवतातादात्म्यं सायुज्यम् । एताश्चतस्रो
मुक्तयः कर्मफलभूता अनित्याः सातिशयाश्च । या तु ज्ञानफलभूता नित्यानि-
रतिशयानन्दाभिव्यक्तिलक्षणा सा पञ्चमी । तत्रापि “य एवं विद्वानुदगयने
प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे
प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येती वै
सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमा-
प्नोति” इति तैत्तिरीयके । अत्र हि केवलकर्मिणां चन्द्रलोकमाप्तिरुक्ता । य
एवं विद्वानिति विद्वच्छब्दाभिहितप्रतीकासुपासनावयवतो देवानामेव महिमा-
नामिति सालोक्यसारूप्यसायुज्यलक्षणास्तिस्रो मुक्तय उक्ताः । ब्राह्मणो
विद्वानिति ब्रह्मनिष्ठतत्त्वज्ञानवानुच्यते । एतौ कर्मोपासनाप्यत्वेनोक्तौ
सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ । एतौ वै, एतादृशौ खलु सातिशयत्वाद्दृष्टत्वानि-
त्यत्वादिदोषोपेतत्वात् । “द्वितीयादौ भयं भवति” “स एको मानुष

आनन्दः ” “ तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते ” “ भूत्वा ह्येते अहदा यज्ञ-
रूपाः ” “ अतोऽन्यदार्तम् ” “ वाचारम्भणं विकारः ” “ ते तं भुक्त्वा
स्वर्गलोकम् ” “ कामात्मानः स्वर्गपराः ” “ स्रान्ति स्वर्गं वेदिकयो जुहो-
वियजति कियाः ” “ आ ब्रह्मेभूतनाहोकाः ” “ स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने विज्ञो
यत्र निवेशितात्मनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ” “ यावद्विकारं तु विभागो
लोकवत् ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायमसिद्धौ महिमानौ बुद्ध्वा ब्राह्मणो विद्वान्-
भक्तुतिमाकृतमलैरनास्कन्दितं परं ब्रह्माऽऽत्मतया तज्ज्ञातं गतो ब्राह्मणोऽभिज-
यत्यभितः पराकरोति । यद्वा, एतौ महिमानौ सूर्याचन्द्रमसोर्ज्ञानादैर्भयार्थावि-
र्भावलक्षणौ विद्वान्ब्राह्मणोऽभिजयत्यात्मत्वेन प्राप्नोति । स्वात्मानं ज्ञानाति-
शयत्वाद्ययोरानन्दादिमहिम्नोः स्वात्मन्येव पश्यति । “ एतस्यैवाऽऽनन्दस्यो-
न्यानि भूतानि मात्राभुपनीवन्ति ” इति । “ सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ”
“ तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ” “ एष उ एव वामनीः ” “ एष उ एव
भामनीः ” “ यदाहिभूतिमत्सत्त्वम् ” “ यावानर्थ उदपाने ” इत्यादिश्रुति-
स्मृतिभ्यः । तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति । येन सम्बन्धज्ञानेनावच्छेदकावि-
श्वादिस्वोपाधीनामात्ममात्रतया प्रविलाप्य तदुपहितज्ञानानन्दादीन्स्वात्ममात्र-
तया पश्यति विद्वान् । तस्माद्ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानाद्ब्रह्मणो निरस्तसमस्तोपप्लवान-
न्तसत्यपरमानन्दबोधैकतानस्य परमात्मनः स्वरूपभूतमहिमानं महत्त्वमपास्त-
समस्तातिशयपरमानन्दैकतानलक्षणं स्वात्मत्वेनाऽऽप्नोति । एकत्वज्ञानेन
अपवधापिकावियानिष्टचिरेवाऽऽप्नोतीत्युपचर्यते । “ ब्रह्मेव सन्ब्रह्माप्येति ”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । तत्र प्रतीकोपासकस्य मुक्तिमाह—एका सालोन्मयेति॥२८॥

सामीप्यरूपा सारूप्या तृतीया पुरुषोत्तम ।

अन्या सायुज्यरूपोक्ता सुखदुःखविवर्जिता ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेषु यथोक्तधर्मानुष्ठानं त्वं मुक्तिमाह—सामीप्येति ।
अन्तरेणैव प्रतीकं स्वात्मनः पृथक्त्वेन विधिवैधर्म्योपेतदेवतोपासकस्य मुक्ति-
माह—सारूप्येति । अहंग्रहोपासकस्य मुक्तिमाह—अन्या सायुज्येति । इत्थं
चतस्रः कर्मफलभूता मुक्तय उक्ताः । ज्ञानफलमुक्तिमाह—सुखदुःखेति । अन्ये
त्यनुवर्तते । दुःखेन क्षयातिशयवता वैषयिकसुखेन च वर्जिता । नित्यनिरति-
शयपरानन्दलक्षणत्वादिव्याफलस्य मुक्तेरित्यर्थः ॥ २९ ॥

षड्भावविक्रियाहीना शुभाशुभविवर्जिता ।

सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्ता सत्यविज्ञानरूपिणी ॥ ३० ॥

वैषयिकसुखदुःखविरहे तदयोग्यत्वं कारणमाह—षड्भावोति । जायतेऽस्ति विपरिणमते विवर्धतेऽपलीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराः । वैषयिकसुख-प्राप्तौ वा दुःखनिवृत्तौ वा, एते स्युः । “उपपन्नपन्यन्धर्मो विकरोति हि धर्मि-णम्” इति न्यायाभित्पनिरतिशयानन्दस्वरूपस्याऽऽत्मनः स्वरूपाभिष्यक्ति-रूपायौ मुक्ती नैतत्संभव इत्यर्थः । वैषयिकसुखदुःखविरहे कारणमाह—शुभाशु-भेति । विहितं यागादि शुभम् । प्रतिषिद्धं हिंसाद्यशुभम् । तदुभयं विदुषो नास्ति “मैनं कृताकृते तपतः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । द्वैदान्तरविरहस्याप्युपल-क्षणमित्याह—सर्वेति । रागद्वेषौ मानावमानौ शीतोष्णावित्यादिद्वंद्वेन स्पृश्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

केवलं ब्रह्मरूपोक्ता सर्वदा सुखलक्षणा ।

न हेया नाप्युपादेया सर्वसंबन्धवर्जिता ॥ ३१ ॥

आत्मनः स्वरूपत्वेन हातुमशक्यत्वादहेयाऽत एव नित्यप्राप्तत्वाभ्योपादात-न्याऽपीत्याह—न हेयेति ॥ ३१ ॥

न दृष्टा न श्रुता विष्णो न चाऽऽस्वाया न तर्किता ।

सर्वावरणनिर्मुक्ता न विज्ञेया निराश्रया ॥ ३२ ॥

वाच्यवाचकनिर्मुक्ता लक्ष्यलक्षणवर्जिता ।

सर्वेषां प्राणिनां साक्षादात्मभूता स्वयंप्रभा ॥ ३३ ॥

न दृष्टेति । “अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽस्मृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु महावाक्यात्मिकया श्रुत्या लक्षणया वेद्यत्वात्कथमश्रुतत्वमित्यत आह—सर्वावरणेति । अवि-द्यायाऽऽवृतस्यैव स्वरूपस्याऽऽवरणनिरासाय लक्षणया वाक्यजन्यज्ञान-विषयत्वाभिरस्तसामस्तोपाधिकस्य त्वावरणेन लक्ष्यत्वेन श्रुतिजन्यज्ञानेन च नास्त्येव संबन्धः । तथाविचस्वरूपधेह मुक्त इत्युच्यते । “यद्वाचाऽनभ्युदितम्” इत्यादिभिर्ज्ञानाविषयस्यैव वस्तुत्वेन व्यवस्थापनात् । मन्थेन तत्स्योपनिषदज्ञान-विषयत्वेऽवस्तुत्वादवस्तुनि नोपनिषदां ग्रामाण्यमविषयत्वे च सुतरामिति

कथमौपनिषदत्वं वस्तुन उच्यते “तं त्वौपनिषदं” पुरुषं पृच्छामि” इति । सत्यम् । वस्तु ज्ञानाविषय एव । “यतो वाचो निवर्तते, अप्राप्य मनसा सह” इति वाञ्छनसातीतस्यैव वस्तुत्वेन व्यवस्थापनात् । औपनिषदत्वं तु, उप-
निषद्जन्यान्तःकरणवृत्त्या स्वात्मानमप्यविषयीकुर्वत्या वस्तुतत्त्वमात्राकारया प्रतिबन्धकज्ञाननिवृत्तौ स्वरूपभूतस्फुरणेनैव वस्तुनोऽवभासमभिप्रेत्योक्तमिति न दोषः । तदिदमुक्तं स्वयंप्रथेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

प्रतिबन्धविनिर्मुक्ता सर्वदा परमार्थतः ।

अविचारदशायां तु प्रतिबद्धा स्वमायया ॥ ३४ ॥

स्वरूपातिरिक्तस्य प्रतिबन्धस्याङ्गीकारे तेनैव ईतापत्तिस्तत्तद्वृत्तये कर्मा-
पेक्षा च स्यात् । नहि वस्तु ज्ञानेन निवर्तते यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमि-
त्यत आह—प्रतिबन्धेति । अज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वाभिधानाद्वास्तवप्रतिब-
न्धकानङ्गीकारात् यथोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवैव परमा मुक्तिः प्रोक्ता वेदार्थभेदिभिः ।

अन्याश्च मुक्तयः सर्वा अवराः परिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥

प्राक्तनमुक्तिचतुष्टये तर्हि प्रतिबन्धकस्याज्ञानस्यानिवृत्तेः कथं ता मुक्तय
इत्यत आह—एषेवेति । इयमेव मुख्य मुक्तिः । अन्यास्तु क्रियत्यः क्रिय-
तोऽपि दुःखस्योपरमान्मुक्तिरूपेणोपचरिता इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

जन्मनाशाभिन्नताश्च तारतम्येन संस्थिताः ।

स्पर्धयोपहता नित्यं परतन्त्राश्च सर्वदा ॥ ३६ ॥

तासाममुख्यत्वे कारणमाह—अन्येत्यादि । दुःखसंपृक्तत्वेनाविशुद्धत्वात्क्ष-
यित्वात्सातिशयत्वाच्च न ता मुख्या मुक्तयः । इयमेव च तद्विरदान्मुख्या ।
यदुक्तम्—

“दृष्टवदानुश्रयिकः स शविशुद्धिसयातिशययुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान्मयकान्मयकज्ञापिज्ञानात्” इति ॥

जन्मनाशेति विनाशित्वम् । तारतम्येनेति सातिशयत्वम् । सातिशयत्वस्य

दोषतामाह—स्पर्धयेति । उपकरणपारतन्त्र्यादपि तासां न मुख्यत्वमित्याह—
परतच्चा इति ॥ ३६ ॥

सुखोत्तरा अपि श्रेष्ठा दुःखमिश्राश्च सर्वदा ।

एताश्च मुक्तयोऽन्येषां केषांचिदधिकारिणाम् ॥ ३७ ॥

विश्रान्तिभूमयः साक्षान्मुक्तेः प्रोक्ताः क्रमेण वै ।

अत्यन्तशुद्धचित्तानां नृणामेता विमुक्तयः ॥ ३८ ॥

अविशुद्धिमाह—सुखोत्तरा अपीति । कथं तद्धेता मुक्तित्वेन परिगणिता
इत्याशङ्क्य मन्दाधिकारिविषयत्वेनेत्याह—एताश्चेति । साक्षान्मुक्तेरर्वाचीना
एताः क्रमेण तारतम्येनोपेता विश्रान्तिभूमित्वसाम्यान्मुक्तय इत्युपचरिता
इत्यर्थः । आसां मुक्तित्वमुपचरितमित्यपि विवेकिन एव जानन्ति । अविवेकि-
नस्तु स्वर्गवज्जोगभूमीरेता एव मुक्तित्वेनाभिमन्यन्ते । कर्मिणो हि स्वर्गमपि
मुक्तित्वेन व्यवहरन्ति । “अपाम सोमममृता अभ्यागन्म ज्योतिराविदाम
देवान्” इति । तदीयाभिमानस्य भ्रममूलत्वं मुण्डकादिषु श्रूयते—

“अधियायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमान्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते”

इत्यादि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

भवन्ति विष्णो भोगार्थं स्वर्गवत्ताश्च नश्वराः ।

एताश्च बहुधा भिन्ना विद्धि पङ्कजलोचन ॥ ३९ ॥

काश्चिच्छंकरसारूप्यरूपाः प्रोक्ता विमुक्तयः ।

काश्चिन्मुकुन्दसारूप्यरूपाः काश्चिज्जनार्दन ॥ ४० ॥

ब्रह्मसारूप्यरूपाश्च तथा काश्चिद्विमुक्तयः ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानामर्वाष्टपसमाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

काश्चित्सदाशिवादीनां रूपेण सदृशा हरे ।

काश्चिदन्पसमा विष्णो मुक्तयः परिकीर्तिताः ॥ ४२ ॥

काश्चिच्छंकरसामीप्यरूपाः प्रोक्ता विमुक्तयः ।

विष्णुसामीप्यरूपाश्च काश्चिद्विष्णो विमुक्तयः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मसामीप्यरूपाश्च तथा काश्चिद्विमुक्तयः ।

विभूतिरूपसामीप्यरूपा ज्ञेया विमुक्तयः ॥ ४४ ॥

शिवसालोक्यरूपाश्च प्रोक्ताः काश्चिद्विमुक्तयः ।

विष्णुसालोक्यरूपाश्च काश्चिद्विष्णो विमुक्तयः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मसालोक्यरूपाश्च तथा तेषां जनार्दन ।

विभूतिरूपसालोक्यरूपा ज्ञेया विमुक्तयः ॥ ४६ ॥

भ्रममुक्तानां स्वरूपभेदं विवेकिभिस्तासां हानाय व्युत्पादयति—एताश्च बहुषेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

एवं बहुविधा ज्ञेया मुक्तयः पुरुषोत्तम ।

एतास्वशुद्धचित्तानामिच्छा नित्यं प्रजायते ॥ ४७ ॥

नृणां विशुद्धचित्तानां कममुक्तौ जनार्दन ।

वाञ्छा विजायते तेषां सिध्यत्येव परा गतिः ॥ ४८ ॥

त्रिविधा हाधिकारिणः । अविशुद्धचित्ता विशुद्धचित्ता अतीव शुद्धचित्ता-
थेति । आद्या भ्रममुक्तिमिच्छन्ति । द्वितीयाः कममुक्तिम् । तृतीयाः साक्षा-
न्मुक्तिमित्यधिकारिभेदन मुक्तिर्विभज्यते—एतास्वशुद्धेति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अतीव शुद्धचित्तानां प्रसादादेव मे हरे ।

इच्छा सायुज्यरूपायां मुक्तौ सम्यग्विजायते ॥ ४९ ॥

साक्षात्प्रसादहीनानां मुक्तौ नेच्छा विजायते ।

वेदमार्गेकनिष्ठानां मज्जकानां महात्मनाम् ॥ ५० ॥

सायुज्यरूपायामिति । अत्र सायुज्यपदेन निर्गुणब्रह्मात्मभाव एव विव-
क्षितो न देवतातादात्म्यमिति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रद्धा प्रवृत्तिपर्यन्ता साक्षान्मुक्तौ विजायते ।

सायुज्यरूपा परमा मुक्तिर्जीवपरात्मनोः ॥ ५१ ॥

विद्वणोति—सायुज्यरूपा परमेति ॥ ५१ ॥

१ अ. "सायुज्य" । २ क. ग. ग. प. ड. विशुद्धचित्तानां नृणां । ३ क. ग. घ. ङ.
प्रसादहीनानां साक्षान्मुक्तौ । ४ क. ल. ग. घ. ङ. प्रवृत्तिपर्यन्ता श्रद्धा ।

पारमार्थिकतादात्म्यरूपाऽप्यज्ञाननाशतः ।

मुमुक्षोर्व्यज्यते सम्यगिति वेदान्तनिर्णयः ॥ ५२ ॥

वेदान्तेति । “ब्रह्मविदामोति परम्” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादि-
श्रुतिषु ॥ ५२ ॥

यस्य स्वभावभूतेयं मुक्तिः साक्षात्परा हरे ।

अभिव्यक्तौ स एवाहमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ५३ ॥

तादात्म्यस्य स्वाभाविकत्वेनाविद्यामात्रनिवन्धना तदप्राप्तिर्विद्यया तन्निवृत्ति-
रेव प्राप्तिरेवाभिव्यक्तेत्युक्तम् ॥ ५३ ॥

यस्य मुक्तिरभिव्यक्तौ स्वात्मसर्वार्थवेदिनी ।

तस्य प्रारब्धकर्मन्तं जीवन्मुक्तिः प्रकीर्तिता ॥ ५४ ॥

ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यप्राणदेहधारणलक्षणजीवनस्यासंभवात्कथं लोक-
वेदयोर्जीवन्मुक्तिरिति व्यवहार इत्यत आह—यस्य मुक्तिरिति । द्विविधो ह्यवि-
द्यान्यापारः । दृश्यत्वावभासकत्वं तस्य वस्तुत्वाभिमानजनकत्वं चेति । तत्र
यस्मिंश्चरीरे विद्योदयस्तदारम्भककर्मवसाने जाता विद्या देहाभासजगदवभा-
सावपि निवर्तयति । या त्वारम्भककर्मशेषे सत्येव विद्या जायते सा तेन कर्मणा
प्रतिबद्धा जाताऽपि दृश्यस्य वस्तुत्वाभिमानमेव व्यवच्छिन्नमिति न स्वरूपोभासं
सा जीवन्मुक्तिः । स्वात्मन्यध्यस्तं सर्वं स्वरूपप्रकाशेनैव वेत्तीति स्वात्मसर्वार्थ-
वेदी तस्य च मुक्तिः स्वरूपभूतैव । यदाहुः—

“निवृत्तिर्रात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।

उपलक्षणहानेऽपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत्” इति ॥

अतः सा सर्वार्थवेदिनीत्यभिव्यक्तेति चोच्यते । प्रारब्धकर्मणोऽन्तोऽव-
सानं तद्वधिका जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । श्रूयते हि—

“तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” इति ।

तिस्रो हि मायावस्थाः । दृश्यस्य वास्तवत्वाभिमानात्मिका प्रथमा । सौ-
मुक्तियास्त्रजनितविवेकज्ञानाभिवर्तते । तन्निवृत्तावपि प्रागिव साभिनिवेशव्य-
वहारहेतुर्द्वितीया । सा तत्त्वसाक्षात्काराभिवर्तते । तन्निवृत्तावपि देहाभासजग-

१ स. “काय ए” । २ म. ड. “रेय” । ३ क. स. म. “का रयतप्रतिष्ठाश्रयकश्चि” ।

४ स. म. ड. “पादभा” । ५ क. स. म. “त्वमे” । ६ म. प. “पादयो” । ७ स. म. स. “मुक्ति” ।

दयभासहेतुरुवा तृतीया । सा प्रारब्धकर्मावसाने निवर्तत इत्यर्थः । “स्वतः-
सिद्धात्मरूपिणी” इति पाठान्तरम् ॥ ५४ ॥

स्वतःसिद्धात्मभूताया मुक्तेरज्ञानहानतः ।

अभिव्यक्तेर्महाविष्णो बद्धत्वं दग्धवस्त्रवत् ॥ ५५ ॥

प्रपञ्चस्य प्रतीतत्वाज्जीवनं पुरुषोत्तम ।

फलोपभोगात्प्रारब्धकर्भणः संशये हरे ॥ ५६ ॥

दग्धवस्त्रं प्रावरणादिव्यवहारजननाशममपि तदाकारमतिभासमात्रेण यथा
वस्त्रमित्युच्यते । एवं ज्ञानादिना दग्धप्रपञ्चः प्रागिवाभिनिवेशाजनैकोऽपि,
अवभासमात्रेण बद्ध इत्युच्यते । अभिनिवेशाभावादेव चाऽऽत्मनो मुक्तत्वमि-
त्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

प्रतिभासो निवर्तेत प्रपञ्चस्य न संशयः ।

यस्य दृश्यप्रपञ्चस्य प्रतिभासोऽपि केशव ॥ ५७ ॥

इयं चेज्जीवन्मुक्तिः का तर्हि परमा मुक्तिरित्यत आह—यस्य दृश्येति
॥ ५७ ॥

निवृत्तः स्वमवसोऽयं मुक्त एव न संशयः ।

भूतपूर्वानुसंधानान्मुक्त इत्युच्यते मया ॥ ५८ ॥

बन्धधेदवस्तुत्वेन न कदाचिदप्यस्ति तर्हि न तस्य निवृत्तिरिति कथं
तन्निवृत्तिरुवा मुक्तिरित्युच्यत इत्यत आह—भूतपूर्वेति । यथा वस्तुतोऽ-
सतोऽपि बन्धवत्याऽऽविच्छेदं सत्त्वमेवं तन्निवृत्तेरपीत्यर्थः । न च निवृत्तेरवस्तुत्वे
निवर्त्यमवतिष्ठत इति वाच्यम् । यथाऽऽहुः—

“मिथ्याभावेन भूतं किं मिथ्यानाशान्न नश्यति” इति ॥ ५८ ॥

सं न मुक्तो न बद्धश्च न मुमुक्षुर्न चापरः ।

य एवमात्मनाऽऽत्मानं सुदृढं वेद केशव ॥ ५९ ॥

वस्तुतस्तर्हि कथमित्यत आह—स न मुक्त इति । तदुक्तमाचार्यैः—

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता” इति ।

य एवमिति । नित्यनिवृत्ताया मायाया निवृत्तिमात्मस्वभावभूततां स्वरूपप्रकाशेनैवं वेद, एवं जानीयात् ॥ ५९ ॥

स एव परमज्ञानी नेतरो माययाऽऽवृत्तः ।

एवं जानामि सुदृढमिति यो वेत्ति केशव ॥ ६० ॥

इतरस्तु ज्ञानविषयतामविषयस्याऽऽत्मनो मन्यमान आत्मानमजानन्नोपजानामीति व्यवहाराद्वचक इत्यर्थः । उक्तं तल्लकारोपनिषदि—

“ यस्यामर्तं तस्य मर्तं मर्तं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् ” इति ॥ ६० ॥

स मूढ एव संदेहो नास्ति विज्ञानवचकः ।

मुक्तिस्वभावो वेदान्तेर्भया च परिभाषितुम् ॥ ६१ ॥

अशक्यः स्वानुभूत्या च मौनमेवात्र युज्यते ।

मुक्तिरुक्ता मया विष्णो महत्या श्रद्धया तव ॥ ६२ ॥

त्वमपि श्रद्धया विद्धि श्रेयसे भूयसे सदा ।

सूत उवाच—

एवं निशम्य भगवान्विष्णुर्वेदार्थमुत्तमम् ॥ ६३ ॥

सर्वज्ञं सर्वभूतेशं सर्वभूतप्रिये रतम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा भवानीसहितं हरम् ॥ ६४ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या भवं भवहरं शिवम् ।

स्तोत्रैः स्तुत्वा महादेवं पूजयामास सुदताः ॥ ६५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे मुक्ति-

भेदकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मुक्तिस्वभाव इति । मुक्तिरात्मस्वरूपत्वाच्चस्य च बाह्यमनसागोचरत्वान्मौनमेव तत्र शोभत इत्यर्थः । श्रूयते हि—“ अवचनेनैव शोवाच ” इति ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मुक्तिभे-
दकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयोऽध्यायः)

—:+++:—

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मुक्त्युपायं समासतः ।

श्रद्धया सह भक्त्या च विद्धि पङ्कजलोचन ॥ १ ॥

यत् उपेयाभिधानानन्तरं तदुपायजिज्ञासाऽतस्तदनन्तरं स उच्यते इति
मतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥

आत्मनः परमा मुक्तिर्ज्ञानादेव न कर्मणा ।

ज्ञानं वेदान्तवाक्यानां महातात्पर्यनिर्णयात् ॥ २ ॥

ज्ञानादेवेति । यद्यपि ज्ञानमेव मुक्तिसाधनं न कर्मादिकमिति प्रथमतः
सप्तमाध्यायेऽप्युक्तं तथाऽपि साधनभूतस्य तस्य ज्ञानस्य च स्वरूपं यथा च
तस्य साधनत्वं स प्रकारः सैकलो वर्णनीय इत्ययमारम्भः । महातात्पर्येति ।
तत्त्वपदार्थयोरेकैकस्य स्वरूपे “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” “ योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु ह्यनन्तर्व्योतिः पुरुषः ” इत्यादेरवान्तरवाक्यस्य यत्तात्पर्यं तद-
वान्तरतात्पर्यम् । शोधितपदार्थद्वयस्य तादात्म्येऽखण्डैकरसरूपे तत्त्वमस्यादि-
वाक्यस्य यत्तात्पर्यं तन्महातात्पर्यं तन्निर्णयते । येन वेदान्तमीमांसान्या-
यसंदर्भेण तन्निर्णयस्तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

उत्पन्नायां मनोवृत्तौ महत्यामम्बुजेक्षण ।

अभिष्यक्तं भवेदेतद्ब्रह्मैवोऽऽत्मा विचारतः ॥ ३ ॥

विषयस्याखण्डैकरसस्य परमपुरुषार्थत्वेन तद्विषया मनोवृत्तिर्महती विचा-
रत उत्पन्नायामिति संबन्धः ॥ ३ ॥

अनेनैवाऽऽत्मनोऽज्ञानमात्मन्येव विलीयते ।

विलीने स्वात्मनोऽज्ञाने द्वैतं वस्तु विनश्यति ॥ ४ ॥

अनेनैवेति । यद्यपि ब्रह्म स्वात्मन्यध्यस्तस्य मायातत्कार्यजातस्य स्वरूप-
स्फुरणेनैव प्रकाशकमत एव यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यप्युच्यते तथाऽपि तदेव
ब्रह्म यथोक्तरूपायां दृष्टौ प्रतिबिम्बितं सत्तस्यैव मायातत्कार्यजातस्य विना-
शकं भवति । एकस्याप्यवस्थाभेदेन तत्प्रकाशकत्वं तन्निवर्तकत्वं चाविरुद्धम् ।
तथा हि—

“ प्रकाशयति भा भानोर्येव तूलतृणादिकम् ।

सा सूर्यकान्तसंक्रान्ता तदहन्त्युपलभ्यते ” इति ॥

अज्ञानविनाशे तत्कार्यत्वेन द्वैतवस्तुनो विनाशः ॥ ४ ॥

द्वैतवस्तुविनाशे च शोभनाऽशोभना मतिः ।

क्षीयते मतिनाशेन रागद्वेषौ विनश्यतः ॥ ५ ॥

तयोर्नाशे महाविष्णो धर्माधर्मौ विनश्यतः ।

धर्माधर्मक्षयोद्देहो विषयाणीन्द्रियाणि च ॥ ६ ॥

यथोक्ततत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्ताशुपादाननाशादेव संचितस्य धर्माधर्मादेर्नाशः ।
नूतनस्य तु निरुपादानत्वाद्भुत्पत्तिरेव । रागद्वेषौ विनश्यत इत्यादौ नाश-
शब्दौ विनेत्युच्यते(?) ॥ ५ ॥ ६ ॥

नश्यन्त्येव न संदेहो ज्ञात्वा देवमिति श्रुतिः ।

घटज्ञानाद्घटाज्ञानं यथा लोके विनश्यति ॥ ७ ॥

ज्ञात्वेति । “ ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ” इति श्वेताश्वतरश्रुतिरित्यर्थः ।
ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे घटज्ञानं दृष्टान्तः ॥ ७ ॥

तथाऽऽत्मज्ञानमात्रेण नश्यत्यज्ञानमात्मनः ।

रज्ज्वज्ञानविनाशेन रज्जुसर्पो विनश्यति ॥ ८ ॥

तथाऽऽत्माज्ञाननाशेन संसारश्च विनश्यति ।

तस्मादज्ञानमूलस्य संसारस्य क्षयो हरे ॥ ९ ॥

अज्ञाननाशाद्धमनिवृत्तौ रज्जुसर्पेऽप्यायः ॥ ८ ॥ ९ ॥

आत्मनस्तत्त्वविज्ञानात्तत्त्वं भलैव केवलम् ।

यथा सर्पेदमंशस्य तत्त्वं दण्डादि केवलम् ॥ १० ॥

ननु कथमात्मज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिः संसारदशायामहं कर्ताऽहं भोक्ते-
स्यादावहमित्यात्मानि भासमाने सत्येव तथाऽऽरोपितसंसारवभासादित्यत
आह—आत्मानस्तत्त्वेति । अज्ञानं हि निर्देशमप्यात्मानमंशवन्तमिव कृत्वा
तथैकमंशमावृणोति नेतरम् । यन्नाऽऽवृणोति स विश्रमदशायामहमित्यवभातो
भ्रमत्तत्कारणयोरधिष्ठानम् । तन्मात्रावभासो भ्रमस्य हेतुरेव न निवर्तकः । यं
पुनरावृणोति निरतिशयानन्दरूपमद्वितीयं तदज्ञानस्य विषयमात्मनस्तत्त्वं ब्रह्मैव
तज्ज्ञानादज्ञानस्य निवृत्तिर्नाधिष्ठानज्ञानमाषादित्यर्थः । अधिष्ठानज्ञानस्य भ्रमा-
निवर्तकत्वे विशेषज्ञानस्य च निवर्तकत्वे निदर्शनमाह—यथा सर्पेति । अयं
सर्प इति चिभ्रमेऽवभासमानो दण्डस्य तर्जुनीर्थादिसाधारणाकारोऽधिष्ठानम् ।
आवृतस्तु दण्डत्वादिरसाधारणाकारो विषयश्चेदमंशस्य पारमाधिकं रूपं तेन
रूपेण दण्डस्य ज्ञानाद्भि्रमनिवृत्तिर्यथेत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्य संसारिणस्तत्त्वं तथा ब्रह्मैव केवलम् ।

अज्ञानमूलं कर्त्रादिकारकज्ञाननिर्मितम् ॥ ११ ॥

दाष्टान्तिके योजयति—अस्येति । कर्मणः संसारनिवर्तकत्वेन तन्मूलाज्ञाना-
न्निवर्तकत्वं(?) कारणमाह—अज्ञानेति ॥ ११ ॥

अज्ञानबाधकं कर्म न भवेदम्बुजेक्षण ।

कर्मणा परमा मुक्तिर्यदि सिध्यति केशव ॥ १२ ॥

सा विनश्यत्यसंदेहः स्वर्गलोको यथा तथा ।

+तस्मान्न कर्मणा मुक्तिः कल्कोटिशतैरपि ॥ १३ ॥

न केवलं कर्मणः स्वमूलत्वादज्ञानं प्रत्यनिवर्तकत्वं निवर्तकत्वेऽज्ञाननिवृ-
त्तिरूपाया मुक्तिः कर्मजन्यत्वेन स्वर्गवदित्यत्यभसङ्गादपि तदनिवर्तकत्वमि-
त्याह—कर्मणेति ।

“कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” ।

इत्यादिभिरपि न कर्मणो मुक्तिहेतुतोच्यते । किंतु सम्यक्सिद्ध्यत्यनया
मुक्तिरिति विद्या संसिद्धिपदेनोच्यते । तत्प्रतिबन्धकपापनिराकरणद्वारा पर-

+ क पुस्तके—‘तस्मात्तत्र कर्मणा मुक्तिर्ज्ञानादेव केवलात् ।

कर्मविशेषात् मुक्तिः कल्कोटिशतैरपि’ । इति विशेषणतो ब्रूयते ।

१ व. ‘भाते अ’ । २. ‘भाते अ’ । ३. ‘वश्याया’ । ४. ‘तुर्जुनी’ । ५. ‘वश्याय’ । ६. ‘व’ । ७. ‘व’ । ८. ‘लोके म’ । ९. ‘क. स. ग. म.’ । १०. ‘द्वारेण विष्ठा’ ।

मुक्तौ साधनता कर्मणोऽभिधीयत इति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मणैवापरा मुक्तिर्न ज्ञानादेव केवलात् ।

तत्र कर्म द्विधा विष्णो विजानीहि विचक्षण ॥ १४ ॥

एकं कर्माऽऽन्तरं बाह्यमपरं पङ्कजेक्षण ।

वाचिकं कायिकं बाह्यं कर्म मानसमान्तरम् ॥ १५ ॥

कर्मणः साक्षात्परममुक्तावसाधनत्वे वैयर्थ्यमेव ग्राह्यमिति चेन्न । विचित्रं हि कर्म तत्र किञ्चित्साक्षादसाधनमपि ज्ञानद्वारा परमुक्तौ साधनम् । किञ्चित्पुनरपि परिपक्वज्ञानसहकृतमपरमुक्तौ । किञ्चित्पु केवलं भोगसाधनमित्यादिप्रकारभेदेन तदुपयोगसंभवादित्याह—कर्मणैवापरेत्यादिप्रपञ्चेन । कर्मणा सहैव ज्ञानादुपासनारूपादपरिपक्वात्मज्ञानाद्वा तयोरन्यतरलाभमात्रेण कर्मत्यागेनाकरणनिमित्तप्रत्यवायात्तदुपायमपि प्रतिबध्येत परिपक्वात्मज्ञानं पुनरनादिभावपरम्परोपार्जितं संचितमपि निर्दहेत् । न केनचित्प्रतिबध्यते । श्रूयते हि—
“ एतत् ह वाच न तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते ” इति । स्मर्यते च—

“ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ” ।

“ नहि ज्ञानेन सहस्रं पवित्रमिह विद्यते ” इति ।

विभागोपयोगं दर्शयितुं कर्म विभज्यते—तत्र कर्मोति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्र सधं परं ब्रह्म न चान्यदिति यः पुमान् ।

उपास्ते श्रद्धया नित्यं स सम्यग्ज्ञानमामुपात् ॥ १६ ॥

आन्तरस्य कर्मणः फलमाह—तत्र सर्वमिति ॥ १६ ॥

यः पुमान्देवदेवेशं त्रिनेत्रं चन्द्रशेखरम् ।

उमार्धविग्रहं शुद्धं नीलग्रीवं महेश्वरम् ॥ १७ ॥

तस्यैव विषयभेदेन फलान्तरमाह—यः एवानिति ॥ १७ ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवैरुपास्यं गुणमूर्तिभिः ।

उपास्ते तस्य विज्ञानं जायते पारमेश्वरम् ॥ १८ ॥

पारमेश्वरमिति । परमेश्वरस्य सकलरूपविषयसाक्षात्कारकर्मण निष्कलरूपविषयं चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु कथमात्मज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिः संसारदशायामहं कर्ताऽहं भोक्ते-
त्यादावहमित्यात्मानि भासमाने सत्येव तत्राऽऽरोपितसंसारावभासादित्यत
आह—आत्मनस्तत्त्वेति । अज्ञानं हि निरंशमप्यात्मानमंशवन्तमिव कृत्वा
तत्रैकमंशमावृणोति नेतरम् । यन्नाऽऽवृणोति स विश्रमदशायामहमित्यवभातो
भ्रमतत्कारणयोरधिष्ठानम् । तन्मात्रावभासो भ्रमस्य हेतुरेव न निवर्तकः । यं
पुनरावृणोति निरतिशयानन्दरूपमद्वितीयं तदज्ञानस्य विषयमात्मनस्तत्त्वं ब्रह्मेव
तज्ज्ञानादज्ञानस्य निवृत्तिर्नाधिष्ठानज्ञानमात्रादित्यर्थः । अधिष्ठानज्ञानस्य भ्रमा-
निवर्तकत्वे विशेषज्ञानस्य च निवर्तकत्वे निदर्शनमाह—यथा सर्पेति । अयं
सर्प इति विश्रमेऽवभासमानो दण्डस्य तनुदीर्घत्वादिसाधारणाकारोऽधिष्ठानम् ।
आनृतस्तु दण्डत्वादिरसाधारणाकारो विषयश्वेदमंशस्य पारमार्थिकं रूपं तेन
रूपेण दण्डस्य ज्ञानाद्विश्रमनिवृत्तिर्यथेत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्य संसारिणस्तत्त्वं तथा ब्रह्मेव केवलम् ।

अज्ञानमूलं कर्वादिकारकज्ञाननिर्मितम् ॥ ११ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति—अस्येति । कर्मणः संसारनिवर्तकत्वेन तन्मूलाज्ञाना-
न्निवर्तकत्वं(?) कारणमाह—अज्ञानेति ॥ ११ ॥

अज्ञानबाधकं कर्म न भवेदम्बुजेषण ।

कर्मणा परमा मुक्तिर्यदि सिध्यति केशव ॥ १२ ॥

सा विनश्यत्संसदेहः स्वर्गलौको यथा तथा ।

+तस्मान्न कर्मणा मुक्तिः कलकोटिशतैरपि ॥ १३ ॥

न केवलं कर्मणः स्वमूलत्वादज्ञानं प्रत्यनिवर्तकत्वं निवर्तकत्वेऽज्ञाननिवृ-
त्तिरूपाया मुक्तेः कर्मन्यत्वेन स्वर्गवदनित्यत्वमसङ्गनादपि तदनिवर्तकत्वमि-
त्याह—कर्मणेति ।

“कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” ।

इत्यादिभिरपि न कर्मणो मुक्तिहेतुतोच्यते । किंतु सम्प्रविश्यत्यनया
मुक्तिरिति विद्या संसिद्धिपदेनोच्यते । तत्प्रतिबन्धकपापनिराकरणद्वारा पर-

+ ऊ पुस्तके—‘तस्मान्न कर्मणा मुक्तिं ज्ञानादेव वेदयात् ।

कर्मणैव परा मुक्तिः कलकोटिशतैरपि । इति विद्योपपादो दृश्यते ।

१ प. ‘भाते अ’ । ४. ‘भाते अ’ । २ प. ‘वस्थामा’ । ३ ऊ. ‘सुवदीर्घ’ । ४ प.
‘वयाश्चवे’ । ५ प. ऊ. ‘त्वे त’ । ६ प. भवेत् । ७ प. ऊ. ‘लोकै य’ । ८ क. ल. म.
९. ‘द्वाले विद्या’ ।

मुक्तौ साधनता कर्मणोऽभिधीयत इति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मणैवापरा मुक्तिर्न ज्ञानादेव केवलात् ।

तत्र कर्म द्विधा विष्णो विजानीहि विचक्षण ॥ १४ ॥

एकं कर्माऽऽन्तरं ब्राह्मणपरं पट्टजेक्षण ।

वाचिकं कायिकं बाह्यं कर्म मानसमान्तरम् ॥ १५ ॥

कर्मणः साक्षात्परममुक्तावसाधनत्वे वैयर्थ्यमेव प्राप्तमिति चेन्न । विचित्रं हि कर्म तत्र किञ्चित्साक्षादसाधनमपि ज्ञानद्वारा परमुक्तौ साधनम् । किञ्चित्पुनरपि परिपक्वज्ञानसहकृतमपरमुक्तौ । किञ्चित् केवलं भोगसाधनमित्यादिप्रकारभेदेन तदुपयोगसंभवादित्याह—कर्मणैवापरेत्यादिप्रपञ्चेन । कर्मणा सहैव ज्ञानादुपासनारूपादपरिपक्वात्मज्ञानाद्वा तयोरन्यतरलाभमात्रेण कर्मत्यागेनाकरणनिमित्तप्रत्यवायात्तदुपायमपि प्रतिबध्येत परिपक्वात्मज्ञानं पुनरनादिभावपरम्परोपाजितं संचितमपि निर्दहेत् । न केनचित्प्रतिबध्येत । श्रूयते हि—
“ एतत् ह वाच न तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते ” इति । स्मर्यते च—

“ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ” ।

“ नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ” इति ।

विभागनोपयोगं दर्शयितुं कर्म विभजते—तत्र कमेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्र सर्वं परं ब्रह्म न चान्यदिति यः पुमान् ।

उपास्ते श्रद्धया नित्यं स सम्पद्ज्ञानमाप्नुवात् ॥ १६ ॥

आन्तरस्य कर्मणः फलमाह—तत्र सर्वमिति ॥ १६ ॥

यः पुमान्देवदेवेशं त्रिनेत्रं चन्द्रोत्तरम् ।

उमार्धविग्रहं शुद्धं नीलग्रीवं महेश्वरम् ॥ १७ ॥

तस्यैव विषयभेदेन फलान्तरमाह—यः पुमानिति ॥ १७ ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवैरुपास्यं गुणमूर्तिभिः ।

उपास्ते तस्य विज्ञानं जायते पारमेश्वरम् ॥ १८ ॥

पारमेश्वरमिति । परमेश्वरस्य सकलरूपविषयसाक्षात्कारकमेण निष्कलरूपाविषयं चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथवा चित्तकालुष्याच्छिबसारूप्यमच्युत ।

लब्ध्वा भुक्त्वा महाभोगानन्ते विज्ञानमैश्वरम् ॥ १९ ॥

रागाद्यनुपहतचित्तस्योक्तम् । तदुपहतचित्तस्य पुनराह—अथवा चित्ते-
ति ॥ १९ ॥

लब्ध्वा तेन महाविष्णो प्राप्नोति परमां गतिम् ।

यः शिवं गुणमूर्तिनामुपास्ते श्रद्धया सह ॥ २० ॥

गुणमूर्तिनामिति । ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये यो रुद्रमुपास्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यं क्रमाज्ज्ञानेन मुच्यते ।

यो रुद्रस्यापरां मूर्तिमुपास्ते श्रद्धया सह ॥ २१ ॥

स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यं भुक्त्वा भोगानतिप्रियान् ।

चित्तवाकानुगुण्येन शिवसारूप्यमेव च ॥ २२ ॥

अहं ब्रह्मादिवैशिष्ट्येण सात्त्विकादिव्यवस्था प्रागुक्तरीत्या द्रष्टव्या ॥ २१ ॥ २२ ॥

शिवसायुज्यमाप्नोति शिवज्ञानेन केशव ।

अत्यन्तापरमां मूर्तिं यः पुमानीश्वरस्य तु ॥ २३ ॥

उपास्ते रुद्रसालोक्यं स लब्ध्वा पुरुषोत्तम ।

भुक्त्वा भोगान्क्रमाद्विष्णो रुद्रसारूप्यमेव च ॥ २४ ॥

अत्यन्तापरमामिति । प्रतीकमत्यन्तापरमं फलार्थम् । तत्तदुपनिषद्विशिष्टमप-
रम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

रुद्रसामीप्यमन्यद्वा सायुज्यं विययाऽऽप्नुयात् ।

अथवा विष्णुलोकादीनवाप्य पुरुषोत्तम ॥ २५ ॥

तत्र तत्र महाभोगानवाप्य कमलेक्षण ।

पृथिव्यां जायते शुद्धे ब्राह्मणानां कुले नरः ॥ २६ ॥

स्वाभाविकं परमं प्रतीकोपासकः क्रमात्स्वरूपोपासनं लभत इत्याह—
विययेति ॥ २५ ॥ २६ ॥

यः पुमाश्श्रद्धया नित्यं त्वामुपास्ते जनार्दन ।

स शुद्धचित्तत्वां विष्णो प्राप्य कालेन मामपि ॥ २७ ॥

विष्णुवादिप्रतीकादिष्वह—यः पुमानिति । अनन्तरोक्तमिदं च निष्कामस-
कामविषयमिति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

भुक्त्वा भोगान्पुनर्ज्ञानं लब्ध्वा मुक्तो भवेन्नरः ।

अथवा चित्तवैकल्याद्विष्णुसारूप्यमव ॥ २८ ॥

विष्णुसामीप्यमन्यद्वा विष्णुसालोक्यमाप्नुयात् ।

यस्तवापरमां मूर्तिमुपास्ते श्रद्धया नरः ॥ २९ ॥

तव सामीप्यमाप्नोति क्रमेणैव विमुच्यते ।

अत्यन्तापरमां मूर्तिं य उपास्ते तवाच्युत ॥ ३० ॥

स लब्ध्वा तव सालोक्यं पुनः सामीप्यमेव वै ।

सारूप्यं वा पुनश्चित्तपरिपाकानुकूलतः ॥ ३१ ॥

मामवाप्य परिज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ।

अथवा चित्तकालुष्याद्ब्रह्मादिभवनं गतः ॥ ३२ ॥

वैकल्यादिति । रागादियोगात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत्र भुक्त्वा महाभोगोन्कमाद्भूमौ विजायते ।

यः पुमान् हृदये नित्यं ब्रह्माणं पङ्कजेक्षण ॥ ३३ ॥

अक्षमालाधरं शुभ्रं कमण्डलुकराम्बुजम् ।

वरदाभयहस्तं च वाचा सहितमीश्वरम् ॥ ३४ ॥

उपास्ते ब्रह्मसारूप्यं स याति पुरुषोत्तम ।

विशुद्धचित्तश्चेन्मर्त्यस्त्वामवाप्य ततः परम् ॥ ३५ ॥

प्राप्य मामद्वयं ज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ।

अथवाऽपक्वचित्तश्चेद्ब्रह्मलोके महासुखम् ॥ ३६ ॥

भुक्त्वा भूमौ महाप्राज्ञः सदाचारवतां कुले ।

जायते पूर्वभावेन ब्रह्मध्यानरतो भवेत् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मणः परमां मूर्तिं य उपास्ते जनार्दन ।

ब्रह्मसामीप्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ३८ ॥

१ क. 'प्रमुच्यते' । २ स. द. व । ३ ड. 'मन्त्राभाज्जो ब्रह्मा' । ४ क. ल. घ. ड.
'ब्रह्मोऽयम्' ।

विशुद्धहृदयो मर्त्यः क्रमान्मामामुपाखरे ।
 अविशुद्धो विजायेत क्रमेण वसुधातले ॥ ३९ ॥
 अत्यन्तापरमां मूर्तिं ब्रह्मणः परमेश्विनः ।
 य उपास्ते स सालोक्यं याति शुद्धस्तु मुच्यते ॥ ४० ॥
 अशुद्धो जायते भूमौ क्रमाद्भुत्वा महासुखम् ।
 यो देवतान्तरं नित्यमुपास्ते श्रद्धया सह ॥ ४१ ॥
 चित्तपाकानुगुण्येन मूर्त्युत्कर्षबलेन च ।
 सालोक्यादिपदं लब्ध्वा पुनर्ब्रह्मपदं हरे ॥ ४२ ॥
 लब्ध्वा विष्णुपदं वाऽपि मम रूपं महत्तरम् ।
 भक्तो लब्ध्वा मम ज्ञानं तेन मुच्येत बन्धनात् ॥ ४३ ॥
 अथवा मलिनस्तत्र भुक्त्वा भोगाननेकशः ।
 भूमौ विजायते मर्त्यः सत्यमेव न संशयः ॥ ४४ ॥
 सर्वमूर्तिषु मां बुद्ध्वा श्रद्धया परया सह ।
 य उपास्ते महाविष्णो मूर्त्युत्कर्षक्रमेण तु ॥ ४५ ॥
 चित्तपाकानुगुण्येन हरे शीघ्रं क्रमेण तु ।
 अवाप्य परमां मूर्तिं मम सर्वोत्तमां नरः ॥ ४६ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

लब्ध्वा भक्तः शिवज्ञानं तेन याति परां गतिम् ।
 एवमेव क्रमाद्विष्णो नरो बाह्येन कर्मणा ॥ ४७ ॥
 मामवाप्य शिवज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ।
 अविशुद्धोऽपि बाह्येन कर्मणा तत्र तत्र तु ॥ ४८ ॥

सालोक्यादि पदं लब्ध्वा पुण्यकर्मक्षये पुनः ।

भूमौ विजायते पश्चात्कुरुते कर्म पूर्ववत् ॥ ४९ ॥

बाह्येन कर्मणा मुक्तिः क्रमात्कालेन सिध्यति ।

आन्तरेणाचिरादेव कर्मणा मुक्तिरच्युत ॥ ५० ॥

मानसकर्मोक्तन्यायं वाचिककायिककर्मणोरतिदिशति—एवमेव क्रमादिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

यथाऽऽन्तरोपचारेण नराणां बल्लभाः स्त्रियः ।

तथाऽऽन्तरेण ध्यानेन बल्लभा मम जन्तवः ॥ ५१ ॥

बाह्यं कर्म महाविष्णो ज्ञानेच्छोत्पादकं भवेत् ।

त्यागश्च कर्मणां तद्वन्महाविष्णो शमादयः ॥ ५२ ॥

मानसस्य बाह्यादिक्षेपे निदर्शनमाह—यथाऽऽन्तरेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इहैव सम्यग्ज्ञानाद्भूमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ।

वाराणस्यादिके स्थाने विशिष्टे पारमेश्वरे ॥ ५३ ॥

वर्तनं केवलं विष्णो नराणां मरणात्परम् ।

सम्यग्ज्ञानप्रदं दिव्यं सत्यमुक्तं जनार्दन ॥ ५४ ॥

नित्यं द्वादशसाहस्रं प्रणवं यो जपत्यसौ ।

मत्प्रसादान्मम ज्ञानं मरणादूर्ध्वमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥

श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं प्रणवेन षडक्षरम् ।

नित्यं द्वादशसाहस्रं यो जपेच्छ्रद्धया सह ॥ ५६ ॥

स पुनर्मरणादूर्ध्वं मम ज्ञानं महत्तरम् ।

मत्तो लब्ध्वा परां मुक्तिं तेन याति न संशयः ॥ ५७ ॥

यः पुमाञ्शतरुद्रीयं जपति श्रद्धया सह ।

दिने दिने महाविष्णो मरणादूर्ध्वमैश्वरम् ॥ ५८ ॥

ज्ञानं लब्ध्वा स विज्ञानादेव याति परां गतिम् ।

यानि कर्माणि बाह्यानि मरणादूर्ध्वमच्युत ॥ ५९ ॥

आश्चर्यं श्रुतिरिति । कर्मणो ज्ञानेच्छामात्रजनकत्वे “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन” इत्यादिश्रुतिः । समादीनां ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गत्वे “ज्ञानो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्” इति श्रुतिः । त्यागस्य तु “त्यागेनैके अमृतत्वमानश्रुः” इति । संन्यासवहाराणस्यादौ शरीरत्यागः प्रणवादिमन्त्रजनपोऽपि साक्षाज्ज्ञानसाधनमित्याह—वाराणस्यादिक इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मम ज्ञानप्रदानीति कथितानि मया तव ।

तानि कल्याणवृत्तस्य विद्धि नान्यस्य कस्यचित् ॥ ६० ॥

पापिष्ठानामपि श्रद्धाविहिनानां जनार्दन ।

मुक्तिदं मरणादूर्ध्वं शिवक्षेत्रेकवर्तनम् ॥ ६१ ॥

पुराकोलाहलो नाम्ना वृषलो विधिचोदितः ।

कामेन पीडितः स्वस्य पितरं पङ्कजेक्षण ॥ ६२ ॥

हत्वा मातरमादाय गत्वा मोहेन केशव ।

वेदारण्ये यथाकामं चरित्वा मरणं गतः ॥ ६३ ॥

तत्र वर्तनमात्रेण स पुनः पुरुषाधमः ।

अनष्टपापः शुद्धात्मा वेदारण्यवतो मम ॥ ६४ ॥

प्रसादादेव वेदान्तज्ञानं लब्ध्वाऽमृतोऽभवत् ।

तस्माद्विमुक्तिकामानां विशिष्टेषु जनार्दन ॥ ६५ ॥

शिवक्षेत्रेषु मद्भक्त्या वर्तनं केवलं परम् ।

सूत उवाच—

एवं महेश्वरेणोक्तं निशम्य पुरुषोत्तमः ॥ ६६ ॥

प्रणम्य परया भक्त्या पप्रच्छेदं पुनर्द्विजाः ॥

विष्णुरुवाच—

वेदारण्यस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर ॥ ६७ ॥

तदयं भगवन्ब्रूहि मम कारुण्यविग्रह ॥

ईश्वर उवाच—

वदामि तव विष्णो श्रीवेदारण्यस्य वैभवम् ॥ ६८ ॥

अतीव श्रद्धया सार्धं शृणु सर्वजगद्धितम् ।

श्रीमद्ब्रह्मलोकसंज्ञस्य मम स्थानस्य दक्षिणे ॥ ६९ ॥

जपादिभ्यः शिवशेवाणां विशेषमाह—तानि कल्याणवृत्तस्येति ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

समुद्रतीरे मञ्जुकैरसिलैरावृतं सदा ।

पुरा सर्गे महाविष्णो प्रलये विलयं गतिः ॥ ७० ॥

कल्पादौ वेदानां शरीरिणां प्रथमावतारस्थानत्वेन तस्यैव वेदारण्यमिति
प्रसिद्धिरित्याह—पुरा सर्गइत्यादि ॥ ७० ॥

मयि संस्काररूपेण स्थिता वेदाः सनातनाः ।

कल्पादौ पूर्ववन्मत्तः प्रवृत्ता विमलाः पुनः ॥ ७१ ॥

समस्तलोकरक्षार्थं हरे भूत्वा शरीरिणः ।

श्रद्धया सहिताः श्रीमद्वेदारण्यं महत्तरम् ॥ ७२ ॥

अथाप्य वेदतीर्थारूपे समुद्रे संस्थिते हरे ।

अर्धयोजनविस्तीर्णे पादयोजनमायते ॥ ७३ ॥

स्नानं कृत्वाऽर्कवारे च सदा पर्वणि केशव ।

पूजयामासुरीशानं श्रीवेदारण्यनायकम् ॥ ७४ ॥

श्रीवेदारण्यनाथोऽपि सह देव्या जनार्दन ।

प्रसादमकरोत्तेषां वेदानामम्बिकापतिः ॥ ७५ ॥

स्कन्दश्च मत्सुतस्तस्मिंस्तीर्थे स्नात्वा महत्तरे ।

श्रीवेदारण्यनाथारूपं समाराध्य प्रसादतः ॥ ७६ ॥

निहत्य तारकं विष्णो महावीर्यपराक्रमम् ।

प्रददी सर्वलोकानां परमे सुखमच्युत ॥ ७७ ॥

नारदो मुनिरत्रैव स्नात्वा पर्वणि शंकरम् ।

श्रीवेदारण्यनाथारूपं श्रद्धया परया सह ॥ ७८ ॥

मयो मत्सकाशाद् । स्पष्टोऽध्यायशेषः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

समाराध्याऽऽत्मविज्ञानं संसारच्छेदकारणम् ।

सनत्कुमारांस्तत्तर्वादातवानम्बुजेक्षण ॥ ७९ ॥

याज्ञवल्क्यो मुनिस्तत्र स्नात्वा तीर्थे महत्तरे ।

वेदारण्येश्वरं भक्त्या प्रातःकाले समाहितः ॥ ८० ॥

पर्वण्याराध्य तस्यैव प्रसादादेव केवलात् ।

योगीश्वरोऽभ्यवर्द्धमानश्चिरदिव केशव ॥ ८१ ॥

तथा मार्गी च मैत्रेयी तत्र तीर्थे महत्तरे ।

वेदतीर्थाभिधे स्नानं कृत्वा पर्वणि केशव ॥ ८२ ॥

श्रीवेदारण्यनाथारूपं शंकरं लिङ्गरूपिणम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य वसुधातले ॥ ८३ ॥

प्रसादादेव तस्यैव ज्ञानयोगं विमुक्तिदम् ।

अचिरादेव सर्वज्ञायाज्ञवल्क्यादवापनुः ॥ ८४ ॥

श्वेतकेतुर्मुनिस्तत्र स्नानं कृत्वाऽम्बुजेक्षण ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा वेदारण्यधिपं हरम् ॥ ८५ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परमया सह ।

पितुरुद्दालकान्ताक्षादात्मविज्ञानमच्युत ॥ ८६ ॥

अवाप सर्वसंसारकारणाज्ञाननाशकम् ।
 वरुणो वेदतीर्थेऽस्मिन्पर्वणि श्रद्धया सह ॥ ८७ ॥
 स्नानं कृत्वा महादेवं श्रीवेदारण्यनायकम् ।
 समाराध्य प्रसादेन प्राप्तवानात्मदर्शनम् ॥ ८८ ॥
 तस्य पुत्रो भृगुस्तस्मिंस्तीर्थे स्नात्वा महत्तरे ।
 वेदारण्याधिपं देवं वेदवेदान्तनायकम् ॥ ८९ ॥
 दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य श्रद्धयाऽऽराध्य शंकरम् ।
 प्रसादान्नस्य विज्ञानं ब्रह्मात्मिकं प्रकाशकम् ॥ ९० ॥
 अपरोक्षं पितुर्लेभे वरुणोऽपि सत्तमः ।
 त्रिशङ्कुर्वेदतीर्थेऽस्मिन्श्रद्धया सह पर्वणि ॥ ९१ ॥
 स्नानं कृत्वा महादेवं वेदारण्याधिपं हरम् ।
 प्रदक्षिणायं कृत्वा प्रणम्य वसुधातले ॥ ९२ ॥
 लेभे परमविज्ञानं सुखं सर्वदुःखनुत् ।
 बहवो वेदतीर्थेऽस्मिन्वेदारण्येऽतिशोभने ॥ ९३ ॥
 स्नानं कृत्वाऽथैकानाथं श्रीवेदारण्यनायकम् ।
 दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य ब्रह्मविज्ञानमच्युत ॥ ९४ ॥
 अवापुर्वेदजं तस्य प्रसादादेव मुक्तिदम् ।
 अब्रू भूमिप्रदः साक्षाद्ब्रह्मलोके महीयते ॥ ९५ ॥
 आवासभूमिदो रौद्रं पदमाशौत्यसंशयम् ।
 धनधान्यप्रदो मर्त्यो धनदेन समो भवेत् ॥ ९६ ॥
 अन्नदानपरः श्रीमानरोगी भवति क्षयम् ।
 तिलदानान्महापापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९७ ॥
 कन्यादानप्रदानेन पार्वतीलोकमाप्नुयात् ।
 वस्त्रदानेन देवेन्द्रो भवत्येव न संशयः ॥ ९८ ॥

विषुवायनकालेषु ग्रहणे सोममूर्धयोः ।
 व्यतीपाते तथा पर्वण्यार्द्रायामिन्दुवासरे ॥ १९ ॥
 स्नात्वा यो वेदतीर्थेऽस्मिञ्श्रद्धया परया सह ।
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा वेदारण्याधिपं शिवम् ॥ १०० ॥
 प्रणम्य दण्डवत्तस्मै प्रदत्त्वा दीपमच्युत ।
 निष्कमात्रं धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ १ ॥
 उपवासं करोत्पत्र स मुक्तो नात्र संशयः ।
 समुहूर्तेषु यस्तत्र स्नात्वा दृष्ट्वा महेश्वरम् ॥ २ ॥
 शिवयोगिकरे दत्त्वा पणमात्रं धनं मुदा ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ३ ॥
 अत्रैव मरणं प्राप्तो विमुक्तो भवति ध्रुवम् ।
 सर्वरोगहरं स्थानमिदं भक्तिमतां नृणाम् ॥ ४ ॥
 मया च मम देव्या च मम भक्तैर्महत्तमैः ।
 पूजितं पुण्यदं स्थानमेतद्भुक्तिविमुक्तिदम् ॥ ५ ॥
 मुक्त्युपायो मया प्रोक्तः सर्ववेदान्तसंग्रहः ।
 श्रद्धाहीनाय मर्त्याय न देयोऽयं त्वयाऽच्युत ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

इति माहेश्वरं वाक्यं निशम्य कमलेक्षणः ।
 प्रणम्य देवमीशानं परितृप्तोऽभवद्भरिः ॥ १०७ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे
 मुक्त्युपायकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥
 ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥
 ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ १०७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मुक्त्युपायकथनं नाम
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थोऽध्यायः)

-:++:-

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मोचकं पुरुषोत्तम ।

श्रद्धया च महाभक्त्या विद्धि वेदैकदर्शितम् ॥ १ ॥

पुरा सरस्वती देवी सर्वविद्यालया शुभा ।

अकारादिक्षकारान्तैर्वर्णैरत्यन्तनिर्मलैः ॥ २ ॥

आविर्भूतस्वरूपा श्रीज्ञानमुद्राकेरा परा ।

अक्षमालाधरा हैमकमण्डलकराम्बुजा ॥ ३ ॥

सर्वज्ञानमहारत्नकोशपुस्तकधारिणी ।

कुन्देन्दुसदृशाकारा कुण्डलद्वयमण्डिता ॥ ४ ॥

प्रसन्नवदना दिव्या विचित्रकटकोज्ज्वला ।

जटाजूटधरा शुद्धा चन्द्रार्धलतशेखरा ॥ ५ ॥

पुण्डरीकसमासीना नीलग्रीवा त्रिलोचना ।

सर्वलक्षणसंपूर्णा सर्वाभरणभूषिता ॥ ६ ॥

उपास्यमाना मुनिभिर्देवगन्धर्वराक्षसैः ।

मामपृच्छदिदं भक्त्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ७ ॥

यतो मुक्तिस्वरूपतदुपायपरिज्ञानानन्तरं मुक्तिप्रदातरि जिज्ञासा । अतस्तद-
नन्तरं तत्कथनं प्रतिजानीते—अथात इति । वेदैकदर्शितमिति ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अहं च परया युक्तः रूपया पुरुषोत्तम ।

अवोचं मोचकं देव्यै हितापाखिलदेहिनाम् ॥ ८ ॥

यन्महर्षित्वं विमोचकत्वम् । तदुक्तमुत्तरतापनीये—स्वात्मबन्धहर इति ।
मर्षोपनिषदादि—

१ ड. 'करो व' । २ क. घ. 'न्यकर्तृत्वं मो' । ग. 'न्यकर्तृत्वं हि मो' । क. 'न्यकर्तृत्वं
वि यो' । ३ ल. 'स्वयत्मा ह' ।

“अशुभक्षयकर्तारं पाशमुक्तिमदायिनम् ।

यदि योन्यां प्रभुत्वामि तं प्रपद्ये महेश्वरम् ॥ ८ ॥

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः ।

तेषां पतिरहं देवः स्मृतः पशुपतिर्बुधैः ॥ ९ ॥

पशुपाशविमोचनकर्तारं मोचकं वक्तुं वद्वान्पशूनाह—ब्रह्माद्या इति । कर्म-
परिपाकात्माग्भोगप्रदानेन कर्मपरिपाकानन्तरं मोक्षप्रदानेन च पाति पशून्तः
स्वयं पशुपतिरित्याह—तेषां पतिरिति ॥ ९ ॥

मायापाशेन बध्नामि पशून्नेतान्तरस्वति ।

तेषां पशूनां सर्वेषां मोचकोऽहं सुलोचने ॥ १० ॥

बन्धनिवर्तकमोत्तमानमुक्त्वा बन्धकारणमाह—मायेति ॥ १० ॥

मामेव मोचकं प्राह श्रुतिः साध्वी सनातनी ।

श्रुतिर्बलीयसी प्रोक्ता प्रमाणानां सुलोचने ॥ ११ ॥

ननु विहितकरणादकरणनिमित्तपापापानुदयात्काम्यकर्माकरणेन च भोगहे-
तुपुण्यानुदयात्पूर्वकृतपुण्यपापयोश्च भोगेन प्रक्षयादयत्नसिद्धां विमुक्तिः किं तत्र
मोचकेन । यद्यवश्यं मोचकेन भवितव्यं तद्यपि शिव एवेति कुतः । अन्योऽपि
हि यः कश्चिद्ब्रूयात्स्वयमेवेति तत्र कुतो निश्चय इत्यत आह—मामेवेति ।
श्रुतिस्त्वशुभक्षयेत्यादिका समयन्तरोदाहृता गर्थोऽनिषत् । आत्मवचनादिभ्यः
श्रुतेः प्राबल्ये विशेषमाह—श्रुतिर्बलीयसीति । ज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्याच्च
स्वतःश्रुतेरनादित्वेन कारणाभावाच्च कारणदोषादप्यप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वतश्च परतो दोषो नैहि तस्याः कदाचन ।

अन्येषामक्षजादीनां प्रमाणानामवियया ॥ १२ ॥

दोषसंभावनाऽस्त्येव ततस्तेषां सुलोचने ।

विरोधे वेदवाक्येन प्रामाण्यं नैव सिध्यति ॥ १३ ॥

श्रुतिष्यविरिक्तेषु प्रत्यक्षादिषु कारणदोषसंभवश्चेत्कथं तर्हि तत्र प्रामाण्य-
व्यवहार इत्यत आह—अन्येषामिति । अविराकार्यत्वेनावस्त्येव विपरीतैर्-

तोमेषां व्यावहारिकमेव प्रामाण्यम् । उपनिषदस्तु वस्तुविषयत्वात्तत्त्वावेदनलक्षणं प्रामाण्यम् । यदाहुः—

“प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकम् ।

आश्रित्यायं अपञ्चः स्यादलीकोऽपि प्रमाणवान् ॥

अद्वैतागमवाक्यं तु तत्त्वावेदनलक्षणम् ।

प्रमाणभानं भजतां बाधवैधुर्यहेतुतः” इति ।

तथा सुंदरपाण्डववार्तिकमपि—

“देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन संमतः ।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” इति ॥ १२ ॥ १३ ॥

स्मृतयश्च पुराणानि भारतादीनि सुंदरि ।

वेदमूलान्यतस्तेन विरोधे मूलिनामपि ॥ १४ ॥

स्मृतिपुराणादीनां तु वेदाविरोधेनैव प्रामाण्यमिति प्रथमस्तण्डस्य प्रथमाध्याये कर्णितम् । अनुमितवेदमूलानां स्मृतिपुराणादीनां यावन्मूलोपलम्भनं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनाननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमुक्तम् ॥ १४ ॥

न सिध्यत्येव सुश्रोणि प्रामाण्यं सूक्ष्मदर्शने ।

पाञ्चरात्रादिमार्गाणां वेदमूलत्वमास्तिके ॥ १५ ॥

पाञ्चरात्रादीनां तैः स्वयमेव वेदमूलतानङ्गीकाराद्देदचिरुद्धानेकार्थोपदेशात् स्मृतिपुराणादिवत् यावन्मूलोपलम्भं किंतु सपथेवाप्रामाण्यमित्याह—पाञ्चरात्रेति ॥ १५ ॥

नहि स्वतन्त्रास्ते तेन भ्रान्तिमूला निरूपणे ।

तथाऽपि योऽंशो मार्गाणां वेदेन न विरुध्यते ॥ १६ ॥

वेदमूलत्वं नहि किंतु स्वतन्त्राः । हिशब्दो वेदमूलत्वविरहे तदीयशास्त्रप्रसिद्धिमाह । आपाततः प्रमाणवदाभासेऽपि निरूपणे भ्रान्तिमूला एवेत्यर्थः । वेदाचिरुद्धाने प्रामाण्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य तद्वत्त्वेवाधिकारिविशेषं प्रतीत्याह—तथाऽपि य इति ॥ १६ ॥

सोऽंशः प्रमाणमित्युक्तं केषांचिदधिकारिणाम् ।

अत्यन्तगलितानां तु प्राणिनां वेदमार्गतः ॥ १७ ॥

तानेवाधिकारिण आह—अत्यन्तेति ॥ १७ ॥

पञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः ।

तान्त्रिकाणामहं देवि न लभ्योऽव्यवधानतः ॥ १८ ॥

तेषामप्युपकारकत्वे श्रुतिसाम्यमेव तर्हीत्यत आह—तान्त्रिकाणामिति ।
अव्यवधानेन न लभ्यः किंतु व्यवधानेनैव ॥ १८ ॥

कालेन देवताप्राप्तिद्वारेणैवाहमास्तिके ।

लभ्यो वैदिकनिष्ठानामहमव्यवधानतः ॥ १९ ॥

तदेव व्यवधानमाह—कालेनेति ॥ १९ ॥

तत्रापि कर्मनिष्ठेभ्यो ज्ञाननिष्ठस्य सुंदरि ।

लभ्यो न ज्ञानिनां लभ्यस्तेषामात्मैव केवलम् ॥ २० ॥

कर्मनिष्ठेभ्य इति । तेषां कर्मभिः पापक्षये ज्ञाननिष्ठाद्वारेणैव लभ्यः । ज्ञान-
निष्ठेभ्यो जिज्ञासुभ्यः सकाशाज्ज्ञानिनां विशेषमाह—न ज्ञानिनामिति । तेषामा-
त्मत्वेन लब्धत्वात् लब्धव्य इत्यर्थः । अन्येषामात्मभूतोऽप्यज्ञानेन व्यवहित-
त्वाद्धभ्य एव न तु लब्धः ॥ २० ॥

सर्वेषामात्मभूतोऽहमेव संसारमोचकः ।

न मत्तोऽन्यः पुमानज्ञ इत्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ २१ ॥

व्यवधानाव्यवधानाभ्यां मोक्षनीयपक्षुर्वैचित्र्यवन्मोचके न वैचित्र्यमित्याह—
सर्वेषामिति ॥ २१ ॥

मामृते साम्बमीशानं मोचकोऽन्यो न विद्यते ।

अहमप्राप्तसंसारः सर्वज्ञश्च स्वभावतः ॥ २२ ॥

तत्र तर्हि को मोचक इति तत्राऽऽह—अहमप्राप्तेति । तथा मृगेन्द्रे—

“अथानादिमलोपेतः सर्वकृत्सर्वदक्त्रिणः ॥

पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति” इति ॥ २२ ॥

मदन्ये त्वात्मविज्ञानविहीना माययाऽऽवृताः ।

सदा संसारिणो मोक्ष्याः प्रकृतिः केवलं जडा ॥ २३ ॥

शिवादन्यस्य मोचकत्वं संसारिणो वा प्रकृतेर्वेति । नाऽऽद्य इत्याह—

मदन्य इति । स्वयं यद्वाः कथमन्यं मोचयेद्युस्तिर्यथः । ननु मोक्ष्यत्वं मोक्षकत्वं च प्रकृतेरेवेति सांख्याः । यदाहुः—

“रूपैः सप्तधारेवं बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुरुषत्पार्थे विमोचयत्येकरूपेण” इति ॥

तत्राऽऽह—प्रकृतिरिति ॥ २३ ॥

तस्मात्पशूनां सर्वेषामहं संसारमोचकः ।

न मत्तोऽन्यः पुमान्सत्यमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ २४ ॥

एवं निशम्य मद्राक्यं महाविष्णो सरस्वती ।

पूजयामास मां भक्त्या जगन्माता त्रयीमयी ॥ २५ ॥

त्वमप्यत्यन्तकल्याणो मद्भक्तश्च विशेषतः ।

त्वया नास्ति समः कश्चिद्लोके विष्णो महामते ॥ २६ ॥

नित्यमुक्तः शिवस्तद्विलक्षणानां जीवानां भोगमोक्षलक्षणत्वाभिमतपुरुषार्थ-
प्रापक इति काठके कथितमित्याह—शाश्वती श्रुतिरिति । एवं हि “ नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतवानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं
येऽनु पश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ” इति ॥ २४ ॥
२५ ॥ २६ ॥

तस्मादेव मया प्रोक्तस्तव संसारमोचकः ।

वेदमार्गेकनिष्ठानां धार्मिकाणाममानिनाम् ॥ २७ ॥

मद्भक्तानां विशुद्धानां द्विजानामम्बुजेक्षण ।

मयोक्तोऽर्थस्त्वया देवो न देवो यस्य कस्वचित् ॥ २८ ॥

सूत उवाच—

एवं निशम्य पुरुषोत्तम आदिभूत-

मम्बासहायममलेन्दुकलावतंसम् ॥

सर्वामरैरखिलयोगिभिरर्चनीयं

संसारमोचक इति प्रतिपद्य भक्त्या ॥ २९ ॥

नत्वा परापरविभागविहीनबोधः

सत्पामुताद्वयशिवाभिधसर्वनाथम् ॥

स्तुत्वा गिरा परवशोऽभवदम्बुजाक्षः

शिष्टाहतं शिवकरं शिवमादरेण ॥ ३० ॥

अमानिनामिति । निरहंकारिणात् । न देय इति । यदाहुर्नैरुक्ताः—“ विद्या
ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा ज्ञेयधिष्ठेहमस्मि । असूयकायानृजये जटाय
नेषां वृषादीर्यवेती तथा स्यात् ” इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शृणुध्वमन्यद्वक्ष्यामि मोचकत्वप्रसाधकम् ।

श्रद्धया सहिता यूयं मुनयो मुनिसत्तमाः ॥ ३१ ॥

पुरा कश्चिद्विजश्रेष्ठः श्रद्धया कर्म वैदिकम् ।

कृत्वा प्रदग्धपापरतु विशुद्धहृदयो भुशम् ॥ ३२ ॥

भीतो जन्मभिनाशाभ्यामतीव मुनिपुंगवाः ।

कमेग सकलान्देवान्स्वसंसारविमोचकान् ॥ ३३ ॥

मत्वाऽऽराध्य पुनः सर्वाजन्मनाशवृत्तानिमान् ।

परित्यज्य विचारेण भगवन्तं त्रिलोचनम् ॥ ३४ ॥

प्रलम्बितजटावद्धं चन्द्ररेखावतंसकम् ।

नीलघ्नीवं शरच्चन्द्रचन्द्रिकातिर्विरजितम् ॥ ३५ ॥

गोक्षीरधवलाकारं चन्द्रविम्बसमाननम् ।

सुस्मितं सुप्रसन्नं च स्वात्मतत्त्वैकसंस्थितम् ॥ ३६ ॥

गङ्गानधरं शिवं शान्तं लसत्केयूरमण्डितम् ।

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ ३७ ॥

वीरासने समासीनं वेदपत्रोपशीतिनम् ।

भक्तमधाराभिरामं तं नामाभरणभूषितम् ॥ ३८ ॥

शृणुध्वमिति । मोचकैस्त्वरूपज्ञातृमात्राभ्यामनन्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

व्याघ्रचर्मम्बरं शुद्धं योगपट्टावृतं शुभम् ।

सर्वेषां प्राणिनामात्माज्ञानावस्मारपृष्ठतः ॥ ३९ ॥

विन्यस्तचरणं सम्यग्ज्ञानमुद्राधरं हरम् ।

सर्वविज्ञानरत्नानां कोशभूतं सुपुस्तकम् ॥ ४० ॥

आत्माज्ञानेति । आत्मतत्त्वविपर्ययं यदज्ञानं तत्स्यैव तत्त्वविद्याप्रतिपन्ध-
पस्माररूपेण मातृस्य पृष्ठे वामपादं दधानमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

दधानं सर्वतत्त्वाक्षमालिकां कुण्डिकामपि ।

स्वात्मभूतपरानन्दपरशक्त्यर्धविग्रहम् ॥ ४१ ॥

धर्मरूपवृषोपेतं धार्मिकैर्वेदपारगैः ।

मुनिभिः संवृतं मायावटमूलाश्रितं शुभम् ॥ ४२ ॥

ईशानं सर्वविद्यानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ।

उत्पत्त्यादिविनिर्मुक्तमोकारकमलासनम् ॥ ४३ ॥

स्वात्मविद्याप्रदानेन सदा संसारमोचकम् ।

रुद्रं परमकारुण्यात्सर्वपाणिहिते रतम् ॥ ४४ ॥

उपासकानां सर्वेषामभीष्टसकलप्रदम् ।

दक्षिणामूर्तिदेवाख्यं जगत्सर्गादिकारणम् ॥ ४५ ॥

समागत्य महाभक्तत्वा दण्डवत्पृथिवीतले ।

प्रणम्य बहुशो देवं समाराध्य यथाचलम् ॥ ४६ ॥

रुद्रं यत्ने मुखं तेन दक्षिणं पाहि मामिति ।

उक्त्वा पुनः पुनर्देवं पूजयामास भक्तितः ॥ ४७ ॥

पुनर्देवो महादेवो दक्षिणामूर्तिरीश्वरः ।

प्रदत्त्वौ स्वात्मविज्ञानं तस्मै विप्राय सुव्रताः ॥ ४८ ॥

तस्य संसारविच्छेदमकरोदम्बिकापतिः ।

बहवो दक्षिणामूर्तिप्रसादादेव जन्तवः ॥ ४९ ॥

नत्वा परापरविभागविहीनबोधः

सत्त्वामृताद्वयशिवाभिधसर्वनाथम् ॥

स्तुत्वा गिरा परबशोऽभवदम्बुजाक्षः

शिष्टाहतं शिवकरं शिवमादरेण ॥ ३० ॥

अमानिनामिति । निरहंकारिणाम् । न देय इति । यदाहुर्नैकताः—“ विद्या
ह वै ब्राह्मणवाज्रगाम गोपाय मा जेवधिष्टेहमस्मि । असूयकायानृजये जहाय
नेमां मृयादीर्ययेती तथा त्याम् ” इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शृणुध्वमन्वद्वक्ष्यामि मोचकत्वप्रसाधकम् ।

श्रद्धया सहिता यूयं मुनयो मुनिसत्तमाः ॥ ३१ ॥

पुरा कश्चिद्द्विजश्रेष्ठः श्रद्धया कर्म वैदिकम् ।

कृत्वा प्रदग्धपापस्तु विशुद्धहृदयो भूशम् ॥ ३२ ॥

भीतो जन्मविनाशाभ्यामतीव मुनिपुंगवाः ।

क्रमेण सकलान्देवान्स्वसंसारविमोचकान् ॥ ३३ ॥

मत्वाऽऽराधय पुनः सर्वाजन्मनाशवृत्तानिगान् ।

पत्न्यप्यय विचारेण भगवन् त्रिलोचनम् ॥ ३४ ॥

प्रलम्बितजटावद्धं चन्द्रेत्तावतंसकम् ।

नीलश्रीवं शरच्चन्द्रचन्द्रिकातिर्विरजितम् ॥ ३५ ॥

गोक्षीरधवलहारं चन्द्रबिम्बसमाननम् ।

सुस्मितं सुप्रसन्नं च स्वात्मतत्त्वैकसंस्थितम् ॥ ३६ ॥

गङ्गानधरं शिवं शान्तं लसत्केयूरमण्डितम् ।

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ ३७ ॥

धीरासने समासीनं वेदयज्ञोपवीतितम् ।

स्रग्मधाराभिरामं तं नागाभरणभूषितम् ॥ ३८ ॥

शृणुध्वमिति । मोचकैस्त्वरूपज्ञातृहयाख्यानान्तरं चरुयामीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

१ ल. 'कपला' । २ क. 'रा. प.' 'पतिराधा' । ३ क. म. 'पदस्यक' ।

व्याघ्रचर्माम्बरं शुद्धं योगपट्टावृतं शुभम् ।

सर्देषां प्राणिनामात्माज्ञानापस्मारपृष्ठतः ॥ ३९ ॥

विन्यस्तचरणं सम्पद्गज्ञानमुद्राधरं हरम् ।

सर्वविज्ञानरत्नानां कोशभूतं सुपुस्तकम् ॥ ४० ॥

आत्माज्ञानेति । आत्मतत्त्वविषयं यदज्ञानं तस्यैव तत्त्वविद्याप्रतिबन्ध-
पस्माररूपेण प्राप्तस्य पृष्ठे वामपादं दर्शानमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

दधानं सर्वतत्त्वाक्षमालिकां कुण्डिकामपि ।

स्वात्मभूतपरानन्दपरशक्त्यर्धविग्रहम् ॥ ४१ ॥

धर्मरूपवृषोपेतं धार्मिकैर्बेदपारगैः ।

मुनिभिः संवृतं मायावटमूलाश्रितं शुभम् ॥ ४२ ॥

ईशानं सर्वविद्यानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ।

उत्पत्त्यादिविनिर्मुक्तमोकारकमलासनम् ॥ ४३ ॥

स्वात्मविद्याप्रदानेन सदा संसारमोचकम् ।

रुद्रं परमकारुण्यत्सर्वप्राणिहिने रतम् ॥ ४४ ॥

उपासकानां सर्वेषामभीष्टसकलप्रदम् ।

दक्षिणामूर्तिदेवाख्यं जगत्सर्गादिकारणम् ॥ ४५ ॥

समागत्य महाभवत्वा दण्डवत्पृथिवीतले ।

प्रणम्य बहुशो देवं समाराध्य यथाबलम् ॥ ४६ ॥

रुद्र यत्ने मुक्तं तेन दक्षिणं पाहि मामिति ।

उक्त्वा पुनः पुनर्देवं पूजयामास भक्तितः ॥ ४७ ॥

पुनर्देवो महादेवो दक्षिणामूर्तिरीश्वरः ।

प्रदत्तौ स्वात्मविज्ञानं तस्मै विप्राय सुव्रताः ॥ ४८ ॥

तस्य संसारविच्छेदमकरोदम्बिकापतिः ।

बहवो दक्षिणामूर्तिप्रसादादेव जन्तवः ॥ ४९ ॥

अनायासेन संसाराद्विमुक्ताः परमर्षयः ।

भवन्तोऽपि महादेवं महानन्दस्वरूपिणम् ॥ ५० ॥

संसारमोचकं बुद्ध्वा भजध्वं सर्वभावतः ।

अस्पैव भजनदेव सर्वं सिध्यत्यसंशयम् ॥ ५१ ॥

इति श्रुत्वा द्विजाः सर्वे श्रद्धया परया सह ।

प्रणम्य सूतं सर्वज्ञं पूजयामासुरञ्जितम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंतिायां मुक्तिसूत्रे मोचक-

कथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीसूतसंहितासात्पर्यदीपिकायां मुक्तिसूत्रे मोचककथनं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः)

—:++:—

ईश्वर उवाच—

अथातः संवक्ष्यामि तवाहं मोचकप्रदम् ।

अतीव श्रद्धया साधं शृणु पङ्कजलोचन ॥ १ ॥

यत् ईश्वरोऽध्याचार्योपदेशादवगत एव मोचको भवति । अतो मोचकामि-
धानानन्तरं मोचकप्रदमाचार्यं वक्ष्यामीत्याह—अथात इति ॥ १ ॥

आचार्य एव संसारमोचकप्रद उच्यते ।

आचार्यो नाम वेदान्तविचारेणाऽऽप्तवेदनः ॥ २ ॥

तमप्यनेकधा विद्धि श्रद्धया पुरुषोत्तम ।

उत्तमो मध्यमस्तद्वदधमश्चाम्बुजेक्षण ॥ ३ ॥

आचार्य एवेति । ईश्वरः संसारमोचक इति यद्यपि श्रुतिरमृतिपुराणादिभि-
रपि ज्ञातुं शक्यते तथाऽपि तत्स्वरूपमाचार्यमुखादेव ज्ञातं फलपर्यन्तं भवतीति

नथैव ब्रातव्यम् । श्रूयते हि—“ आचार्यादिव विद्यां विदिता साधिष्ठं प्रापत् ”
ति ॥ २ ॥ ३ ॥

उत्तमो ब्राह्मणः प्रोक्तो मध्यमः क्षत्रियस्तथा ।

अधमो वैश्य इत्युक्तः सर्वशास्त्रार्थवेदिभिः ॥ ४ ॥

अधमोऽच्युत वैश्यस्य शूद्रस्यापि गुरुर्भवेत् ।

मध्यमो मध्यमस्यापि तथा वैश्यस्य केशव ॥ ५ ॥

शूद्रस्यापि गुरुः प्रोक्तः शुश्रूषोरात्मवेदिभिः ।

उत्तमो ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियस्य तथैव च ॥ ६ ॥

विशां शूद्रस्य शुश्रूषोर्गुरुरित्युच्यते मया ।

शूद्राणां च तथा स्त्रीणां गुरुत्वं न कदाचन ॥ ७ ॥

यद्यपि वर्णानां ब्राह्मणो गुरुरिति क्वचिद्ब्राह्मणस्यैव गुरुत्वं स्मर्यते तथाऽपि
श्रुतिस्मृत्यन्तरपर्यालोचनया समनन्तरवक्ष्यमाणविभागेनेतरेषामस्तीत्यभिप्रे-
त्योक्तम् । सर्वशास्त्रेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

वैश्यस्यापि तथा राज्ञो वियोत्कर्षबलेन च ।

गुरुत्वं केचिदिच्छन्ति स्वोत्तमं प्रति केशव ॥ ८ ॥

उत्तमः पञ्चधा प्रोक्तो गुरुर्ब्रह्मात्मवेदिभिः ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ॥ ९ ॥

अतिवर्णाश्रमी चेति क्रमाच्छ्रेष्ठा विचक्षण ।

अश्रेष्ठानां हरे श्रेष्ठा गुरवः परिकीर्तिताः ॥ १० ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थस्य वनस्थस्य यतेरपि ।

वियोत्कर्षबलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ ११ ॥

गृहस्थोऽपि वनस्थस्य यतेरप्यम्बुजेक्षण ।

वियोत्कर्षबलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ १२ ॥

वानप्रस्थाश्रमस्थोऽपि तथा संन्यासिनां हरे ।

विद्योत्कर्षबलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ १३ ॥

राज्ञो गुरुत्वं केचिदिति । बृहदारण्यके दसवालाके ब्राह्मणस्य क्षत्रियमजात-
शत्रुं प्रति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीत्युपगमाभिधानदर्शनात्तथा कैकेयं
क्षत्रियं प्रति प्राचीनशालादीनां पण्णां हुनीनां वैश्वानरविद्यालाभायोपगमप्रवृ-
त्तिदर्शनात्, उत्तमं ब्राह्मणं प्रत्यपि विद्योत्कर्षवतः क्षत्रियस्य गुरुत्वमस्तीति
तेषामाशयः । अन्ये तु “प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्, ब्रह्म मे
वस्यतीति । अथैवं त्वा ज्ञापयिष्यामि ” इति क्षत्रियेणाजातशत्रुणा गुरुत्वमङ्गी-
कृत्य गार्ग्यं प्रति विज्ञापनदर्शनात्तथा प्राचीनशालादीनापि कैकेयेन “तान्हा-
नुपनीयैवैतदुवाच ” इति उपसदनमतरेणैव वैश्वानरविद्याभिधानदर्शनादुत्त-
मेनाभिहितमपि गुरुत्वं क्षत्रियादिना नाङ्गीकर्तव्यमिति मन्यन्ते । अत उक्तं
केचिदिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणाम् ।

न कस्यापि भवेच्छिष्यो यथाऽहं पुरुषोत्तम ॥ १४ ॥

अतिवर्णाश्रमी साक्षाद्गुरुणां गुरुरुच्यते ।

तत्समो नाधिकश्चास्मिँल्लोकेऽस्त्वेव न संशयः ॥ १५ ॥

ब्रह्मचर्यादीनामाश्रममात्ररूपत्वात्सर्वोत्तमं प्रत्यपि विद्योत्कर्षसंभवे गुरुत्वम-
ङ्गीकृतम् । वर्णाश्रमातिक्रमस्तु निरतिशयज्ञानोत्कर्ष एवेति तदून्तमपेक्ष्य
कस्यापि विद्योत्कर्षाभावात्स गुरुरेव न शिष्य इत्याह—अतिवर्णाश्रमीति
॥ १४ ॥ १५ ॥

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणम् ।

पारमार्थिकविज्ञानसुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥ १६ ॥

प्रतिज्ञातं तस्य सर्वोत्कर्षमुपपादयितुं तल्लक्षणमाह—यः शरीरेति ॥ १६ ॥

परतत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केशव ॥ १७ ॥

विजानाति विशेषेण जानाति साक्षात्करोतीत्यर्थः । इत्थंभूतो हि लोकसं-

१ क. “तु कैकेयं क्षत्रियमुत्त” । २ क. अन्यथेति । ३ ग. वेत् । ४ ग. क. “हादीना-
मापि । ५ क. “केषामज्ञाना” । ६ क. ल. ग. “यादीनां ना” ।

प्रहाय वर्णाश्रमधर्मानाचरन्नाचरन्ना सर्वोत्तमस्येन गुरुरेवेत्यर्थः । तादृक्-
स्यापि हि तदाचरणं भवति ।

“ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ” इति ॥

यो वेदान्तेति । “ तं त्वोपनिषदम् ” इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

योऽवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थात्रयसाक्षिणम् ॥ १८ ॥

परतत्त्वसाक्षात्कारस्य मनननिदिध्यासनाङ्गनिबन्धनत्वाद्देदानधिकृतानां
भाषादिद्वयेन ज्ञानमपि क्रमेण वेदाधिकारमाप्तिद्वारेणैवोपकारकमिति हि प्रागु-
क्तम्—

“ अन्येषामपि सर्वेषां ज्ञानाभ्यासो विधीयते ।

भाषान्तरेण कालेन तेषां सोऽप्युपकारकः ” इति ।

तमेवाऽऽत्मवेदनकममाह—योऽवस्थेति ॥ १८ ॥

महादेवं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥ १९ ॥

देह इति । देहसंयन्धोपाधिनिबन्धना आत्मनि कैलिपताः ॥ १९ ॥

नाऽऽत्मनो बोधरूपस्य मम ते सन्ति सर्वदा ।

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ २० ॥

बोधात्पाकल्पनया सन्तोऽपि वस्तुतो न सन्ति । बोधोत्तरकाले त्वनुभव-
तोऽपीति सर्वदेत्युक्तम् ॥ २० ॥

आदित्संनिधौ लोकश्चेष्टते स्वयमेव नृ ।

तथा मत्संनिधांश्च चेष्टते सकलं जगत् ॥ २१ ॥

नन्ववस्थात्रयविरहे स्वस्याऽऽत्मनोऽकर्तृत्वादीश्वरस्य च जगत्कर्तृत्वात्कथ-
मात्मानमीश्वरं वेदेति तत्राऽऽह—आदित्येति । य ईश्वरोऽपि वस्तुतो न कर्ता
तस्मिन्नधिष्ठाने सत्त्वाधारस्य जगतः कल्पितत्वादेव तस्य जगत्कर्तृत्वव्यवहारः ।
यथाऽऽदित्यस्य संनिधौ लोकस्य प्रवृत्तिदर्शनादप्रवर्तकेऽप्यादित्ये प्रवर्तकत्व-
व्यवहारस्तद्वत् ॥ २१ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

सुवर्णे हारकेयूरकटकस्वस्तिकादयः ॥ २२ ॥

कल्पिता मायया तद्वज्जगन्मध्येव सर्वदा ।

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ २३ ॥

परस्परव्यावृत्तं चेत्यं सर्वमनुवृत्ते चिदूपे कल्पितमित्यत्र निदर्शनमाह—
सुवर्ण इति । श्रूयते हि—“चिद्धीदं सर्वं काशते काशते च” इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा ।

महदादि जगन्मायामयं मध्येव कल्पितम् ॥ २४ ॥

महदादीनामपि सति प्रमातर्यबाध्यत्वे सत्यत्वमिति मन्यमानं प्रति सत्येव
प्रमातरि बाध्यमानं शुक्तिरूप्यमुदाहरति—शुक्तिकायामिति ॥ २४ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

चण्डालदेहे पश्चादिशरीरे ब्रह्मविग्रहे ॥ २५ ॥

एकस्मिन्नेव रूपे विचित्रं वस्तु यथा कल्पितं तथा तदुपाधिकं तारतम्यम-
पीत्यत्र निदर्शनमाह—चण्डालदेह इति ॥ २५ ॥

अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरुषोत्तम ।

व्योमयत्सर्वदा व्याप्तः सर्वसंवन्धवर्जितः ॥ २६ ॥

एकरूपो महादेवः स्थितः सोऽहं परामृतः ।

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ २७ ॥

सूचीपाशादिसंयन्त्रे तदुपाधिकं तारतम्यमाकाशे यथा कल्पितं तद्वदि-
त्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथा पूर्वं विज्ञाति दिक् ।

तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्मे ज्ञाति तन्नहि ॥ २८ ॥

नन्वतिवर्णाश्रमस्य तत्त्वज्ञानेन सकार्यस्याज्ञानस्य निवृत्तौ शिष्यमपश्यतः
कं प्रति गुरुत्वं शिष्यप्रतिमाने वा तत्कारणमज्ञानमनुभवन्नासौ विद्वानिति
चेन्न । विदुषोऽपि बाधितानुवृत्तिसंभवादित्यभिमेत्य तत्र निदर्शनमाह—विन-

ष्टेति । तिस्रो ह्यज्ञानस्यावस्थाः । एका तावद्दृश्यं सर्वं सत्यमित्याभिमानहेतुः । सा युक्तिशास्त्रजनिताद्विवेकज्ञानाभिवर्तते । तन्निवृत्तावपि यथापूर्वमभिनिवेशेन व्यवहारहेतुर्द्वितीया सा तत्त्वसाक्षात्काराभिवर्तते । तन्निवृत्तावपि संस्कारमात्रेण देहाभासजगदवभासहेतुस्तृतीया बाधितानुवृत्तिरित्युच्यते । सा चरमसाक्षात्कारेण निवर्तते । एतदवस्थात्रयं क्रमेणैव श्रूयते—

“तस्याभिध्यानायोजनाचरणभावाच्चूयशान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” इति ।

तत्र तृतीयकक्षायां स्थितस्यातिवर्णाश्रमस्य विदुषोऽपि शिष्यादिदर्शनादुपदेशसंभवात्प्रहनक्षयगत्यादिदर्शनान्निवृत्तोऽपि दिव्योऽहः संस्कारमात्रावध्याभासत एवमिह संस्कारमात्राच्छिष्यादिर्भावादुपदेशोपपत्तिर्ज्ञेयताभावस्य युक्तिशास्त्रानुभवेत्स्वधृतत्वाद्विद्वत्ताऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः ॥ २९ ॥

तथा जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि परमायाविजृम्भितः ।

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ ३० ॥

ननु बाधितस्य कथमनुवृत्तिः । अनुवृत्ती वा कथं बाधः । अभावबोधो हि बाधः । न च भावेन सहाभावो बोधाहे इत्यत आह—यथा स्वप्नेति । बोधोचरकालं बाधितः स्वप्नप्रपञ्चः प्रागव्यसत्त्वेन प्रतीयमानोऽपि प्राक्कालसंबन्धितया स्मृत्या यथा विषयी क्रियते, एवं वर्तमानप्रपञ्चोऽसत्त्वेनानुभूयमानोऽपि संस्कारवशाच्चकालसंबन्धितया किं न भासेतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ।

स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः ॥ ३१ ॥

योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् ।

सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदान्तवेदिभिः ॥ ३२ ॥

ननु वर्णाश्रमाचारातिक्रमवेदित्यमुत्कर्षकारणं नितं पापण्डैरित्यत आह—यस्य वर्णाश्रमेति । तत्त्वसाक्षात्कारेण विगलितदेहायात्मत्वाभिमानो देहेन सहैव तद्गर्माणां वर्णाश्रमाणामतिक्रमादतिवर्णाश्रमी । ईहस्वरमकाष्टाममा-

१ य. 'देहा' । २ क. य. 'नये' । ३ य. 'मयि' । ४ ख. ग. य. 'माणा' । ५ य.

‘विदुषोऽपि’ ।

सोऽपि नास्तिकः प्रमादालस्यादिभिस्त्यजन्नकरणनिमित्तप्रत्ययायोपचयाद्धः
मत्ति । अत एव हि प्रागत्रैवोक्तम्—

“वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण महेश्वरः ।

औराध्यते प्रसादार्थं न दुर्वृत्तैः कदाचन” इति ।

प्राप्तप्रसादस्त्वतिवर्णाश्रमीति महद्द्वैषम्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

न देशो नेन्द्रियं प्राणो न मनो बुद्ध्यहंकृती ।

न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं जगत् ॥ ३३ ॥

न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोजयिता तथा ।

केवलं चित्सदानन्दं ब्रह्मैवाऽऽत्मा यथार्थतः ॥ ३४ ॥

उक्तस्यातिवर्णाश्रमस्यानुभवं विशदयति—न देह इत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

जलस्य चलनादेव चञ्चलत्वं यथा रवेः ।

तथाऽहङ्कारसंभवादेव संसार आत्मनः ॥ ३५ ॥

तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा अपि केशव ।

आत्मन्यारोपिता एव भ्रान्त्या ते नाऽऽत्मवेदिनः ॥ ३६ ॥

तत्त्वविषयं तदीयमनुभवप्रकारमुक्त्वा दृश्यविषयमिदानीमाह—जलस्येति ।
आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं पश्यन्नप्यौपाधिकभ्रमकल्पितत्वादसत्त्वेनैव स
पश्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ।

आत्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यज्जनार्दन ॥ ३७ ॥

वर्णाश्रमयोः कल्पितत्वेन तदुपजीविनोर्विधिनिषेधयोस्तदधीनयोर्हानोपादान-
योश्च तथात्वमित्याह—न विधिरिति । तथा नान्यदिति । लौकिकव्यापार-
जातमपि ॥ ३७ ॥

आत्मविज्ञानिनो निष्ठाभीश्वरीमम्बुजेक्षण ।

मायया मोहिता मर्त्या नैव जानन्ति सर्वदा ॥ ३८ ॥

इत्यपि निष्ठा प्रवृत्ता चेत्किमिति सर्वेर्नाऽऽश्रित इत्यत आह—आत्मवि-

१ ल. “मायया” । २ य. “विधिः ॥ ३५ ॥ त” । ३ य. “ज्ञानविज्ञानासीदुसीम” । ४.
“सन्तिना निष्ठाभीश्वरी” ।

ज्ञानिन इति । श्रूयते हि—“ इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयः ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्येवं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ” इति ॥ ३८ ॥

न मांसचक्षुषा निष्ठा ब्रह्मविज्ञानिनामियम् ।

ब्रह्मं शक्या स्वतःसिद्धा विदुषः सैव केशव ॥ ३९ ॥

न मांसेति । यतो मायामोहितानां मांसमयं चक्षुर्दर्शनसाधनमित्यं तु निष्ठा स्वानुभवैकवेद्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी ।

प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तस्तत्र केशव ॥ ४० ॥

यत्र सुप्ता इति । तत्त्वस्वरूपे जना नित्यं सुप्तास्तत्र संयमी नित्यं प्रबुद्धः । यत्र दृश्यमपञ्चे लोकाः प्रबुद्धास्तत्र विद्वान्सुषुप्ताः । उक्तं हि भगवता—

“ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ” इति ॥ ४० ॥

एवमात्मानमद्वंदं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।

नित्यं शुद्धं निराभासं संविन्मात्रं परामृतम् ॥ ४१ ॥

निर्विकल्पं विज्ञेपरहितं निरञ्जनमावरणरहितम् ॥ ४१ ॥

यो विजानाति वेदान्तैः स्वानुभूत्या च निश्चितम् ।

सोऽतिवर्णाश्रमी नात्रा स एव गुरुकृतमः ॥ ४२ ॥

यस्य न शब्दज्ञानमात्रं किंत्वनुभवपर्यन्तमपीत्याह—स्वानुभूत्येति ॥ ४२ ॥

स एव वेदवित्तमः स एव मोचकप्रदः ।

स एव सर्वमोचकः स एव सर्वकारणम् ॥ ४३ ॥

वेदवित्तम इति । कर्मज्ञानवन्तोऽपि वेदविदः । वेदवित्तमस्त्वौपनिषदतत्त्वज्ञानवानेव । यज्जगन्मूलकारणं तत्त्वज्ञानप्रदानेन मोचक ईश्वरो यश्च तमीश्वरं ज्ञापयति मोचकप्रद आचार्यज्ञितयाविभागोऽप्यविद्वद्ब्रह्मणैव । विदुषस्तु वेदवेदोत्तरज्ञानस्य विनाशात्सोऽपि विभागोऽपि नास्तीत्याह—स एव सर्वमोचक इत्यादि ॥ ४३ ॥

स एव सत्यचिद्ब्रह्मः स एव मुक्तिरुत्तमा ।
 स एव सर्वमुक्तिदः स एव सर्वमच्युत ॥ ४४ ॥
 इति तव परमार्थः सर्ववेदान्तसिद्धः
 सकलमुनिवराणां देवतानां नराणाम् ।
 परमपुरुष साक्षान्मुक्तिसिद्धयै मयोक्तः
 परमकरुणयैव प्रार्थितेन त्वयैव ॥ ४५ ॥

सूत उवाच—

एवं निशम्य भगवान्वासुदेवो जगन्मयः ।
 स्वमूर्ध्नि चरणद्वन्द्वं शिवस्य परमात्मनः ॥ ४६ ॥
 विन्यस्य ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तोक्तं विमुक्तिदम् ।
 लब्ध्वा भूमौ महाभक्त्या विवशो गद्गदस्वरः ॥ ४७ ॥
 प्रणम्य बहुशः श्रीमान्सलिलार्द्रमुलोचनः ।
 कृतार्थोऽभवदीशानप्रसादादेव सुव्रताः ॥ ४८ ॥
 भवन्तोऽपि द्विजा एवं श्रद्धया मोचकप्रदम् ।
 विदित्वा तस्य शुश्रूषां कुरुध्वं यत्नतः सदा ॥ ४९ ॥
 यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
 तस्य प्रोक्ता द्विजा ह्यर्थाः प्रकारान्ते महात्मनः ॥ ५० ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिलब्धे मोचकप्र-
 दकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

न केवलमस्य मायोपाधिकं जगत्कारणत्वं किंतु मायावीतसंविदानन्दैकर-
 सत्वमपीत्याह—स एव सत्येति । ननु मुक्तेरसत्यत्वे तदसाक्षेत्तु पुरुषार्थत्वाद-
 न्यत्वे वा कथं स एव सत्यमित्युक्तमित्यत आह—स एव मुक्तिरिति । यद्यपि
 सालोक्यादिकमपि मुक्तिस्तथाऽपि तन्मायावस्थाविशेष एव । उत्तमा तु मुक्तिः
 स्वरूपमेव । यदाहुः—“ आत्मैवाज्ञानहानिर्वा ” इति ।

अन्यत्रापि—

१ ग. सर्वमुच्यते । २ ग. तस्यैव कथितं ह्यर्थाः । ३ क. प. क. “जा अर्थाः ।

“ निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातृत्वेनोपलक्षितः ।

उपलक्षणहानेऽपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत् ” इति ॥

एवं तत्त्वदृष्ट्याऽतिवर्णाश्रमस्य स्वरूपमुक्तम् । मायादृष्ट्या तु भोगमदत्तं
नाक्तृभोग्यरूपता च तस्यैवेत्याह—स एव सर्वमिति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मोचकप्रदकथनं
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठोऽध्यायः ।)

—:+++:—

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ।

शृणु त्वं श्रद्धया युक्तः परिहाराय केशव ॥ १ ॥

यदुपादेयमुक्त्यादिचतुष्टयस्वरूपज्ञानेऽपि प्रतिबन्धकरूपापरिज्ञाने तत्परि-
हारो न शक्यः । अतस्तदनन्तरं तदभिधानं शक्तिजानीते—अथात इति ॥१॥

शिवब्रह्मेस्तु विज्ञानानुत्पत्तेर्मूलकारणम् ।

शिववृत्तापराधश्च शिवज्ञानस्य दूषणम् ॥ २ ॥

त्रिपुण्ड्रोद्धूलनद्वेषस्तदनुष्ठानवर्जनम् ।

रुद्राक्षधारणाभावो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३ ॥

तव ब्रह्मेस्त्वदीयानां प्रद्वेषश्च जनार्दन ।

त्वदीयधनवाञ्छा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मब्रह्मेस्त्वदीयानां प्रद्वेषश्च जनार्दन ।

तदीयधनवाञ्छा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ५ ॥

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहो दम्भस्तथैव च ।

आलस्यमपि मांसार्थं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ६ ॥

धर्माधर्मेश्वरास्तित्वे संदेहश्च तथैव च ।

तेषामभावबुद्धिश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ७ ॥

मातृसंरक्षणाभावो मातृदोहश्च केशव ।

मातृसंतापकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ८ ॥

वेदवेदांन्तविद्वेषस्तदध्ययनवर्जनम् ।

श्रोत्रियस्यापराधश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ९ ॥

वेदाङ्गानां च विद्वेषः स्मृतीनां च तथैव च ।

पुराणानां च विद्वेषो भारतस्य तथैव च ॥ १० ॥

तेषामध्येतृविद्वेषस्तेषां बाधश्च केशव ।

तेषामर्थविहारश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ११ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

वामपाशुपतादीनामश्रौतानां परिग्रहः ।

पाञ्चरात्राश्रयश्चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १२ ॥

शिष्टानामसद्वारोपः शिष्टसंसर्गवर्जनम् ।

अशिष्टता च मज्जक्तेर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १३ ॥

दुर्वृत्तैरपि संसर्गो दुर्वृत्तानां च पोषणम् ।

दुर्वृत्तत्वं च भूनाथ ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १४ ॥

पितृदोहश्च शुश्रूषाभावस्तस्य तथैव च ।

पितृसंतापकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १५ ॥

गदां संरक्षणाभावो गदां हिंसा तथैव च ।

गोप्रचारस्थले बाधो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १६ ॥

प्राणिसंचारमार्गस्य निरोधस्तस्य बाधनम् ।

तत्र कण्ठनिक्षेपो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १७ ॥

वृष्टिवातातपक्लेशैर्गृहप्राप्तस्य वर्जनम् ।
 तद्वृक्षाकरणं चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १८ ॥
 वापि कूपतेडागादिबाधस्तज्जलवृषणम् ।
 तथा तज्जलचौर्यं च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १९ ॥
 व्याघ्रचोरादिभीतस्य रक्षणाकरणं तथा ।
 साधूनां भयकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २० ॥
 वश्याकर्षणविद्वेषस्तम्भोच्चाटनकारिता ।
 अभिचारक्रिया चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २१ ॥

अश्रीतानामिति । श्रीतं हि पाशुपतं ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वेन महता मय्यधेन
 प्रपञ्चितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥

अक्षयूतविनोदश्च नृत्यगीतेषु मोहनम् ।
 अपशब्दप्रयोगश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २२ ॥
 वर्णाश्रमविशिष्टानामवमानस्तथैव च ।
 तेषां शुश्रूषणभावो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २३ ॥
 पुत्रभिन्नगृहक्षेत्रभानुबन्धुजने रतिः ।
 अरतिर्गुरुपादे च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २४ ॥
 अन्नक्षपन्नक्षणश्रद्धा तथाऽन्नक्षयस्य भक्षणम् ।
 अन्नक्षपन्नक्षणस्पृष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २५ ॥
 परस्त्रीदर्शनश्रद्धा परस्त्रीगमने रतिः ।
 परस्त्रीगमनं चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २६ ॥
 स्वस्त्रीदर्शनविद्वेषः स्वस्त्रीदर्शनवर्जनम् ।
 स्वस्त्रीबाधश्च कल्पाण ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २७ ॥

गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविषयजनम् ।

गुरोश्च सेवाकरणं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २८ ॥

ईश्वरे च गुरौ वेदे ज्ञाने चाभक्तिरच्युत ।

तथा स्वगुरुसंताने ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २९ ॥

स्थाचार्याय महाभक्त्या स्वदेहस्यानिवेदनम् ।

निवेदनं तथाऽन्यस्मै ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३० ॥

आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्वाधस्य च दर्शनम् ।

विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३१ ॥

आचार्येऽनीश्वरज्ञानमुपेक्षा च तथैव च ।

तदुक्तविस्मृतिश्चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३२ ॥

अपञ्चदशेति । “ तस्माद्भ्रातृमणो न म्लेच्छित्तथै नापभाषितथै । म्लेच्छो ह वा ण्य यदपञ्चदशः ” इति हि श्रूयते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आचार्ये बालबुद्धिश्च नरबुद्धिस्तथैव च ।

अशिष्टबुद्धिर्भूनाथ ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३३ ॥

अशक्तानामरक्षा च तथाऽशक्तापराधनम् ।

अशक्तानां च निन्दा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३४ ॥

अर्थहीनस्य निन्दा च तथा तस्यापराधनम् ।

तस्य संकोचसंतुष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३५ ॥

रूपहीनस्य निन्दा च तथा तस्यापराधनम् ।

बैरूप्ये तस्य संतुष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३६ ॥

सूत उवाच—

एवं महेश्वगाद्विष्णुर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ।

श्रुत्वा प्रणामं कृतवान्भक्त्या परमया सह ॥ ३७ ॥

भवन्तोऽपि शिवज्ञानसिद्धयर्थं मुनिपुंगवाः ।

परिहृत्यैव वर्तध्वमेतानर्थानशेषतः ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिस्रण्डे ज्ञानानुत्प-

त्तिकारणकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आचार्ये बालबुद्धिरिति । “ शिव एव आचार्यरूपेणानुसृज्यते ” इत्याग-
मेषु प्रसिद्धम् । यदाह—

“ योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिस्थः ” इति । अन्यत्रापि—

“ गुरुदेवतानामात्मैक्यं संभावयन्समाहितधीः ” इति ।

अतः स मनुष्यबुद्ध्या न ज्ञातः । अत एव वयसा कनीयानपि ज्यायस्त्वे-
नैव प्रतिपत्तव्यः । तस्य कृतकृत्यत्वेन वर्णाश्रमविरहेण च कर्तव्याभावाद्दिहि-
ताकरणादिमिदं शिष्टत्वमपि तस्मिन् मन्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानानुत्पत्तिकारणकथनं
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमोऽध्यायः ।)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाहं पुरुषोत्तम ।

विद्वच्छुश्रूषणपरं शृणु श्रद्धापुरःसरम् ॥ १ ॥

पुरा कश्चिद्द्विजश्रेष्ठः शशिवर्णसमाह्वयः ।

पाकयज्ञसमारूपस्य तनयः पापकर्मकृत् ॥ २ ॥

तमोभिभूतचित्तश्च ब्रह्मविज्ञानदूषकः ।

वेदनिन्दापरः सर्वप्राणिहिंसापरोऽधमः ॥ ३ ॥

शिवनिन्दापरः सर्वदेवतादूषकः सदा ।

धर्मनिन्दापरस्तद्ब्रह्मार्मिकस्यापराधकृत् ॥ ४ ॥

वर्णधर्माविनिर्मुक्तस्तथैवाऽऽश्रमवर्जितः ।

मातृहा पितृहा तद्वदन्मातृदोही यथाबलम् ॥ ५ ॥

गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च महानास्तिव्यगर्वितः ।

क्षेत्रदारहरस्त्वं ददाग्निदो गरदस्तथा ॥ ६ ॥

चण्डालस्त्रीपतिस्त्र्यम्भुमांसादिभक्षकः ।

महाधीरो महापाप्मा चचार पृथिवीतले ॥ ७ ॥

ह्येतन्मतेन निष्ठासिते विद्यामतिबन्धकारणे ज्ञाते सति यतो विद्योत्पत्ति-
कारणे विद्वच्छ्रुपादौ महतिः स्वफलज्ञानाय च । अतस्तदनन्तरं तदभिधान-
मिति मतिमान्नाते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

पितरस्तस्य मूर्खस्य ब्रह्मलोकगता अपि ।

स्वर्गलोकगताश्चान्ये विवशा नरकं गताः ॥ ८ ॥

पितरस्तस्येति । विदितकरणादिना हि पितृणामधः पतनं स्मर्यते—
“अधर्माभिभवात्कृष्ण” इत्यारभ्य “पतन्ति पितरो शेषां लुप्तपिण्डोदक-
कियाः” इत्यन्तेन ॥ ८ ॥

शशिवर्णोऽपि कालेन व्याधिभिः पीडितोऽच्युत ।

अपस्मारपिशाचादिग्रहग्रस्तोऽभवद्भृशम् ॥ ९ ॥

पाकयज्ञः पिता तस्य मम भक्तो महत्तरः ।

निशम्य तनयक्रेमं निर्गतप्राणवत्सुधीः ॥ १० ॥

पतितो भूतले विष्णो रोदमानोऽतिदुःखितः ।

तं दृष्ट्वा देवभक्तारूपो मुनिः सर्वार्थवित्तपः ॥ ११ ॥

कृपया पाकयज्ञारूपं वभाषे वाक्यमुत्तमम् ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा तैषीः पाकयज्ञ भवप्रिय ॥ १२ ॥

त्वत्पुत्रस्यापि वक्ष्यामि श्रेयःप्राप्तेस्तु साधनम् ।

श्रीमद्गोपबर्धने रम्ये शिवप्राप्त्यैकसाधने ॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

षोडशक्रोशविस्तीर्णं तावन्मात्रायते घरे ।

शिवशक्तिरुमादेवी यत्र गोपर्वतेश्वरम् ॥ १४ ॥

आराध्य श्रद्धया संज्ञां चकार परमेश्वरी ।

शक्तीश्वर इति स्वस्य संज्ञया भवनाशिनी ॥ १५ ॥

यत्र शक्तीश्वरं भक्त्या ब्रह्माऽऽराध्य यथाबलम् ।

शक्तिमानभवत्सुष्टौ जगतस्तत्प्रसादतः ॥ १६ ॥

यत्र शक्तीश्वरं पूज्य प्रसादेन पुरंदरः ।

अधिपः सर्वदेवानामभवत्तारकोऽमुरः ॥ १७ ॥

यत्र शक्तीश्वरं पूज्य प्रबलोऽभून्महीतले ।

उर्वशी यत्र शक्तीशं भक्त्या पूज्येन्द्रवल्लभा ॥ १८ ॥

यत्र वाचस्पतिर्देवं शक्तीशारूपं यथाबलम् ।

समाराधयत्तत्साक्षादेवेन्द्रस्य पुरोहितः ॥ १९ ॥

यत्र पूज्योऽभवच्छुक्रः शक्तीशारूपं महेश्वरम् ।

आर्द्रायां नैर्ऋते साक्षादसुराणां पुरोहितः ॥ २० ॥

यत्र पर्वणि देवेशं दृष्ट्वा शक्तीश्वराभिधम् ।

प्रदत्त्वा धनमन्यद्वा नरः साक्षाच्छिद्धं व्रजेत् ॥ २१ ॥

यत्र पुण्येषु कालेषु श्रद्धया परमेश्वरम् ।

प्रगम्य शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा धनमुत्तमम् ॥ २२ ॥

नरो मुक्तिमवाप्नोति शक्तीशस्य प्रसादतः ।

यत्र दृष्ट्वा महादेवं शक्तीशारूपं धनं मुदा ॥ २३ ॥

दत्त्वा भोगानवाप्नोति विजयं चापि मानवः ।

यत्र शक्तीश्वरं नित्यं दृष्ट्वा संकल्पपूर्वकम् ॥ २४ ॥

प्रदत्त्वा मुष्टिमात्रं वा प्रार्थ्यं वा सिक्त्यमेव वा ।

तण्डुलं ब्रह्मविद्भस्ते विमुक्तो गान्धो भवेत् ॥ २५ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

यत्र सर्वमहापापयुक्तोऽपि मरणं गतः ।

नरो मुक्तिमवाप्नोति शक्तीशस्य प्रसादतः ॥ २६ ॥

यत्र साक्षान्महायोगी सर्ववेदान्तपारगः ।

महाकारुणिको नाम्ना महानन्दपरायणः ॥ २७ ॥

आस्ते तं वेदविच्छेष्टं पाकयज्ञं स्वसूनुना ।

सह दृष्ट्वा महाभक्त्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ २८ ॥

तस्य शुश्रूषणं नित्यं कुरु तत्तारकं भवेत् ।

इत्युक्तो देवभक्तेन मुनिना पङ्कजेक्षण ॥ २९ ॥

पाकयज्ञः पिता पुत्रं शशिवर्णसमाह्वयम् ।

अतीव प्रीतिमापन्नः श्रीमद्वोपर्वतं गतः ॥ ३० ॥

पुनः शक्तीश्वरं देवं सह पुत्रेण पर्वणि ।

दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य श्रद्धयाऽष्टोत्तरं शतम् ॥ ३१ ॥

प्रसादात्तस्य सर्वज्ञं जीवन्मुक्तं जगद्गुरुम् ।

अतिवर्णाश्रमं धीरं महानन्दपरायणम् ॥ ३२ ॥

दृष्ट्वा दूरे स्वपुत्रेण सह भूमौ मुहुर्मुहुः ।

प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या पाकयज्ञः कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥

सर्वं विज्ञापयामास पुण्डरीकनिभेक्षण ।

सोऽपि साक्षान्महायोगी महाकारुणिकोत्तमः ॥ ३४ ॥

स्वात्मानन्दानुसंधानप्रमोदेन सहाच्युत ।

विलोक्य पुत्रं पापिष्ठं शशिवर्णसमाह्वयम् ॥ ३५ ॥

शिशुत्वेनाग्रहीद्विष्णो ब्रह्मविद्याबलेन तु ।

तस्यावलोकनादेव शशिवर्णस्य कानिचित् ॥ ३६ ॥

विनष्टानि च पापानि तत्परिग्रहकारणात् ।

कानिचित्कल्मषाण्यस्य सोऽपि नीरोमतां गतः ॥ ३७ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पुनः काष्ठं तृणं तोयं शाकमूलफलानि च ।
 दिने दिने समादाय गुरवे दत्तवान्मुदा ॥ ३८ ॥
 तस्य गोरक्षणं चापि शशिवर्णः समाहितः ।
 अकरोत्तेन पापानि नष्टानि सुबहूनि च ॥ ३९ ॥
 पुनस्तस्य च शुश्रूषां पादमर्दनमच्युत ।
 तैलाभ्यङ्गं च वस्त्रादिशोधनं चाकरोत्मुदा ॥ ४० ॥
 तेनैव हेतुनाऽप्यस्य शशिवर्णस्य केशव ।
 महत्तराणि नष्टानि पापानि सुबहूनि च ॥ ४१ ॥
 ततः प्रसन्नः सर्वज्ञो महायोगीश्वरेश्वरः ।
 स्वभुक्तशेषं कारुण्याद्ददौ तस्मै प्रियेण सः ॥ ४२ ॥

तद्भुक्तशेषामृतपानशान्त-
 सर्वाघतापो गुरुमादरेण ।

नत्वाऽथ शुश्रूषणमस्य शिष्य-
 श्वक्रे सदैव महाभ्रातृवः ॥ ४३ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ततः प्रसन्नो गुरुरस्य विद्वा-
 न्स्वशिष्यमेनं शशिवर्णसंज्ञम् ।

प्रनष्टपापं परिशुद्धचित्तं
 प्रगृह्य भूत्या सितयाऽस्य देहम् ॥ ४४ ॥

उद्धृत्य तस्मै प्रददौ महारमा
 वेदान्तविज्ञानमुनिवितार्थम् ।

बुद्ध्वा हृषीकेश मम प्रसादा-
 च्छिष्योऽपि मामात्मतयाऽपरोक्षम् ॥ ४५ ॥

मुक्तोऽभवेत्तस्य पिताऽपि विष्णो

श्रुत्वा बलेनैव मम प्रसादात् ।

शुश्रूषया तस्य विलक्षणस्य

विद्यामवाप्त्वाऽऽशु विमुक्तिमाप ॥ ४६ ॥

पितरस्तस्य परात्मविषया

नरकादिषु समुद्धृता हरे ।

कुलमप्यस्य पवित्रतां गतं

पृथिवी पुण्यवती विशेषतः ॥ ४७ ॥

भुक्ता पुरा तेन महानुभाव

चण्डालकन्याऽपि दिवं प्रविष्टा ।

नष्टा नरा भूधर नाकपृष्ठ

विद्याबलेनास्य सुखं प्रयाताः ॥ ४८ ॥

शृणुष्व चान्यत्परया मुदा हरे

तवाहमयान्निवदामि सद्गुरोः ।

विलक्षणस्याऽऽमविदो महात्मनः

शरीरशुश्रूषणं महाफलम् ॥ ४९ ॥

पुरा महापापबलात्पुरातना-

न्निहत्य वेश्या सुभगाभिधा पतीन् ।

धनानि तेषामभिवाञ्छया सदा

हरे समादाय सुहृजनैरपि ॥ ५० ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

स्वदासवर्गैः सह पुत्रकैः स्वकै-

स्तथाऽम्बया भुक्वती महासुखम् ।

पिशाचिकाग्निः परिधीडिता पुनः

सदा महाव्याधिभिरप्यतीव सा ॥ ५१ ॥

निद्राऽपि नाभूत्पुरुषोत्तमास्याः

कष्टां दशमाप सह स्वकीयैः ॥

तस्या गृहं चक्रधरातिविद्या-

न्क्षुन्पीडितो विवशः संप्रेपदे ॥ ५२ ॥

अनेकजन्मार्जितपुण्यकर्मणा

विलक्षणं ब्रह्मविदं गृहागतम् ।

विलोक्य सा भूमितले समाहिता

प्रणम्य तत्पादसरोरुहद्वयम् ॥ ५३ ॥

स्वान्तर्गृहे शीतलगन्धनोयैः

प्रक्षाल्य पादोदकमादरेण ।

आदाय पीत्वा सुभगा विमुक्ता

पिशाचिकाग्निश्च समस्तरोगैः ॥ ५४ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ततः प्रशान्तं सुभगाऽतिविरमिता

महानुतावं परमार्थवेदिनम् ।

अपूपशाल्योद-नपूर्वकैर्धरैः

सुभोजितं चन्दनकुङ्कुमादिभिः ॥ ५५ ॥

प्रशान्तं दृष्ट्वा । अतः 'शमोऽदर्शने' इति दर्शनपर्युदासान्न मित्वम् ॥ ५५ ॥

वस्त्रैः सुसूक्ष्मैश्च सुगन्धपुष्पै-

स्ताम्बूलवल्लीदलपूर्वकैश्च ।

आराध्य भक्त्या सह सुप्रसन्ना

तं प्रार्थयामास परात्मनिष्ठम् ॥ ५६ ॥

त्वद्दर्शनेनैव समस्तरोगतो

विमुक्तदेहाऽहमतीव निर्मला ।

अतश्च मामामरणादतिप्रभो

सुभुङ्क्ष्व दास्यं करवाणि ते सदा ॥ ५७ ॥

इत्येवं प्रार्थितः सम्यक्तया प्रीतो जनार्दन ।

प्रारब्धकर्मणा नीतस्तथा चक्रे मतिं बुधः ॥ ५८ ॥

साऽपि वित्त्यं महाविष्णो श्रद्धया परया सह ।

अतीव पूजयामास शशिना च धनेन च ॥ ५९ ॥

वत्सराणां त्रयं पूजां कृत्वा तस्य महात्मनः ।

सुतमा सा तथा ज्ञानं लब्ध्वा मुक्ताऽभवत्तरे ॥ ६० ॥

तस्याः पुत्राश्च पौत्राश्च सुहृदो बन्धुबान्धवाः ।

दातव्याश्च माता च स्वर्गलोकं गता हरे ॥ ६१ ॥

बहवो ब्रह्मविद्वांसं समाराध्य यथाबलम् ।

तेन ब्रह्मात्मविज्ञानं वेदान्तार्थविमुक्तिदम् ॥ ६२ ॥

अपरोक्षमवाप्त्वाऽऽशु विमुक्ता भवबन्धनात् ।

यत्र नित्यं वसेज्ज्ञानी तत्राहं सर्वदा स्थितः ॥ ६३ ॥

सुदूरमपि गन्तव्यं यत्र माहेश्वरो जनः ।

प्रयत्नेनापि द्रष्टव्यस्तत्राहं सर्वदा स्थितः ॥ ६४ ॥

निमेषं वा तदर्धं वा यत्र ज्ञानी हरे स्थितः ।

तत्र तीर्थानि सर्वाणि तिष्ठन्त्येव न संशयः ॥ ६५ ॥

योऽनिष्टं ब्रह्मनिष्ठस्य करोत्यज्ञानतोऽपि वा ।

विमूढः स ममानिष्टं करोत्येव न संशयः ॥ ६६ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ ६६ ॥

अम्बिकायाः प्रियोऽत्यर्थं मम ज्ञानी सदा हरे ।
 चाहिष्ठाः सर्वदा सर्वे ज्ञानी स्वात्मैव मे सदा ॥ ६७ ॥
 आत्मनिष्ठं च मां विष्णो विभिन्नं प्रवदन्ति ये ।
 ते मूढा एव मनुजा नात्र कार्या विचारणा ॥ ६८ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥

तस्मादात्मविदः सर्वैः पूजनीया विशेषतः ।
 वेदवेदान्तवाक्यानां मयाऽर्थः संग्रहेण ते ।
 कथितः सारभूतोऽयं शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ६९ ॥
 शास्त्राण्यधीत्य भेषाधी गुरोरन्यस्य तान्यपि ।
 पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ ७० ॥

तस्मादात्मविद इति । श्रूयते हि—“ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशु-
 क्तस्त्वं कामपते यांश्च क्लृप्तान् । तं तं लोकं जयये यांश्च कामास्तस्मादात्मार्थं
 सर्वयेज्जुतिक्वामः ” इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

यादानर्थं उद्वाने सर्वतःसंप्लुतोऽके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ७१ ॥

यावानर्थ इति । सर्वस्मिन्भूमण्डले जलप्लुते सति पिपासोरुद्वाने कृपे यथा
 न किञ्चित्प्रयोजनमेवं तत्त्वविदां वेदैस्तत्प्रतिपादितकर्मभिर्वा न किञ्चित्प्रयो-
 जनमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं तत्रापि ब्रह्मविग्रहम् ।

ब्राह्मण्यं च तथा विष्णो वेदान्तश्रवणादिना ॥ ७२ ॥

अतिवर्णाश्रमं रूपं सच्चिदानन्दभूद्वयम् ।

यो न जानाति सोऽविद्वान्कदा मुक्तो भविष्यति ॥ ७३ ॥

यिद्येव श्रेयसी चेत्किमिति धेयैः कर्माणि प्रपञ्चेन प्रतिपादितानि । तेषाम-
 प्यर्थवत्त्वे वा कथं धैर्यवचनमित्याशङ्क्य “ तिलतैलमेव मिष्टं येन न दृष्टं
 घृतं क्वापि ” इति न्यायेन विद्यानधिकृतानां सांसारिकसुखाय तात्कालिकदुः-
 खपरिहाराय च कर्माणि कथितानि । अधिकृतस्य तु परमपुरुषार्थसाधनतया
 यिद्येव श्रेयसीत्याह—दुर्लभं प्राप्येति ।

“भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धियस्तु भराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणादयः ” ॥

इत्युक्तदशां मनुष्यत्वमेव तावदुल्लभम् । तथापि ब्रह्मविग्रहमिति । ब्रह्म वेद-
स्तद्वैद्विग्रहं त्रैवर्णिकत्वं प्राप्येत्यर्थः । वेदान्तश्रवणादिना ब्राह्मण्यं ब्रह्मनिष्ठ-
ताम् । “ यौनं चागौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः ” इति ब्रह्मनिष्ठता ब्राह्मण्य-
पदार्थत्वेन श्रुता ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

यदा चर्मद्विधाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदाऽविज्ञाय च शिवं हुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ ७४ ॥

ज्ञानव्यतिरेकेण कर्मकोटिभिरपि मुक्तेरभावमाह—यदेति । अविज्ञायेति
च्छेदः ॥ ७४ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते महानुष्यवतां नृणाम् ।

प्रसादादेव ये वाक्याज्ज्ञानं सम्पद्विजायते ॥ ७५ ॥

विद्यानधिकृतानामपि निष्कायाणां विद्यावाप्तिद्वारा कर्म कारणमस्तीत्याह—
बहूनामिति ॥ ७५ ॥

यस्मिन्देहे दृढं ज्ञानमपरोक्षं विजायते ।

तद्देहनाशपर्यन्तमेव संसारदर्शनम् ॥ ७६ ॥

नन्वज्ञानी विद्यारूपदेष्टुं न शक्नोति । ज्ञानी तु मुक्तः सन्देहमात्रं न पश्यति
किमुत शिष्यादीन् । तत्कथं विद्यासंप्रदायमवहतिः । ज्ञानिभोऽपि वा संसार-
दर्शने केनेदानीं मुक्तिरित्यत आह—यस्मिन्देह इति । विद्वद्देहारम्भकव्यतिरि-
क्तकर्मणामेव हि विषया निवृत्तिः । आरम्भकाणां तु विदुषो जीवन्मुक्तस्य
देहाभासजगद्वभासौ जैनयतामास्थाविरहिणा भोगाभासेनैव निवृत्तिः । उक्तं
हि व्यासेन—“ अनावृत्तकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः ” इति । “ योगेन
त्वितरे क्षपयित्वा संपश्यते ” इति च । श्रूयते च—“ तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्ये, अथ संपत्त्ये ” इति । अतो जीवन्मुक्तोऽतिवर्णाश्रमी विद्या-
संप्रदायमवर्तक इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

पुराऽपि नास्ति संसारदर्शनं परमार्थतः ।

कथं तद्दर्शनं देहविनाशावूर्ध्वमप्युत ॥ ७७ ॥

तस्माद्ब्रह्मात्मविज्ञानं इदं चरमविग्रहे ।

जायते मुक्तिदं शुद्धं प्रसादादेव मेऽच्युत ॥ ७८ ॥

देहनाशानन्तरं संसारदर्शने कैमुतिकन्यायमाह—पुराऽपीति । पुरा विश्व-
ममाप्तेन दर्शनं पश्चात् तदपि नास्तीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

सूत उवाच—

इत्येवमुक्त्वा परमेश्वरो हर-

स्वमीमयोऽभीष्टफलप्रदो नृणाम् ॥

त्रिलोचनोऽम्बासहितः कृपाकरो

न किञ्चिदप्याह पुनर्द्विजोचमाः ॥ ७९ ॥

निशम्य वेदार्थमशेषमच्युतः

प्रणम्य शंभुं शशिशेखरं हरम् ॥

प्रगृह्य पादाम्बुजमास्तिको हरिः

स्वमूर्ध्नि विन्यस्य करद्वयेन सः ॥ ८० ॥

अतिप्रसादेन शिवस्य केशवः

समस्तसंसारविवर्जितोऽभवत् ॥

प्रनृत्य देवोऽपि मुकुन्दसंनिधौ

पुनः सुरेन्द्ररसिलैः सभावृतः ॥ ८१ ॥

पुण्डरीकपुरमात्र शंकर-

स्तत्र सर्वगणनायकैः पुनः ॥

पुष्पराशिभिरहर्निशं मुदा

पूजितश्च जगवान्सत्तापतिः ॥ ८२ ॥

एवं सूतवचः श्रुत्वा मुनयो वेदविचमाः ।

प्रणम्य सूतं सर्वज्ञं सर्वदा करुणाकरम् ॥ ८३ ॥

तस्य शुश्रूषणे नित्यं मतिं चक्रुः समाहिताः ॥ ८४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिसंज्ञे

सुरुपसदनशुश्रूषामहिमकथनं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

न किंचिदिति । एकव्यस्य परिपूर्णत्वाद्व्ययान्तराभावात् ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिसंज्ञे सुरुपसदनशुश्रूषा-
महिमकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमोऽध्यायः)

-१-११-१-

मुप ऊचुः--

एवं महेश्वराज्ज्ञानं लब्ध्वा विष्णुः सनातनः ।

ततः किमकरोद्विद्वान्वद कारुण्यविग्रह ॥ १ ॥

सूत उवाच--

शृणुष्व तत्प्रवक्ष्यामि मुनयः संशितव्रताः ।

महादेवं नमस्कृत्य विष्णुर्ध्याय्यपुरं गतः ॥ २ ॥

लौकिकैर्देविकैः स्तोत्रैः स्तुत्याऽनुज्ञायवाप्य च ।

आरुह्य गरुडं विशा अमरैरखिलैर्हरिः ॥ ३ ॥

स्तुयमानो महाविष्णुर्दृष्टो वैकुण्ठमाप सः ।

ततस्तं सर्वलोकेशं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ४ ॥

श्रीपतिं भूपतिं विप्राः सुरा ब्रह्मपुरोगमाः ।

प्रणम्य दण्डवज्जुमी भक्त्या परमया सह ॥ ५ ॥

कृताञ्जलिपुटा भूत्वा प्रच्छुः पङ्कजेक्षणम् ।

देवा ऊचुः--

ॐ नमोऽस्मिन् भवता श्रुतमच्युत ॥ ६ ॥

* अयं श्लोकः (क) पुस्तके नास्ति ।

तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामो ब्रूहि नः संग्रहेण तत् ।

विष्णुरुवाच—

भवद्भिर्यच्छ्रुतं देवास्तद्धितं सर्वदेहिनाम् ॥ ७ ॥

तथाऽपि नाहं वक्ष्यामि शिव एव प्रवक्ष्यति ।

भवन्तः श्रद्धया सार्धं पुण्डरीकपुराभिधम् ॥ ८ ॥

तथा लक्ष्मं शनयाया अपि विद्याया देशिकविशेषनिबन्धनं क्षेत्रविशेषनिबन्धनं चोत्कर्षातिशयं वर्णयितुं पुण्डरीकपुरवासिनं शिवं मति जिज्ञासूनां देवानां विष्णुना मर्यापनं विवक्षुस्तदर्थं मुनीनां भक्षमवतारयति—मुनय ऊचु-
रिति । एवं महेन्द्रादिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्वराट्संज्ञस्व देवस्य हृत्सरोरुहमध्यगम् ।

दिने दिनेऽथवा पक्षे पक्षे वा मासि मासि वा ॥ ९ ॥

स्वराट्संज्ञेत्येति । शिवो हि पञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिरूपस्थूलशरीरमभिग-
म्यमानो विराट् । तद्व्यापकमपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिरूपं समदक्षकं शिङ्गशरीर-
मभिगम्यमानः स्वराट् । उभयकारणमव्याकृतमभिगम्यमानः सम्प्रादिति मध-
मखण्ड एकादशाध्याये वर्णितम् । तत्र स्वराट्संज्ञस्य देवस्य हृत्सरोरुहं हृदय-
पुण्डरीकं तन्मध्ये वर्तमानं पुरं पुण्डरीकपुरम् । “ हृदयमिति तस्माद्धृदयमिति
हृदि तेष आत्मा । अथ यदिदमस्मिन्महापुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्य ”

“ ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति ”

इतिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया यस्मिन्नेव शरीरम्वेशे शिवो नित्यं विशेषतः
संनिहितः स एव प्रदेशो हृत्पुण्डरीकम् । व्यापकस्य च स्वराट्शरीरस्य मध्ये
व्याघ्रपुरे शिवो नित्यं संनिहित इति तदेव स्वराजो हृत्सरोरुहं तन्मध्यगत-
मित्यर्थः ॥ ९ ॥

पठमासान्तेषु वाऽब्दान्तेष्वाशरीरविमोक्षणात् ।

दृश्यते प्राणिना येन श्रद्धया तस्य मुक्तिदम् ॥ १० ॥

अचिरात्सर्वपापघ्नं भोगदं भोगकामिनाम् ।

उपेत्य सुमहतीर्थं तपः कृत्वा सुदुश्चरम् ॥ ११ ॥

श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं सतारं सर्वसिद्धिदम् ।
 सर्वमन्त्रवरं नित्यं शतरुद्रीयमध्यगम् ॥ १२ ॥
 जपित्वा लक्षवेकं वा श्रीमद्भक्तभाषितम् ।
 हृष्ट्वा पञ्चाक्षरेणैव सतारेणाऽऽस्तिकाः सुराः ॥ १३ ॥
 पूजयध्वं महादेवं सुष्माकं करुणाकरः ।
 अम्बिकापतिरानन्दमहाताण्डवपण्डितः ॥ १४ ॥
 सर्वाधारवटच्छायाभिषण्णो भूतिभूषणः ।
 सोमार्धशेखरः सोमः सोमसूर्याभिलोचनः ॥ १५ ॥
 कपर्दी कालकण्ठश्रीर्विदयज्ञोपधीतवान् ।
 गङ्गाधरः सुप्रसन्नः सुस्मितो नागभूषणः ॥ १६ ॥
 दीर्घबाहुर्विशालाक्षस्तुन्दबन्धविराजितः ।
 हारकेयूरकटकनूपुरादिविभूषितः ॥ १७ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भस्माभारधरः श्रीमानेककुण्डलमण्डितः ।
 पवित्रपाणिर्भगवान्पुण्डरीकत्वगम्बरः ॥ १८ ॥
 कण्टिककिणिसंयुक्तकलकाञ्चीविराजितः ।
 सर्वाभरणसंयुक्तः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ १९ ॥
 गोक्षीरधवलाकारः कुन्देन्दुसदृशप्रभः ।
 संसारभयभीतानाभिकेनैवाभयप्रदः ॥ २० ॥

पुण्डरीकत्वगम्बरो व्याघ्राग्निवसनः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

अन्धेन पाणिना सर्वभक्तप्राणिपरिग्रहः ।
 तदन्यकरसंलग्नसंस्पृष्टमरुकध्वनिः ॥ २१ ॥

सर्वान्भक्तान्प्राणिनोऽभिमतवरसदानेन परिगृह्णात्यनुगृह्णातीति सर्वभक्तप्रा-
 णिपरिग्रहः । पञ्चाद्यम् ॥ २१ ॥

वामभागोर्ध्वपाणिस्थमहादीमहुताशनः ।

कृपयैवाऽऽत्ममायोत्थघोरापस्मारसंस्थितः ॥ २२ ॥

कृपयैवेति । स्वमाययोत्थितो यो घोरोऽपस्मारस्तं पादेनाऽऽकम्प्य वर्तत इति यत्तदपि तस्मिन्कृपयैव । पादरक्षणं स कृतार्थो भवत्वित्येव हेतुनेत्यर्थः ॥ २२ ॥

स्वस्वरूपमहानन्दप्रकाशापच्युतो हरः ।

प्रसन्नः सर्वविज्ञानमुपदेक्ष्यति स प्रभुः ॥ २३ ॥

सूत उवाच—

पुण्डरीकपुरमापुरास्तिकाः

श्रद्धयैव सह यत्र नृत्न्यति ॥

अम्बिकापतिरशेषनायक-

श्रद्धामौलिरखिलामरा मुदा ॥ २४ ॥

ततः सुराश्वेरुत्तीय सत्तमा

विलक्षणा भूतिविभूषिताश्विरम् ॥

व्रतानि दानानि तपांसि चाऽऽदरा-

न्मुनीश्वराः सर्वजगत्प्रिये रताः ॥ २५ ॥

पञ्चाक्षरं परममन्त्रमशेषवेद-

वेदान्तसारमतिशोभनमादरेण ।

जप्त्वा सुगः प्रणवसंयुतमम्बिकेशं

दृष्ट्वा सभापतिमशेषगुरुं प्रणम्य ॥ २६ ॥

यत एवं घोरापस्मारः पादेनाऽऽकम्प्य, अतएव महानन्दप्रकाशादपच्युतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

भक्त्याऽऽपूज्य महेश्वराख्यममलं मुक्तिप्रदं भक्तिदं

शक्त्या युक्तमतिप्रसन्नवदनं ब्रह्मेन्द्रपूर्वाः सुराः ।

नित्यानन्दनिरञ्जनामृतपरज्ञानानुभूत्या सदा
नृत्पन्नं परमेश्वरं पशुपतिं भवत्यैकलभ्यं परम् ॥ २७ ॥

लौकिकेन वचसा मुनीश्वरा
वेदिकेन वचसा च तुष्टुवुः ।

देवदेवमस्त्रिलार्तिहारिणं

ब्रह्मवज्रधरपूर्वकाः सुराः ॥ २८ ॥

मुनीश्वरा महेश्वरः समस्तदेवनापकः

सुरेश्वराग्निरीक्षणाग्निस्तपापञ्जरात् ।

अनुग्रहेण शंकरः प्रगृह्य पार्वतीपतिः

समस्तवेदशास्त्रसारभूतमुत्तमोत्तमम् ॥ २९ ॥

नित्यानन्देति । आत्मनः स्वभावभूतोऽपि ज्ञानन्दो दशाभेदेन द्विविधः । अनित्यो नित्यश्च । मायया नित्यमावृतः सञ्छुभकर्मावस्थापितविषयेन्द्रियसं-
प्रयोगजनितवृत्त्यभिव्यक्तलक्षणः स्फुरन्व्यञ्जकवृत्तिविनाशे पुनस्तिरोभवन्न-
नित्य इत्यर्थः । परशिवस्वभावभूतस्तु निरतिशयानन्दः कदाचिदप्यनावृतत्वा-
न्नित्यः । इत्थं ज्ञानमपि स्वभावभूतं मायया तिरोहितं सत्त्वृत्त्यभिव्यक्तम-
नित्यम् । शिवस्वरूपभूतं तु ज्ञानं मायापरनाम्नाऽऽज्जनेनानावृतत्वाच्च कदाचि-
दपि स्त्रियत इत्यमृतम् । क्षणिकेभ्यो वृत्तिज्ञानेभ्यो निरतिशयोत्कर्षात्तत्परं
ज्ञानं नित्यमखण्डकरसं वस्तवत्यन्तानुकूल्येन परमेवार्पदत्वादानन्द इति स्वरमे-
तरन्यवहारकारणमकाशतया ज्ञानमिति च व्यपदिश्यते । तस्य च स्वमका-
शस्य स्वभावभूतो यः प्रकाशः स एवावृत्तिरनुभवो नृत्यारय कारण-
मित्यर्थः । नृत्यस्य च परानन्दाभिनयात्मकत्वं वर्णितं मध्यमखण्डे द्वितीया-
ध्याये ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

प्रदर्शयन्नेश्वरः समस्तदेवसन्निधौ

स्वनर्तनं विमुक्तिदं महत्तरं महेश्वरः ।

समस्तलोकरक्षकं महात्मनां हृदि स्थितं

निरीक्षणार्हमेश्वरोऽकरोत्सत्तापतिः शिवः ॥ ३० ॥

पशुपतिताण्डवदर्शनात्सुराः

परममुदा विवशा विचेष्टिताः ।

पुनरमला महेश्वरं प्रणम्य

प्रियपदनं विनयेन संपुताः ॥ ३१ ॥

निरीक्षणार्हमिति । अनुयायिणां देवानामपरोक्षज्ञानजननलक्षणफल्यदेवो-
र्नृत्यमकरोदित्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पद्मच्छुः परमेश्वरं पशुपतिं पार्श्वस्थिताम्बापतिं

सर्वज्ञं सकलेश्वरं शशिधरं गङ्गाधरं सुन्दरम् ।

विज्ञानं निखिलाः सुराः श्रुतिगतं संसारदुःखापहं

निर्द्वन्द्वो भगवाद्दिशो गुरुगुरुः प्रोवाच कारुण्यतः ॥ ३२ ॥

ईश्वर उवाच—

वक्ष्यामि परमं गुह्यं विज्ञानं सुरसन्तमाः ।

गुह्यमाकं श्रद्धया सार्धं शृणुष्व तत्समाहिताः ॥ ३३ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥

आत्मा तावत्सुगं अस्ति स्वसंवेद्यो निरास्पदः ।

आनन्दः पूर्णचैतन्यः सदा सोऽहं न संशयः ॥ ३४ ॥

देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावे हि बहवो विप्रतिपन्नाः । अत-
एव नचिकेता ययं प्रति व्यतिरिक्तात्मसद्भाषसंशयमेव प्रथममुदाजहार—
“येयं प्रेतं विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनु-
शिष्टत्वायाऽहम्” इति । यमोऽपि तस्य दुरधिगमतामेव प्रथममाह—“देवै-
रत्रापि विचिकित्सितं पुरा नदि सुषिद्धमममुरेव धर्मः” इति । तदस्तिरूपमेव च
प्रथमतो ज्ञातव्यमित्याह तैत्तिरीयकश्रुतिः—“अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद । सन्तमेनं
ततो बिभुः” इति । काठकेऽपि—“अस्तीत्येवौपलब्ध्यस्य तत्त्वभावः प्रसीदति”
इति । अतः परमेश्वरो देवान्प्रत्यात्मनः सद्भावमेव तावदाह—आत्मा ताव-
त्सुगं अस्तीति । अस्ति तावत्स्यतत्तस्य स्वरूपप्रमाणप्रकारविशेषा अप्यग्रत-
एवोच्यन्त इति तावच्छब्दार्थः । स्वमसाधारणं रूपमाह—निरोस्पद इति ।
मायावत्कार्यजातं सकलमात्मारूपदम् । आत्मा तु “स भगवः कस्मिन्यतिष्ठति

इति स्वे महिम्नि” इति श्रुतेः स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वादनन्यास्पद इति । तदेव तस्यासाधारणं रूपमित्यर्थः । प्रमाणमाह—स्वसंवेद्य इति । “यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह” इति वाङ्मनसविषयातिवर्तिनि तस्मिन्भगवति स्वभावभूतः प्रकाश एव मुख्यं प्रमाणमित्यर्थः । ज्ञानातिरिक्तस्य जडत्वेन ज्ञानस्यैव स्वयंप्रकाशत्वात्तस्य च क्षणिकत्वात्तद्रूपस्याऽऽत्मनोऽपि तथात्वमिति भ्रमं व्युदस्यति—पूर्णचित्तस्य इति । वृत्त्यवच्छेदेन हि चैतन्यं क्षणिकमिव भवति । तदनवच्छिन्नं तु परिपूर्णं तन्नित्यमित्यर्थः । इत्थं दूरधिगमस्य प्रयत्नतोऽधिगमे फलमाह—आनन्द इति । इत्थमुक्तरूपस्य ज्ञातव्यस्य तत्त्वस्य ज्ञानुरात्मनः पृथक्त्वं वारयति—सोऽहमिति । प्राक्पृथग्भूतस्यैव जीवस्य शिवतादात्म्यमुपायैर्लभ्यमिति केचन भ्रान्ताः । यदाहुः—

“आ मुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ इति ।

तान्वारयति—सदेति । अत्रार्तीति सत्यत्वम् । स्वसंवेद्य इति ज्ञानत्वम् । पूर्ण इत्यनन्तत्वम् । आनन्द इति सुखत्वम् । सोऽहमिति प्रत्यक्त्वमिति रूपपञ्चकमुक्तम् । तेन सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मत्वबलक्षणेन रूपपञ्चकेनानृतजडान्त-वत्त्वदुःखानात्मत्वभ्रमव्युदासेनाखण्डेकरसं स्वरूपमुपदिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥३४॥

तस्य काचित्सुराः शक्तिर्मायारूपाऽस्ति विमोहिनी ।

विचारयेलायां साऽऽत्मा भवत्येव न चान्यथा ॥ ३५ ॥

इत्येकरसे तस्मिन्वस्तुनि कथं देहाभासजगदवभासाविति तत्राऽह—तस्य काचिदिति । तदाश्रितमायाविलासमात्रमेतत्तथात्वं च विचारजनितज्ञान-निवर्त्यत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदभेदेन सोऽप्यात्मा प्रलये जगैतः स्थितः ।

तस्मिन्प्रपञ्चसंस्कारः स्थितः सर्वः सुगोचराः ॥ ३६ ॥

प्राकृतप्रतिसंचरे तर्हि मायाया अपि नष्टत्वात्कुतः एनः प्रादुर्भाव इत्यत आह—तदभेदेनेति । प्रलसमरतप्रपञ्चा माया स्वप्रतिष्ठितत्वादनन्यानिर्विकल्प-केन चैतन्येन विविच्यमानाऽपि तादात्म्याप्यासात्मकाशेनैव प्रकाशमाना वर्तत एव । “अन्यक्तं हुरुपे ब्रह्मणिष्कले संमलीयते” इत्यपि विवेकाव-

१ क. स्व. म. व. “तत्पदं ह” । २ म. क. तत्पदिउभे । ३ क. “चाश्रितायां सा साऽऽत्मा” । ४ क. तस्मिन्प्रपञ्चे । ५ म. “मति स्थि” । ६ म. “तिष्ठितत्वा” ।

भासविरहमात्राभिप्रायमेवेति प्रपञ्चितं प्रथमखण्डे पञ्चमाध्याये । तदव-
स्थाया मायाया यथापूर्वं जगदुत्पत्तौ बीजमाह—तस्मिन्निति । परिपक्वस्य
कर्मणो भोगमदानेन क्षीणत्वादितरस्य चापरिपाकाद्योन्यः प्रपञ्चः सखलोऽपि
मायाश्रवणिते तस्मिन्नात्मानि लीनः संस्काररूपेण वर्तमानः पुनः सर्गस्य
बीजम् ॥ ३६ ॥

स्वभावादेव संशुद्धा वासना कर्मणा भवेत् ।

ततस्तत्सोभयुक्तात्माऽविक्रियोऽपि स्वभावतः ॥ ३७ ॥

संस्कारापरपर्यायवासनावशात्माहपरिपाकेण कर्मणा शुद्धा कार्याभिमुख्यं
प्रापिता भवतीत्यर्थः । परिपक्वस्य हि कर्मणः स्वभाव एव स यद्वासनाक्षो-
भकत्वम् । कूटस्थनित्यतया स्वतो निर्विकारेणापि विकृतवासनासंयोगादिका-
रमिव शक्तेनाऽऽत्मना शोभं कार्याभिमुख्यं नीयत इत्याह—ततस्तत्सो-
भेति ॥ ३७ ॥

क्षोभकः कालतत्त्वस्य पुनः कालेन संयुतः ।

ईक्षणं पूर्ववदृष्ट्वा पुनर्ब्रह्मादिकं जगत् ॥ ३८ ॥

“कालो मायात्मसंयन्धः” इत्युक्तलक्षणः कालः । ईक्षणमिति । काल-
कर्मयुक्तात्माऽऽत्मा “स ईक्षते लोकांश्च सृजा इति” इत्यादिश्रुत्युक्तपरिपाट्या
प्राक्तनसर्गपरम्परासदृशमेव सर्गं करोति । “सूर्योचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमक-
ल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः” इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

सृष्ट्वाऽनुप्राप्य तन्मोहात्सुराः संसारमण्डले ।

ज्ञेयज्ञावादिकेऽशुद्धे स्वमतुल्ये महत्तरे ॥ ३९ ॥

अनाद्यन्तेऽवशो भूत्वा सुराः कर्मानुरूपतः ।

विचित्रां योनिमासाद्य सुखदुःखादिपीडितः ॥ ४० ॥

सृष्ट्वाऽनुप्राप्येत्यादि । मायातीतः परमात्मा प्राणिकर्मधेरणाजनितलीलासर्ग-
प्रवृत्तौ विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकः स्रष्टा भूत्वा राजसतामसमायामयं भोक्तृ-
भोग्यलक्षणं प्रपञ्चं सृष्ट्वा तत्तादात्म्याभिमानं तदनुप्रवेशं च विधाय सुखदुःख-
मयं संसारमनुभवति । “इदं सर्वमस्मृजत तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इत्या-
दिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

१ क. ग. घ. “स्थामा” । २ घ. “पर्यायसह” । क. ख. ग. “पर्याया वा” । ३ क. घ.
“तद्गतालोका” । ४ घ. “दिवं च स” ।

पूर्वजन्मार्जितात्पुण्यान्नरो भूत्वा महीतले ।
 मत्प्रसादेन वेदोक्तं कर्म कृत्वा विशुद्धधीः ॥ ४१ ॥
 विचार्य सर्वं दुःस्वायमनित्यं सारवर्जितम् ।
 विरक्तो मोक्षमाकाङ्क्षन्मोक्षोपायं महत्तरम् ॥ ४२ ॥
 वेदेन दर्शितं स्रम्यक्संपायास्मत्प्रसादतः ।
 आत्ममात्रां परां मुक्तिं प्राप्नोत्यात्मा स्वयं सुराः ॥ ४३ ॥
 इत्थं सैसरतो जीवस्यात्यवर्गप्रक्रियामाह—पूर्वजन्मोत्पादि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥

सर्वेषामात्मविज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः ।
 ज्ञानादन्यत्सुराः सर्वं विज्ञानरथैव साधनम् ॥ ४४ ॥
 ज्ञानकर्मणोरुभयोक्तत्वात्समसमुच्चयभ्रमनिवर्तनाय क्रमसमुच्चय इत्याह—
 सर्वेषामिति ॥ ४४ ॥

तत्र शान्त्यादिकं सर्वमिहैव ज्ञानसाधनम् ।
 मम स्थाने मृतिः शुद्धे धाराणस्यादिके सुराः ॥ ४५ ॥
 अयोग्यानां च योग्यानां नराणां मरणात्परम् ।
 विशुद्धब्रह्मविद्यायाः साधनं सुरसत्तमाः ॥ ४६ ॥
 श्रीमत्पञ्चाक्षरो मन्त्रो मन्त्राणामुत्तमोत्तमः ।
 मार्गाणां वेदमार्गश्च प्राप्यानां मुक्तिरुत्तमा ॥ ४७ ॥
 देवतानामहं मुख्यः स्थानानां सुरसत्तमाः ।
 मम स्थानानि मुख्यानि तेषां धाराणसी तथा ॥ ४८ ॥
 श्रीकालहस्तिरौलाख्यं श्रीमद्वृद्धाचलान्निधम् ।
 पुण्डरीकपुरं तद्वच्छ्रीमदल्मीकमुत्तमम् ॥ ४९ ॥
 वेदारण्यसमाख्यं च स्थानं मुख्यं सुरोत्तमाः ।
 एषां मुख्यतमा ख्याता श्रीमद्वाराणसी पुरी ॥ ५० ॥

पुण्डरीकपुरमप्यतिप्रियं

वित्तं सत्सुरसत्तमा मम ।

भुक्तिमुक्तिकरमाशु देहिनां

भक्तिलभ्यमतिशोभनं सदा ॥ ५१ ॥

विदुषामुपायमभिधाय विद्वद्विद्वत्साधारणमुपायमाह—यमं स्थान इत्यादि
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अरमाभिः सुरसत्तमा अभिहितं विज्ञानमत्यद्भुतं

युष्माकं मुनिपुंगवैरपि तथा सर्वार्थपारं गतैः ।

मज्जकैरतिशोभनं पुरवरं संसेवनीयं नरै-

र्मुक्त्यर्थं परमास्तिकैरिति परा साध्वी श्रुतिर्वक्ति हि ॥ ५२ ॥

सूत उवाच—

एवं महेश्वरः साक्षाच्छ्रीमद्ब्रह्मसत्तापतिः ।

देवदेवो जगन्नाथः पशुपाशविमोचकः ॥ ५३ ॥

आम्नायान्तैकसंवेद्यः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ।

अध्विकासहितः श्रीमान्प्रोवाच ज्ञानमुत्तमम् ॥ ५४ ॥

देवाश्च ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तोत्थं विमुक्तिदम् ।

श्रुत्वा सर्वेश्वरं विप्राः प्रणिपत्य महीतले ॥ ५५ ॥

लौकिकैर्बैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा भक्त्या सत्तापतिम् ।

पूजां प्रचक्रिरे देवाः श्रीमत्पञ्चाक्षरेण वै ॥ ५६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिस्रष्टे व्याघ्र-

पुरे देवोपदेशकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

साध्वी श्रुतिरिति । “ स भगवः करिमुन्प्रसिद्धित इति वरणायाम् ” इत्या-
दिकेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिस्रष्टे व्याघ्रपुरे देवोपदेशक-
थनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अथ नवमोऽध्यायः ।)

—१+४+१—

मुनय ऊचुः—

भवता सर्वमारूपातं संक्षेपाद्विस्तरादपि ।

भवत्प्रसादादस्माभिर्विज्ञातं च विचक्षण ॥ १ ॥

तथाऽपि देवदेवस्य शिरस्य परमात्मनः ।

विश्वाधिकस्य रुद्रस्य ब्रह्मणः सर्वसाक्षिणः ॥ २ ॥

नर्तनं द्रष्टुमिच्छामः शंकरस्याश्विकापतेः ।

अतः कारुण्यतोऽस्माकं तदुपायं वदाद्भुतम् ॥ ३ ॥

उक्तैर्मुक्त्युपायजातमध्ये भगवन्वृत्त्यदर्शनस्यैव सुकरत्वं सुलभत्वं महाफलत्वं च निश्चिन्वतां मुनीनां तदुपायगोचरं मन्त्रमवतारयति—भवता सर्वमिति ।
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

सूत उवाच—

शृणुष्वं तत्प्रवक्ष्यामि श्रद्धया वेदवित्तमाः ।

पुरा नन्दीश्वरं धीमानपृच्छच्छौनको मुनिः ॥ ४ ॥

सोऽपि कारुण्यतः श्रीमन्नन्दी वेदविदां वरः ।

शौनकायावधीकृत्वा महादेवं घृणानिधिम् ॥ ५ ॥

नन्दिकेश्वर उवाच—

कैलासे संध्ययोः शंभुः करोत्पानन्दनर्तनम् ।

तच्छिवा केवलं पश्यत्यन्यस्तत्र न पश्यति ॥ ६ ॥

पृष्ठमुपायं ह्यवाणः सूतस्तत्र प्रत्ययदाहर्थाय पुरावृत्तमुदाहरति—पुरेत्यादि ।
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुण्डरीकपुरे रुद्रः शौनकाऽऽनन्दनर्तनम् ।

श्रीमद्भक्तसभामध्ये करोति भगवान्सदा ॥ ७ ॥

कैलासे नित्यं सतोऽपि नर्तनस्य दर्शनं दुर्लभमिति यत्र स्थाने सुलभं
तदाह—पुण्डरीकपुर इति ॥ ७ ॥

तत्रापि शौनकाम्बाऽपि स्कन्दो विघ्नेश्वरोऽपि च ।

क्षेत्रपालो मया सार्धं पश्यत्यन्यो न पश्यति ॥ ८ ॥

अम्बाऽपि गौर्यपि ॥ ८ ॥

येषां प्रसादो देवस्य शौनकास्ति महत्तरः ।

ते प्रपश्यन्ति तत्रैव महानर्तनमैश्वरम् ॥ ९ ॥

तस्मात्प्रसादसिद्ध्यर्थं शौनक श्रद्धया सह ।

पुण्डरीकपुरं गत्वा रवौ चापस्थिते सति ॥ १० ॥

आर्द्रायां प्रातरेव त्वं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

शिवगङ्गातिथे तीर्थे स्नानं कृत्वा महत्तरं ॥ ११ ॥

यथाशक्ति धनं धान्यं दत्त्वाऽन्येद्वाऽनसूयेव ।

उपोष्य दिनमेकं वा श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ १२ ॥

भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।

श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं जपित्वाऽप्युतमाददात् ॥ १३ ॥

दिने दिने मुनेऽब्दान्ते स्नानं कृत्वा यथा पुरा ।

प्रणम्य देवभीशानं श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ १४ ॥

पुनर्नित्यं महाभक्त्या श्रीमद्विष्णुसत्तापतिम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ १५ ॥

श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं जपित्वा पूर्वदत्पुनः ।

वत्सरान्ते यथाशक्ति धनं दत्त्वा सप्तापतेः ॥ १६ ॥

पूजां पञ्चाक्षरेणैव कुरु श्रद्धापुरःसरम् ।

पुनः प्रसादस्ते तस्य भविष्यत्येव शौनक ॥ १७ ॥

बहवो देवदेवस्य नृपमत्र प्रसादतः ।

दृष्ट्वा स्ववाङ्मिलितं सर्वं प्राप्तवन्तो मुनीश्वराः ॥ १८ ॥

सूत उवाच—

एवं नन्दीशवचनं श्रुत्वाऽसौ शौनको मुनिः ।

सर्वं कृत्वा क्रमेणैव श्रद्धया मुनिञ्चमाः ॥ १९ ॥

प्रसादेन महेशस्य नर्तनं सर्वसिद्धिदम् ।

दृष्ट्वा दत्तसन्नामध्वे भवान्सा सह शौनकः ॥ २० ॥

अतीव प्रीतिमापन्नः स्तेनिः स्तुत्वा यथाबलम् ।

भक्त्या परवशो भूत्वा किञ्चित्कालं महामुनिः ॥ २१ ॥

षुण्ढरीकपुरे दर्शनलाभोपायमाह—येषामिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

पुनश्च दृष्ट्वा देशं नृत्तवन्तं देवनायकम् ।

प्रसादेन स्वयं विष्णो अकरोद्दण्डनर्तनम् ॥ २२ ॥

देवदेवोऽपि संतुष्टः शौनकाय द्विजोत्तमाः ।

प्राह गम्भीरया वाचा शौनकं त्वं महामुने ॥ २३ ॥

दण्डनर्तनमिति । दण्डप्रणायैः सहितं हर्षोत्कर्षनिमित्तवञ्चमदृष्टं श्रुत्वा-
त्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

वेदानामादिभूतस्य ऋग्वेदस्य यमाऽऽज्ञया ।

भव निर्वाहकस्तत्र शाकल्यस्य विशेषतः ॥ २४ ॥

एवमाज्ञापितस्तेन शिवेन मुनिसत्तमः ।

शौनको भगवान्निप्रास्तथा निर्वाहकोऽभवत् ॥ २५ ॥

भव निर्वाहक इति । अत एव महाव्रते होतृप्रयोगस्य निर्वाहः शौनकेन
कृतः । शाकल्यस्येति । शाकल्यकृतपदविभागानुसारेण हि शौनक ऋग्विधान-
बृहदेवतामहाव्रतप्रयोगादिग्रन्थानकार्षीदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

तस्य शिष्यस्तु विधेन्द्रास्तद्वाक्यादाश्वलायनः ।
 पूर्वोक्तेनैव मार्गेण भगवन्तं त्रियम्बकम् ॥ २६ ॥
 श्रीमद्वसन्तामध्ये नृत्यन्तं देवनायकम् ।
 दृष्ट्वा प्रणम्य मेधावी प्रसादेन शिवस्य तु ॥ २७ ॥
 अभवत्सूत्रकृदिशः शाकल्यस्य महामुनिः ।
 एवं पूर्वोक्तमार्गेण श्रद्धया बहवो जनाः ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा दक्षसन्तामध्ये नर्तनं शंकरस्य तु ।
 कृतार्था वेदविच्छेष्टा अभवत्तच्चिरेण तु ॥ २९ ॥
 तस्मान्मन्त्रतोऽपि पुरोक्तदर्शना

शिवस्य नृत्तं शिवया निरीक्षितम् ॥

दृष्ट्वा महेशस्य हरस्य शूलिनः

प्रसादमात्रेण विमुक्तिमागिनः ॥ ३० ॥

भवत परमतत्त्वप्राप्त्युपायो सपोक्तः

सकलगुरुवराणामुत्तमो व्याससंज्ञः ॥

अवददतिरहस्यं मे पुरा श्रद्धयैव

प्ररगुणनिधानः पञ्चनाभांशभूतः ॥ ३१ ॥

एवमुक्त्वा मुनिन्द्रेभ्यः सूतः पौराणिकोत्तमः ।

कृष्णद्वैपायनं व्यासं सस्मार श्रद्धया सह ॥ ३२ ॥

न केवलं स्वयमकार्षीत् । किंतु स्वशिष्यमाश्वलायनमपि तथाकरणे निपु-
 क्तवान् । स आश्वलायनोऽपि तथा कृतवानित्याह—तद्वाक्यादाश्वलायन
 इत्यादि ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्महाकारुणिकोत्तमः ।

कृष्णाजिनी सोत्तरीय आपदेन विराजितः ॥ ३३ ॥

भस्मोज्ज्वलितसर्वाङ्गः शुद्धतिर्यङ्निपुण्ड्रधृतः ।

रुद्राक्षमालाभरणो जपन्पञ्चाक्षरं मुदा ॥ ३४ ॥

शिष्यैस्तादृग्विधैर्युक्तो महात्मा स्वयमागतः ।

ते दृष्ट्वा परमप्रीत्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ३५ ॥

सूतः स्वशिष्यैर्मुनिभिः सह सत्पवतीसुतम् ।

तत्पादपङ्कजद्वंद्वं निधाय शिरसि क्रमात् ॥ ३६ ॥

चक्षुषोर्हृदये चैव संतोषाद्ब्रह्मदस्वरः ।

पादप्रक्षालनं कृत्वा पवित्रं तज्जलं पुनः ॥ ३७ ॥

आपादेनेति । “ आपादो प्रतिनां दण्डः ” इति इलासुधः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पीत्वा यथार्हं संपूज्य व्यासं शिष्यगगावृत्तम् ।

तद्वाक्यं वेदवत्तत्त्वं स्वशिष्यान्वेदयितवान् ॥ ३८ ॥

तद्वाक्यं व्यासवाक्यम् ॥ ३८ ॥

श्रावयित्वा महाभीमान्सह तेनास्त्रिलैरपि ।

श्रीमद्व्याघ्रपुरं दिव्यमवाप पुरुषार्थदम् ॥ ३९ ॥

पुनः सर्वे मुनिश्रेष्ठा वेदव्यासपुरोगमाः ।

चापि सूर्ये स्थिते रीद्रे नक्षत्रे श्रद्धया सह ॥ ४० ॥

व्याघ्रपुरमभाषेऽ(वा)जितयनक्षत्र(येनेद)म् । रीद्रे नक्षत्र आर्द्रायाम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

स्नानं कृत्वा महातीर्थं शिवगङ्गानभिधे वरे ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥ ४१ ॥

उपोष्यैकं दिनं दृष्ट्वा श्रीमूलस्थाननायकम् ।

श्रद्धाक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य धरणीतले ॥ ४२ ॥

पङ्क्षरेण मन्त्रेण श्रीमूलस्थाननायकम् ।

समाराध्यायुतं नित्यं जपित्वा मन्त्रमुत्तमम् ॥ ४३ ॥

यत्सरान्ते च तीर्थेऽस्मिन्स्नानं कृत्वा महत्तरे ।
 प्रदत्त्वाऽऽपूज्य देवेशं श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ ४४ ॥
 ततः सभापतिं नित्यं प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।
 मन्त्रं पृथक् नित्यं जपित्वाऽयुतमादरात् ॥ ४५ ॥
 यत्सरान्ते धनं दत्त्वा ब्राह्मणानां यथाबलम् ।
 श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव सतारेण महेश्वरम् ॥
 पूजयामासुरत्यन्तं श्रद्धयैव सभापतिम् ॥ ४६ ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान्महेश्वरो
 मुनीश्वराणामपि दृष्टिगोचरः ।
 प्रसृत्यमानोऽग्रेऽवदम्बिकापतिः
 समस्तवेदान्तसभापतिः शिवः ॥ ४७ ॥
 व्यासादयो वेदविदां वेदा हरं
 दिवाकराणां शतकोटिकोटिभिः ।
 समानतेजस्कमतीव निर्भलं
 विशालक्षस्थलमार्तिहारिणम् ॥ ४८ ॥
 दृष्ट्वा प्रसादेन महत्तरेण ते
 प्रणम्य सर्वे भुवि दण्डवत्पुनः ।
 प्रजल्प्य भक्त्या विवशा विचेष्टिता
 निवृत्तबन्धा अभवन्प्रसादतः ॥ ४९ ॥
 पुष्पवृष्टिरभवनमहत्तरा
 स्थस्तिमङ्गलपुरःसराऽपि च ।
 काहलादिरवपूरितं जग-
 चोपिता अपि सुरासुरा जनाः ॥ ५० ॥

आगता अपि सुरासुरा जना

अप्सरोभिरखिलैरनुचमैः ।

शंकरश्च भगवान्सतापतिः

सर्वलोकहितकाम्पयाऽम्बया ॥ ५१ ॥

सह परिकरबन्धं वेदगन्धेन कृत्वा

निखिलभूवननाथो नीलकण्ठस्त्रिनेत्रः ।

सकलजनसमूहैः सेव्यमानः स्वभक्तै-

स्तनयपुत्रमलयुक्तो नन्दिनाऽऽनन्दिनेन ॥ ५२ ॥

महोत्सवविनोदेन भगवान्परमेश्वरः ।

पुण्डरीकपुरं दिव्यं प्रादक्षिण्यक्रमेण सः ॥ ५३ ॥

चारिता शिवगङ्गायां शंभुस्त्राण्डवमण्डितः ।

स्नानं कृत्वा दक्षी तीर्थं सर्वेषां प्राणिनां हरः ॥ ५४ ॥

सुरासुरादयो यस्मिन्निश्वसन्निधौ वरे ।

श्रद्धया संनिधौ तस्य स्नानं कृत्वा यथाबलम् ॥ ५५ ॥

धनं धान्यं च वस्त्रं च तिलं गां भूमिमुत्तमाम् ।

प्रदत्ता शिवभक्तैः शंकरं शशिभूषणम् ॥ ५६ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

नीलकण्ठं विरूपाक्षं तुष्टबुधं सुरादयः ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतोत इषवे नमः ॥ ५७ ॥

नमस्ते अस्तु धन्वने कराभ्यां ते नमो नमः ।

या ते रुद्र शिवा तनूः शान्ता तस्यै नमो नमः ॥ ५८ ॥

नमस्ते रुद्र मन्यव इति । रक्षायां साक्षादुपकरणत्वेन रुद्रसंबन्धिभ्यो मन्यु-
श्चतुर्वीणहस्तभ्यो नमस्कारः । मन्युरिह स्वपरिपान्थिविषयः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

नमोऽस्तु नीलश्रीवाय सहस्राक्षाय ते नमः ।

सहस्रपाणये तुभ्यं नमो भीडुष्टमाय ते ॥ ५९ ॥

कपर्दिने नमस्तुभ्यं कालरूपाय ते नमः ।

नमस्ते व्याऽऽत्तशस्त्राय नमस्ते शूलपाणये ॥ ६० ॥

भीडुष्टमाय श्रेष्ठतमाय ॥ ५९ ॥ ६० ॥

हिरण्यपाणये तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ।

नमस्ते वृक्षरूपाय हरिकेशाय ते नमः ॥ ६१ ॥

हरिकेशाय हरितवर्णकेशाय ॥ ६१ ॥

पशूनां पतये तुभ्यं पथीनां पतये नमः ।

पुष्टानां पतये तुभ्यं क्षेत्राणां पतये नमः ॥ ६२ ॥

एष्टानामिति । भावे निष्ठा । एष्टानां वाक्छिन्नान्छिन्नादीनां दशएष्टीनां पतये ॥ ६२ ॥

आतताविस्वरूपाय वनानां पतये नमः ।

रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमः ॥ ६३ ॥

आतताविस्वरूपायाऽऽत्तेनाधिष्ठेन धनुषा जगदपतीत्याततायी । अन्ते-
र्गिनिः । तस्मै । तिष्ठति पातीति स्थपतिस्तस्मै ॥ ६३ ॥

नमस्ते मन्त्रिणे साक्षात्कक्षाणां पतये नमः ।

ओषधीनां च पतये नमः साक्षात्परात्मने ॥ ६४ ॥

कक्षाणां कक्षा गहना देशगहना भाषागहना धर्माधर्मादिगहनास्तेषां पतये ।
यद्वा गिरिनदीगह्वरगुल्मादयश्च कक्षास्तेषां स्वाग्निने तत्र स्थितानां वा रक्ष-
काय ॥ ६४ ॥

उद्धिर्घोषाय देवाय पत्नीनां पतये नमः ।

सत्त्वानां पतये तुभ्यं धनानां पतये नमः ॥ ६५ ॥

सहमानाय शान्ताय शंकराय नमो नमः ।

आधीनां पतये तुभ्यं व्याधीनां पतये नमः ॥ ६६ ॥

उद्योगोपाय । उच्छिन्नतन्त्राद्योच्छिन्नतरतोपाय । पक्षीनाम् “ एकेभैकरथा
त्र्यम्बा पत्तिः ” इत्यमरः । तासां पतये । सत्त्वानां सह सीदतां महाभ्रमथम-
णानां पतये ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

ककुभाय नमस्तुभ्यं नमस्तेऽस्तु निषङ्गिणे ।

स्तेनानां पतये तुभ्यं कृत्रिमाय नमो नमः ॥ ६७ ॥

ककुभाय । ककुभो दिशौ वासत्वेनास्य सन्तीत्यर्थआदित्यादौ च, तस्यै
॥ ६७ ॥

तस्कराणां नमस्तुभ्यं पतये पापहारिणे ।

वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः ॥ ६८ ॥

वञ्चते गच्छते वचिर्गत्यर्थः । परिवञ्चते परितः सर्वत्र गच्छते । स्तायू-
नाम् । छद्मचारिणो ये बलादीनपहरन्ति कपटसाधुवेषारते तापवः “ उत्त-
रमेनं वक्ष्यमिं न तायुम् ” इत्यादौ दर्शनात् । तत्र वा सकारलोपः । अत्र वा
सकारोपजनस्तेषां पतये ॥ ६८ ॥

नमो निचेरवे तुभ्यमरण्यपतये नमः ।

उष्णीषिणे नमस्तुभ्यं नमस्ते परमात्मने ॥ ६९ ॥

विस्तृताय नमस्तुभ्यमासीनाय नमो नमः ।

शयानाय नमस्तुभ्यं सुषुप्ताय नमो नमः ॥ ७० ॥

प्रवृज्जाय नमस्तुभ्यं स्थिराय परमात्मने ।

सप्तारूपाय ते नित्यं सप्तापाः पतये नमः ॥ ७१ ॥

नमः शिवाय साम्बाय ब्रह्मणे सर्वसाक्षिणे ॥ ७२ ॥

सूत उवाच—

एवं सुरासुरैरन्यैः शंकरोऽभिद्वृतः पुनः ।

कृत्वा प्रसादं सर्वेषां तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥ ७३ ॥

अस्य तीर्थस्य माहात्म्यं स्थानस्यास्य सप्तापतेः ।

यो वेत्ति श्रद्धया मुक्तिः सिद्धा तस्य महात्मनः ॥ ७४ ॥

यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि मुक्तिखण्डमिमं सदा ॥

स साक्षान्मुक्तिमाप्नोति प्रसादेन सत्तापतेः ॥ ७५ ॥

नमो व्यासाय गुरवे मम विज्ञानदायिने ॥

नमः शिवाय सोमाय साक्षिणे प्रत्यगात्मने ॥ ७६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्ड ईश्वर-
नृत्यदर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

निवेरये निभृतं नितरां चरणशीलाय ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासश्रीकियाशक्तिपरमभक्तश्रीमडयम्बकपादात्मसेवा-
परायणेनोपनिषद्मार्गप्रवर्तकेन श्रीमाधवाचार्येण विरचितायां
सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्ड ईश्वरनृत्यदर्शनं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

समाप्तिमगमदेतचृतीयं मुक्तिखण्डम् ।

सूतसंहितायस्वण्डव्यान्तर्गतश्लोकवचरणवर्णनिक्रमः ।

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अ		अज्ञाने सति संसारः	१३९
अकर्ताऽहमभोक्ताऽहं	२४३	अतत्त्वं भ्रान्तिगुत्सुख्य	३४
अकर्त्रात्मानुसंधानात्	९८	अतिप्रसादेन शिवस्य केशवः	३०७
अकामकृतशेषस्य	१६१	अतिवर्णाश्रमी रूपं	३०५
अकारं तु स्मरेत्पश्चात्	२१६	अतिवर्णाश्रमी वेति	२८६
अकारो भगवान्प्रज्ञा	२४०	अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः	२८६
अक्षयूतविनोदश्च	२९५	अतिवर्णाश्रमी साक्षात्	२८६
अक्षमालाधरं देवं	२३७	अतीव प्रीतेमापन्नः	३२०
अक्षमालाधरं शुभं	२६९	अतीव शुद्धचिन्तानां	२६०
अक्षरो दहरः साक्षात्	२५३	अतीव श्रद्धया सार्धम्	२७३
अगस्त्येन च रक्षार्थं	६१	अतीवाऽऽज्ञापयामास	३२
अग्नयश्च तथा लोकाः	२४०	अत्यन्तं प्रीतवानस्मि	२५५
आधिकार्यपरित्यागं	१६३	अत्यन्तमलिनो देहः	२०६
अग्निना वर्षते मज्जा	१७८	अत्यन्तापरमां मूर्तिम्	२७०
अग्निरेत्यादिभिर्मन्त्रैः	१५६	अत्यल्पोऽपि यथा बह्विः	२४३
अग्निरेकेन विमेन्द्राः	८४	अत्युन्नोऽतिप्रसन्नश्च	२४९
अग्निवर्णां सुरां तप्तां	१६१	अत्रैव मरणं प्राप्तः	२७६
अग्निवर्णां जपावर्णः	२४८	अतः संसारनाशाय	५५
अग्निष्टोमादिकं सर्वं	१०२	अतः सर्वमनुध्याणां	७०
अग्निहोत्रसमुत्प्रेन	१४३	अथ तेषां प्रसादार्थं	२५
अग्नीनां धाय विधिवत्	१४८	अथर्वशिरसां देवं	२४
अग्नयेन च महेशानं	२२९	अथवाऽऽकाशमध्यस्थे	२३२
अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णम्	१८१	अथवाऽऽर्धान्तिमारोप्य	१५३
अङ्गष्टाभ्यामुभे ओत्रे	२१९	अथवा चित्तकालुष्यात्	२६८
अङ्गष्टावपि धृष्टीयात्	२१३	अथवा तव वरुणामि	२२९
अचिरात्सर्वपापघ्नम्	३०९	अथवा मलिनस्तत्र	२७०
अज्ञत्याक्षेव हेतुः स्यात्	२०	अथवा मुनिशार्दूल	१६१
अज्ञानपाशवद्धत्यात्	२२३	अथवा योगिनां श्रेष्ठ	२४०
अज्ञानवाचकं कर्म	२६६	अथवा विष्णुमन्यक्तम्	२३७
अज्ञानमलपङ्कं यः	२०२	अथवा सपिदानन्दं	२३५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठक्राः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठक्राः
अथवाऽई हरिः साक्षात्	२३३	अथ वा सण्डुलं वाऽपि ...	१६७
अथातः समवस्थामि १४२, १४६,	१४६	अक्षदानपरः श्रीमान्	२७५
१५०, १५४, १६०, १६६, १७२,	१७२	अक्षपानं तथा बलं ...	६०
१७७, १८६, १९९, २०२, २०७,	२०७	अक्षपानमदानं च	५९
२१५, २२४, २२८, २३१, २३८,	२३८	अन्यदीये तृणे रत्ने	२०४
२६४, २७७, २८४, २९७, २९३,	२९३	अन्यानि यानि कर्माणि ...	१४७
अथाभ्यन्तरपूजाया	५४	अन्यान्नुपपन्नानि ...	८
अथैषां पुरतः श्रीमान्	३५	अन्यास्तु बुद्धिपूर्वं चेत् ...	१६४
अदृश्यं दृश्यमन्तस्थम् ...	२३६	अन्येन पाणिना सर्व- ...	२१०
अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा ...	२१	अन्येषामपि सर्वेषां	९०
अधमोऽन्युत धैर्यस्य ...	२८५	अन्येषामपि सर्वेषां	३३
अधधोर्ध्वं स्थिता नाडी ...	१८९	अन्येषामपि सर्वेषां	६९
अध्येष्यामि सदा वेदान्	१८१	अन्येषु तारतम्येन ...	२८८
अनन्तममलं नित्यम्	२३५	अपरोक्षं पितुर्लभे ...	२७५
अनन्तानन्दशोषाम्बु- ...	३	अपरोक्षमवाप्याऽऽशु ...	३०४
अनन्तानन्दमोक्षारुच- ...	१३६	अपानमूर्ध्वमाकृष्य ...	२१९
अनन्तो वेदवेद्यस्य	१४	अपानारुच्यस्य वायोस्तु ...	१९१
अनया देवदेवस्य	७९	अपानो वर्तते नित्यम् ...	१९०
अनायन्तेऽवशो भूत्वा ...	३१५	अपानपरं ब्रह्म	१९६
अनायासेन संसारात्- ...	६३	अपृच्छधैर्यमीशानम् ...	२५४
अनायासेन संसारात् ...	२८४	अप्रच्युतात्मभावेन ...	८२
अनुकम्पा दया सैव ...	२०५	अप्रमेयाय शान्ताय ...	८९
अनुगृह्यावर्षादिषाः	२५३	अप्सरोगणसंकीर्णा ...	१२४
अनुवर्तते मनसा	१४४	अभक्ष्यभक्षणश्रद्धा ...	२९५
अनेककोटिभिः कल्पैः ...	२५२	अभक्ष्यभक्षणश्रद्धाः ...	३२१
अनेकजन्मसंसिद्धैः ...	२५१	अभिक्षत्तेषु सर्वेषु ...	१४५
अनेकजन्मान्नितपुण्यकर्मणा ...	३०३	अभेदेन स्थितिं याति ...	७८
अनेन विधिना युक्तः ...	१६२	अमन्यत परं सर्वं ...	९५
अनेन विधिना युक्तः ...	२१४	अमन्यतास्य वेदज्ञा ...	९५
अनेनाचार्यसंग्रस्तु ...	११८	अमावास्या तदा प्रोक्ता ...	१९३
अनेनैवाऽऽत्मनो ज्ञानम् ...	२६४	अमावास्यां मुनिश्रेष्ठ ...	१६७
अन्तर्बहिः वेदज्ञाः ...	९१	अम्बिकापतिमीशानं ...	१७
अन्तर्यामीति वेदेषु ...	१०६	अम्बिकायाः प्रियोऽयर्थ ...	३०५
अन्नं दद्याद्यथाशक्ति ...	१६७	अम्बिकासहितो नित्यं ...	८५

श्लोकावच्छरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावच्छरणानि	पृष्ठाङ्काः
अयं धाता विधाता च ...	३४	अवाप्य वेदतीर्थारुधे ...	२७३
अयं ब्रह्मा शिवो विष्णुः	१८३	अविज्ञायाऽऽत्मसन्नायम् ...	१२०
अयं स भगवानीशः ...	१८३	अविज्ञायैतमात्मानं ...	३४
अयं साक्षान्महायोगी	१७	अविद्या पञ्चपर्याया ...	९४
अयत्नेन विमुच्येत ...	७२	अविरक्तो गृही चान्ते ...	१४९
अयनं द्वेऽयने वर्षे	७५	अवैदिकाय विधाय ...	२०८
अयमात्माविद्यामात्मा ...	८४	अवैदिकैश्च पापिष्ठैः	२५२
अयसा निर्मिता कान्ताम्	१७४	अव्यक्तात्कालपाकेन ...	१३७
अयोग्यानां च योग्यानां	३१६	अज्ञातानामरक्षा च ...	२९६
अर्कवारे चतुर्दश्याम्	१२१	अज्ञान्यः स्वानुभूत्या च ...	२६३
अर्कवारे तथा विमाः	१२९	अज्ञरीरं शरीरेषु ...	१९७
अर्कवारे तथाऽष्टम्यां	६३	अज्ञरीरो महानात्मा ...	२२३
अर्कवारेऽप्यमावास्यां ...	७१	अज्ञुद्धो जायते भूमौ ...	२७०
अर्कवारे भृगोर्वारे	१३०	अभ्युत्थारूपनं कार्यम् ...	१५९
अर्कवारे यथाऽऽष्टम्याम्	१३०	अष्टमकृतिरूपा सा ...	१८८
अर्घ्यं दत्त्वा मुनिश्रेष्ठाः ...	४२	असंख्या विलयं याता ...	८१
अर्धहीनस्य निन्दा च ...	२९६	असावहं भो नामास्मि ...	१४४
अर्पनारीश्वरो भूत्वा	९८	असुखे सुखमारोप्य ...	१७१
अर्पेन नारी तस्यां तु ...	१०७	अस्ति चेद्ब्रह्मविज्ञानम् ...	११९
अर्धोदयेऽथवा विमाः ...	१३०	अस्ति तत्सहपुत्रेण ...	६१
अर्वाक्षोत इति ख्यातः ...	९५	अस्ति शत्रुस्य शुश्रूषोः ...	६९
अलम्बुपा स्थिता पापु- ...	१८९	अस्तु चञ्चद्रया विष्णुं ...	८८
अल्पत्वात्पयोगस्य ...	९७	अस्मादेव विनायन्ते ...	८५
अल्पदानेन सर्वेषां ...	६१	अस्माभिः सुरसत्तमा ...	३१७
अवशिष्टास्तु सर्वास्तु ...	१६३	अस्मिन्मृगमिदं सर्वं ...	८४
अवशिष्टो रसांश्च ...	१७८	अस्मिन्पर्याणि यः ज्ञात्वा ...	१२८
अवस्थासाक्षिणे तुभ्यं ...	८९	अस्य तीर्थस्य माहात्म्यं ...	३२६
अवाच्यमेतद्भिज्ञानम् ...	१३६	अस्य व्रतस्य माहात्म्यम् ...	३३
अवाप पञ्चया विष्णु ...	७२	अस्य व्रतस्य माहात्म्यम् ...	२११
अवाप परमां श्रुतिं ...	४७	अस्य संसारिणस्तत्त्वं ...	२६६
अवाप सर्वसंसार- ...	२७५	अस्यागनेन चार्धेण ...	११४
अवाप्यैव देवेशः ...	७३	अस्यागनेन चार्धेण ...	११५
अवाप्यैवैतजं तस्य ...	२७५	अहं च परया युक्तः ...	२७७
अवाप्तज्ञानयोगस्त्वम् ...	१३४	अहंपुद्गा विमुक्त्यर्थम् ...	२३५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अहमेको जगद्धातुः ...	२१	आत्मा तावत्सुरा अस्ति	३१३
अहमेव जगत्कर्ता	३२	आत्मानं बोद्धिजानीयात्	१८३
अहिंसा सत्यमस्तेयम् ...	२०३	आत्मानं जगदाधारम्	२३२
अहो ज्ञानं परित्यज्य	१७५	आत्मानमीश्वरं वेद ...	२८७
अहो ज्ञानामृतं मुक्त्वा	२२२	आत्मनोऽनात्मभावेन	२०४
अहो तेन विना लोकः ...	१३९	आत्मस्वरूपविज्ञानात्	२२३
अहो दुःखोदयो मग्नः ...	१८१	आत्माऽयं केवलः स्वच्छः	१८३
अहो महान्तं परमार्थदर्शिनम्	२४५	आत्मार्थं यः पचेन्मोहात्	१४६
अहो मायावृता लोकः	१७१	आत्मा विचारतः श्रीमान्	२४९
अहोरात्राणि विभेन्द्राः ...	७५	आत्मा शुद्धः सदा नित्यः	२०१
अहो		आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्यः	२०३
आकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते	४१४	आत्मैवेदं जगत्सर्वम्	२२३
आकाशादिमपञ्चाय	९०	आदधीत यतो ज्ञानम्	१४४
आकाशान्तस्तथा प्राज्ञ	२२८	आदर्शे निर्मले यद्गुणः	८३
आकाशो वर्षकः पादः ...	१७९	आदाय श्रद्धया विद्याः	४२
आकृतिं दत्तवान्शुद्धाम्	१०८	आदित्यं चन्द्रमग्निं च	१७४
आगता अपि सुरासुरा जनाः	३२४	आदित्यसंनिधौ लोकः	२८७
आग्नेयं नयस्य पश्चात्....	८	आदिमन्न भवत्यन्तः	११९
आग्नेयनतैकात्म्यः सः	११६	आदिलिङ्गे महाविष्णुः	१२४
आग्नेयीं मूर्तिमाश्रित्य	८३	आयुषोदधाध्यायो	११
आचार्य एव संसार-	२८४	आयः सप्तशतं शोको	१०
आचार्यनिन्दाश्रवणम्	२९६	आनन्दाविर्भवं यापय	२२०
आचार्यानुज्ञया युक्तः	१४६	आपो नारा इति शोका	८८
आचार्येऽनीश्वरज्ञानम्	२९६	आम्नायान्तैकसंवेद्यः	३१७
आचार्ये बालबुद्धिश्च	२९६	आयसं मुसलं तोषणम्	१६२
आच्छादनं तथा कन्याम्	१५५	आराधयेदतिप्रीत्या	५५
आततावित्स्वरूपाय	३२५	आराध्यते प्रसादायम्	१३८
आत्मतत्त्वतिरस्कारात्	७८	आराधयेद्विजमुखे ...	१६७
आत्मनस्तत्त्वविज्ञानात्	२६५	आराध्य श्रद्धया संज्ञां	२९९
आत्मनिष्ठं च मां विष्णो	३०५	आर्द्रायां प्रातरेव त्वं	३१९
आत्मनः परमा मुक्तिः	२६४	आर्द्रायां युगशीर्षे वा	१२२
आत्मविज्ञानिनो निष्ठाम्	२९०	आवासभूमिदो रौद्रम्	२७५
आत्मस्थं तीर्थद्विस्तृत्य	१९४	आविर्भवैव सर्वज्ञः	२५०
आत्मस्थं यः शिवं त्यक्त्वा...	१९६	आविर्भूतस्वरूपा श्रीः	२७७

श्लोकाक्षरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाक्षरणानि	पृष्ठाङ्काः
आश्वत्थं वा ऋजुं सौम्यम् ...	१४३	इत्यहं मानसं छत्रः ...	३२
आसनं विजितं येन	२१४	इत्याकर्ष्य मुनीश्वराः ...	१२०
आसनानि पृथग्वक्ष्ये	२१२	इत्यालोकनमर्थज्ञाः	२०८
आसनावाहने चार्घ्यं ...	५१	इत्युक्त्वाऽन्तर्हितः श्रीमान्	१००
आसीदेकार्णवं घोरं	८७	इत्युक्त्वा भगवानुद्रः	२४
आस्ते तं वेदविच्छेष्टं ...	३००	इत्युक्त्वा भगवानुद्रः	२९
आस्यनासिकयोर्मध्ये ...	१९०	इत्युक्त्वा मुनयः श्रीमान्	३४
इ		इत्येवं प्रार्थितः सम्यक् ...	३०४
इति चित्तव्यवस्था या	२३०	इत्येवं प्रार्थितः सर्वैः	१२५
इति ज्ञात्वा एनः सर्वम्	२४१	इत्येवं बहुधा विमः	४५
इति तत्र परमार्थः सर्ववेदान्तः ...	२९२	इत्येषमुक्त्वा परमेश्वरो हरः ...	३०७
इति धीर्या मुनिश्रेष्ठः	२३९	इत्येषमुक्त्वा भगवान्	२४५
इति पृष्ठो मुनिश्रेष्ठः	१३४	इदंतया न देवेशम् ...	२३६
इति ब्रह्मादयः स्तुत्वा	३८	इदानीं श्रोतुमिच्छामः ...	१३४
इति माहेश्वरं वाक्यम् ...	२७६	इन्द्रजित्पुनरादातुम्	१२८
इति यो वेद वेदान्तैः ...	२८८-२८९	इन्द्रियाणि समाहृत्य ...	२३०
इति विज्ञाननिष्पत्तिः ...	२०६	इदया वायुमाकृष्य ...	२१५-२१९
इति विज्ञानसंपन्नः	२४३	इदया वेदतत्त्वज्ञ ...	२१९
इति श्रुत्वा गिरां नाथः ...	१९७	इदयाः कुण्डलीस्थानम् ...	१९४
इति श्रुत्वा द्विजाः सर्वे ...	२८४	इहा चोत्तरनासान्तम् ...	१८९
इति श्रुत्वा महात्मानो ...	३०	इह लोके सुखी भूत्वा ...	१६६
इति श्रुत्वा महात्मानो	६४	इहैव सम्पन्नानाङ्गम् ...	२७१
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठः	३९	ई	
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठः	४९	ईशानं सर्वविद्यानाम् ...	२८३
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठः ...	९१	ईश्वराणां च सर्वेषां ...	६७
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठः	१११	ईश्वरे च गुरौ वेदे ...	२९६
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठः	१३९	उ	
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठः	१८४	उकारं च मकाराख्ये	२४१
इति स्मृतवचः श्रुत्वा ...	८५	उक्तो मुख्याधिकारीति ...	६८
इति स्तुत्वा महादेवम् ...	१९८	उभयौपाय देवाय ...	३२५
इति स्तुत्वा स्वहृन्मध्ये ...	२३५	उभयैर्जपस्तु सर्वेषाम् ...	२१०
इतिहासपुराणान्यां ...	१३	उभयैर्जपादुपांशुश्च ...	२१०
इत्थं समस्तदेवानां ...	५१	उत्तमाधमरूपेण ...	
इत्थं ब्रह्मर्षिभिः सिद्धैः ...	९१		

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
उत्तमास्ववराज्जातः	११४	ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्	२३४
उत्तमां हृत्तिमाश्रित्य	१५९	ऊर्ध्वरेता उमाभक्तः	२४९
उत्तमो ब्राह्मणः प्रोक्तः	२८५	क	
उत्तमः पञ्चधा प्रोक्तः	२८५	कञ्जसंज्ञां नदीसंज्ञाम्	१४६
उत्तरोच्चरलामे तु	१५७	कृन्वेद्: प्रथमः प्रोक्तो	१६
उत्थानं च शरीरस्य	२२१	कृन्वेदोऽयमकाराख्यः	२४०
उत्पन्नानां मनश्चानां	८०	कृतुकालेऽङ्गनासेवाम्	१४६
उत्पन्नायां मनोवृत्तिः	१६४	कृतुकाले यदा शुक्रम्	१८०
उत्तानपादसंज्ञश्च	१०८	कृते साक्षान्महादेव-	८५
उदान ऊर्ध्वगमनम्	१९१	कृपि उन्दोऽधिदेवश्च	२१०
उदानः सर्वसंस्थितः	१९०	ए	
उद्भूत्य तस्मै महदौ महात्मा	३०१	एकं कर्माऽऽन्तरं वाङ्म-	२६७
उपद्रवन्ति पापिष्ठाः	१७५	एक एव शिवः साक्षात्	८१
उपनीतो द्विजो वेदान्	१४२	एकद्वित्रिकमेणैव	१८१
उपवासं करोत्यत्र	२७६	एकपादो द्विपादश्च	१३४
उपवीतं पुनर्दत्त्वा	४३	एकयोजनविस्तीर्णम्	१२६
उपस्थस्यापि विभेन्द्राः	१७८	एकरूपो महादेवः	२८८
उपस्थानं ततः कुर्यात्	१४७	एकविंशतिभेदेन	१६
उपस्पृश्य त्रिषण्णम्	१५२	एकादश्यागुपोऽप्यैव	१६७
उपासकानां सर्वेषाम्	२८३	एकः स भिद्यते भ्रान्त्या	२३८
उपास्ते ब्रह्मसारूप्यम्	१६९	एतद्य दुर्लभं प्रोक्तम्	२३७
उपास्ते रुद्रसारूप्यम्	२६८	एतादि जन्मसाफल्यम्	१८४
उपास्यमाना मुनिभिः	२७७	एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्	१२७
उपास्यमानः सर्वात्मा	२५३	एतस्मिन्समये तस्य	९८
उपोष्य मातरेवेष्टम्	१२५	एतानि तीर्थानि पुरोदितानि	१३१
उपोष्य रजनीमेकाञ्च १२१-१३१	१२१-१३१	एभिः सह वसेद्यस्तु	१६१
उपोष्यैकं दिनं दद्यात्	३२२	एवं कर्मानुरूपेण	१११
उमार्घदेहं वरदम्	२३१	एवं कृत्वा यतं देवा	२५
उमासहायो भगवान्	२५३	एवं चिरगते काले	४७
उवाच देवदेवेशं	९९	एवं ध्यानपरः साक्षात्	२३६
ऊ		एवं नन्दीशवचनं	३२०
ऊरुभ्यां सहिताः स्त्रीभिः	११३	एवं निश्चम्य पुरुषोत्तम	२८१
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्	८७	एवं निश्चम्य भगवान्	२९२
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्	१८१	एवं निश्चम्य महाकथम्	२८१

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः
एवं बहुविधा ज्ञेया	२६०	क	
एवं पापफलं ज्ञात्वा	१७६	ककुमाय नमस्तुभ्यम् ...	३२६
एवं पापफलं भुक्त्वा	१७६	कथं ब्रह्माऽऽनदिह्य ...	९२
एवं पृष्ठो महादेवः	२५४	कदाचित्पङ्कजं विमाः	११३
एवं पृष्ठो मुनिश्रेष्ठः	७	कन्धां कौपीनमाच्छाद्यम् ...	१५६
एवं महेश्वरः साक्षात् ...	३१७	कन्दमध्ये स्थिता नाडी ...	१८७
एवं महेश्वराज्ज्ञानम् ...	३०८	कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ	१८६
एवं महेश्वरादिष्णुः	२९६	कन्यादानं च मुख्यं स्यात् ...	१६६
एवं मां यो विजानाति ...	२९	कन्यादानप्रदानेन ...	२७५
एवं विचित्रं जगदन्तरात्मा	१०३	कपदिने नमस्तुभ्यम् ...	३२५
एवं संवत्सरेऽतीति	६२	कपटी कालकण्ठश्रीः	३१०
एवं समभ्यसेक्षित्यम् ...	२१६	कन्यास्यासनवद्वयं	२३२
एवं सुरासुरैरन्यैः ...	३२६	करालाख्ये तथा केचित् ...	१७५
एवं सूतवचः श्रुत्वा	३०७	कराले तु तथा केचित् ...	१७५
एवं स्रष्टा पुनर्ब्रह्मा	१४	कर्मकर्म नमस्तुभ्यं ...	९०
एवमभ्यसतस्तस्य ...	१६५	कर्मणा केचिदिच्छन्ति ...	२२३
एवमभ्यसतस्तस्य ...	२२०	कर्मणैव समुत्पन्नम् ...	११०
एवमाज्ञापितस्तेन	३२०	कर्मणैवापरा मुक्तिः	३६७
एवमात्मानमदहम् ...	२९१	कलादियुगपर्यन्तान् ...	१००
एवमुक्तस्तु वैश्योऽपि ...	६२	कल्पिता मायया तद्वत् ...	२८८
एवमुक्त्वा महादेवः ...	१११	कल्पे सूत्रेऽथवा वेदे ...	२०९
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः ...	१३२	कषाद्वाऽक्रमतो विद्वान् ...	१५८
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः ...	३२१	कमाद्देवान्तविज्ञानम् ...	२३७
एषां यत्सर्वजन्तूनां ...	६६	क्रमान्मासत्रयं पूर्वम् ...	१६४
एषामन्यतमे स्थाने ...	७३	कन्याददंष्ट्रिणां योनिम् ...	१७२
एषु स्थानेषु विप्रेन्द्राः	१२९	क्रिमिकीटपतङ्गनानाम् ...	१७२
एषैव परमा मुक्तिः ...	२५८	क्रिमिकीटपतङ्गभ्यः ...	१६९
ऐ		क्रोडनं मेषुने शृतम् ...	१७५
ऐकरूप्यं मुने यत्तत् ...	२०५	क्रोषपिग्न्यानिद्रादि ...	१५१
ऐश्वरं परमं तत्त्व-	२	क्रान्तः क्रेश्वरः लीयः ...	२४८
ओ		कणार्त्तिकणिशंयुक्त- ...	३१०
ओमायः सर्वमित्येतत् ...	२४	क्षमिपत्नीषु वैश्यानु ...	१५५
ओपधीभ्योऽक्षमर्जं च	१७६	क्षमिपत्नीषु वैश्यानां ...	१६३
		क्षारकुण्डमिति स्यात् ...	१०८

श्लोकायचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकायचरणानि	पृष्ठाङ्काः
सीरोदशायिने तुभ्यं...	९१	कुन्देन्दुसदृशाकारः ...	२५१
सुतिपपासाभिभूताय...	१०२	कुर्वन्नुभूषणं नित्यम् ...	१६४
लोभकः कालतत्त्वस्य ...	२१५	कुर्वन्नाभिकरात्रेण ...	१५६
कानिचिद्देववाक्यानि ...	८३	कुलं पविषं जननी कुतार्थी ...	२४४
कामं कोपं तथा लोभम् ...	१४३	कुहोः कुर्देवता प्रोक्ता ...	१२
कामिकादिष्वेदानां ...	८	कुह्याय इतिजिह्वायाः ...	१८९
कामः क्रोधश्च लोभश्च ...	२९३	कूर्पराज्ञौ मुनिश्रेष्ठ ...	२१४
काम्यानि च तथा कुर्यात् ...	२२५	कृतदारः पुनर्विज्ञान् ...	१८२
कायेन मनसा वाचा ...	२०४	कृताञ्जलिपद्म भूत्या ...	२०८
काशे चारुसमाख्यायाम् ...	११८	कृतार्थं द्वारः प्रोक्तः ...	७६
कार्यवद्बुधकताभावात् ...	७९	कृपया पाकयज्ञार्थं ...	१९८
कालपाशविनाशाय ...	८५	कृष्णाजिनं च काषायम् ...	१४२
कालरूपः कलामालो ...	२४८	केचित्चण्डाभिषे केचित् ...	१७५
कालसंख्या कथं विद्वन् ...	७४	केचित्छिरोव्रतं मातुः ...	२११
कालसंख्या मया वक्तुं ...	७४	केचित्क्षीणमनाधार्म्यं ...	४८
कालेन देवताप्राप्ति— ...	२८०	केचित्समुचितं कर्म ...	६५
कालेन महता दान्तः ...	४६	केचित्स्थाने महेश्वर्य ...	६६
कालेन हस्तिना चान्यैः ...	७२	केचित्स्वे स्वे युधे देवं ...	४८
कालो माया च तत्कार्यं ...	८०	केचिदन्येषु पापिष्ठाः ...	१७६
कालो मायात्मसंयन्पात् ...	१३८	केचिदक्षिणकैलासं ...	४८
काश्चित्कर्त्तृकरसामीप्य- ...	२५९	केचिद्भोगेच्छया देवं ...	४८
काश्चित्कर्त्तृकरसारूप्य- ...	२५९	केचियज्ञं प्रशंसन्ति ...	६५
काश्चित्सत्त्वगुणोद्देकात् ...	८२	केचिद्दुर्लभकमाश्चर्यं ...	४८
काश्चित्सदाशिवदीनाम् ...	२५९	केचिद्द्वाराणसीं गत्वा ...	४८
किमत्र बहुनोक्तेन ...	४९	केवलं कृपया साक्षात् ...	१२३
किरीटकेयूरधरम् ...	२३७	केवलं ब्रह्मरूपोक्ता ...	२५७
किरीटकेयूरधरः ...	२५१	कैलासशिखरे रम्ये ...	१३३
कीर्तिकामोऽनलं तद्वत् ...	१७०	कैलासे संध्ययोः शंभुः ...	३१८
कुवकुटाण्डवदाकारम् ...	१८६	कोऽन्यः संसारमग्नानां ...	८५
कुटिला नाम या लोके ...	१२४	कौमारो नवमः प्रोक्तः ...	९७
कुटीचकाश्च संन्यस्य ...	१५५	कौशेयं तित्तारिः क्षौमम् ...	१७२
कुटीचकाश्च हंसाय ...	१५८		
कुटीचको मुनिश्रेष्ठः ...	१५४		
कुन्देन्दुसदृशाकारम् ...	२३७		

स

खनकाद्राजकन्यायाम् ... ११७

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठाङ्काः

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठाङ्काः

म

गङ्गाद्वारं महातीर्थम्	१२१
गङ्गाधरं शिवं ज्ञानम्	२८२
गङ्गामवाहवचस्य	१९८
गङ्गायां शदशान्दस्य	१२२
गच्छन्नत्यन्तवेगेन	१२८
गन्धपुष्पं तथा पूषं	५१
गवो संरक्षणभावाः	२९४
गान्धारी हस्तिजिह्वा च	१८९
गुणप्रयात्मने तुभ्यं	९०
गुणेन समसा लभ्यो	८१
गुदात्तु अङ्गुलादूर्ध्वम्	१८६
गुरुणा चोपदिष्टोऽपि	२०९
गुरोरनिष्टाचरणम्	२०३
गुल्फौ च रूपनस्याधः	२१६
गुह्यतीर्थमिति ख्यातम्	१२६
गुह्यतीर्थमिदं गत्वा	१२७
गृहस्थादाश्रमाः सर्वे	१४९
गृहस्थोऽपि वनस्थस्य	२८६
गोक्षीरधवलाकारम्	२३२
गोक्षीरधवलाकारम्	२८२
गोक्षीरधवलाकारः	३१०
गोमूत्रैव कृतमूत्रं	२९८
गोमूत्रं वा घृतं तोयम्	१६४
गोवालरज्जुसंपदं	१५५
ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षं	८
ग्रन्थतः पञ्च पञ्चाशत्	९
ग्रामादाहृत्य बाष्पनीयात्	१५०
ग्रामायणमुतो ग्रीष्मः	२४८
ग्रीवायां च शुचिभूत्वा	१४४
ग्रीष्मे पञ्चतपाञ्च स्थात्	१५२

च

चक्षुर्हृदये चैव	३२२
-----------------------	-----

९

चण्डालस्त्रीपातिस्त्वदत्तं	२९८
चण्डालपुलकसरवं च	१८२
चतुर्थस्तु मुनिश्रेष्ठाः	११
चतुर्थो मुख्यसमोख्यो	९७
चतुर्थो स्वाङ्गिता साऽपि	१०
चतुर्भुजं शरच्चन्द्र-	१३५
चतुर्भुजं समासीनम्	२३२
चन्द्रमादित्यमनिलम्	२००
चन्द्रलोकमवाप्नोति	१६८
चरित्वा शिवगङ्गानयो	३२४
चित्तक्षोभनिवृत्तिर्वा	२०५
चित्तपाकानुगुण्येन	२६०
चित्तमन्तर्गते दुष्टम्	१९५
चौरवासा भवेत्कुर्यात्	१५०
चौर्योच्छृङ्खलेन शूद्रायाम्	११६
चौर्यादस्यामनेनोत्थः	११४
चौर्येणास्यामनेनोत्थः	११५
चौर्येणास्यामनेनोत्थः	११५
छ	
छत्रपादुकयोर्दानं	५९
छित्त्वा छित्त्वा पुनर्दग्ध्वा	१७४
ज	
जगतः कारणं बुद्ध्वा	२९
जज्ञिरे देवदेवोऽसौ	३९
जनितो जनेन शूद्रायाम्	११७
जन्मनाशाभिभूताय	२५८
जन्ममृत्युभयाविष्टाः	९९
जपित्वा लक्षमेकं वा	३१०
जय कामहर माज्ञा	१९८
जय देव परानन्द	१९७
जय पूर्ण महादेव	१९७
जय ब्रह्मादिभिः पूज्य	१९८
जय भस्मरतानां तु	१९८
जय रागहरश्रेष्ठ	१९८

श्लोकायचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकायचरणानि	पृष्ठाङ्काः
जय सर्वाङ्गसंपूर्ण	१९८	ततोऽग्निं देहमध्यस्थम्	१०१
जयाहंकारप्रभुम्	१९८	ततोऽधिकं च सन्निव	१०
जलपात्रप्रदानं च	५९	ततोऽन्या मिसहस्रेण	९
जलस्य चलनादेव	२९०	ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु	८
जातः शूद्रेण राजन्याम्	११६	ततो भागवतं प्रोक्तं	८
जानूर्नोरन्तरे विप्र	२१२	ततो यजोद्भवस्तस्यात्	१८०
जान्यन्तः पृथिवीभागः	२२८	ततो वासिष्ठैकैक्यस्य	९
जावालाध्ययनध्वस्त-	२४९	ततो विश्वाधिकं रुद्रं	३५
जावालो जगदग्निश्च	१३३	ततः क्रोधो महानस्य	९८
जायते तच्छिवज्ञानं ...	६८	ततः पूर्ववदानीय	९१
जायते वायुना याति	१८२	ततः प्रज्ञानं सुभगाऽतिविस्मिता ३०३	
जितेन्द्रियं जितक्रोधम्	२३३	ततः प्रसन्नः सर्वज्ञः ...	३०१
जितेन्द्रियाय निस्वाय	१४०	ततः प्रसन्नो गुरुरस्य विद्वान्	३०१
जितेन्द्रियो जितक्रोधः	१५१	ततः प्रसन्नो भगवत्	२५२
जिह्वा वायुमाकुप्य	२२८, २२९	ततः प्रसन्नो भगवान्महेश्वरः	३२३
जिह्वायां वरुणं प्राणे	२२९	ततः सत्त्वगुणसोभात्	१३७
जीवमीश्वरभावेन ...	२४२	ततः समापतिं नित्यं	५२३
जीवीष्यस्य पुत्रश्च ...	२४९	ततः सुराशेरुत्तीव सत्तमाः	३११
ज्ञानं वेदशिरोद्धत-	६८	तत्र तत्र महाभोगान्	२६८
ज्ञानं लब्ध्वा स विद्वानात्	२७२	तत्र देव्या समासीनं	६७
ज्ञानं वेदान्ताविज्ञानम्	२४३	तत्र छुत्वा महाभोगान्	२६९
ज्ञाननालमहत्कन्दे	२३४	तत्र वर्तनवात्रेण	२७२
ज्ञानयोगपराणां तु	२९५	तत्र ज्ञान्यादिकं सर्वम्	३१६
ज्ञानशौचं परित्यज्य	२०७	तत्र सर्वं परं ब्रह्म ...	२६७
ज्ञानस्वरूपमेवाऽऽहुः	२२२	तत्र सर्वं सुरा विशाः	३९
ज्ञानामृतसो येन	२५२	तत्रस्थो भगवान्विष्णुः	१०६
ज्ञानाच्छ्रमैव शूद्रस्य	२०७	तत्र क्त्वा रथो मेधे	१२१
ज्ञानार्थी ज्ञानमाप्नोति	२४६	तत्र क्त्वा नरो भक्त्या	१२२
उपोतिष्ठोपादिकं कर्म	२७०	तत्रापि कर्मनिष्ठेभ्यः ...	२८०
उपोत्सनाकृतेन निषर्गं	२०२	तत्रापि ज्ञानिकाम्वाऽपि	३१९
त		तत्राऽऽहुः रश्मिनित्यम् ...	१७७
तं हृदा भगवान्ब्रह्मा	९५	तत्संप्रकाशमात्मानम् ...	१६५
तं संतोषं विदुः माताः	२०८	तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात् ...	२२५
ततश्चतुर्मुखः स्वस्य	१०१	तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामः ...	३०९

श्लोकावचरणानि	पृष्ठङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठङ्काः
तथा गार्गा च भैषेयी...	२७४	तस्मत्ताम्रजलं तीक्ष्णैः...	१७४
तथाऽङ्गुल्यः कटी कुक्षिः...	१८०	तस्मैलकटाहेषु...	१७३
तथा जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि...	२८९	तस्मैत्यनेकधा विद्धि...	२८४
तथाऽऽत्मज्ञानमात्रेण...	२६५	तस्मात्ता कालेन्द्रारूपः...	१३७
तथाऽऽत्मज्ञानमात्रेण...	२६५	तस्मात्कारं महाभाग...	२०
तथाऽनेन भवत्येवम्...	३४	तमेव परमं देवं...	२६
तथाऽपाने कटिज्ञे...	२२६	तमेव रुद्रमीशानं...	२६
तथा पञ्चाग्निधार्या च...	१७५	तमेव शंकरं साक्षात्...	२६
तथाऽपि कालोऽसत्यत्वात्...	८०	तमेव सत्यमीशानं...	२७
तथा पिङ्गलया माणः...	१९४	तमेव सर्वमानन्दं...	२६
तथाऽपि देवदेवस्य...	३१८	तमेव सर्वलोकेशं...	२६
तथाऽपि नाहं बहुधाभि...	३०९	तमोभिभूतचित्तञ्च...	२९७
तथाऽपि मुनिशङ्खः...	१४	तमो मोहो महामोहः...	९४
तथाऽपि शिवरूपेण...	८२	तयोरक्षमदत्त्वा तु...	१४७
तथाऽपि संग्रहेणाहं...	७४	तयोर्नाशे महाविष्णो...	२६५
तथा लक्ष्म्यादयो देव्यः...	३५	तयोः सत्त्वप्रधानस्य...	१७८
तथा सत्त्वगुणच्छन्नो...	८१	तय द्रोहस्त्वशीयानाम्...	२९३
तथा समष्टिभूतानाम्...	१०५	तय सापीप्यमाप्नोति...	२६९
तथैव ब्रह्माविच्छेष्टाः...	१०६	तस्कराणां नष्टस्तुभ्यम्...	३२६
तदद्य भगवन्मूहि...	२७३	तस्मात्तज्जपमात्रेण...	१७१
तदनन्तं भवत्येव...	६३	तस्मात्पञ्चानां सर्वेषाम्...	२८१
तदभेदेन सोऽप्यात्मा...	३१४	तस्मात्प्रसादसिद्धयर्थम्...	३१९
तदहं श्रुतवानभ्यासात्...	१३६	तस्मात्सर्वप्रयत्नेन...	१२०
तदाऽऽद्यं विपुलं शोक्तम्...	१९३	१६५, १८४, २०७, २१०	२१०
तदाऽन्त्यं विपुलं शोक्तम्...	१९३	तस्मादज्ञानमूलानि...	२२३
तदिदं कृपया वक्ष्ये...	६७	तस्मादन्यगता वर्णाः...	२९०
तदुत्तरायणं शोक्तम्...	१९२	तस्मादयन्ततो मुक्तिः...	७०
तदेवैकान्युधौ नष्टे...	८७	तस्मादात्मविदः सर्वैः...	३०५
तद्गतो भगवानब्रह्मा...	१०५	तस्मादेव मया शोक्तः...	२८१
तज्जुक्तशेषामुत्पत्तयान्त-	३०१	तस्यादिने दिने यूयम्...	१४२
तज्ज्ञेयं मेरुणा तुल्यं...	१४७	तस्माद्ब्रह्मात्मविज्ञानम्...	३०७
तद्वातिभयाविष्टं...	४६	तस्माद्भवद्भिर्गुणैः...	१३२-१९८
तत्तत्कृच्छ्रे चरेत्तेन...	१६४	तस्माद्वन्तोऽपि पुरोक्तवर्त्मना...	३२१
तस्मत्ताम्रकटाहेषु...	१७४	तस्माद्वन्तोऽप्यधुना...	४९

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
तस्माद्योगानुगुण्येन ...	१५७-२०६	वीथे दाने तपोयत्ने	१९५
तस्माद्विज्ञानतो मुक्तिः ...	२४३	वीथेषु आदिकाले वा	१३२
तस्मान्मतः पृथङ्नास्ति ...	२४१	तृतीया ग्रन्थतस्मिन्नात् ...	९
तस्मान्मायामयं भोगम् ...	१७१	तृतीया शाङ्करी विमाः ...	९
तस्मिन्भवत्या नरः स्नात्वा ...	१२६	तेन द्रमिल उत्पन्नः	११७
तस्मिन्भवति या लज्जा	२०९	तेनार्घ्यं श्रुतं तेन	१४८
तस्मै दत्तं धनं किञ्चित् ...	४५	तेनैव हेतुनाऽप्यस्य ...	३०१
तस्य काचित्सुराः अकिः ...	३१४	तेनैवाभिहितः पश्चात् ...	१४४
तस्य गोस्वर्णं च अपि ...	३०१	तेभ्योऽर्घ्यात् श्रुतिः सर्वैः ...	१७
तस्य दक्षिणतोरे श्री— ...	१२६	तेभ्यः स्थूलाम्बरं वारुं ...	१००
तस्य पुण्यं च पापं च ...	२२७	ते मुच्यन्ते हि संसारान् ...	१४६
तस्य पुत्रो भृगुस्तस्मिन् ...	२७५	तेषां कुर्याच्चक्रः श्रेष्ठाः ...	१६९
तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि ...	१६८	तेषां ज्येष्ठतमः पुत्रः ...	५९
तस्य मुक्तिरयत्नेन ...	७२	तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ...	४९
तस्य वाचि सदा वेदाः ...	१६८	तेषां मध्ये महादेवः ...	२१
तस्य वेदविदां श्रेष्ठाः ...	११३	तेषां शिष्याः प्रशिष्याश्च ...	३९
तस्य शक्तिं समाहृत्य ...	३२	तेषामध्येतृविद्वेषः ...	२९४
तस्य शिष्यस्तु विभेन्द्राः ...	३२१	तेषु प्राणादयः पञ्च ...	१९०
तस्य शिष्या महाभागाः ...	१७	तेलाभ्यङ्गं तथा पूजां ...	५८
तस्य ईश्वरं नित्यं ...	३००	त्रिकोटिहारस्ये कावेरी ...	२२९
तस्य शृङ्गणे नित्यं ...	३०८	त्रिपुण्ड्रं धारयेज्जप्या ...	१४८
तस्य संसारविच्छेदम् ...	२८३	त्रिपुण्ड्रोद्भूतं कुर्यात् ...	१५६
तस्य संध्या च संध्यांशः ...	७७	त्रिपुण्ड्रोद्भूतद्वेषः ...	२९३
तस्य सिद्धा परा मुक्तिः ...	७१	त्रिमूर्तीनां महेशस्य ...	९८
तस्यां स्नात्वाऽर्कवारे यः ...	१२५	त्रियायुषं जमदग्नेः ...	१४४
तस्यापि ब्रह्मविच्छेष्टाः ...	४७	त्रिलोचनं चतुर्बाहुम् ...	२३१
तस्यामाश्रीदिने स्नाति ...	१२५	त्रिशतैः पट्टिभिः कल्पैः ...	७७
तस्याः पुत्राश्च पौत्राश्च ...	३०४	त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य ...	१७१
तानहं प्रमथो वश्ये ...	२०८	त्रेताद्वापरातिष्पाणां ...	७६
ताभ्यः कृयात्यादयो विमाः ...	१०९	त्रेयम्बकेण मन्त्रेण ...	१४८
तारकं ब्रह्मविज्ञानं ...	७१	त्यक्तकर्मकलापस्य ...	२८
तासां त्रिशङ्कला तासां ...	७४	त्वत्पुत्रस्यापि वक्ष्यामि ...	२९८
तिलकारिलिपिं जातः ...	११८	त्वद्दर्शनं नैव समस्तरोमवो ...	३०४
वीथ्यानि तपोधूनीनि ...	१९५	त्वमपि श्रद्धया विद्धि ...	२६३

श्लोकावच्छरणाणि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावच्छरणाणि	पृष्ठाङ्काः
स्वमप्यः सन्तकल्याणः ...	२८१	देवतीर्थमिति ख्यातम् ...	१३०
इ		देवदेवाय देवाय	१८५
दंष्ट्राभ्यामुज्जहारैनां	८८	देवदेवोऽपि संतुष्टः	३२०
दक्षिणायनमित्युक्तम् ...	१९१	देवदेवो महादेवः	३८-१११
दक्षिणोत्तरपार्श्वं तु ...	२१३	१२८-१२७	
दत्त्वा पुत्रादिभिः सधैर्म् ...	१२२	देवसर्ग इति ख्यातः ...	९५
दत्त्वा भोगानवाप्नोति ...	२९९	देवानृषीन्पितृन्भ्रातृणां ...	१४३
ददाति धनमन्यथा ...	१२९	देवाश्च ब्रह्माविज्ञानम् ...	३१७
ददाति विदुषे वस्त्रम् ...	१२५	देवी पुनः प्राह गृहस्य ...	१३१
दधानं सर्वतत्त्वाक्षम् ...	२८३	देवोऽपि देवीमालोक्य ...	१३५
दन्तमूलात्था कण्ठे ...	२२६	देव्या अङ्गे समासीनः ...	१३५
दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य ...	१५९	देहाद्यात्ममतिं विद्वान् ...	२२७
दस्योर्जातो भुविश्रेष्ठाः ...	११८	देहमध्ये शिखिस्थानम् ...	१८६
दारिद्र्यं सकलं त्यक्त्वा ...	१६८	देहश्चोत्तिष्ठते तेन ...	२१७
दिने दिने गुणेऽद्धान्ते ...	३१९	दोषसंभावनाऽस्त्येव ...	२७८
दिव्यैर्द्वादशसाहसैः ...	७६	दोषन्त्यां ब्राह्मणज्जातः ...	११४
दीर्घबाहुर्विशालाक्षः ...	३१०	दुतताम्रादिभिस्तेषाम् ...	१७५
दुर्लभं प्राप्य मानुष्यम् ...	३०५	द्वादशान्दानि संतप्तः ...	१६१
दुश्चारिण्यः स्त्रियश्चापि ...	१७४	द्विजोत्तमायां चण्डालात् ...	११७
दुष्टैरपि संसर्गः ...	२९४	द्विजोत्तमायां दीप्यन्तात् ...	११६
दुष्टो वा सुवृत्तो वा ...	१५९-२४३	द्वितीयं नारासिंहाख्यं ...	८
दुर दृष्टा नमस्कृत्वा ...	४७	द्वितीयां संहितां वक्ष्ये ...	१०
दृष्ट्वा तं ब्रह्मविन्मुख्याः ...	३५	द्वितीयो ज्ञानयोगाख्यः ...	१०
दृष्ट्वा दभ्रसभां दूरे ...	४६	द्विराचम्य पुनः स्नात्वा ...	१४७
दृष्ट्वा दभ्रसभामध्ये ...	३२१	द्विवारं वा क्षमोऽश्नीयात् ...	१४७
दृष्ट्वा दूरे स्वपुत्रेण ...	३००	द्विसप्ततिसहस्राणि ...	१८६
दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य ...	२७५	द्वैतवस्तुविनाशे च ...	२६५
दृष्ट्वा प्रसादेन महत्तरेण ते ...	३२३	ध	
दृष्ट्वा यथाहं संपुज्य ...	७	धर्मजयस्य श्लोकादि ...	१९१
दृष्ट्वा विश्वेश्वरं देवम् ...	१२१	धर्मं धान्यं च वस्त्रं च ...	३२४
दृष्ट्वा विस्मयमापन्ना ...	८८	धर्मरूपवृत्तौपेतम् ...	२८३
दृष्ट्वात्थायातिमंभ्रान्ताः ...	२५०	धर्मस्य दत्ता दक्षेण ...	१०९
देवतां महतीमन्याम् ...	१९६	धर्माधर्मवशात्पुंसाम् ...	१८२
देवतानामहं मुख्यः ...	३१६	धर्माधर्मेश्वरास्तित्वे ...	२९४

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
धर्मार्थमात्मशुद्धयर्थम्	२१०	नमस्ते सत्यरूपाय	३६
धान्यचोरो भवेदाशुः	१७२	नमस्ते सर्वलोकानां	३५
धारयेत्परया भक्त्या	२००	नमस्ते सुस्वरूपाय	३६
धारयेत्पूरितं विद्वान्	२१६	नमस्ते सोमरूपाय	३६
धारयेद्बुद्धिमान्नित्यम् ...	२२९	नमस्ते स्पर्शरूपाय	३६
ध्यात्वा हृत्पङ्कजे भक्त्या	१३२	नमामि सत्यविज्ञानम्	१८५
न		न मांसचक्षुषा निष्ठा ...	२९१
न कर्ता नैव भोक्ता च	२९०	नमो दिग्भाससे तुभ्यम् ...	१८५
नकारं च मकारं च	२२६	नमो नक्षत्ररूपाय	९०
नत्वा परापरविभागविहीनबोधः २८२		नमो नमो नमस्तुभ्यम् ...	१८५
न रष्टा न श्रुता विष्णो ...	२५७	नमो नमः कारणकारणाय ते	१८५
न देहन्द्रियबुद्ध्यादिः ...	२३०	नमो निचैरथे तुभ्यं ...	३२६
न देहो नेन्द्रियं प्राणः ...	२९०	नमो भक्तभवच्छेद—	१४०
न पुद्भिर्भेदं जनयेत् ...	२०२	नमो मौञ्जाय शुभ्राय ...	१४०
नमस्तुभ्यं वराहाय ...	९०	नमोन्तं शिवमर्चं वा ...	२१६
नमस्ते अस्तु धन्वने ...	३२४	नमो ध्यासाय गुरवे ...	३२७
नमस्ते घ्राणरूपाय ...	३७	नमोऽस्तु नीलग्रीवाय ...	३२५
नमस्ते चित्तरूपाय ...	३७	नमोऽस्तु हराय देवाय ...	१३९
नमस्ते दृष्टिरूपाय ...	३७	नमः कुष्णाय सर्वज्ञ- ...	९०
नमस्ते देवदेवेश ...	३५	नमः पराय रुद्राय ...	१४०
नमस्ते देहरूपाय ...	३७	नमः पर्यतराजेन्द्र- ...	१४०
नमस्ते पद्मनाभाय ...	९०	नमः मधुघ्नरूपाय ...	९०
नमस्ते पाणिरूपाय ...	३७	नमः शिवाय साम्बाय ...	३२६
नमस्ते ब्रह्मरूपाय ...	६३	नमः शिवाय सोमाय ...	१८४
नमस्ते भूमिरूपाय ...	३६	नमः शिवायाद्भुतविग्रहाय ते	१४१
नमस्ते मानरूपाय ...	३७	नमः संसारतप्तानां ...	९०
नमस्ते मितिरूपाय ...	३७	नमः सोमाय रुद्राय ...	१८
नमस्ते मन्त्रिणे साक्षात् ...	३२५	नम स्वयंशुभे तुभ्यं ...	८९
नमस्ते रसरूपाय ...	३६	नमो मुक्तिमवाप्नोति ...	२९९
नमस्ते लिङ्गरूपाय ...	३७	न रसं न च गन्धाख्यम् ...	२३५
नमस्ते विश्वनाथाय ...	३५	नर्तनं द्रष्टुमिच्छामः ...	३१८
नमस्ते वेदवेदान्तैः ...	३५	नवधा भेदितोऽथर्व- ...	१६
नमस्ते व्यक्तरूपाय ...	३६	न विधिर्न निषेधश्च ...	२९०
नमस्ते श्रोत्ररूपाय ...	३७	नश्यन्त्येव न संदेहः ...	१६५

श्लोकवचरणानि	पृष्ठः	श्लोकवचरणानि	पृष्ठः
न सिध्यत्येव सुश्रोणि	२७९	निरुद्धवायुना दीप्तः	२२०
नष्टे पापे विशुद्धं स्यात्	२२२	निरुक्तिर्वरुणो वायुः	१८५
न स्वभावोज्ज्वलन्य	१११	निर्वातदीपवत्तस्मिन्	२३४
न हि स्वतन्त्रास्ते तेन	२७९	निवृत्तः स्वभवत्सोऽयम्	२६२
नागः कर्मश्च कृकरः	१९०	निश्चय वेदार्थमशेषमच्युतः	३०७
नागादिशायवः पञ्च	१९१	निहत्य तारकं विष्णो	२७४
नाडीशुद्धं सदासारम्	१९६	नीलकण्ठं विरूपाक्षं	३२४
नाडीभ्यां वायुमाकृष्य	२२६	नीलकण्ठो निराधारो	२५
नाऽऽत्मनो बोधरूपस्य	२८७	नीलकण्ठो विरूपाक्षः	४९
नानायक्षसमाकीर्णं	१३३	नीलग्रीवं चिरं स्मृत्वा	१३५
नानापोनिसहस्राणि	१८१	नीवारशूकवद्दृष्टम्	२३४
नानावह्नीसमाकीर्णं	१३३	गुणां विशुद्धाचिचानाम्	२६०
नानासिद्धसमाकीर्णं	१३३	गुपायां ब्राह्मणाज्जातः	११४
नाभिकन्दासमाकृष्य	२२६	नेत्ररोगा विनश्यन्ति	२१९
नाभिकन्दे प्रविष्टाय	१४१	नैतावताऽलं विभेन्द्र	१७३
नाम्ना श्वेतनदीत्युक्ता	६३	न्यायार्जितं धनं चाभम्	२०८
नारदो मुनिरथैव	२७४	प	
नाहं गन्धो न रूपं च	२३९	पच्यन्ते नरके तीक्ष्णे	१७४
नाहं देहो न च प्राणः	२३९	पञ्चभूतेषु प्रातेषु	१०५
नाहं पृथ्वी न सलिलम्	२३९	पञ्चयोजनविस्तीर्णं	७२
नास्ति ज्ञानात्परं किञ्चित्	२२३	पञ्चरात्रादयो मार्गाः	२८०
नित्यं द्वादशसाहस्रम्	२७१	पञ्चाक्षरं परममन्त्रमशेषवेद	३११
नित्यं नैमित्तिकं कर्म	१४५	पञ्चीकृतानि भूतानि	१०३
नित्यं यस्यां महादेवः	१२३	पण्डितः कुरुणः कालः	१३४
नित्यशुद्धाय बुद्धाय	८९	पतितो भूतले विष्णो	२९८
नित्यश्राद्धं तथा दानम्	१४७	पतिर्देवो हरो हर्ता	२५३
निद्राऽपि नाभूत्पुरुषोत्तमास्याः	३०३	पतिर्देवो यथा तापैः	२४३
निधाय पात्रे शुद्धे तत्	२४	पञ्चपत्रं यथा तापैः	२३७
निपीडय सीवर्नां सूक्ष्मम्	२१४	पञ्चप्यदलाभोष्ठम्	३१३
निमीलनादि कर्मस्य	१९१	पञ्चपल्लः परमेश्वरं पञ्चपतिं	१७२
निमेषं वा तदर्धं वा	३०४	पयः काको भवेन्मांसम्	१५२
निरपेक्षं मुनिं शान्तम्	२४४	पयः विषेच्छुल्लपसे	२८६
निरयाशिषु पच्यन्ते	१७५	परतत्त्वं विज्ञानानि	२३४
निरीक्ष्य श्रद्धया विभाः	१२४	परमात्मानमानन्दम्	२५२
		परमात्मा परः पारः	

श्लोकायचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकायचरणानि	पृष्ठाङ्काः
परस्त्रीदर्शनश्रद्धा ...	२९५	पुण्डरीकसमासीना ...	६७७
परस्परप्राणीभ्याः स्युः ...	८२	पुण्यक्षेत्रे महातीर्थे ...	४६
परहंसादपि श्रेयान् ...	१६९	पुण्येदेवत्वमाप्नोति ...	१७७
परितः कन्दपार्श्वेषु ...	१८८	पुत्रमित्रगृहक्षेत्र— ...	२९५
पर्यवस्यन्ति विभेन्द्राः ...	८३	पुत्रस्तृतीयो वैश्यस्य ...	६०
पर्यवस्यन्ति तस्यैव ...	२७४	पुत्रस्नेहेन संतप्तः ...	६०
पवित्रः परमः पङ्कः ...	२४८	पुत्रार्थं लभते पुत्रम् ...	१९८
पशुपतिवाण्डवदर्शनात्सुराः ...	३१२	पुनराचमनं दत्त्वा ...	४३
पशूनां पतये तुभ्यम् ...	३२५	पुनराचमनं दत्त्वा मत्तिष्ठान्प्या—	४३
पश्चात्पादद्वये तद्वत् ...	२२६	पुनर्देवो महादेवः ...	३८३
पश्चादनशनो भूत्वा ...	१६१	पुनर्देहान्तरं गत्वा ...	१०२
पश्चाद्गृही यथाशास्त्रम् ...	१६०	पुनर्दिवा भवेत्सारः ...	१७७
पश्चाद्विरचयेत्पाणम् ...	२०१	पुनर्नित्यं महाभक्त्या ...	३१९
पश्यन्मृग्यन्पृथग्जिघ्रन् ...	२४३	पुनर्विरचयेत्कीमान् ...	२०१
पश्चाद्भिः स तु विज्ञेयः ...	९५	पुनश्च दृष्ट्वा देवेशम् ...	३२०
पाकयज्ञः पिता तस्य ...	२९८	पुनश्च सत्त्वसंयुक्तं ...	१०१
पाकयज्ञः पिता पुत्रं ...	३००	पुनश्चिन्तयत्तत्तस्य ...	९५
पादमक्षालनायैश्च ...	२५०	पुनश्चैवं विभिः कुर्यात् ...	२१६
पादे चाऽऽस्ये तथा पार्श्वे ...	१७४	पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिः ...	२२०
पापनाशः पवित्रश्च ...	११०	पुनस्तस्य च शुश्रूषां ...	३०१
पापिष्ठानामपि श्रद्धा ...	२७२	पुनः काष्ठं तृणं तोयं ...	३०१
पारमार्थिकतादात्म्य—	२६१	पुनः पिङ्गलयाऽऽसुर्य ...	२१६
पाराशरं ततः मोक्तं ...	९	पुनः शक्तीश्वरं देवं ...	३००
पार्श्वपादौ च पाणिभ्याम् ...	२१३	पुनः समस्तभुङ्क्ष्वप्य ...	५६
पिङ्गलायां रविरतद्वत् ...	१९२	पुनः साक्षाच्छिवज्ञान—	२४
पितरस्तस्य परात्मविशया ...	३०२	पुनस्तदाज्ञया विमा ...	१०१
पितरस्तस्य मूर्खस्य ...	२९८	पुनः सर्वं मुनिश्रेष्ठाः ...	३२२
पिता तस्य महाधीमान् ...	६३	पुनः स्नाप्य महादेवं ...	४३
पितृद्रोहश्च शुश्रूषा ...	२९४	पुरा कश्चिद्दिनश्रेष्ठः ...	२८२-२९७
पीत्वा यथाहं संपूज्य ...	३२२	पुरा कश्चिद्दिना वैश्यः ...	५९
पुण्डरीकपुरे रुद्रः ...	११८	पुरा कोलाहलो नाम्ना ...	२७२
पुण्डरीकपुरमप्यतिभियं ...	३१७	पुराणानां प्रवक्तारं ...	१७
पुण्डरीकपुरमाप शंकरः ...	३०७	पुराणैर्दशभिर्विधाः ...	८४
पुण्डरीकपुरमापुरास्तिकाः ...	३११	पुरा देवी जगन्माता ...	६७

श्लोकाद्यवरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यवरणानि	पृष्ठाङ्काः
पुराऽपि नारित संसार—	३०६	पैलः कपिलसंज्ञश्च	११०
पुरा महापापयत्नात्पुरातनात्	३०२	पञ्चालयेऽगुदं शिशुम्...	१४७
पुरा रावणपुत्रस्तु	१२८	पञ्चाल्य चरणौ हस्तौ	१४५
पुरा विष्णुर्जगन्नाथः...	३१	पक्षीणाशेषपापस्य	१४८, २३६
पुरा सरस्वती देवी...	२७७	प्रणमन्ति महाभक्त्या...	१२६
पुरा सर्वे मुनिश्रेष्ठाः...	११३	प्रणम्य दण्डवत्तमै	२७६
पुरा हिमवतः पार्श्वे...	११०	प्रणम्य दण्डवज्रत्तया	६७, १२३, २६३
पुरीपमृधे विलजेत्	१७८	प्रणम्य दण्डवज्रमौ	५०, २७४
पुरुषाय पुराणाय	८८	प्रणम्य दण्डवदहिम्	४६, ६०
पुलस्त्यं पुलहं व्यानात्	१००	प्रणम्य परया भक्त्या	६७, ११०, २७३
पुण्यद्वष्टिरभवन्महत्तरा	३२३	प्रणम्य बहुधाः श्रीमान्	२९२
पूजयर्ध्वं महादेवम्	३१०	प्रणम्य सृतमन्यग्रं	१७
पूजया भुक्तिमाप्नोति	४५	प्रणवं परमात्मानम्	१६४
पूजयामास धर्मज्ञः	६३	प्रणवाद्याल्लपो वेदाः...	१५८
पूजयामास धर्मात्मा...	६३	प्रणवेन समायुक्तम्	२१६
पूजयामास पूषेण	६४	प्रणवेनाग्निमुक्तेन	२९०
पूजयामास लोकानाम्	१२८	प्रतिपाद्यो महादेवः	८४
पूजया शिवभक्तानां...	५९-६४	प्रतिपदं परिक्रानं	६९
पूजया सहस्रं पुण्यं	४५	प्रतिबन्धविनिर्मुक्ता	२५८
पूजां पञ्चाक्षरेणैव	३१९	प्रतिभासो निर्वर्तेत	२६२
पूजा देवालयं दृष्ट्वा	४४	प्रतिष्ठाप्य जलेनास्याः	१२४
पूजा याऽभ्यन्तरा साऽपि	५४	प्रत्याहारः समालयातः	२२७
पूजाविधिर्मया ज्ञक्तेः	५७	प्रत्याहारः समालयातः सं-	२२७
पूजा ज्ञक्तेः परायास्तु...	५१	प्रत्याहारो भवत्येष	२२५
पूजिता देवताः सर्वाः	४९	प्रत्याहारोऽयमित्युक्तः	२२६, २२७
पूरितं धारयेत्पश्चात्	२१५	प्रथमाय समस्तस्य	८९
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत	२१७	प्रथमायां पवित्रायाम्	१६८
पूर्वजन्मान्जितात्पुण्यात्	३१६	प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा	१२८, १३०, २४
पूर्वसर्गोत्थविध्वस्ता...	९१	प्रदत्त्वा मुष्टिमात्रं वा	२९९
पूषा दिग्देवता मोक्ता	१९१	प्रदत्त्वा शिवभक्तानां	६३
पूषा च वारुणी चैव	१८७	प्रदर्शयन्नटेश्वरः समस्तदेवसंनिधौ	३१२
पूषा याम्यालिपर्यन्तम्	१८९	प्रदृश्य परमं भावं	३८
पूषायाश्च सरस्वत्याः	१८९	प्रपञ्चस्य प्रसीतत्वात्	२६२
पैतृभ्यसेयीममने	१६३	प्रबुद्धाय नमस्तुभ्यम्	३२६

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाः
प्रलयः कंदरादन्तं ...	२५४	प्रत्य पदोक्तमार्गेण	४८
मनादादाज्जं हत्वा	१२६	प्रत्य मासह्य क्षानम्	२६९
मयागात्य महातीर्थम् ...	१२१	प्रत्य हत्वा महादिष्टुः	२५१
प्रवृत्तिवत्तममध्यम्	२८२	प्रत्यैतत्पृष्ठया स्थानं ...	६३
प्रवृत्तन्तं हिमं दृष्ट्वा	१५९	प्रार्थयामासुरीक्षानम्	१२५
प्रवृत्तैत्परमे हंसे ...	१४५	प्राह गन्भीरया दाचा ...	२८
प्रसन्नवदना विख्या ...	२७७	प्राह स्वर्गमरेक्षानो	६७
प्रसादित्वा सहस्रम्—	६१	प्रियं यत्तन्महापाताः	२०८
प्रसादोपाः पापिष्ठाः ...	८३	प्रोवाचाक्षोभनाः लक्ष्ये ...	९९
प्रसादित्पिष्ठयभक्तानां	६४	व	
प्रसादादस्य सर्वज्ञ ..	३००	प्रसादाहरणं तेषाम्	२२५
प्रसादादस्य देवस्य	८०	वहसो देवदेवस्य	३२०
प्रसादादेव तस्यैव ...	२७४	वहसो ब्रह्मविर्हासं ...	३०४
प्रसादादेव रुद्रस्य ...	२५०	वहसो देवविष्णुः	४७
प्रसादादेव वेदान्त—	२७०	विरितीयार्थपरं तीर्थम् ...	१९५
प्रसादाभिमुखो भूत्वा ...	२९	यदुधा श्रवणे मुक्तिः ...	२५५
प्रसादेन मोक्षस्य	३२०	यदुनाऽत्र किङ्कतेन ...	६४
प्रसादेन विना लोकाः ...	१३८	यदुनोक्तेन किं सर्वम् ...	२४५
प्रत्येदजनको यस्तु ...	२१७	यदुदकस्य संन्यस्य ...	१५५
प्रहर्य किञ्चिद्भगवान् ...	२५४	यदुदकानां हंसानाम् ...	१५७
प्राणसंयमनेनैव ...	२१७	यदुनां जन्मनामन्ते	३०६
प्राणागपराणां तु ...	१४०	दाक्षं कर्म महाविष्णो ...	२७१
प्राणावागस्तथा विम ...	२०२	बाह्यप्राणं समाकृत्य ...	२१८
प्राणायामेन विवं तु ...	२१७	बाह्येन कर्मणा मुक्तिः ...	२७१
प्राणायामैकनिष्ठस्य ...	२१८	इदिपूर्वकृतेर्मर्त्यः ...	१३१
प्राणायामोर्विकसिते ...	२३३	बुधोऽर्धं ब्रह्मार्णं ...	९८
प्राणायामो विकल्पेन ...	२१६	बृहत्पतिश्च हनयः ...	२५४
प्राणिनां कर्मपाकेन ...	१११	बाधयागास सर्वज्ञः ...	३३
प्राणसंचारमार्गस्य ...	२९४	ब्रह्मचर्याश्रमस्यानाम् ...	१५९
प्राणे शास्त्रानिलं तद्वत् ...	२२८	ब्रह्मचारी पृहस्थस्य ...	४३
प्राधान्येन विराडात्मा ...	१०७	ब्रह्मचारी पृहस्थस्य ...	२८६
प्रातवानादरेणैव ...	७२	ब्रह्मचारी स्थितं गत्वा ...	१६३
प्रातवानाशु भारतया ...	७२	ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः ...	७७
प्रातर्हितेदत्तन्तं ...	४६	ब्रह्मणां पतये तुभ्यं ...	८८

श्लोकाक्षरानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाक्षरानि	पृष्ठाङ्काः
ब्रह्मणो ज्ञे मुनिश्रेष्ठाः	७७	ब्राह्मण्यां यो निपदेन	११६
ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः ...	९७	ब्राह्मण्यां यो मुनिश्रेष्ठाः ...	११६
ब्रह्मणो मूर्तरोऽनन्ताः	८१	ब्राह्ममेकमहविमाः ...	७७
ब्रह्मणो विश्वशिव	१०२	भ	
ब्रह्मणः परमां मूर्तिम् ...	६९	भक्तिगम्याय भक्तानां ...	१८
ब्रह्मद्रोहस्तदीयानाम् ...	२९३	भक्त्या पूज्य महेश्वरा ८२मपक्षं ...	३११
ब्रह्मनादीति सा प्रोक्ता	१८७	भक्त्या मदक्षिणीकृत्य ...	३१९
ब्रह्मभाषे मनश्चरन् ...	२०५	भगंदरं च नष्टं स्यात् ...	२२१
ब्रह्मरन्ध्रे गते वायी ...	२२०	भगवन्स्तीर्थमाहात्म्यम् ...	१२०
ब्रह्मलोकमवाप्नोति १२२-१६६-१६७		भगवन्कः सुरैः सभैः ...	३१
ब्रह्मवर्चमकामरतु ...	१७०	भगवन्शिवभक्तस्य ...	५८
ब्रह्मविष्णुमहादेवैः ...	८४-२६७	भगवन्श्रोतुमिच्छामः ...	६५
ब्रह्मविष्णुमहेशानैः ...	२३५	भगवन्देवदेवस्य ...	४०
ब्रह्मविष्णवादिभिर्नित्यं ६१-१-२		भगवन्देव मत्पूजाम् ...	१२७
ब्रह्मविष्णवादिभिः सार्धम् ...	१२६	भगवन्विष्णुना तोयात् ...	८६
ब्रह्महत्यादिभिः पापैः १३१-२१७		भगवन्सर्वशालार्थे ...	५०
ब्रह्मसाभीष्यरूपाश्च ...	२६०	भगवन्सर्वशालार्थे - ...	११२
ब्रह्मसारूप्यरूपाश्च ...	२५९	भगवान्देवकीसुतः ...	१३२
ब्रह्मसारोक्त्यरूपाश्च ...	२६०	भगवान्मत्प्रपादय ...	२४८
ब्रह्मा मयः स्तेनः ...	१६०	भजेदन्यतमं स्थानं ...	७२
ब्रह्माणं मुनयः पूर्व ...	१५	भद्रं भद्रं महाविष्णो ...	२५५
ब्रह्माणं विष्णुमीशानम् ...	२०८	भद्रं सुक्तं समं चैव ...	२१२
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि ...	२२९	भवत परस्त्ववशयसुपादौ ...	३२१
ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च ...	२७८	भवता सर्वदा स्वातम् ...	३१८
ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता	१५	भवत्पूर्वं चरन्नेकस्य ...	१४४
ब्राह्मं पुराणं मयम् ...	७	भवन्ति विष्णो भोगार्थम् ...	२५९
ब्राह्मणस्य धनं क्षेत्रम् ...	१७२	भवन्तोऽपि द्विजा एवम् ...	२९२
ब्राह्मणानां कुलं हस्तम् ...	४५	भवन्तोऽपि महादेवः ..	३९
ब्राह्मणा ब्राह्मणतीतिभिः ...	११३	भवन्तोऽपि महाप्राज्ञा ...	२४५
ब्राह्मण्या विनीताय ...	१६७	भवन्तोऽपि मुनिश्रेष्ठाः ...	१११
ब्राह्मणार्थे मयार्थे वा ...	१६१	भवन्तोऽपि शिवज्ञान- ...	२७७
ब्राह्मणेभ्योऽथ विद्वांसः ...	१६९	भवेद्रक्तं महाप्राज्ञ ...	१७९
ब्राह्मणो वाऽथ गृध्रो वा ...	१२५	भस्माधारपरः श्रीमान् ...	३१०
ब्राह्मण्यां प्राप्य लोकेऽस्मिन् ...	१८३	भस्मोज्ज्वलितसर्पाक्षम् ...	१३३

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
भावतीत्यर्थं परं तर्हिम्....	१९५	मरीचिं च त्वनेत्राभ्यां	१००
मिक्षामाहुत्य विप्रैर्भ्यः	१४५	मल्लान् पिच्छलस्तेन	११७
मिक्षाहारो यथाकामम्	१४३	महद्दुःखमवाप्नोति	१८१
मिथते हृदयग्रन्थिः	१८४	महर्षिभूतपालोऽग्निः	२५३
भीतो जन्मविनाशाभ्याम्	२८२	महाकायो महावीर्यः	१३४
भुक्ता पुनः तेन महाबुधः—	३०२	महाघोरं तपश्चक्रं	९८
भुक्त्यर्थं च विमुक्त्यर्थं	३१	महाघोराणि पापानि	४६
भुक्त्वा भूमौ महाप्राज्ञः	२६९	महात्मनो ज्ञानवतः प्रदर्शनात्	२४४
भुक्त्वा भोगान् नृनृनिम्	२६९	महादेवं विजानाति	२८७
भुङ्क्ते तस्य महाविष्णो	७१	महादेवाज्ञया विप्राः	९६
भुवनानि च देवाश्च	१३८	महाधनपतिभूत्वा	६०
भूतमात्रतया दग्धः	२३९	महानिधिः प्राप्य विहाय तं ब्रूया	२४४
भूतेषु संस्थिताज्ञान—	१०५	महापातकसंघाथ	१६४
भूलोके जायते पुण्यम्	१७०	महापातकिनां नृणाम्	१६२
भागकामरतु शशिनम्	१७१	महाप्राज्ञो महाधीमान्	२४८
भ्रातृभार्याभिगमने	१६३	महोत्सवविनोदेन	३२४
भुवाम्राणस्य यः संधिः	१९४	मातरं पितरं ज्येष्ठं	२७४
भुवोर्यज्ये ललाटे च	२२६	मातरं पितरं ब्रह्म	१४४
म		मातृका च त्रिधा स्थूला	५२
मणिमुक्ता नदी दिव्या	१२५	मातृप्सः सारुह	१६२
मत्वाऽऽराध्य पुनः सर्वान्	२८२	मातृसंरक्षणाभावः	२९४
मदन्ये त्वात्मविज्ञान—	२८०	मातृकरमथैकान्तम्	१५७
महत्कानां विशुद्धानाम्	२८१	मामवाप्य परिज्ञानम्	२६९
मनुष्याणां यथा तद्—	७६	मामवाप्य शिवज्ञानम्	२७०
मनोरम्भं मठं कुर्या	६२	मामेवं वेदवाक्येभ्यो	२३
मनोरमे शुची देशे	१९९	मामुते साम्बरीशानम्	२०
मन्त्रोपचिह्नैर्यद्भुतं	२४३	मामिव मोचकं प्राह	२७८
मन्मायाशक्तिसंवल्लभं	६२	माया च प्रलये काले	७८
मम ज्ञानं च वेदान्त—	२८	मायापाशेन बध्नामि	२७८
मम ज्ञानमदानीति	२७२	मासमात्रं त्रिसंध्यया	२१९
मम शक्तिविलासोऽयं	३२	मासमात्राद्दिनश्चान्ति	१६४
मया च मम देव्या च	२७६	मुकुन्दो मोचकश्चैव	११०
मयि संस्काररूपेण	२७३	मुकुन्दो मोचको मुख्यः	२४९
मृदयेव संस्थितं ननु	२४	शक्तिं मुनेरप्यायं च	२५०

श्लोकावच्छरणानि	पृष्ठङ्काः	श्लोकावच्छरणानि	पृष्ठङ्काः
मुक्तिं मुक्तेरुपायं च ...	२५४	यत्र शक्तीश्वरं पूज्य ...	२९९
मुक्तोऽभवत्तस्य पिताऽपि विष्णो ३०२		यत्र शक्तीश्वरं भक्त्या ...	२९९
मुक्त्युपायो मया प्रोक्तः ...	२७६	यत्र संवत्सरं भक्त्या ...	७१
मुख्याधिकारिणां नृणां ...	६९	यत्र सर्वमहापाप- ...	३००
मुख्येते ब्रह्महत्यायाः ...	१७०	यत्र साक्षान्महायोगी ...	३००
मुख्येते स्तेयदोषेण ...	१६२	यत्र मुक्ता जना नित्यम् ...	२९१
मुनयश्च पुनर्विधाः ...	१११	यत्त्वदुष्टेन्द्रियैर्दृष्टम् ...	२०४
मुनयो देवदेवस्य ...	६४	यथाऽऽकाशो यथाकाशः ...	२३९
मुनीश्वरा महेश्वरः समस्त- ...	३१३	यथाऽऽन्तरोपचारेण ...	२७१
मृते न दहनं कार्यं ...	१५९	यथा फेनतरङ्गादि ...	२४१
मृत्पात्रं कांस्त्यप्यत्र वा ...	१५६	यथा राजा जनैः सर्वैः ...	२४४
मैत्रोपरि विनित्यम् ...	२१४	यथा वह्निर्महादीप्तः ...	२४३
मैत्रादिदेहको जातः ...	११७	यथाशक्ति धनं दत्त्वा ...	१२१-१२५
मैत्रायणश्रुतिस्त्रेही ...	२४९	यथाशक्ति धनं धान्यम् ...	३१९
मोक्षकप्रदमन्यत्र ...	२५०	यदा धर्मवदाकाशम् ...	३०६
मोहिता मायया शंभोः ...	३२	यदा जन्मजरादुःख- ...	२४२
य		यदा पश्यति चाऽऽत्मानम् ...	२४२
यं यं कामयते लोकम् ...	१६९	यदा भूतवृधभावम् ...	२४२
यं विशिष्टा जनाः श्रान्ताः ...	२४७	यदा वैराग्यमुत्पन्नम् ...	१५३
य इदं तीर्थमाहात्म्यम् ...	१३१	यदा सर्वाणि भूतानि ...	२४२
य इदं पठते नित्यम् ...	१४१, १९८	यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते ...	२४२
य इदं शृणुयादित्यम् ...	१३१	यदि जीवः पराजितः ...	२३८
य इमं ज्ञानयोगाख्यम् ...	२४६	यद्यात्मा मलिनः कर्ता ...	१८३
य एवंभूतमात्मानम् ...	१८३	यमादिसंहतिः श्रुतः ...	१५०
यज्ञस्य जगिरे पुत्राः ...	१०८	यमायष्टाङ्गसंयुक्तः ...	१९९
यज्ञैर्देवत्वमाप्नोति ...	२२३	यज्ञस्त्विन्या मुनिश्रेष्ठ ...	१९१
यतिसंस्मरणं कुर्यात् ...	१४७	यज्ञतुर्वैदविद्विधः ...	१३
यतिहरते जलं चाश्रमम् ...	१७४	यस्मिन्नेह इदं ज्ञानम् ...	३०३
यतो साधो निर्वर्तन्ते ...	१८४	यस्मिन्ब्रह्मादयो देवाः ...	१२६
यत्तच्छ्लोचं भवेद्ब्राह्मम् ...	२०६	यस्य नेहं समुत्थि ...	२४४
यत्र यवाणि देवेशम् ...	२९९	यस्य देवे परा भक्तिः ...	२४५-२९२
यत्र एण्येषु कालेषु ...	२९९	यस्य प्रसादलेखस्य ...	२४७
यत्र पूज्योऽभवच्छुद्धः ...	२९९	यस्य प्रसादलेखेन ...	१८
यत्र वाचस्पतिर्देवम् ...	२९९		

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः
यस्य मायामयं सर्वम् ...	१४७	योगिभ्यश्च तथाऽन्येभ्यो ...	४७
यस्य मुक्तिरभिष्यक्ता ...	२६१	योऽतीत्य स्वाश्रमान्तर्यामि ...	२८९
यस्य लिङ्गार्चनेनैव ...	२४७	यो ददाति धनं भवत्या ...	१२८
यस्य वषाश्रमाचारः ...	२२९	यो दद्यादैदिकीं विद्याम् ...	१६६
यस्य पित्रेभ्यः श्रीमान् ...	२४७	योऽनिष्टं ब्रह्मनिष्ठस्य ...	३०४
यस्य शक्तिरुमा देवी ...	१४७	यो ब्रह्मके तस्य संज्ञात् ...	६३
यस्य स्वभावभूतेयम् ...	२६१	यो वा को वा महादेव ...	११
यस्यानुभवपर्यन्ता ...	२४४	यो हि स्थापयितुं शक्तः ...	२४५
यस्यापरोक्षविज्ञानम् ...	११९	यः पठेत्तृणयाद्वाऽपि ...	३२७
यस्याऽऽश्रमे पतिनित्यम् ...	१५९	यः पशुस्तत्पशुत्वं च ...	२११
यस्यात्तीरे महादेवः ...	१२३	यः पुमान्देवदेशस्याम् ...	१२४
यस्यां द्विजोत्तमाः क्रात्या ...	१२४	यः पुमान्देवदेशं ...	२६७
यस्यां बागीश्वरी देवी ...	१२२	यः पुमान्देवदेशीयम् ...	२७१
यस्यैवं परमात्माऽयम् ...	२४१	यः पुमाश्चक्षया नित्यम् ...	२६८
यां यां मूर्तिं समाश्रित्य ...	८३	यः शरीरेन्द्रियादिभ्यः ...	२८६
याज्ञवल्क्यो मुनिस्तत्र ...	२७४	यः शृण्वन्देवतापूजाय ...	१३२
यान्नाथमर्जयेदर्थम् ...	१४७	यः श्रद्धया युतो नित्यम् ...	१६४, १७०
यावन्ज्ञानोदयं तावत् ...	१६४	यः समस्तस्य लोकस्य ...	२४७
यावदेतानि संपश्येत् ...	२०१	यः स्थापयितुमुशुकः ...	२४६
यावद्वा शक्यते तावत् ...	२१५	यः क्वाति फाल्गुने मासि ...	१२९
यावन्मात्रं मनःकुट्टिः ...	१४७	यः क्वाति वेदविष्णुः ...	१२९
यावानर्थ उदपाने ...	३०५	यः क्वात्वाऽत्र प्यतीराते ...	१०९
या वेदवादाः स्मृतयः ...	२०९	यः स्वविद्याभिमानेन ...	२४६
या सा शोका धृतिः श्रेष्ठा ...	२०६	र	
युगानामेकसप्तत्या ...	७७	रक्ष रक्ष महादेव ...	३८
युष्मार्कं परमकृपावल्लेन विमाः ...	१३१	रजोगुणेन संछन्नो ...	८१
युष्मार्कं संग्रहेणैव ...	११८	रजोगुणं समास्थाय ...	१३७
ये द्विषन्ति महात्मानम् ...	२४३	राक्षसेश्वधोत्पन्नाम् ...	१३०
येन केन प्रकारेण ...	५८-१६८-२१४	रागादपेतं हृदयम् ...	२०९
येषां प्रसादो देवस्य ...	३१९	रागाद्यसंभवे मात्र ...	२०३
येषामस्ति परिज्ञानं ...	६९	राज्यकामो लभेद्राज्यम् ...	२४६
योगपटं वहिवस्त्रम् ...	१५५-१५६	रुद्रमूर्तिषु सर्वासु ...	८३
योगाभ्यासपरो भूत्वा ...	१५२	रुद्र यत्ते हृत्वं तेन ...	२८३
योगाय योगगम्याय ...	९७	रुद्रसामीप्यमप्यद्वा ...	३६८

श्लोकावतरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावतरणानि	पृष्ठाङ्काः
रुद्रस्य रूतिमाराध्यः	८३	विनाशित्वं भयं च स्थातु ...	२३८
रुद्राक्षं धारदेक्षित्यम् ...	१४८	विनिर्दोगान्यवस्थापि ...	२१८
रुद्राक्षमालाभरणाः	२४९	विन्यस्तचरणं सन्यक् ...	२८३
रुद्रान्त्यन्तकल्पायुत ...	१००	विन्यस्य ब्रह्मविज्ञानम् ...	२९२
रुद्रेणाशेषदेवायैः	१२६	विमत्रात्यानु विमायाम् ...	११७
रूपं तु द्विविधं शोक्तम् ...	१५९	विमायां क्षत्रियाज्जातः ...	११५
रूपहीनस्य निन्दा च ...	२९६	विमायां नापिताज्जातः ...	११६
ल		विमायामुग्रतो जातः	११६
लक्षं तु ग्रन्थसंग्रहाभिः ...	९	विभेदजनकेऽज्ञाने ...	१९७
लक्षरत्न तथैवान्यैः	१३०	विमृज्य मन्त्रैर्जायतेः ...	२४
लक्ष्मणा देन महाविष्णो ...	१६८	विमृज्याद्भानि भूषादि ...	१८२
लक्ष्मणा मत्तः शिवज्ञानम् ...	२७०	विमृज्याद्भानि सखाणि ...	१४३
लक्ष्मणा विष्णुपदं वाऽपि ...	२७०	विरक्तस्य तु संसात्वात् ...	२२२
लक्ष्मणा संतोषमापणा ...	३४	विरक्तानां च शूद्राणां ...	४४
ललाटे हृदये कुक्षी ...	२५	विरक्तानां मनुजानाम् ...	२१६
लेभे परमविज्ञानम् ...	२७५	विरक्तोऽपि मनुजयेत् ...	१४९
लोकत्रयेऽपि कर्तव्यम् ...	२०७	विरजानलजं भयम् ...	२००
लोकोऽपि परिचायम् ...	१५८	विरजानिलजं भयम् ...	१८२
लौकिकेन वयसा मनीश्वराः ...	३१२	विराट्स्वार्थं श्रुत्वा विनाः ...	१८८
लौकिकैर्देविकैः स्तोत्रैः ...	४३	विलासैर्ष विवेकेन ...	२३९
१३१, १३५, ३०८, ३१७,		विलोप्य देवानां सिलात् ...	२७
व		विनिर्दिष्टमाश्रित्य ...	१५८
विचार्य जगतो विभाः	२०	विज्ञां शूद्रस्य शूद्रयोः ...	२८५
विचार्यमाणो वेदाधेयम् ...	१३४	विशुद्धहृदो मर्त्यः	२७०
विचार्य सर्वं दुःखायम् ...	३१६	विरुपेण महीभागः ...	१७९
विचित्रमासनं तत्र	४१	विश्रान्तिभूमयः साक्षात् ...	२५९
विद्वानां च नवानां च ...	६०	विश्वतैजसरूपाय ...	८९
विदित्वा तं जगदेतु- ...	२९	विश्वे देवाश्च वसवः	१२५
विदित्वा तौर्धमाहात्म्यम् ...	१३०	विश्वोदराभिधा नाडी ...	१९०
विद्यया प्राणिनां मुक्तिः	१६६	विश्वोदराभिधायस्तु ...	१९
विद्यार्थी लभते विद्याम् ...	१४१	विश्वो नारायणो देवः ...	२३३
विनष्टदिग्भ्रमस्यापि ...	२८८	विष्णुवायनकालेषु १२८, १९५, २७६	
विनष्टानि च पापानि ...	३००	विष्णुविश्वजगन्नाथो ...	१६
विनायकं च संस्तृत्य ...	२२०	विष्णुविष्णुपदं मातुः ...	१३८

श्लोकाद्यवर्णनानि	पृष्ठक्रमाः	श्लोकाद्यवर्णनानि	पृष्ठक्रमाः
निष्णुसामीप्यगन्धहा	... २६९	वाच्यायि मित्रभूरसर्गे	... २२९
निष्ठुज्य देवराजत्वम्	... १३०	वातपित्तादिजा दोषाः	... २१९
विस्तार्ण योजनं विषाः	... १२१	वानप्रस्थाश्रमं केचिन्	... ६६
विस्तृताय नमस्तुभ्यम्	... ३२६	वानप्रस्थाश्रमस्थानाम्	१३९-१५९
विहाय पद्मसंभृतं	... ७१	वानप्रस्थाश्रमस्थोऽपि	... २८६
विहाय सर्वपापानि	... १२७	वापीकूपतडागादि	... २९५
विहिताकरणे तद्वत्	... १६४	वामनाख्यं ततः कौर्म	... ८
वक्ष्यामि परमं गुह्यम्	... ३१३	वामपाशुपतादीनाम्	... २९४
वक्ष्ये कारुण्यतः साक्षात्	... १३७	वामभागोर्ध्वपाणिस्थ-	... ३११
वक्ष्ये पूजाविधिं विषाः	४०, ५८	वाय्वंशः पाणिमूलस्य	... १७९
वक्ष्ये पूजाविधिं शक्तेः	... ५०	वाराणस्यां तथा सोम-	... ८५
वक्ष्ये लोकोपकाराय	... ११२	वाराणस्यां महातीर्थम्	... १२१
वत्सराणां त्रयं पूजां	... ३०४	वाराणस्यामपि ज्ञानं	... ७३
वत्सराङ्गम् विद्वान्स्यात्	... २१७	वाराहं रूपमास्थाय	... ८८
वत्सरान्ते च तीर्थेऽस्मिन्	... ३२३	बालाग्रमात्रं विभेदं	... २५
वत्सरान्ते धनं दत्त्वा	... ३२३	वीर्या प्रार्थितो देवः	... १२५
वत्सरान्ते महादेवम्	... १३०	वीरासने समासीनम्	... २८२
वदामि तीर्थमाहात्म्यम्	... १२१	वृष्टिवातातपकेतैः	... ४९५
वरुणोऽपि महादेवम्	... १७	वेदज्ञो वेदिको विद्वान्	... ११०
वर्जयेन्मधुमांसानि	... १५१	वेदमार्गे सदानिष्ठम्	... १३३
वर्णत्रयात्मकाः श्रोक्ताः	... २१५	वेदविद्वेदविन्मुख्यः	... २४८
वर्णधर्माविनिर्मुक्तः	... २९८	वेदवेदान्तविद्वेपः	... २९४
वर्णाधमविशिष्टानाम्	... २९५	वेदव्यासं च संसार-	... १३२
वर्णानु प्रतिश्लोमेन	... ११४	वेदव्यासेन लक्ष्म्या च	... ७२
वर्णनायाश्रमाः श्रोक्ताः	... ११९	वेदाङ्गानां च विद्वेपः	... २९४
वर्तते तां समालोचय	... १२३	वेदादेव सदा देवाः	... २३०
वर्तनं केवलं विष्णो	... २७१	वेदानामादिभूतस्य	... ३२०
वर्धन्ते धातवः सर्वे	... १७८	वेदाभ्यासं सदा कुर्यात्	... १५०
वक्ष्याकर्षणविद्वेपः	... २९५	वेदाभ्यासैकानिष्ठः स्यात्	... १४५
वासिष्ठाह्वयवाञ्छाक्तिः	... १३५	वेदारण्यसमाख्यं च	... ३१६
वस्त्रैः सुसूक्ष्मैश्च सुगन्धपुणैः	... ३०३	वेदेन दर्शितं सम्यक्	... ३१६
वागादिपञ्चकं तद्वत्	... १३७	वेदोक्तेन प्रकारेण	... २०३
वाचिकोपांशुलक्ष्य	... २१०	वेदोक्तेनैव मार्गेण	... २३७
वाच्यवाचकनिर्मुक्ता	... २५७	वैकारिकाल्यो वेदज्ञाः	... ९६

श्लोकाचरणाणि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाचरणाणि	पृष्ठाङ्काः
वैष्णवी धारयेद्यष्टिम् ...	१४८	शिरोमध्यगते वायौ ...	२२०
वैदिकी सांख्यिकी चेति ...	५१	शिरोरोगा विनश्यन्ति ...	२१९
वैराग्यातिशयेनैव ...	१८२	शिवक्षेत्रेषु मङ्गलत्वा ...	२७२
वैद्यपुत्रशततुर्थांशे ...	६०	शिवद्रोहस्तु विज्ञानम् ...	२९३
वैद्यपुत्रस्य वैश्यस्य ...	६३	शिवानन्दापरः सर्व- ...	२९७
वैश्यस्यापि तथा राज्ञः ...	२८५	शिवभक्तः सदा विमाः ...	५९
वैश्याश्च वारतम्पेन ...	६८	शिवमात्मानि पश्यन्ति ...	१९६
वैश्वानरं जगद्योनिम् ...	२३४	शिवयोगिकरे दत्ता ...	२७६
व्याघ्रचर्माम्बरं शुद्धम् ...	२८३	शिवसंकल्पभक्तश्च ...	२४९
व्याघ्रचोरादिभीतस्य ...	२९४	शिवसायुज्यमाप्नोति ...	२६८
व्यानश्चोत्राभिमध्ये च ...	१९०	शिवसालोक्यरूपांश्च ...	२६०
व्यासादयो वेदविदां वरा हरम् ...	३२३	शिवः शम्भुमहादेवः ...	२५२
व्रतं पाशुपतं चार्थं ...	२९	शिष्टानामसदारोपः ...	२९४
व्रतान्याचरतः श्रद्धा ...	१७०	शिष्यत्वेनाग्रहीदिष्णो ...	३००
श		शिव्येस्तादृग्विधैर्मुक्तः ...	३२२
शंकरेण तथा देवैः ...	१२९	शुक्तिकायां यथा तारम् ...	२८८
शङ्खचक्रादपश- ...	८८	शुक्लजाणितसंयुक्तम् ...	१८०
शक्तिनी चैव गान्धारी ...	१८७	शुक्लपक्षे शुभे वारे ...	१५०
शक्तिनी नाम या नादी ...	१९०	शुद्धतोर्यं समादाय ...	५८
शतकटसमाख्यश्च ...	२४९	शुद्धस्यापि गुरुः प्रोक्तः ...	२८५
शनेः पिङ्गलाया विप्र ...	२१५	शुद्धादिनाङ्गनार्था तु ...	११५
शरीरं तावदेव स्यात् ...	१८६	शुद्धायां ब्राह्मणेनोत्थः ...	११४
शरीरलघुता दीप्तिः ...	२०१	शुद्धायां मानभाजातः ...	११७
शरीरपोषणं यत्नतः ...	२०८	शुद्धायां वैश्यता जातः ...	११५
शरीरान्तरमापन्नः ...	१०१	शृगुध्वं तत्त्वब्रह्मामि ...	३०८-३१८
शवभक्षणतो राजा ...	१७३	शृगुध्वं मुनयः सर्वे ...	६६-१३५
शशिवर्णांश्चि काष्ठेन ...	२९८	शृगुध्वं वेदविन्मुखाः ...	२५१
शकमुलकलाशी वा ...	१६१	शृगुध्वमन्यद्वेष्यामि ...	२८२
शस्त्राण्यधीत्य मेधावी ...	३०५	शृगुध्वं चान्यत्परं वा मुदा हरे ...	३०२
शिवयं जलपवित्रं च ...	१५६	श्रद्धा परया युक्ताः ...	१७
शिव्यां यज्ञोपवीतां च ...	१५६	श्रद्धां प्रकृतिपयन्तां ...	२६०
शिव्यां यज्ञोपवीतां च ...	१५५	श्रावणं पीर्णमास्यां तु ...	१२४
शिव्यां यज्ञोपवीतां स्यात् ...	१५५	श्रावयित्वा महार्थमाज्ञ ...	३२२
शिवस्यज्जलिमाधाय ...	३५	श्रीकालहरितशैलाख्ये ...	३१६

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
श्रीकालहरितथैलेखम्	१२३	पह्विर्धेयं संहिताभेदैः	९
श्रीपर्वि भूपतिं विभाः	३०८	पश्चात्तान्तेषु वाऽऽन्तान्ते ...	३०९
श्रीपर्वतः शिरस्थाने ...	१९४	पष्ठं तु नारदीयाख्यं	८
श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रद्वयं ७१-३१०-३१९		पष्ठस्तु देशसर्गाख्यः ...	९७
श्रीमत्पञ्चाक्षरैवेव ...	४३	पौडशकोशविस्तीर्णे ...	२९९
श्रीमत्पञ्चाक्षरो मन्त्रः ...	३१६	स	
श्रीमदुत्तरकैलासम् ...	२५१	संवत्सरत्रयं कृत्वा ...	६०
श्रीमदक्षिणकैलासे	७३-८५	संविदेव परा शक्तिः	५५
श्रीमदभ्यसभामध्ये ...	३२१	संविद्वापतिरेकेण ...	५५
श्रीमद्भस्मपुराख्यस्य ...	१२७-१२८	संविद्वाचकशब्देन ...	५६
श्रीमद्भाराणसी पुण्या ...	७१	संज्ञयाविष्टमनसः ...	११०
श्रीमद्भाराणसीमेत्य ...	५९	संहारहेतुभूतेन ...	१०४
श्रीमद्ब्रह्माचलं नाम ...	६१	सिंहाराणां स्थिते सूर्ये ...	१२२
श्रीमद्ब्रह्माचलं पुण्यं ...	६२	संसारमोक्षकं ब्रह्मवा ...	२८४
श्रीमद्ब्रह्माचलेशानं ...	६१	संसाररोगदुःखस्य ...	२७
श्रीमद्ब्रह्माचलपुरं पुण्यं ...	४६	संसारसागरे घोरम् ...	१८२
श्रीमद्ब्रह्माचलपुरं भक्त्या ...	७३	स एव परमज्ञानी ...	२६३
श्रीमद्ब्रह्माचलपुरे नित्यं ...	७१	स एव वेदविभक्तः ...	२९१
श्रीमद्ब्रह्माचलपुरे यत्र ...	४६	स एव सत्यचिन्मनः ...	२९२
श्रीमद्ब्रह्माचलपुरे रज्ये ...	१२६	स तन्ना रथकारथ ...	११६
श्रीवेदारण्यनाथाख्यम् ...	२७४	सत्यं ज्ञानमनन्तं च ...	२०९
श्रीवेदारण्यनाथोऽपि ...	२७३	सत्यं द्रव्यात्मियं द्रव्यात् ...	१४९
श्रुत्वा वृत्तं द्विमस्तस्य ...	६१	सत्रावसाने मुनयो ...	४
श्रयान्तवधर्षो विजुणः ...	२१०	सत्रावसाने संभूय ...	२५०
श्वपचाद्विषकन्यायासम् ...	११७	सदोपनिषदभ्यास—	१५३
श्वोऽर्धे इत्या भवेत्पुष्पम् ...	१७३	सहैलक्षण्यदृष्टयेयं ...	७८
श्वेतकेतुर्नित्यतत्र ...	२७४	स न मुक्तो न बद्धश्च ...	२६२
श्वेतबाहुमहाप्राज्ञः ...	१३४	सनन्दनसमालयं च ...	९७
श्वेतारण्यं तथा कुम्भ—	१२९	सन्ति लोके विशिष्टानि ...	७०
प		संध्याकालेषु शुद्धात्मा ...	१५८
पङ्कतत्वं आचरेन्नित्यम् ...	२०१	संध्याकालेषु सावित्रीम् ...	१५६
पङ्कशरेण मन्त्रेण ...	३२२	संध्याकालेषु सावित्री ...	१५६
पह्वावाधोकियाहीना ...	२५७	संन्यसेत्सर्वकर्माणि ...	१४९
पह्वाधिवीऽऽथर्वणैर्मन्त्रैः ...	२००		

श्लोकावच्छरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावच्छरणानि	पृष्ठाङ्काः
सैन्यासी देवदेवेशं	४४	सर्व समासतः श्लोकम्	१९७
स पुनर्देवदेवस्य	१६, ८८, ९८	सर्व संक्षेपतः श्लोकम्	१३९
स पुनर्भगवान्महा ...	१०७	सर्व संक्षेपतः श्लोकम्	२३०
स पुनर्मरणादूर्ध्वम्	४७, २७१	सर्व संग्रहरूपेण	१५३
स पुनर्देवविच्छेदाः	८७	सर्व सर्वकर्तारं	२५
स पुनः शिवभक्तेभ्यः	६२	सर्व सर्वभूतैकम्	२६३
स पुनः सर्वरोगार्तां	६०	सर्वकामप्रदं दिव्यम्	१२९
समजन्मकृतं पापम्	१६७	सर्वकामप्रदं पुण्यम्	१२९
सप्तपट्टिः समस्तानां	११	सर्व सर्वं श्रेयम्	१३५
समचित्तः समग्रीवः	२४८	सर्व सर्वकर्तारम्	१९, १३२
समाहितमना श्रुत्वा ...	७	सर्वज्ञानमहारत्न—	२७७
समग्रीवशिरःकायः	२००	सर्वज्ञानादिसंयुक्तम्	२३६
समस्तपापनिर्मुक्तः	१२७	सर्वज्ञाय वरेण्याय	१८४
समस्तलोकरक्षार्थम्	२७३	सर्वत्रावस्थितं शान्तम्	१९६
समागत्य महाभक्त्या	२८३	सर्वपापविनिर्मुक्तः ...	१२२, १२३
समानाद्य बसिष्ठार्यं	१०१	१२४, १६६, १६७, १६८	
समाराध्याऽऽत्मविज्ञानम्	२७४	सर्वपापानि नश्यन्ति ...	२२६
समुत्थाय महालक्ष्म्या	६७	सर्वभूतस्यमात्मानम् ...	१९६
समुल्लस्य मुनियेष्टाः	२५	सर्वभुक्ते समासेन	१६०, २११
समुद्रतीरे मञ्जक्तः ...	२७३	२०४, २२८	
समुच्चतशिरःपादः	२१४	सर्वमूर्तिषु मां बुद्ध्या ...	२७०
स मूढ एव संदेहः ...	२६३	सर्वयोगीश्वराराध्या ...	१२३
संपूणकुम्भमहाभोः ...	२१७	सर्वरोगविनाशः स्यात् ...	२१८
सम्यग्ज्ञानप्रदानेन ...	९९	सर्वरोगविनिर्मुक्तः ...	२१८
सम्राट् आत्माभिर्धं विशाः	१०७	सर्वलक्षणसंपन्नः	१६५
सरस्वती तथा चोर्ध्वम् ...	१८९	सर्वलोकविधातारम् ...	२३२
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च ...	१३	सर्वविज्ञानसंपन्न—	८९
सर्गस्तु प्रथमो ज्ञेयो ...	९६	सर्ववेदान्तसर्वत्वम् ...	१८४
सर्व जगदिदं विद्वन् ...	१९	सर्वज्ञास्वारतः श्रीमत् ...	२४९
सर्व सर्वजन्तूनां ...	२५०	सर्वसंग्रहरूपेण ...	१७०
सर्व सर्वविन्साक्षी ...	२५२	सर्वसाक्षी महानन्दः ...	३३
सर्व मातृकया कुर्यात् ...	५१	सर्व सत्यं परं ब्रह्म ...	२०४
सर्व विज्ञापयामास ...	३००	सर्वत्वं शिवभक्तेभ्यः ...	६०
सर्व वेदाविरागेन ...	१३	सर्वाङ्गोद्धारणं कुर्यात् ...	१५५

श्लोकसूचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकसूचरणानि	पृष्ठाङ्काः
सर्वाङ्गोत्पुलकं यत्तु ...	२११	साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा	१३८
सर्वाधारचटच्छाया— ...	३१०	सावित्रीं सशिरां मौनी ...	१६३
सर्वे श्रमदोषेताः	२४९	सालोक्यादि पदं लब्ध्वा	२७१
सर्वेषां जन्मना जातिः ...	११८	सा वित्तव्यत्यसंदेहः	२६६
सर्वेषामात्मभूतोऽहम् ...	२८०	सिद्धान्तश्रवणं चैव	२०७
सर्वेषामात्मविज्ञानात् ...	३१६	सिद्धान्तश्रवणं प्राक्तम् ...	२०९
स लब्ध्वा तव सालोक्यम्	२६९	सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तम् ...	२०९
स लब्ध्वा रुद्रसालोक्यम् ...	२६८	सिद्धोन्नतस्तत्त्व ...	९२
स वै शरीरी प्रथमः ...	१३८	सुवर्णमुखरी नाम	१२३
सव्ये तरेण गुल्फेन ...	२२०	सुखोत्तरा अपि श्रेष्ठाः ...	२५९
सध्ये दक्षिणगुल्फं तु ...	२१२	सुधोराख्ये तथा केचित् ...	१७५
सव्येन सव्यः स्पष्टव्यः ...	१४४	सुदीर्घं वतुलाख्ये च ...	१७५
ससज्जं स्वात्मना तुल्यात् ...	९९	सुदृग्मपि गन्तव्यं ...	३०४
ससर्गान्यांश्च विश्वात्मा ...	१०२	सुवन्धो मम दुर्वदे ...	४५
स सर्वसमतामेत्य ...	१६८	सुरासुरादयो यस्मिन् ...	३२४
सहपरिकरबन्धं वेदमन्त्रेण कृत्वा ३२४		सुवर्णमुखरीतोये	७१
सहस्रस्तकपर्यन्तम् ...	१८७	सुवर्णस्तैयकृत्साक्षात् ...	१६२
सहमानाय शान्ताय ...	३२५	सुशोभनं मठं कृत्वा ...	१९९
सहस्रशीर्षो वरुणः ...	११३	सुपुञ्जाया इदामध्ये ...	१८८
सहस्रशीर्षोऽसृक्तं च ...	१७१	सुपुञ्जायाः शिवां देवः ...	१९१
साक्षान्तादिवयं ज्ञानम् ...	१३९	सुख्याय सलिले साक्षात् ...	८७
साक्षात्पसाददीनानाम् ...	२६०	सूतः पौराणिकः श्रीमान् ...	२५०
साक्षादात्मनि संपूर्णे ...	२२९	सूतः स्वशिष्यैर्मुनिभिः ...	३२२
साधारा या तु साधारे ...	५५	सूत्रोक्तेनैव मार्गेण	१४६
साधु साधु महाप्राज्ञाः ...	३१	स्यलोकमवाप्नोति ...	१६८
सांनिध्यमकरोवस्त्य ...	६३	सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणस्तत्त्व ...	९८
सांनिध्यमकरोदुष्टः ...	२६	सृष्ट्यर्थं भगवान्ब्रह्मा ...	९८
सा तनुर्ब्रह्मणा त्यक्ता ...	१०१	सृष्टाऽनुमाप्य तन्मोहात् ...	३१५
साऽपि नित्ये महावेष्णो ...	३०४	सृष्टा सुरानजस्तच्च ...	१०१
साऽपि स्थूलस्य देहस्य ...	११८	सेतुमध्ये महातीर्थम् ...	१३०
सा एवमनुना तेन ...	१०८	सोऽक्षयं फलमाप्नोति ...	१६७
सा मही संस्थिता विमा ...	९१	सोऽपि तत्प्रेक्ष्य विप्रेन्द्राः ...	१२८
सादीप्यरूपा सारूपा ...	२५६	सोऽपि कारुण्यतः श्रीमान् ...	३१८
सान्ध्यं शैवं परानन्द— ...	२५४	सोऽपि साक्षान्महादेवे ...	७१

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः
सोऽब्रवीज्जगवान्कद्रः २१	स्वचन्दनादिदानं च ५९
सोमतीर्थमितिलयातम् १२१	स्वस्तमयुतं पश्येत् २००
सोमनाथं महास्थानं.... ५९	स्वजात्युक्तं यथाशक्ति ११८
सोममण्डलमापूर्णम् २३१	स्वच्छन्दं निर्वृणो विमाः ४५
सोमार्धशेखरः सोमः १११	स्वतेजसा जगत्सर्वम् १३३
सोऽहं ब्रह्म न संसारी २४०	स्वतश्च परतो दोषः.... २७८
सोऽहमित्यनिशं ध्यायेत् २३२	स्वतःसिद्धात्मभूतायाः २६२
सोऽशः प्रमाणमित्युक्तम् २७९	स्वदासर्गैः सह पुषकैः स्वकैः ३०२
सौम्यं महेश्वरं साक्षात् २४७	स्वभावादेव संप्रभूतम् १०९
स्कन्दश्च मासुतस्तस्मिन् २७१	स्वयं वा शिश्नवृषणौ १६२
स्तूयमानो महाविष्णुः ३०८	स्वयं स्वमेव ध्यायन्तम् १३३
स्ताभिः स्तुत्वा महात्मानम् १३४	स्वयमाविरभूतेषाम् ११०
स्थानं दक्षिणकैलास- ७१	स्वर्गकामो यदि स्वर्गम् १४८
स्थानत्पात्त्य भये जाते ४६	स्वपापकीर्तनं कुर्वन् १६३
स्थापयध्वमिह मार्गम् २४५	स्वभावादेव संकुब्धाः ३१५
ज्ञात्वा तस्यां नरः पुण्य- २२३	स्वरादसंज्ञस्य देवस्य ३०९
ज्ञात्वाऽथैव महाभक्त्या १३१	स्वसारं ह्यतिशार्दूल १६३
ज्ञात्वा नित्यं महाभक्त्या १२८	स्वस्त्रीदर्शनचिदेषः २९५
ज्ञात्वा यो वेदतीर्थेऽस्तिन् २७६	स्वस्त्रीषु स्वस्य वैधेन ११३
ज्ञात्वा शुद्धे समे देशे ४०	स्वस्वरूपापरिज्ञानात् ११९
ज्ञानं कृत्वा धनं दत्त्वा १२५	स्वाचार्याय महाभक्त्या २९६
ज्ञानं कृत्वा महातीर्थं ३२२	स्वात्मविद्याप्रदानेन २८३
ज्ञानं कृत्वा महादेवं ४७, ६२, २७५, २७६	स्वात्मानन्दानुसंधान- ३००
ज्ञानं कृत्वा महाभक्त्या १२३	स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात् ५७
ज्ञानं कृत्वाऽम्बिकानाथम् २७५	स्वान्तर्द्वारे शीतलग्नधोपैः ३०३
ज्ञानं कृत्वाऽर्कवारं च २७३	स्वाश्रमे संस्थितः सम्यक् १९९
ज्ञानं शौचमभिध्यानम् १५७	स्वस्वरूपमहानन्द- ३११
स्मृतयश्च पुराणानि ३१, २७९	ह	
स्मृतिमात्रेण सर्वेषां ६७	हत्वा मातरमादाय २७२

३० मृतसंहितायस्वण्डप्रयान्दगीत श्लोकायचरणानां तणीनुक्रमः ।

श्लोकायचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकायचरणानि	पृष्ठाङ्काः
हयचरलकारालयम्	२२८	हिरण्यगर्भो भगवान् ...	११३
हरभक्तो हिरण्याक्षः...	२४८	हिरण्यगर्भसंज्ञस्य	१०४
हस्तद्वंद्वं दृष्टं बद्ध्वा...	१७३	हिरण्यपाणये तुभ्यम्	३२५
हस्ते वा भगवन्क्षत्रे ...	१२४	दृष्टचित्ता महात्मानं ...	३०
हस्ती च जान्धोः संस्थाप्य....	२१३	होमे जमे च भुक्ती च	१४८

S' I RAMAKRISHNA ASHRAMA

LIBRARY, SRINAGAR.

Accession No. 1224

Date ... 6-9-1950

Sri Ramakrishna Ashram
LIBRARY
SRINAGAR

*Extract from
the Rules :-*

1. Books are issued for one month only.
2. An over - due charge of 20 Paisa per day will be charged for each book kept over - time.
3. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced by the borrower.

